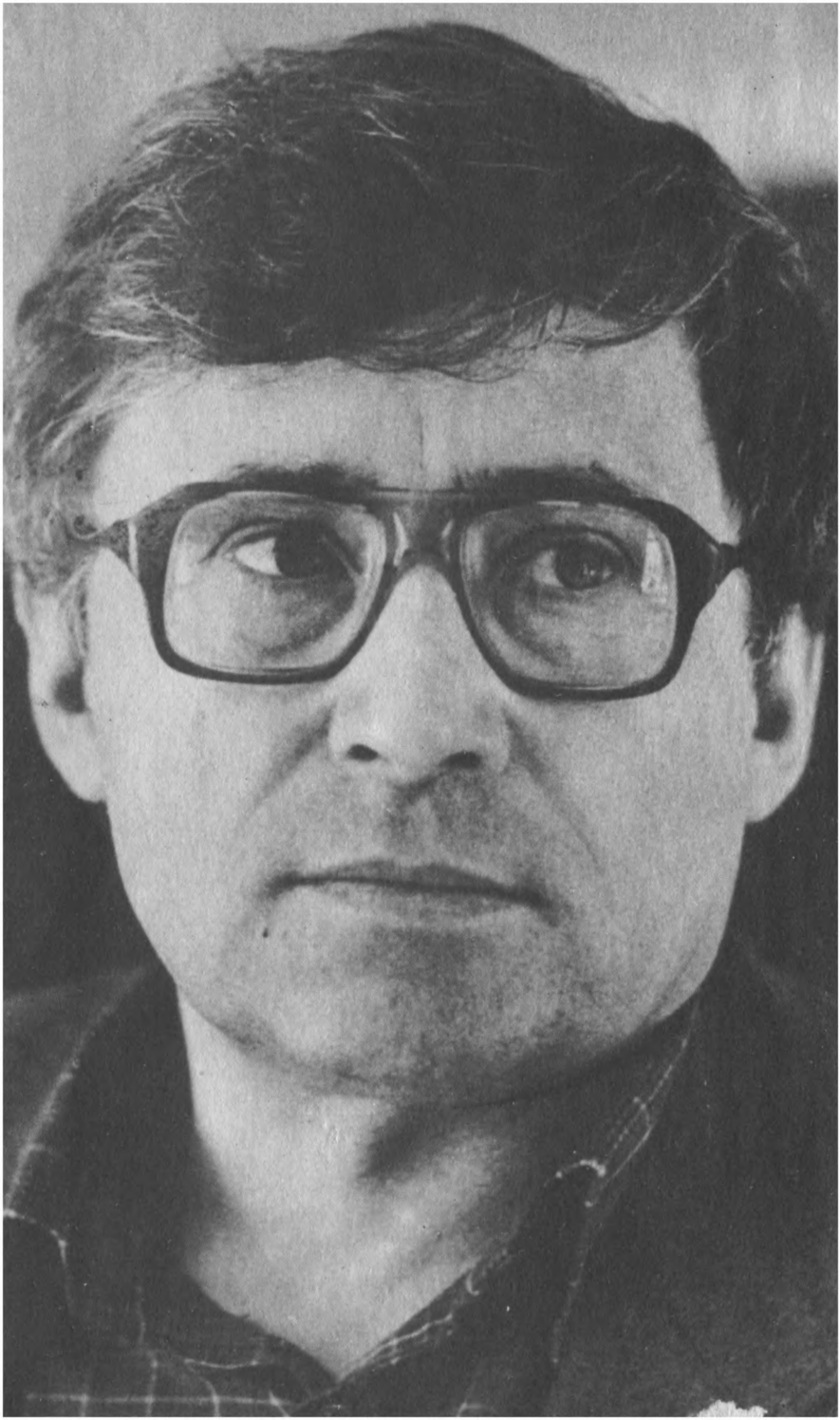
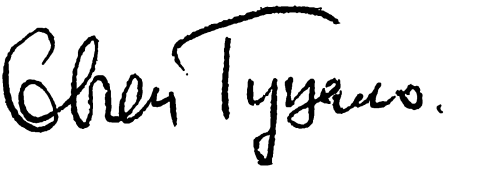
ЄВГЕН ГУЦАЛО

1

ТВОРИ В П'ЯТИ ТОМАХ

ББК 84УКР6
Г97

До першого тому творів
визначного українського письменника,
лауреата Державної премії України
ім. Т. Г. Шевченка, увійшли найкращі
його оповідання та новели з книжок,
опублікованих упродовж
трьох десятиліть.

Редактор-упорядник М. Н. МОСКАЛЕНКО

**Редактор-упорядник висловлює
сердечну подяку пані Лесі Ворониній
за допомогу при підготовці
цього видання.**

4702640201—003
Г————————Без оголош.
205—96

ISBN 5-308-01660-7

© Склад. Спадкоємці Є. П. Гуцала, 1996.
© Вступне слово. В. В. Плющ, 1996.
© Художнє оформлення. І. М. Гаврилюк, 1996.

МОВ ДЗЕРКАЛО ПИСЬМЕННИЦЬКОЇ ДУШІ

Природою в Євгена Гуцала було закладено такий могутній потенціал, що, здавалося, те потужне джерело битиме з його душі вічно. Коли 26 травня 1995 року в Київському Будинку вчителя на Володимирській вулиці письменникові вручали престижну міжнародну нагороду Фундації Тетяни та Омеляна Антоновичів (США), нікому й на гадку не спало, що промова лауреата — то своєрідна сповідь на вершині. І засновники премії, й доповідачі від журі говорили про його помітний внесок у розвиток української літератури, зокрема новелістики, про золоті поклади живої народної мови в самобутній трилогії «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена», «Парад планет», про небуденний талант поета і публіциста. А потім виступав схвильований лауреат — ніби оглядався з вершини на перейдений життєвий шлях. Але хто ж би міг тоді подумати, що мине трохи більше місяця — і його не стане... До переповненої зали звертався молодий, енергійний, уже збагачений досвідом, але ще не втомлений життям митець, для якого, здавалося, не лишилось ніяких секретів майстерності. Думалося лиш про те, скільки ще натхненного дива може вийти з-під невтомного пера...

Коли невблаганна смерть вириває з-поміж живих справжнього художника, разом із ним умирає цілий світ — світ образів, світ природи, світ людей, витворених його багатющою уявою. Надто коли йдеться про такого талановитого (і працьовитого) літератора, як Євген Пилипович Гуцало. Письменник прожив лише 58 років (народився 14 січня 1937 року в селі Старий Животів Іллінецького району на Вінниччині), але встиг написати стільки вартісних, повновагих творів, що упорядники зазнають неабияких труднощів, намагаючись увібгати до цього видання найкраще з його спадщини, на яку не вистачило б і двадцяти томів. І те конче треба, і те хотілося б, і того шкода, але ж — обсяг...

Усе своє життя,— зізнавався Євген Пилипович у тій пам'ятній травневій сповіді в Будинку вчителя,— він писав. Писав на збитому з дощок столі у вишняку за батьківською хатою, писав у веселому

гаморі студентського гуртожитку, писав до коліна в дорозі, писав у благословенному Ірпені, куди впродовж десятиліть їздив щодня, мов на роботу — на високу творчу Роботу. А ще розповідав з легким гумором, як і школярем на Вінниччині, і студентом у Ніжині (у вступі до Київського університету йому відмовили, отож і подався до Ніжинського пединституту — до «ліцею князя Безбородька», освяченого ім'ям М. Гоголя; не з образи — зі спраги до знань) писав також листи улюбленим письменникам: Павлові Тичині, Максимові Рильському, Володимирові Сосюрі, Андрієві Малишку, Михайлові Стельмаху, багатьом іншим. Надсилав свої перші спроби — і поетичні, й прозові.

Найголовніша мрія його життя здійснилася: Євген Гуцало своєю творчістю впевнено увійшов до когорти провідних письменників України; таким набутком може пишатися будь-яка література світу.

Не так і часто буває, коли письменник захоплює тебе в полон буквально з першої публікації. А в мене сталося саме так, коли я прочитав Гуцалові оповідання в журналі «Дніпро», а потім, на першому курсі Київського університету, випадково надибавши письменницьку книгарню «Сяйво» (я в своєму селі на Чернігівщині й не підозрював про існування такої), побачив уже знайоме прізвище на блакитній обкладинці. Нашкріб по кишенях тридцять сім копійок (це ж скільки пиріжків можна було купити перед стипендією!), обіруч вхопив ту збірочку, просто на вулиці поринув у неї і... ледь не потрапив під авто.

«Люди серед людей» (К: «Молодь», 1962) — так назвати свою першу книжку новел міг тільки Євген Гуцало. Бо й справді завжди почувався людиною поміж людей, глибоко переймався їхніми тривогами й клопотами, печалями й радощами. А тому й таке, сказати б, тепле письмо у нього, тому й зримо постають перед тобою, немов живі, його персонажі, тому так виразно чуєш нічний таємничий гупіт «Яблук з осіннього саду» (друга збірка письменника, 1964). Чи ж не тому і я, уже п'ятикурсник філологічного факультету Київського університету, не вагаючись, узявся писати дипломну роботу за цими двома книжками молодого прозаїка...

Час був складний, саме жорстким «загвинчуванням гайок» урвалася «хрущовська відлига», почалися гоніння на «шістдесятників». Скільки їх зазнав за своє коротке творче життя Євген Гуцало, як один з найяскравіших представників того славного руху, що свіжим потужним струменем оживив і нашу літературу, і все суспільне життя України... Очевидячки, юнацький максималізм не дозволив мені збагнути, що «вольниця» скінчилася, а тому з північною задерикуватістю наскочив під час одного зібрання в університеті на «самого» академіка І. К. Білодіда, коли той зауважив, що такий ось образ у молодого літератора Є. Гуцала — «здавалося, щоки відвалювалися шматками» — просто нісенітниця. Я з недозволеною різкістю запитав у «непохитного авторитета»: а ви коли-небудь їздили підводою по бруківці?.. Старий, мудрий «дід» Арсен Іщук ледве вгамував «непоштивого» студента... Так само я довго не міг зрозуміти,

чому відміняються засідання гуртка української літератури, коли я запрошую туди молодого новеліста...

Не затвердили мені й тему дипломної роботи. Дякувати професорові Ніні Жук — моя мудра керівниця порадила «сховати» основну тему в дужки: «Традиції М. Коцюбинського в сучасній новелістиці (за матеріалами оповідань Є. Гуцала)». Успішно захистивши диплом, я навіть подумати не міг, що через кілька років, коли з газети «Друг читача» перейду працювати до видавництва «Радянський письменник» (нині «Український письменник»), доля не тільки зведе, а й здружить мене з улюбленим письменником, що вся моя подальша дорога буде осяяна променями від неординарної постаті митця та його самобутніх творів, що матиму честь редагувати багато книжок Є. Гуцала (і збірки оповідань, і романи), що мені доведеться повертати до читача його «крамольні» й зацьковані (не так офіційною критикою, як самою Системою) повісті «Мертва зона», «Сільські вчителі», «Шкільний хліб», укладати двотомник вибраних творів до 50-річного ювілею автора, а ще — захищати від цензури і від... колег-спілчан знамениту нині трилогію «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена», «Парад планет».

Взагалі, стосунки письменника Гуцала із цензурою (читай: із Системою) — то тема окремої розмови, ба навіть ціла історія, де є й драматичні, й напівдетективні, а часом і комічні сторінки. Сам Євген Пилипович вважав, що все почалося із «Мертвої зони». У вже згадуваному тут виступі при врученні премії Фундації Антоновичів 26 травня 1995 р. він говорив: «Мені не було тридцяти, коли написав повість «Мертва зона». М. Бажан прочитав у «Вітчизні» — подзвонив по телефону, говорив захоплено. Спілка письменників висунула на Шевченківську премію. Й тут передрукувала «Сучасність», мовляв, оце є справжня проза. Господи, що тут почалося в Києві! Які гнівні статті появилися, з якою тільки ідеологічно-лікувальною гряззю не змішували!»

Мені здається, «пресинг Системи» щодо автора «Мертвої зони» почався значно раніше, ще до передруку повісті журналом «Сучасність» (він тоді, як відомо, видавався не в Україні, а на Заході), однак йому видніше. А ми тим часом докладніше зупинимося на цьому талановитому творі, одному з найзначніших у доробку письменника.

Зі шкільної парти міцно засвоюємо ми принцип літочислення, за яким живе людство: один відрізок — «до нашої ери» — відходить ніби назад, у незбагненну товщу історії, другий — «нашої ери» — вістрям своїм спрямований у майбутнє, та й губиться десь у заобрійній імлі, крізь яку годі й намагатися прозирнути. І тільки з роками починаємо розуміти, що у наших батьків, у старшого покоління загалом, є й інше літочислення: «до війни» і «після війни» (у нас, щоправда, є й свій вододіл: «до» і «після» Чорнобиля). А якщо зважити, що на нашій багатостраждальній землі просто немає родини, якої не торкнулася б своїм лиховісним крилом минула війна, то вже й не вбачаєш нічого дивного в такій періодизації.

Сповна спізнав на собі ці жорстокі прикмети часу і Євген Гуцало, переживши жахливий період гітлерівської окупації разом з батьками-вчителями в селі Нова Гребля на Вінниччині, змалечку натерпівшись страху та злиднів, голоду та холоду. Та й повоєнне буття українського села виявилося, м'яко кажучи, не з медом,— як підкреслював в одному з інтерв'ю Євген Гуцало, «...не було в ті роки й не могло бути на наших людях шикарних костюмів, не було розкішних лімузинів. Ходили вони в куфайках, в чунях, у полотні, а праця їхня була невимовно тяжка — країна-бо тільки зводилася із воєнних руїн...»

Звісно ж, нелегкі дитячі враження глибоко запали в душу, ранній життєвий досвід не міг не позначитися на досвіді літературному. «Картини післявоєнного життя,— признавався письменник,— були такі яскраві в пам'яті, що самі наче просилися на папір...» А до всього — ще й тодішня суспільна та літературна атмосфера... За словами Є. Гуцала, «тоді, в шістдесятих роках, суспільство наше чекало від письменників об'єктивного, правдивого слова про післявоєнний час. Без реалістичного його показу, бодай заднім числом, не можна було впевнено рухатись далі. Сама загальна атмосфера вимагала тоді відмовитись від рожевих фарб, характерних для багатьох повоєнних романів і повістей...» Та й неможливо було раніше сказати те правдиве слово — згадаймо бодай, якої нищівної критики зазнав Юрій Яновський за свій роман «Мир», де спробував об'єктивно відтворити реалії зліденного повоєнного села...

Отож, на повен голос заявивши про себе як про майстра короткого жанру збірками оповідань «Люди серед людей» (1962), «Яблука з осіннього саду» (1964), «Скупана в любистку» (1965), «Хустина шовку зеленого» (1966) та ін., зі сторінок яких щедро випромінювалася любов до простої людини, чітко проглядалося прагнення відкрити в звичайному незвичайне, в буденному — святкове, в смішному — драматичне, в трагічному — життєствердне, Євген Гуцало, прислухавшись до глибокої внутрішньої потреби, рішуче повертає свої тематичні зацікавлення до пережитого в юності.

Той період у розвитку літератури позначений насамперед появою на світ цілої низки своєрідних книг пам'яті, документальних літописів народної трагедії. «Хатинська повість» А. Адамовича, «Я з вогненного села...» А. Адамовича, Я. Бриля, В. Колесника, «Копище» і «Птахи пам'яті» О. Опанасюка, «Блокадна книга» А. Адамовича і Д. Граніна, «Вічні Кортеліси» В. Яворівського, «У війни — нежіноче обличчя» С. Алексієвич тощо — можна називати ще й ще твори про жахливі злочини фашизму в роки війни на окупованих територіях. Аналізуючи цей досить вагомий літературний масив (у всесоюзному контексті), академік Микола Жулинський на одне з найчільніших місць у тому почесному ряду ставив книгу Є. Гуцала «З вогню воскресли», яка народилася не лише з дитячих вражень. М. Жулинський наголошує: «І тут ми повинні не забувати, що Євген Гуцало одним із перших з-поміж письменників пройшов селами Чернігівщини, записав розповіді сотень людей, які пережили невимовний жах фа-

шистського плюндрування української землі, й відтворив долі спалених сіл очима небагатьох очевидців у повісті-документі «З вогню воскресли».

Тут вочевидь простежується послідовний, логічний шлях письменника до втілення свого задуму: власні враження — свідчення очевидців — книга-документ — художній твір. А якщо зважити, що по різних його збірках рясно розсипано оповідань, де виразно звучить відлуння війни чи бодай пунктирно намічено штрихи до її кривавих подій, під тиском яких ламалися людські долі, то можна впевнено сказати: з-під Гуцалового пера не могла не вийти «Мертва зона».

В основу твору покладено особисті спогади автора й розповіді близьких про село Нова Гребля на Вінниччині, про те, як фашистські загарбники, відступаючи, спалили куток Соболівку в цьому селі. Власне, Соболівкою тут названо ціле село, таким чином, один куток української землі талановитим пером письменника піднесено до рівня вселюдського узагальнення. Адже знаємо, яке політичне зло стоїть за тим, здавалося б, локальним епізодом: йдеться про вироблений таємною поліцією гітлерівської Німеччини «Генеральний план ОСТ», за яким тотально винищувалися народи Східної Європи, спалювалося все живе, рухоме й нерухоме. Для таких акцій досить було найменшого приводу, а здебільшого обходилися й без формальної спонуки. Поліцай Юрко у повісті так пояснює своєму батькові Іванові Вільготі причини звірства окупантів: «...вони підряд усіх палять, не дивляться, хай їм трясця! А ваш куток — неодмінно, бо ж від Збаража, а в Збараж не сьогодні, то завтра червоні прийдуть».

Повість (у журнальному варіанті її названо романом, а в подальших публікаціях автор саме так визначив жанр твору) «Мертва зона» — надзвичайно талановита, чесно написана книга. Незважаючи на те, що події в ній відбуваються упродовж лише одного дня, маємо перед собою цілісну, повнокровну картину життя української людності в роки окупації, відчуваємо нескореність народного духу, віримо в його незнищенність. Вражає глибина соціально-психологічних характеристик персонажів, хоч образи переважної більшості з них подано не через розлогі описи, а лиш увиразнено кількома точними штрихами, часто-густо в дусі й стилі народних традицій.

Ось Олекса-півпарубка, котрий рішуче замахнувся сокирою й опустив її на голову поліцая Юрка, ніби сконцентрувавши в тому змахові всю ненависть людську до ворогів та їхніх посіпак. Ні тобі прізвища, ні детального портрета — тільки оте «півпарубка» (бо з однією рукою), а вже бачиш його виразно і запам'ятовуєш назавжди. Чи дід Катеринка: «навіть без кутніх зубів», з його дрібним старечим хихотінням та чисто народними дотепами — такі є чи не в кожному нашому селі... А дядько Чернега на дерев'янці замість ноги з його численним «виводком» дітей-крихіток... Або Мотря з Торбою — також без прізвища, без роду-племені. О, то цілий

соціальний прошарок у нашому суспільстві часів окупації! Скільки їх, отаких прохачів милостині, блукали від села до села, заробляли собі кусень хліба, тонко вловлюючи людські тривоги: то віщували кінець світу, вдаючись до «слова Божого», то розвіювали розпач у зневірених, то пророкували ще страшніші випробування, то вселяли надію в серця невтішних вдів... Але й вони, оті «блаженні», породжені всенародним горем, не залишалися осторонь того горя: згадаймо лишень, як рішуче шматує Мотря свою незмінну торбу, аби обмотати нею босі ніжки Чернежиних дітей, що дивом порятувалися від пожежі й куль паліїв...

Своєрідною сюжетною «пружиною» повісті можна було б назвати протистояння двох родин: Меланки з дочкою Галею та поліцая Юрка з батьком Іваном Вільготою. Меланка упродовж чорних років окупації переховує дочку від фашистської неволі в погребі, а Юрко, який і виріс разом з Галею, очевидячки, мав до неї парубоцькі претензії, будь-що прагне дошукатися тієї схованки. «Хай би я тебе... ще маленьким... була задушила...»,— кров'ю хрипіла Меланка, коли Юрко, запопадливо догоджаючи німцеві в окулярах, звалив її на сніг та й бив носаками. «Знав, що добре допік чи не кожному в своєму селі, знав, що не буде йому пощади,— й від того не тямився. А коли йому кінець, то хай і всім». У цьому — вся суть Юркова, все його чорне єство, здається, вже й рисочки до його характеристики не додаси.

Однак Гуцало не був би Гуцалом, якби суто художніми засобами не показав, звідки беруться такі виродки. Здавалось би, Юрків батько — відлюдькуватий Іван Вільгота — нічого «такого» й не робив, нікого не вбивав, у поліції не служив, хіба що все життя дбав, аби добро приростало. Та не випадково розгортає письменник детальний психологічний портрет Вільготи: саме страшні в своїй непогамовній жадобі збагачення люди, які намислили перехитрувати власну долю (мовляв, син у поліцаях — окупанти не зачеплять, прийдуть наші — він за сина не відповідає, той уже дорослий), породжували таких, як озвірілий Юрко, то з їхньої мовчазної згоди творили фашисти на нашій землі «мертві зони»...

Трагічні долі героїв «Мертвої зони», драматично склалася й доля самої повісті (звісно ж, з відповідними наслідками й для автора). Вперше твір було опубліковано на сторінках журналу «Вітчизна», а до появи його в світ книжкою минув не один десяток років, упродовж яких Є. Гуцало зазнав і нищівної «голобельної» критики, і замовчування, і надпильної цензорської та офіційної уваги до інших своїх писань. Письменникові вказували й на нечіткість авторської позиції у ставленні до персонажів, вимагаючи принциповішого (читай: прямолінійного) осуду чи схвалення, й на розмитість ідейних засад у творі (чи не найстрашніше звинувачення «застійних» часів), і на аморфність сюжетних колізій, і на відсутність чіткого розмежування між поняттями добра і зла... Доходило до того, що авторові закидали мало не вороже ставлення до «доблесної Червоної Армії», оскільки він не показав, бодай короткими штрихами,

бойових дій на фронті (цікаво, як те могла зробити «дитина війни»?), свідоме ігнорування такого масового явища на окупованій території, як партизанські загони...

Очевидячки, саме остання обставина змусила Євгена Гуцала, приголомшеного лавиною тенденційної, вкрай несправедливої критики, написати повість «Безголов'я» й у відчаї сховати її до «шухляди». Вперше з'явилася вона на люди тільки 1990 року в збірці «Сльози Божої Матері», виданій в «Молоді» невеликим тиражем, а тепер її включено до посмертного видання «З вогню воскресли» («Українська видавнича група», 1995). Отут він (смію припустити, у відповідь на гнівні філіппіки критиків «Мертвої зони») уже показує й партизанів, але не звичних з інших творів народних месників, а тих, що відсиджувалися по лісах, об'їдали вбогих односельців, та ще й жорстоко розправлялися із свідками своїх «героїчних подвигів» (були й такі, і то не поодинокі випадки, тільки говорити про них не дозволялося). Це страшна своїми драматичними подіями повість, а стан душі персонажів (це просто фізично відчувається!) цілком можна ототожнити з тодішнім станом душі автора...

Не вщухли критичні напади й після того, як з-під Гуцалового пера з'явилася повість «Біль і гнів», де оповідалося вже про визволення радянськими військами тієї ж таки Соболівки від ненависних окупантів.

Щойно журнал «Дніпро» видрукував скорочений варіант повісті «Родинне вогнище», як на автора знову налетів цілий рій критичних шершнів, тож у наступній книжці навіть довелося «ховати» її назву — «Мати своїх дітей» (первісне наймення твору вдалося відновити тільки у двотомнику вибраного, що його видав «Радянський письменник» у 1987 р.).

Журнал «Вітчизна» одну за одною друкує повісті «Сільські вчителі» та «Шкільний хліб» — як визначив їх тему сам автор, «про своє село, про своїх батьків-учителів, про післявоєнну убогість їхнього буття»,— і ця дилогія на добрих півтора десятка літ «зав'язає» на зубах критиків-«голобельників». Уже вона вийшла російською мовою в Москві — в журналі «Дружба народов», у видавництві «Молодая гвардия», перекладена білоруською в Мінську, німецькою в Берліні, румунською в Бухаресті, чеською в Празі, а в Україні «ідеологічна рать» усе ще немилосердно «товкла» журнальні варіанти...

Не пам'ятаю жодної Гуцалової книжки, верстка якої бодай на місяць-два не затримувалася б у цензурі. Одна знайома працівниця Головліту (так офіційно називалася цензура) якось із жахом сказала мені: знов ти з версткою Євгена Пилиповича, а якби ти бачив, яке досьє на тебе вже зібралося... Хто працював у «застійні» роки на видавничій ниві, той знає, що таке «досьє». Кожну «помилку» (на думку цензора) редактора заносили до спеціальної «амбарної книги» й на окрему картку, а винуватця (тобто редактора, бо «наївний» автор не мав навіть здогадуватися, що його твір читають у Головліті) ще й по-єзуїтському змушували розписуватися в тому... Коли туди потрапляла верстка чергової Гуцалової книжки, до мого

«реєстру політичних недоглядів і помилок» вписували навіть такі невинні слова, як, скажімо, «вітряк». Пише, приміром, Євген Пилипович про старезного діда, котрий згадує, як парубком ночами зустрічався з коханою під вітряком на околиці села («Гай-гай, тепер того вітряка вже немає...»). Останню фразу жирно підкреслено червоним олівцем, на берегах верстки грізно бовваніє знак оклику: що це, мовляв, за ностальгія за минулим, коли є прекрасне сьогодення, на що натякає автор?! Сперечатися не дозволено, отож, аби книжка вийшла в світ, покірно схиляєш голову, міняєш «вітряк» на «дерево», фразу (оту, що в дужках) знімаєш — і мовчки розписуєшся в «амбарній книзі» у своєму політичному невігластві...

Часом траплялися й просто анекдотичні випадки. Уже почалася так звана «перебудова», уже М. Горбачов видав свій горезвісний «антиалкогольний указ», і саме в цей час потрапляє до ще не скасованого Головліту верстка оповідань Є. Гуцала «Мистецтво подобатись жінкам», а там, як на лихо, є надзвичайно симпатична мініатюра «Мирова». Жили-були в якомусь селі двоє друзів-фронтовиків, один ниньки стереже колгоспний став з коропами, а син другого пішов уночі тих коропів красти, та й попався. І ось стурбований батько несе в кошику хліб, сало та «дві білих голівки», аби запити з другом мирову та упрохати його, щоб не передавав сина до міліції. В результаті довгих переговорів, із докорами, й сваркою, й спільними спогадами, фронтовики таки випивають ті дві пляшки і, обнявшись, затягують «Запрягайте, хлопці, коней...»

Але цензора такий «хепі енд» не влаштовує, де ж це видано, щоб радянські колгоспники пили горілку, адже її заборонив сам генсек Горбачов... Горілка — не вітряк, чим її заміниш, без неї й мирової не буде, а відтак — і самого оповідання... А втім, стривай, у постанові ж нічого не сказано про пиво, навіть навпаки — обіцяно розширити його виробництво! І я, згнітивши серце, сподіваючись, що мудрий читач усе зрозуміє, хутко «міняю» дві пляшки горілки на дві пляшки пива. Цензор не заперечує проти пива, пиво — можна, однак сидить похмурий і не поспішає ставити жаданий штамп на верстку. Обережно цікавлюся, в чому справа, а він мені: «Ви що, з цензури знущаєтесь?! Де це ви бачили, щоб справжні чоловіки від двох пляшок пива заспівали? — І по паузі: — Поставте хоча б чотири...» Я тут же додаю ще дві пляшки «жигулівського», одержую нарешті довгожданий штамп і, надійно сховавши верстку до портфеля, вигукую вже на порозі: «Даруйте, але справжні чоловіки й від чотирьох пляшок пива не заспівають...»

Навмисне переповідаю ці деталі, аби читач зрозумів, у якій атмосфері доводилося творити письменникам, в тому числі й Гуцалові, котрий практично упродовж усього творчого життя відчував на собі пильне око Системи — і все ж зумів написати твори, які стали окрасою нашої літератури, яким судилася щаслива доля.

Можна ще й ще говорити про Гуцалові оповідання, адже майже кожне з них — то відшліфований шедевр. І хай хоч скільки кривилися деякі критики — мовляв, зі збірки до збірки переспівує сам

себе,— навряд чи можна погодитися з такою думкою недоброзичливців. Ось перегорнув усе, опубліковане письменником,— і, виявляється, пам'ятаю й сюжети, й персонажів, і навіть окремі вдалі образи. Бо кожне оповідання — неповторне, вони мають хіба одну лише спільність: написані видатним письменником, позначені його манерою, стильовими особливостями. А що стиль у автора є — свій, особливий, «гуцалівський»,— цього, гадаємо, не заперечить ніхто. Залишається тільки шкодувати, що наше видання не може вмістити всіх його творінь «малого жанру».

Можна багато говорити про Гуцалові дивовижні повісті «Хай святиться ім'я твоє, любов!», «Передчуття радості», «Дівчата на виданні», «Двоє на святі кохання» (також нещадно розгромлену «застійною» критикою), «Княжа гора», «У гаї сонце зацвіло» та інші, але обсяг короткої передмови не дозволяє на них зупинитися. Щиро заздрю молодому читачеві, котрий відкриє для себе дивовижні Гуцалові твори, бо й досі в душі жевріє тепле світло відкриття, яке спостигло мене в далекому 1962-му...

А ще ж є на світі своєрідна, філософськи заглиблена поезія Є. Гуцала (він видав чотири поетичні збірки), але її, як на мене, треба читати, а не аналізувати...

Окремо хочу сказати лиш про актуальну публіцистику Євгена Гуцала, зібрану нині «Просвітою» в книжечку під назвою «Ментальність орди». Всі статті (крім однієї — «Раби рабів») друкувалися на сторінках «Літературної України» упродовж 1993—95 рр., за них авторові посмертно присуджено Всеукраїнську премію імені І. Огієнка (лауреатом Державної премії України імені Тараса Шевченка він став у галузі... дитячої літератури, та й то премію поділили між ним і групою педіатрів). А зароджувалися ці статті так...

Коли в 1992 році я їхав у відрядження до США, Євген Пилипович порадив мені перед дорогою: постарайся, мовляв, зустрітися з американським генералом Миколою Кравцівим, я чув, ніби його запрошено дорадником нашого уряду; а то ж син відомого українського письменника в діаспорі Богдана Кравціва... Десь на третій день по прибутті до Філадельфії мені пощастило зустрітися — на випускному вечорі в українській недільній школі — з чотиризірковим американським генералом, та ще й узяти в нього інтерв'ю, тобто успішно виконати Євгенове «завдання».

А треба сказати, я вже й звик до таких завдань: кожного четверга, як тільки виходив черговий номер «Літературної України» з моїм «актуальним коментарем», першим відгукувався на нього Євген Пилипович. Не так хвалив чи робив зауваження, як підказував: а ось у тій чи тій газеті (або журналі) є вдячний матеріал, зверни увагу, якщо не маєш цього видання — принесу. І того ж дня приносив.

Якось я спостеріг, що тих «завдань» у мене вже набралося чималенько, а редакційна повсякденна суєта не давала надій на швидке їх виконання, і я зненацька запропонував Гуцалові: а чому б тобі самому не виступити в газеті, ти, схоже, давно «у темі», матеріалу — більш ніж досить... Євген Пилипович нічого на те не відповів,

а через кілька днів... приніс готову статтю, дрібно помережану, як завжди, на аркушиках із школярського зошита в клітинку, вибачаючись, що ніде (та й ні за що, як я потім здогадався) було передрукувати. Так у «Літературній Україні» (26 серпня 1993 р.) з'явилася «Всяка хурда-мурда, або ж Стамбул — столиця Росії?».

А далі пішло — як з рогу достатку: «Монструація, або ж Акція монстра», «Буслаєвщина, або ж Не вздовж, а впоперек каменя», «Безодня, або ж Іван Грозний: «Все воры...», «Ментальність орди, або ж Творення «євразійського простору», «Оргія, або ж Ефект мухомора», «Гусячі багнети, або ж Г. Державін: «Поля и грады — стали гробы...», «Знак Чечні», «Знак Хіви»... А поштовхом до написання циклу послужила стаття відомого російського вченого академіка Д. Лихачова в журналі «Новый мир» «Нельзя уйти от самих себя... (Историческое самосознание и культура России)». Свого часу академік, який ще в сталінську добу зазнав, почім ківш лиха, активно підтримував прогресивні рухи в Україні (та й не тільки), та коли справа зайшла про повернення культурних цінностей, награбованих царською та радянською імперіями у «менших братів», де й поділися його симпатії... Глибина дослідження, аргументації, якою позначено цикл «Ментальність орди», засвідчує неординарну обдарованість автора як ученого.

У двосерійному фільмі Юрія Іллєнка «Солом'яні дзвони», знятому за мотивами творів Є. Гуцала, є такий епізод (який ми удвох з Євгеном, не змовляючись, ще на перегляді в кіностудії імені О. Довженка, визнали найкращим у стрічці): хлопчина, котрий немовби уособлював ліричного героя багатьох оповідань автора, сідлає виламаного на городі соняшника-коника і — летить, летить... Над зеленими нивами, над блакитною змійкою річки — над усією великою Україною. Часто зі щемом у серці згадую ті кадри, і мені ввижається, що то окрилена душа Євгенова летить над рідною землею...

Колись в одній зі своїх публіцистичних статей Євген Гуцало писав: «Книга — завжди дзеркало, в якому відбивається не тільки дійсність, а й особа самого автора: з його життєвим досвідом, мистецькими здібностями, розумінням суспільних функцій літератури». Надзвичайно слушно сказано! І яке щастя, що життєвий досвід самого письменника, помножений на багатющі мистецькі здібності, тобто талант, переплавився у твори, що увійшли до золотої скарбниці сучасної української літератури, що відтворили, мов у дзеркалі, правду людського буття на нашій землі.

Василь ПЛЮЩ

ОПОВІДАННЯ, НОВЕЛИ

З книжки «ЛЮДИ СЕРЕД ЛЮДЕЙ»

(1962)

ДО СОНЦЯ ВІКНАМИ

Володимир, мій хороший, мій вірний товариш, писав: «Ніна була в спортивно-оздоровчому таборі протягом першої зміни. Можливо, вона залишилась і в другу. Приїжджай, відвідаємо Кладьківку, де наш інститут розташував свої палатки. Тут Десна, соснові бори, багато сонця й тепла. І хати тут до сонця вікнами, а поліщуки — добрі та незлі, і справляють враження безхмарних, не обтяжених турботами людей. Я ще раз із радістю з'їздив би туди, адже Олена відпочиватиме з першого серпня... Будемо купатись у ріці. Знаєш, коли вночі забрести по груди, а далі поплисти, поплисти і втихомиритись, принишкнути на середині, то можна побачити, як зорі застигли, розсипані на темній поверхні, і тоді ти піднімаєш руку, розхлюпуєш раптово долонею все те царство. Рибу ловитимем...»

І я ще раз забагнув подивитись Полісся, зустрінутись із дівчиною, про яку думав багато останньої осені, останньої зими,— і виснити все-все. За власний рахунок випросив у редактора відпустку — і подався.

З Володимиром ми зустрілися в Ніжині. Він лише в цьому році закінчив педагогічний інститут і на п'ятнадцяте серпня мав з'явитись на місце призначення, в школу-інтернат, розташовану десь у глибині Холминщини. Він і найменшої уяви не мав, як його зустріне педагогічний колектив, чи зуміє налагодити добрі відносини з дітьми, яким боком повернеться до нього робота,— але загалом був настроєний дуже оптимістично. Він належав до тих людей, яким в житті все дається без особливих затрат волі, знань, почуттів — мабуть тому, що він мало над чим задумувався. Спокій, що граничив з байдужістю, світився в його очах, пробивався в кожно-

му рухові. Але він був відданим другом, чистим, порядним, що навіть жодним негідним жестом не заплямував себе. І я ставився до нього з неприхованою симпатією.

Автобусом добрались до Дрімайлівки. Сівши на вигорілій траві біля колгоспного господарства, довгенько очікували на попутну машину. Уже надходив вечір, а нам так нічого й не трапилось. Вирішили йти пішки. Двадцять кілометрів не лякали. Десь на десяту розраховували бути на місці. Вибрались за село, і тут я відчув, що мені погано. Розболілась голова, а серцю було млосно та нудно.

Сіли на кургані, зарослому сірим бур'яном. Обабіч дороги бронзовіла гречка. Біля кукурудзяного масиву настирливо мекала отара. Небо було завішане хмарами.

Рушили. Але невдовзі знов довелось зупинитись. Я лежав на спині, дивився вгору, а біля мене сидів друг і не знав, що робити. Він нічим не міг зарадити.

Не знаю, скільки разів я підводився на ноги і брів, як у тумані, не знаю, скільки вмощувався на сухувату осінню траву, між бур'яни, не дуже ласкаві. Але завжди, коли розплющував очі, наді мною в сумній зажурі сидів Володимир.

Було запівніч, коли піщаною грузькою дорогою дотеліпались до окраїни села. Минули одну хату, постукали в другу. Довго ніхто не відчиняв. Хвилини через три аж затеплівся у шибках вогник, і старечий голос запитав із-за дверей, чого треба.

— Бабусю, винесіть нам молока.

— А хто ж ви?

— Та не бійтесь, з міста йдемо на Десну.

— На Десну, кажете?

— Вжеж.

М'яко задзвеніла клямка, і мала бабуся висунулась на поріг. Постояла, постояла і зникла. Згодом винесла глечик з молоком, хліб. За другим разом винесла глиняні кухлі.

— Гостинно прошу.

А сама відійшла трохи вбік, стала на причілку. Ми повечеряли, подякували. Від грошей бабуся відмовилась. («Коли добрі люди, чого там...») А коли Володимир сказав, що його товариш захворів, вона промовила:

— Та дойдете до річки, ви молоді. А там хай водою свіжою вмиється. Вона цілюща. Як рукою зніме хворість. У мене ж нема де послати...

Видно, була вона в хаті одна і в глибині душі побоювалась: всякі нічні перехожі можуть стрітись.

До ріки залишалося з півдесятка кілометрів, а я був зовсім

виснажений. Лягли на вологій траві, недалеко від господи, де нас годували. Перед ранням господарка виходила надвір, питалась:

— То ви, хлопці?

— Ми...

І вона нам винесла стареньке ряденце, щоб сиру землю застелити.

Перемучились, а вдосвіта — далі. Промандрували наскрізь Кладьківку, на просторий луг вибрались. Наморені ще лягли спочивати під ожередом сіна і лише під обід вийшли до Десни. А вона, обміліла, глибоко синіла між пологим та гористим берегами, несла на хвилях легкий човен, вабила до себе гострокрилу чайку з лозняків.

Спустились униз, роздягнулись, змили з себе дорожній пил, неприємну втому. Потім Володимир відвів мене до свого доброго знайомого. Це був дід Трохим Наумович, рибалка. Він мене поклав у садку під яблунею, приніс з криниці студеної води. Уважно дивився, як я спрагло п'ю, а кришталеві краплини течуть у мене по підборіддю, прокладають на білій сорочці сірі смужки.

Володимир збігав у табір, приніс різних порошків, соди. І я мусив усе те прийняти. Трохим Наумович співчутливо сказав:

— Сердешний. Як його скрутило...

А Володимир ніби між іншим:

— Ніни немає. Уже тиждень, як вона поїхала додому. Про це дівчата розповіли... До речі, Олена тобі передає вітання.

— Адже вона мене не знає...

— Чому ж? Вона в одній групі з Ніною.

Між яблуневими стовбурами були натягнені сіті. Вони сохли. Між дрібними кільцями де-не-де зачепились бліді водорості, буре жабуриння. За кущами смородини стояло три вулики — старі, витіпані дощем, негодами. Бджоли, тихі, аж сумні, зрідка перелітали в повітрі.

Володимир пішов, а дід залишився біля мене. Він сів на одземкуватій колоді, посіченій, кривобокій (на ній, мабуть, кололи дрова), і низько-низько опустив голову до трави. Трава виросла в затінку, де було мало сонця, і здавалась слабкою, немічною. Я запитав:

— Рибалите, Трохиме Наумовичу?

Не міняючи пози, він сказав:

— У нас всі тут рибалять. Цим і живем.

— А колгоспу нема?

— Нема, є рибне господарство.

— І човен у вас є?

— Ага. В кожному дворі є човен, бо напровесні Десна виходить з берегів. О-о, тут така повінь! Куди оком не кинь — море синіє. А від хати до хати тільки з веслом і доберешся. Парубки до дівчат теж човном пливуть. А вночі візьмуть вогонь із собою, та ще гармошку. І світло пливе, і музика пливе.

Я уявив собі на мить цю своєрідну поліську Венецію, уявив її весняну земну красу — ніжну, дивну — і ту пісню, що зрина над водами, нешвидко дзвенить над ними, черкаючись хвиль то одним, то другим крилом. Пригадалися вірші Михайла Стельмаха, переповнені світла, бентежної розкованої води, любові, садового та лісового рясту. Серед смолокурів та стельмахів минали його труди і дні, і їхнє буття знав він достеменно. З цього села вийшов поет Михайло Литвинець, слова якого про нареченого, що іде, вороного веде, ще й досі ясними квітками яріють у моїй душі. Можливо, він навіть сам отак плавав на ялиновому суденці до своєї судженої, зустрічався з Трохимом Наумовичем, який зараз ось сидить на грабовій колоді, і власними очима бачив, як місяць, занурившись гострими рогами в повінь, жовтим човном запливає в сад.

— Ото встаєш на зорі, — продовжує Трохим Наумович,— та й ідеш по росах, через тумани, в які обгорнута земля.

І так він складно говорить, так красно, що я з великою повагою думаю про його художницьку душу — душу трудівника, яка в буденному, звичайному застерігає прекрасне.

Приходить Ліда, дочка Трохима Наумовича. Я бачу її міцні загорілі ноги, навколо яких хлюпочеться спідниця, що має соняшниковий цвіт. У Ліди терновий погляд темних очей, і цей погляд виражає якусь рішучість і водночас старається приховати біль, незрозумілий мені. Вона ніби не помічає мене і питає в батька:

— Обідати будемо?

Вона забирає діда з собою, щось схвильовано розповідає йому біля ганку... А скоро повертається до саду, розстилає під антонівкою грубе рядно, кладе зверху рушники. Приносить миски, ложки, страву. Мої ніздрі вловлюють запах укропу, цибулі, м'ясної зажарки.

— Будемо з нами полуднати? — звертається Ліда до мене так, якби ми з нею вже встигли потолкувати і тепер між нами налагодились хороші відносини.— Я борщику зварила. І риба свіженька є, жарена.

Я дякую. Мені нічого не хочеться їсти.

Трохим Наумович і Ліда сідають під яблунею. Раптом дзвенить сміх і з'являється хлопчак. Він так багато говорить і так голосно, що не можна нічого второпати. Бачу його русявий свавільний чубчик, різкі жести.

— Досить, Андрійку, балакати. Їж, а то вистигне.— Це говорить Ліда. В її голосі — ласка й турбота.

— О-о мамусю, я голодний, як сто вовків.

Дрімота склепляє мої повіки. Перемовляються наді мною зелені листки, до слуху долітає мирна розмова.

— Знову стрічав сьогодні Гната,— каже Трохим Наумович.— Обіцявся прийти...

— Хай і не думає,— заперечує Ліда.

— Але ж не треба так, дочко. Він людина і ти людина.

— Хіба він людина?

— Та й батько нашому Андрійкові.

— Те ж то...

— Може, простиш?

І тоді я просипаюсь. Я чую, як різко кричить Ліда:

— А ці рани, що він ножем завдав, хіба щезнуть, коли я про все забуду?

Тиша. Батько нічого не відповідає. Мовчить син...

Я засипаю. В мій сон голубим рукавом затікає Десна. Я чую, як вона хлюпочеться десь близько-близько. І за молодою шелюгою виразно бачу дороге обличчя Ніни з чорними, продовгуватими очима. Ті очі ніби гострою осокою прорізані — великі, красиві. Я хочу гукнути, щоб вона заждала мене, але слова не виходять, уста не розкриваються, і я, мабуть, схожий на срібну краснопірку, яка викинута на берег, захлинається на піску від надміру повітря. І знову дівчина тікає від мене, і вже не видно її, тільки ген добре бачу, як випростовується трава, прим'ята її каблуками...

Розплющую очі. Ніч. Прохолодно. Я — під яблунею. Її гілля обсіяне зірками, ніби плодами.

Біль не минає. Не хочеться ні рухатись, ні думати. Отак би лежав і лежав.

Чую розмову. Впізнаю голос Ліди. Другий — голос чоловічий, низький, незнайомий. Чоловічий просить, а жіночий рішуче заперечує.

— Отже, так.— Це низький.— Відштовхуєш мене.

Ліда:

— Ти сам відштовхнувся.

— Хочеш, щоб упав?

— Давно ти, Гнате, як ота червива падалиця. Трималася

я раніше за тебе, бо дитина. Та, видно, й без тебе не пропадем. Добрі люди не дадуть загинути.

— Важко тобі буде...

Вона гірко, з іронією:

— Коли пожалів мене... Не треба, переб'юсь без твоїх жалощів.

А чоловічий голос — палко, пристрасно:

— Повір, за розум візьмусь. Не питиму. З людьми не буду гарикатись.

— Не хочу.

Вмовкли. Перегодя:

— Розумію. Думаєш, що Ростислав на тебе поласує?

Ліда сміється. В її сміхові я вловлюю фальшиві ноти. Вона нічого не відповідає.

Чую, як віддаляються повільні важкі кроки чоловіка. Лідина постать бовваніє віддалік. З табору долітає звук горна. З гілки відірвалася зірка — і розпеченою стрілою ковзнула донизу, між темне віття.

Не знаю, скільки отак проходить часу... Ліда вже стоїть наді мною. Вона питається, чи не холодно, і відводить у світлицю, до якої з сіней окремий хід. Запалює свічку, збиває на ліжку постіль. Чисті простирадла приємно освіжають. У кутку настирливо гомонить цвіркун. До шибок пригорнулась волохата темрява. Повільним струмком пливуть години. Десь перед світом приходить Володимир. Він, думаючи, що я сплю, обережно вкладається поряд, лежить непорушно, і я відчуваю, що дрімота теж не може склепити його повіки.

Нарешті, друг пальцями торкається до моїх очей:

— Не спиш? Ні... І я не можу. Ніч така хороша, казкова. І я Олену називав Оленою Прекрасною. Розумієш, ми поклялись... На все життя... То нічого, що вона лише на третій курс перейшла, то не завада, правда? Моя Олена — Прекрасна...

...Ще тільки розвидняється. Отже, я спав? Біля ліжка — Трохим Наумович. Кощавою рукою тримається за край ковдри.

— Йдемо рибку ловити зі мною...

Я відчуваю, що виздоровів, що чистою і легкою зробилась моя голова. Ніби хтось вивільнив від тягаря, що переобтяжував її останнім часом. Швидко одягаюсь... У глибині душі щиро вдячний доброму поліщукові, який здогадався запросити мене з собою. Але та вдячність залишається схованою всередині, і я нічим не видаю її — ні словом, ні усміхом... Володимир тільки невдоволено бурчить, коли я буджу його. Що ж, нехай спить.

На колодязному зрубі тьмяно і глибоко виблискує вода. Небо безхмарне, безжурне, ніби виполоскане в синьці. Тихий сад. Зелений оболіг.

Я кладу на плече весло. Трохим Наумович виносить із сіней волока, підсаку. У нього теплі та зелені очі, ніби засипані молодим жабуринням.

Через вільшані кущі між лозняки веде непевна, піщана стежка. Ген ранкова Десна. Там, ліворуч, залишається студентський табір. Обпираючись ногами, злізаємо по кручі. Сіра метушлива пташка вихоплюється з-поміж жовтої кашки і вже заливається криком удалині.

Рибалка відмикає човен, що стоїть у березі, і ми ковзаємо по дзеркалу. Неквапно тоне в глибу волок. Пахне рибою, рогозою, водою. Ми пливемо по блакиті, яка затонула далечезно внизу.

З тихого спокою Десни риби появляються якось несподівано, раптово. Вони метаються, грають живим сріблом між хисткими ячейками, відчайдушно б'ють хвостами. Вони сповнені життя, енергії, бажання вирватись і знову заховатись у своєму зеленому світі. У тому світі, під яким затонула блакить і який не має під собою меж. Карасі, коропи, лини, щуки... Розтуляють жадібні губи, ковтають смертельне повітря.

Я ловлю долонями верткі холодні тіла, кидаю їх у човен. Вони пружно скидаються вгору, але високі борти, високі...

Потім Трохим Наумович збирає улов у мішок і повільно прямує до своєї хати, яка біліє нагорі.

Я сідаю на камінь, обтесаний водою, спостерігаю, як народжується день, як за хатами біля яруги пасуться корови. Вони діловито, заклопотано зривають траву, а далі, гляди, одна, інша задирає голову назустріч сонцю і довго, пильно дивиться перед собою на світило, схоже на розпечене дно золотої діжі.

А потім я бачу, як між тополями йде Ліда — без хустини, боса. Поряд з нею — стрункий білявий хлопець. Одягнений в зелену сорочку, залитий промінням, він чомусь нагадує мені цьвохку осінню верболозину, що витьохкує в лузі на вітрах. Хлопець щось каже Ліді, ніби переконує її, а вона не хоче слухати і йде від нього. А він не відстає і говорить гаряче, говорить...

Він залишається стояти, а молодиця віддаляється від нього, він дивиться їй услід, а вона й голови не поверне.

На Десні починають пустувати маленькі хвилі; вони виникають гуртом, зграйно; котяться і скоро розсипаються, згладжуються, ніби їх і не було.

Коли я повертаюсь до хати на кручі, то бачу, що білявий юнак все ще стоїть біля тополі, ніби закам'янів.

Ми з Володимиром маємо на сніданок свіжу рибу. Пересмажена з цибулею, жирна, вона приємно пахне.

— Чом не збудив? — питає друг.— Разом пішли б на рибалку.

Я мовчу. Розглядаю фотографії, розставлені на столі. Ось сімейна. На ній знятий Трохим Наумович, Ліда, Андрійко і худорлявий, з широкими бровами молодик. Я догадуюсь, що то має бути Лідин чоловік. У нього важкий, олов'яний погляд, а в погляді — недовіра, сумнів...

Володимир біжить до Олени Прекрасної. Мені нікуди поспішати, і я залишаюсь у світлиці, гостинно відданій нам рибальською сім'єю. Гортаю стару потріпану алгебру для сьомого класу, бо на етажерці інших книжок немає, і думаю, хто б нею тут міг користуватись. Андрійкові ще рано, інших дітей у сім'ї немає... В кутку кімнати стоїть медогонка, і над нею тонко дзвенять оси, що залетіли у відчинені двері.

За стіною починається розмова. Я мимоволі прислухаюсь, про що розмовляє батько з дочкою. Мова йде про якогось Ростислава. Чи не про того самого, що вчора Гнат згадував?.. Виявляється, Ліду з Ростиславом сьогодні бачив батько над Десною.

Ага, отже, юнак, схожий на гнучку верболозину, і є Ростислав.

— Може, ти до нього горнешся?

— Та що ви, батьку! — Ліда з серцем.— Він від мене на п'ять літ молодший. І Андрійко в мене...

— Ростислав з доброї сім'ї...

— Батьку, у мене ж дитина!..

— Чудна ти якась.

— Може й чудна, тільки по-іншому чинити не вмію.

Перед обідом починається гроза. Дощ лопотить глухо, впевнено. По шибках течуть брудні патьоки рудої глини: струмки розмивають стіни. В світлиці темнішає. Радісний грім струшує простір і, відкочуючись, продовжує задоволено, життєрадісно гомоніти. Я зачиняю двері — остерігаюсь, щоб оце торжествуюче гоготання не влетіло до хати.

Роздаються різкі короткі удари в скло, об рами. Падає град. Я виглядаю за поріг і, мокнучи на холодних краплинах, збираючи градини завбільшки з вишневу кісточку або й голубине яйце, кидаю собі в рот, розкушую колючу свіжість, і вона тане, зволожуючи теплі ясна. Ось одна сиза куля боляче луснула мене по мочці вуха, друга залетіла за комір, і я

відчуваю, як вона полізла по спині, кидаючи мене в дрож, і як там самовпевнено впакувалася біля пояса.

У хаті повно скляного дзвону. Він забиває мені слух, настирливо живе під стелею, по кутках, і від нього нікуди сховатись. Брудні стьоки захлюпали шибки, і важко проглядіти за ними подвір'я, мокре небо.

Трах-тарарах! Трах! Трах! — продовжують лунати удари.

А потім все припиняється. Негайно, зразу ж. І дощ, і град. Їх ніби й не було. От якби не жовті калюжі, з сірою піною, та не надбита шибка в причілковому вікні. Якесь голубине яйце таки добре уцілило.

— Траля-ля! Траля-ля!

Радісний лемент, схожий на якийсь язичницький гімн. То Андрійко вирвався з хати на волю і, закачавши штани, пустився гасати по баюрах.

Блиснуло сонце у вікнах. Сором'язливі промені пролізли до світлиці, затанцювали на підвіконнях, на столі, на долівці. Десь біля медогонки зашелестіла, а далі забриніла бджола, яка благополучно переждала грозу.

Мокрий, без сухого рубчика, причимчикував Володимир, тримаючи в руках заболочені туфлі.

— Уявляєш, нас гроза застукала серед Десни. Ми з Оленою Прекрасною пливли на моторці, а тут як зачнеться катавасія!

Він іще розповідає мені збуджено, схвильовано, як дівчина перелякалась, скільки пережила, але я вже не слухаю. Думаю про Ніну. Ми з нею вряди-годи й листуємось. Я все не осмілююсь їй признатись у всьому... Знаю: продовжувати так неможливо. Потрібно стрітись. Бо хіба в листи вкладеш багато? А вона тікає від мене: і вві сні, і наяву... Незабута ще з тих пір, як я, випускник, познайомився з нею — студенткою першого курсу — в білому платті і з великим білим бантом у чорних косах. Спершу здавалось багато дечого в знайомстві випадковим, несерйозним. Але кожний новий день вносить свої корективи, і я думаю про неї більше й більше. Знаю, що й далі так буде...

Збираємось, бо вже час їхати. Прощаємося з Трохимом Наумовичем. Він шкарубкою долонею тисне наші, запрошує ще приїжджати до нього.

— Приїдем,— обіцяємо з Володимиром.

Дід стоїть біля криниці й поглядом проводжає нас. У нього вузькі плечі, сухі жилаві руки...

Я озираюсь — хочу побачити Ліду, але її ніде нема. Сто-

ячи на кручі, Володимир довго махає рукою дівчині, постать якої чітко видно на пристані.

Біля сільської ради, заїхавши на шпоришевий моріжок, стоїть старенький, забризканий грязюкою газик. Машина йде до Ніжина, і шофер згоджується підкинути нас. Чекаємо, коли ж з'явиться колгоспний бухгалтер, заради якого тягнуть до міста цей транспорт.

У кузові впізнаю русявого Ростислава. Молодий шофер, що має заячу губу, кепкує:

— Щодня, отже, їздиш, Ростику?

— Щодня,— зітхає той.

— А далеченько ж, правда?

— Не близько...

— І книжки возиш їй, щоб училась?

— А так.

— Коли ж куницю будеш везти із собою?

— Важко сказати. Я й завтра в Кладьківку прибуду, і післязавтра. Доки свого не доможусь. От побачиш, що заберу куницю. Ще й ти, можливо, доставлятимеш...

— Хай щастить.

У Ростислава — круте підборіддя. Густий пушок сіється над верхньою губою, за вилицями. Років, напевно, йому вісімнадцять.

З'являється бухгалтер. Він скрипить новими чобітьми, несе під пахвою велику паперову папку, перев'язану полотняними стрічками.

Їдемо. Ось околиця села, і та хата, в яку ми з другом стукались серед ночі. І бабуся стоїть серед двору — похилена, із зморщеними щоками. З-під долоні дивиться на шлях. Я махаю їй привітно рукою. Мабуть, не впізнала нас, бо й не поворухнулася, продовжує пильно стежити за машиною.

Ген поле, і рілля, а край неї важно походжають веселики...

З книжки «ЯБЛУКА З ОСІННЬОГО САДУ»
(1964)

ЯБЛУКА З ОСІННЬОГО САДУ

Небеса були вечорами темно-сині, глибокі, як вода у ставку. І коли займався вітерець, то чомусь гадалося, що зараз ось чисте небо візьметься брижами, вони купчасто побіжать з одного краю до другого... Але насувалися буряково-гарячі хмари, окуті з крайків сонячною міддю, застилали все,— і було зовсім не видно, чи з'являлися в небі холоднуваті, сірі брижі, чи ні.

Здавалося, що досить лише навчитися вловлювати — щоками, долонями, всім тілом,— як холоднішає навкруг, і можна навіть відчути ті струмки, якими тепло землі, надбане нею протягом літа, стікає догори. Прочахали старі груші у садах, прочахали городи, левади, і саме небо теж робилося строгішим та суворішим у своїх тонах і небагатих нічних напівтонах, невідомо куди розтрачаючи щедру повінь барв, якими воно хизувалося весною, в червні та липні... Від сизого ставка долітали розпачливі птичі згуки — то плакала самітна качка, що відбилася від гурту, здичавіла на волі; тепер вона забула дорогу до хліва, де на неї чекав гарячий ніж; але не могла й здійнятись догори назустріч тривожному кличеві своїх диких посестер; та й кличу вже того не було, бо птаство давно одлетіло — але повітря ще було насичене плавним льотом, хорканням, курликанням, гелганням, кряканням — і все те продовжувало хвилювати свійську сіру качку.

Виразно й округло гупали по ночах яблука у садках. Вони падали невидимо, раптово, стрясаючи застояну тишину; було в тому гупанні таке, що будило в душі гостре хвилювання,— і хотілося йти по короткій студеній траві, згинатися під мовчазним кислатим гіллям — і довго бігати пальцями на-

впомацки у темряві, аж доки не торкнешся чутливими пучками до твердого, несподівано холодного плоду... А потім зовсім близько, десь за спиною, груша струшувала додолу ще одне сите, вдоволене гупання, і вже згодом — урівноважено, шурхітливо — долинало до вуха, як падало жовте листя... Але що воно жовте — не можна було угледіти, навіть надибавши той листок і піднісши його до очей — чорна північ скрадала кольори, все малюючи в суцільний чорний — пронизливий, ароматний... Ще гарно черкали вишину зорі, вони залишали над садами вогнисті сліди, що швидко зникали,— і відразу ж пропадали самі зірки: чи зачепившись між кострубаччям яблунь, чи пірнувши у тихі плеса... На те, як сіються зірки, не можна надивитися; їхня загибель асоціюється із людською долею, з думками про те, що восени і взимку старі охочіше вмирають, — і стає тоді так незатишно на душі, що впав би обличчям на моріг, щоб ніколи не бачити, як у небі мовчки вмирають зорі.

Ранками сади були повнісінькі білого туману і чистих, різких рос; якби стільки свіжості було влітку — то хотілося б ходити босими ногами по зелені, відчуваючи п'ятами її колючу студеність, але зараз була осінь, тиха, вдоволена, і оте дитинне бажання десь тремтіло на самісінькому денці душі... Одноколірними ліхтариками сяяли краплі на поворозках бабиного літа, що позачіплювалось за бадилля і вгиналося під тим вологим світлом.

Я йшов по сірій дорозі, з обох боків слалася густо-зелена конюшина. Звіддалік, від обрію, наближалася хура, вантажена сіном, а на вершечку сиділа жінка в білій хустині. За її спиною підводилося кругле сонце, скупане в далеких туманах, що слалися по залужжю та по стернищах,— воно байдуже поблискувало, самовдоволено посміхаючись.

Хура зарипіла біля мене, з пахучої купи, що була де-не-де пообтикувана зів'ялими квітками, звісилася жіноча голова і дивилася на мене надто пильно й ретельно. На чорному лиці очі синіли, але вже квітками живими.

— Ти куди? — запитала у мене незнайомка голосно, ніби думала, що я її не почую — звідти, від високого голубого неба.

Я хотів уже сказати, що прошкую в Купичволю, але стримався і тільки рукою махнув — мовляв, туди йду, куди ця дорога стелиться.

Хурщиця була невдоволеною, вона пересунулась уздовж рубля і ще крикнула мені навздогін:

— Та куди ж?

Я оглянувся, але нічого не відповів. Можливо, то мені лише видалося, що вона чужа, а жінка була з хутора чи з сусіднього села і мене добре знала, а тому й цікавилася моїми мандрами... Але ж не міг я сказати, що йду в Купичволю за тим, про що й сам твердо не знав... Ще звечора мене кликала дорога, засипана в багатьох місцях листям гаснучих кленів; уночі я думав про те, як падають яблука, а вранці — що на пізніх сливах — кобильохах — зараз зайнялася яскрава синя плівка, яку при дотику можна порушити пальцями. І ще мені думалося про тихі поля, про Цезю і її молоді руки, вкриті абрикосовим літнім загаром... І коли вже з'являлася в думках переді мною вона, то було на серці тривожно й болісно, дихання частішало, а щоки несподівано ставали гарячими. Я й сам не знав і нікому до ладу не зумів би пояснити, чому я спокійний, коли думаю про батька і матір, про своїх товаришів, про інших однокласниць, а про неї...

Потрапивши на узвишшя, де росло вкупі кілька кущів терну, я сів на траву, потім ліг горілиць, заплющив очі. Стало темно, потім у тій синій темряві спалахнули золотаві вогні, посіялися додолу, а натомість спалахували нові й нові. Відкрив повіки — наді мною гнулося велике небо, яке зараз здавалося і малим і близьким,— при бажанні можна було б дістати його круту дугу рукою. Прив'яло пахли скошені поля, і чорний грунт пахнув скошеними рослинами — житом, полином, петровим батогом, деревієм... І в пташиному забутому тьохканні, що зрідка видзвонювало в терні, теж чомусь уловлювалися запахи — але вже саду: м'яти, шовкової трави...

А потім я знову пішов назустріч сонцю; ліворуч текла річка — вузька, спокійна. Біля неї паслися стриножені коні, вони іноді піднімали догори голови, прислухалися до ледве вловимого вітерця. «І-го-го!» — крикнув один, яблукастий, молодий, і застрибав, високо підкидаючи груди і загрібаючи спутаними передніми ногами більше простору.

Я напився долонями води, постояв над річкою, а потім пройшов то в один бік, то в інший, шукаючи кладку. Але кладки не було. Тоді я зняв черевики, закачав штани і, відшукавши, де наймілкіше, перебрів по гладеньких камінцях, обтесаних хвилями та одшліфованих течією. Підошвам було холодно, але коли вони опинилися на березі, то навіть студені роси видалися теплими.

За річкою вже починався купичвільський колгосп, я пішов попід лисі горби, на яких нічого ніколи не сіялося, бо вони були вкриті валунами, а всередині, куди не копни, берегли в собі чи пісок — крупний, зернистий,— чи білу глину.

По скупій стежині піднявся нагору, тут уже починалося гороховище, а трохи далі стояв ліс. Чорний, недремний, він розбігся дуже широко, і до нього швидко й коротко слалася моя дорога.

Лист на дубах ще був цупкий, густий, зелений; він і не збирався спадати; берези тихо полум'яніли — знизу доверху,— і на жовтому тлі світлішав стовбур, біле гілля. Поодинокі ялини здіймалися зеленими смолоскипами — в їхні зелені душі майже на стукає осінь; їм цвісти в одну барву в різні пори року... Але що вони почувають зараз, коли тільки одні дуби бадьоряться, а інші дерева неохоче, поступово здаються перед ласкавою й лагідною жорстокістю жовтня?

У лісі повітря було цілющим, солодким, молодим. У лісі воно завжди молоде, свіже, що, здається, ти його п'єш, п'єш, а десь за мить почуєш, як воно тонко й радісно потріскує у тебе на губах, бо таке ламке й різке.

На лісових озерах, що проблискували крізь хащі по боках дороги, журно плавало листя... Поверхня тут нерухома, то й листя застигло, йому нікуди текти,— і тому здається, що воно назавжди вправлене в чорну живу гладь озера, що так воно й залишиться до наступної весни, коли на віття спурхнуть тихими зграйками наївні, безтурботні листочки...

Вибрався з лісу, знову прослались поля з ожередами соломи, з першою ріллею — чомусь у Купичволі того року почали орати запізно. Село одбігло від лісу, біліло стінами на горбах,— і мені знизу було виразно видно кривулясті вулички, окремі двори, дітей у них... Я захвилювався, у грудях занило, ноги стали мертвими, чужими, не хотіли далі йти,— і тоді чомусь особливо вразливо подіяли на мене невибагливі кольори осіннього неба, плавні, заокруглені лінії узвиш та низин, терпко вдарили у ніс запахи... Хотілося стати на одному місці, щоб розвіялося все те несподіване збентеження,— і я зупинився. Але нічого не минало, було так само усе яскраве й розкидане у моєму сприйнятті — і я знову примусив себе йти під горб...

Замурзаний хлопчисько в непомірно великих чоботях, натягнутих на голі ноги, стояв біля воріт крайньої хати і зосереджено стежив за мною. Хлопчина був у тому віці, коли вже палець не тримають у роті, але те, що слід витирати під носом,— або постійно випускають з уваги, або ж ігнорують.

Проте він здався мені дуже славним, як і все в Купичволі. Та й не могло мені здаватися інакше того далекого осіннього ранку.

— Де Цезя живе? — запитав я. І здивувався: голос у мене був хрипкий, приглушений.

Хлопець не відповів. Однією рукою він притримував штани, другою — держався за хвіртку, ніби ось-ось хотів чкурнути у двір.

— Де Цезя живе? — сказав я вже спокійніше.

— Яка? — запитав малюк сполохано, самим лише диханням.

— Ота, що в десятий клас ходить до Білопілля.

Тоді мій співбесідник заторохтів дуже швидко і дуже голосно:

— А вона живе там, за крамницею, треба йти прямо, прямо, а потім минути дядька Конона, далі Свирида, далі Карпа...

— Може, ти мене проведеш?

Він охоче відірвав свою руку від хвіртки, пішов попереду, карячкувато ступаючи ногами у важких чоботях і раз по раз озираючись на мене. Я надавав своєму обличчю гордого, незалежного вигляду, але це, мабуть, не вдавалося, бо хлопчина не то скептично, не то недовірливо посміхнувся...

— Ти не бачив, Цезя зараз дома? — запитав я.

— Не бачив.

— А батьки?

— Не бачив.

Поминули крамницю під соломою, йшли прямо і, очевидно, залишили позаду і хату дядька Конона, і Свирида, і Карпа...

— Ще далеко?

— Там ген на горбі.

Окремо від села стояв новий цегляний дім, виразно жовтіли свіжозлагоджені ворота, колодязь із високими цямринами. У дворі біліла конічна купа пирію, поряд — журилася самотня груша, мабуть дичка, бо садиба була новою, саду ще не спромоглись.

Хлопчина відстав, довго стояв на одному місці і спостерігав, як я піднімаюся, як заходжу на подвір'я, як боязко — щоб не вискочив звідки собака — прямую до дверей... У сінях висіли тички, на них гнулися вінки цибулі, часнику, в кутку крупнозерно посміхалися грубі качани кукурудзи. Пахло слабко кропом і сильно — білою та жовтою глиною, непросохлими стінами, обтесаним деревом. На драбинні хазяйновито сокорила курка, потім злякано закудкудакала, пролетіла над моєю головою надвір.

На той шум раптом відчинилися двері, і не встиг я ще оглянутися, як знайомий голос запитав:

— Ти як тут опинився?

Це була вона, Цезя. Тримаючись однією рукою за одвірок, другою — за клямку, вона перегнулася через поріг, ясніла світлими очима зацікавлено.

— Прийшов,— відповів я не дуже впевнено.

Цезя засміялася і, ніби не довіряючи, спитала:

— Так-таки й прийшов?

— Авжеж.

Мені було соромно, я червонів, не знаючи, як порятуватися з цього становища, а їй було байдуже. Тоді я, сердячись на неї і на самого себе, сказав, що прийшов допомогти їй готувати тригонометрію. Що вона сама, мовляв, просила Надію Федорівну, аби до неї прикріпили сильного учня і навіть недвозначно натякнула, що могла б готувати завдання зі мною...

— Гм,— сказала Цезя, вислухавши мої плутані і не дуже переконливі пояснення.

Вона мала цілковите право так скептично поставитись до мого приходу... Бо коли вже я такий совісний та зразковий, то можна було б розв'язувати з нею задачки в школі, зубрити теореми та формули,— але не обов'язково для цього треба недільного дня пертися за десять кілометрів до Купичволі!

Цезя завела мене до хати, сказала, щоб я сідав на ослоні, а сама вибігла до сіней і скоро повернулася з решетом, де поспіль із рудою соломою лежали грушки-гнилички.

— Ти їж,— запросила вона.

Гнилички були непоказні на вигляд, але соковиті, цукристі. Цезя й собі взяла, поклала до рота.

— А батьків немає,— сказала.— Батько й мати до міста подалися на базар... Мене дома залишили, щоб їсти зготувала та попоралась.

Вона стояла біля столу, одягнена в стареньке ситцеве платтячко. До школи Цезя ходила в іншому — в строгому, голубому, а в цьому, пригадую, колись була тільки один раз — тоді ми працювали весною на шкілці... Зараз я вже почував себе спокійніше, не було того млосного напруження; дивився на велику піч, на дерев'яне ліжко, на дзеркало, що займало половину стіни, і думав: «Так ось як вона живе». І все було дорогим та близьким, цікавим.

Цезя вийняла з шухляди зошити та книжки, розгорнула на якійсь сторінці задачник.

— Ти знаєш, знову із цими тангенсами та котангенсами я мороку маю. Ото не тямлю, як треба їх перевертати.

Я негайно ж почав розповідати про синуси та косинуси, про сторони та кути прямокутного трикутника, про те, які

між ними складаються стосунки,— одним словом, про те, що ми неодноразово чули від Надії Федорівни та читали в підручниках. Цезя слухала уважно, очі світилися розумно і вдумливо, але коли я просив, щоб вона повторила почуте,— дівчина якось здивовано дивилася на мене і заперечливо хитала головою:

— Ой, не можу!

Я знову терпляче пояснював, наводив численні приклади і був переконаний, що вона неодмінно зрозуміє, бо не може ж Цезя не втямити!

Вийшли у двір. Сонце застигло в сірому небі. Внизу лежало село — тихе, спокійне. Городи були викопані — і з картоплиння та соломи у декого вже були наполовину викладені загати.

Цезя запитала:

— Ти ніколи не був у Купичволі?

— Ні.

— А хто ж тобі показав нашу хату?

Я змалював їй свого поводиря.

— Я так і подумала. Не міг же ти зразу добратися сюди.

Я сказав, що на сьогодні вже досить, можна відкласти оті уроки, а завтра нехай вона прийде раніше до школи в наше село і ми ще посидимо... Цезя легко погодилась.

— А ти вже підеш, так? — запитала вона.

Серце в мене забилося сполохано. Не дивлячись їй у вічі, сказав:

— А знаєш, як зараз у лісі гарно?

Вона промовчала. Тоді я, збиваючись, взявся описувати, яким полум'ям зараз палахкотять осики та берести, а дуби стоять тихі, невразливі до осінніх барв. І запитав:

— Підемо?

Вона поспішно відмовилась:

— А що скажуть батьки? Вони ж мене біля хати залишили...

Мені стало сумно-сумно. І незатишно... Вона не хотіла. Я не міг її примусити. І навіщо я йшов у таку далину? Ні, не треба було цього робити. Адже їй зі мною зовсім нецікаво.

Я подивився на неї — і мені раптом стало дуже шкода, що зараз я піду, а вона залишиться біля свіжовитесаних воріт і ми побачимося з нею тільки завтра. Я хотів їй крикнути: ну що тобі та хата, давай підемо в ліс, побудемо разом, бо мені з тобою так добре! Але не можу ж я тобі про це сказати, нехай навіть язик мені вирвуть! Ніколи ти про це не довідаєшся!

Цезя раптом погодилась:

— Пішли!

І доки вона замикала двері, у мене всередині розтанула ота холодна крижинка, і тепер я вже був не смутний, а веселий, і мені хотілося розповідати Цезі, як уночі падають яблука по садах,— бо в них же саду немає,— як у залужжі, промережаному малою річкою, стрибають стриножені коні, розповідати хотілося про всю оту дорогу в полі, якою я сьогодні добирався до неї.

Ми поминули бригадне господарство, далі баштан, а потім ще — розкопане глинище і вже були біля самісінького лісу. Де-не-де стовбичили соняшники, на широкі криси їхніх сірих капелюхів сідали горобці, вилущуючи насіння... Через видолинок хтось скакав на гнідому коні, то щезаючи між горбами, то знову появляючись.

Цезя зривала бліді, засохлі квіточки сірої гикавки — інші квіти тут не росли,— стулювала їх у невибагливий, кострубатий букет. На смаглявих щоках пробився слабкий яблуневий рум'янець.

Вже почався ліс; між стовбурами стояли голубуваті сутінки; деревним спиртом пахло жовте листя. Ми йшли по піщаній дорозі, ноги загрузали між розпливчастих колій, прокладених возами, ковзалися по грубому галуззі. Десь праворуч, за зеленими доспіхами ялин, перегукувалися двоє — хлопець та дівчина,— і їхні голоси радісно бриніли, затихаючи...

— Хочеш, я покажу тобі найкраще місце в цьому лісі? — запитала Цезя і глянула на мене пильним і водночас відсутнім поглядом. Та й повела мене через якісь яруги, зарості глухої кропиви, що здіймалися до плечей, через ділянку молодої посадки. Ми пройшли навскрізь через латку перестояного, пониклого жита — хтось посіяв, але не спромігся викосити,— і вже розводили руками врізнобіч забарвлені кіновар'ю лозинові пагони. Вони пружно вигиналися, і ми спішили спритно прослизнути мимо них, бо, випурхуючи з долонь, вони пожадливо кидалися на свої попередні місця, могли боляче вжалити...

— Ось тут,— прошепотіла Цезя, йдучи попереду мене. Я ще розгорнув руками трохи живої лозинової кіноварі — й опинився над самісіньким дзеркалом — голубим, аж чорним, що було вправлене в трав'яні, плоскі береги. Я нагнувся, хотів доторкнутися пальцями до його німої тиші, але Цезя вхопила мене за плече:

— Не треба порушувати.

Я послухавсь.

Озеро було невеличким, але, мабуть, глибоким, бо його поверхню не спотворили ні рогоза, ні латаття; навіть жодний листочок не виднівся. Зате в озері виростав тихий, непорушний ліс — догори верхівками. І хоча віддзеркалювалося все те, що догоряло на берегах, але в такому вигляді воно здавалось не те що цікавішим, але красивішим, більш хвилюючим.

Цезя сіла на трухлявий пеньок, задивилася перед собою... Букет із сірої гикавки тепер здавався мені блідим, недорікуватим калікою. І я забрав його з Цезиних рук, пошпурив у кущі.

— Навіщо це?

Я нічого не міг відповісти. Але, мабуть, Цезя не шкодувала за бур'яном і не так уже й здивувалася моєму вчинкові, бо знову задивилася перед собою — на тихі вільхи, на красноталь.

Так промовчали ми довго. А потім Цезя сказала:

— Я сюди часто ходжу. Навіть уроки готую...

Мені хотілося сісти близько-близько біля неї, взяти її долоні, притиснути до своїх щік — і наговорити багато ласкавих слів. Яких саме — я й сам не відав тієї хвилі, але вони товпилися в мені великою раттю, невідомі, ніжні — і тільки, здавалося, досить зробити зусилля, щоб вони задзвеніли своєю ніжністю й теплотою...

Зовсім близько від нас знову пролунали оті голоси — хлоп'ячий та дівочий, які ми недавно чули. З кожною хвилиною вони наближалися, порушуючи таємничість, той окремішний світ, у якому ми тільки-но жили.

Цезя звелася з пенька:

— Ну, пішли вже.

І несподівано побігла. Вона метнулася поміж ліз так швидко, що я не встиг і застерегти, в якому напрямку щезло її ситцеве світле плаття. Я кинувся вперед, хльосткі пагони боляче стали шмагати по обличчю, та я й не думав відводити їх із своєї дороги. Минув поляну, гайнув через густі, тривкі бузинові запахи... Зупинився. Прислухався... Калаталося серце — і більше навіть галузка ніде не озивалася тріском... Я почував себе скривдженим, залишеним, самотнім.

Тоді закричав розпачливо:

— Цез-я-а-а!

Ліс підхопив той крик, і його осінні закутки вже скоро відповіли мені:

— А-а-а!

І за моєю спиною — сміх:

— Ти злякався?

З-поміж горішини вийшла вона, Цезя...

Я нічого не сказав. Ми вибралися на вузьку стежку. Верхівки дерев шушукалися між собою. Цезя похопилась:

— Це ж батьки вже повернулися з базару! Ти проведеш мене додому?

Я ствердно нахилив голову.

— Не сердься! Я пожартувала, тікаючи від тебе.

І заспівала пісню — про барвінок. У пісні все синіло — і садові весняні квітки, і небо, і любов, і навіть трави, що росли поспіль з барвінком, мали синю барву.

Коли були в полях, нас наздогнав якийсь чоловік на мотоциклі.

— Хто це? — запитав я.

Цезя відповіла недбало:

— Гаврило... Хлопець з нашого села.

Мотоцикліст різко загальмував біля нас, і Гаврило, зсовуючи на потилицю картуза, який наповз йому на кострубаті чорні брови, запитав:

— Ти звідки, Цезарино?

Вона відповіла:

— А це мій однокласник прийшов, то ми разом уроки готували.

Гаврило навіть не глянув на мене. Тільки мовив:

— Он як!..

— Його до мене вчителька прикріпила, щоб задачі помагав розв'язувати.

Гаврило запитав:

— Може, тебе підвезти?

— Підвези...

Цезя все ще стояла біля мене, плече її торкалося мого, рука тепліла біля моєї.

Чи хотілося їй розлучатись зі мною? Я не насмілювався думати, що не хотілось, але раптом прослизнуло в почуттях: не хоче... не хоче...

Гаврило понишпорив у кишені, дістав двоє яблук. Подав одне Цезі, а друге — мені.

Мотоцикл зачахкав, біля труби засиніли кружальця перепаленого бензину. Цезя примостилася на задньому сидінні. Гаврило круто завернув біля мене, обоє нахилилися на один бік, потім мотоцикл помчав по стежці, вони вже сиділи рівно. Я непорушно стояв, стежачи, як лопотить на Цезі плаття, як віддаляється оте сердите чахкання.

Вона оглянулася, спробувала махнути рукою. І мені на

хвилю зробилося добре, ніби вділила мені часточку свого серця.

Я пішов, довго дуже йшов, ні про що не думав; перебрів річку: тут на пожовтілій отаві все ще паслися коні, важко підстрибували, іноді загрібаючи передніми ногами повітря. Сіріла дорога: вже й місце те поминув, де здибався з хурщицею, яка настирливо допитувалася: та куди ж я йду?..

Вже було пізно, сизів по балках вечірній холодок; сонце — стомлене, велике — заходило; в полях було пусто — ніде жодної живої душі...

Думав про Цезю... Ми ще з нею зустрінемось у школі... Ті задачки вона однаково поборе — хіба вони такі трудні?.. І тепер здавалося самому собі, що ходив я до неї тільки заради отих задачок, не більше...

Осінь, глибокі ночі; повітря тремтяче й чисте; в ньому ще живі аромати хлібів, хоча вони давно вже скошені та обмолочені. Але то, мабуть, житом і пшеницею пахнуть ожереди в залужжі та високі стернища, непереорані, бо їх залишили на пар. Упродовж сільського шляху вогко блищать на стовпах електричні ліхтарі — як осінні гнізда, покинуті незрозумілими птахами...

Виходжу в сад, прислухаюся, чи не гупне де яблуко в траву, прихоплену не то росою колючою, не то незастиглим інеєм. Адже яблук зараз майже немає на гіллі, вони лежать або в погребі між картоплею, або на горищі, закутані в солому... І все-таки я сподіваюся на отой раптовий шерех, коли воно летить, чіпляючись за галуззя і збиваючи останнє листя. Тоді поспішаю, мацаю в непроглядній темряві — ось сучок упалий, ось качан валяється, пониклі травинки — а воно аж до порічок відкотилось. Витираю налляте солодом та осінньою стужею,— а потім пожадливо їм...

Люблю яблука. Яблука з осіннього саду, з нічного... Коли навіть зірки не падають над чорною землею.

МАТЕРИНЕ СВІТЛЕ, ОСЯЯНЕ ЛИЦЕ

Перед зимовими канікулами Сергій кілька разів ходив з хлопцями на товарний вокзал; там вони розвантажували селітру, торф, а одного разу — і попіл; гроші, одержані за роботу, Сергій не розтратив, він їх заховав у верхню бокову кишеньку своїх штанів, замотавши в обгортку з-під вафель. Іноді — чи то в їдальні, чи в кабінеті основ землеробства, чи

навіть на колоквіумі — він злякано хапався рукою за кишеню, щоб пересвідчитись, що не загубив грошей, і сповнювався радістю, бо відчував під пальцями грубу балабушку з папірців.

А коли екзамени були вже майже складені, залишався тільки один, то Сергій подався по крамницях, купив тернову хустину, черевики, а також дві коробки цукерок, так, на всякий випадок. Він ще ніколи не купляв гарних ласощів, усе більше «бом-бом» чи липкий твердий «барбарис», що зав'язав у зубах, але зараз він зважився на дорогі цукерки, бо вже їхав до села з міста, і від нього неодмінно сподівалися на гостинці.

Потім він зібрав у старий чемодан свої непрані сорочки, взяв кілька книжок і, залишивши в гуртожитковій кімнаті неймовірний розгардіяш, разом з товаришами подався на вокзал; їхати йому було приміським поїздом до Ніжина, одна зупинка зміняла другу, робітники, якими був забитий вагон, поступово виходили. Вони сходили не тільки там, де були зупинки, а й зривали стоп-кран, де їм тільки заманеться, і поїзд раз у раз, нервово здригаючись, сповільнював хід, зупинявся... Від одних дверей до інших бігали міліціонери, але вони не кидалися слідом за порушниками, бо у вечірніх сутінках однаково не змогли б їх наздогнати. Сергій сидів біля вікна, дивився на посадку, що пропливала мимо, і коли в просвітах текли білі поля, затьмарені вечором і близькою ніччю, він жадібно вдивлявся в далечінь, бажаючи побачити обрій, але обрію просто не було — він розпливався, ставав нечітким у цю пізню зимову пору... Непомітно хлопець куняв, і йому марилося, як він уже йде своїм селом, по рипучій сніговій дорозі, в'їждженій саньми, присипаній хрумкою соломою; світять вікна, назустріч пливуть невиразні людські постаті, він їх навіть не впізнає, але з усіма здоровкається, бо це ж свої, односельчани; і вже скоро бачить свій садок, темний, з-поміж німого гілля блимає дрібне вікно, він переносить через перелаз свій легкий великий чемодан, збентежений, стукає в шибку...

Але все це були тільки мрії; в Ніжині він змушений чекати до самісінького ранку на ічнянський автобус і, не доспавши, непрочуманий, десь годині о шостій бере квиток, заглядаючи через фанерну, вкриту інеєм дірку до каси... Той ічнянський автобус — малий, геть-чисто промерзлий; пара з рота викочується білими тугими кружалами. Сергій тупоче ногами, щоб зігрітися; біля керма куняє водій — він у кожусі, у валянках, до нього мороз не пристає, і студент заздрить дядьковому одягу... Хоча й сором'язлива ще рань, але

в автобус набиваються люди. Скоро рушають, Сергій починає й собі дрімати, спершись головою до вікна, і так, куняючи, добирається до Ічні... Зіскакує промерзлий, з ногами, що здаються чужими; біля райвиконкому знаходить попутну машину...

З кабіни він вилазить майже біля самісінької своєї хати; йти тут небагато — тільки звернути у бокову вуличку, оце й усе. Він брьохається через сніг, намагаючись ставити свої ноги у глибокі продовбини, зроблені чужими валянками, чобітьми. У туфлі набивається сніг, тане, стає студено, він кидається бігцем через ранкові голубі замети і нікого навіть не зустрічає, щоб поздоровкатись. Йому легко й радісно, хоча ноги мокрі, хоча мороз дошкуляє, радість шириться в грудях, що він нарешті дома,— і Сергій переносить свій чемодан через перелаз, перестрибує сам, у нього під ногами туго порипує стежка, що стелиться попід загатою. Повертає за причілок і ніс у ніс зіштовхується з дядьком Никоном, що промітає подвір'я березовим віником.

— Доброго ранку, дядьку Никін,— голосно й бадьоро вітається Сергій.

— Доброго ранку,— відказує Никін, випростовуючись у попереку і навіщось беручись за віник зразу обома руками, ніби боячись його випустити.

— А мати дома є?

— Є мати...

— Що це ви в нас робите?

— Підмітаю,— повільним глухим голосом каже Никін, а лице, спечене клятим січневим морозом, залишається серйозним і заклопотаним.

— Чого ж це ви пораєтесь? — дивується Сергій.— Хіба вже мати занедужала?.. Кажіть.

— Ні, вона здорова...

— То ви, дядьку, не клопочіться, я сам замету, приберу,— і він простягнув руку, щоб забрати в Никона віник. Але той не дав, тільки закашлявся густо, нічого не кажучи; і в цей час на сінешньому порозі з'явилася мати, у шкарбанах, обв'язана теплою хустиною наперехват, якраз у поясі; вона несла поперед себе баняк з пійлом для корови, але, вгледівши сина, поставила ношу на землю, метнулася до нього, обняла. Він відчув біля щік її, рідну, близьку, таку знайому, поставив чемодан, обхопив її довгими, дужими руками. Так вони стояли деякий час, потім мати звільнилася з його обіймів, у неї в кожному оці блищало і тремтіло по малій сльозині, вона дивилася на нього широко й пильно.

Сергій сказав:

— То нехай дядько Никін не клопочеться, мамо, я сам підмету, попораюсь, це ж бо не важко.

Мати якось поспішно одвернула од нього лице, пішла в сіни, нагнулася над баняком і, вже прямуючи до хліва, промовила:

— Никін тепер у нас живе...

...Сергій, випивши склянку цукрової самогонки та смачно закусивши драглями, ліг спати; прокинувся від голосів у хаті — то вже сходились сусіди, довідавшись про його приїзд. Вони назносили яблук, киселю, хто ковбаси, хто холодцю, кілька пляшок із «смердиганом» — і тепер чекали на нього. Коли він заворушився в ліжку, голоси затихли на мить, а далі звернулися безпосередньо до нього:

— Ну, студенте, прочумайся!

— Агей, ми тебе дочікуємо, Сергію...

Він скинув із себе простирадло, колючу ковдру — і приємно зажмурився від блідого зимового світла; вмився надворі, розтерся рушником... Мати вже застелила стіл, поставила страву... На ослоні сиділи тітки, дядьки, всі з цікавістю дивилися на нього, посміхались.

— Розказуй, що там новенького в Києві? — запитав Тилимон, опецькуватий, з маленьким носом чоловічок, басуючи одним оком на пляшки, а другим на Сергія. Йому давно вже не терпілось приступити до випивки; це був конюх не з їхньої бригади, з сусідньої, але він мав хоч і малий ніс, та добрий, бо ним завжди чув, де зустрічають чи проводжають гостя, де поминки чи весілля.

— А що там у Києві,— сказав Сергій.— Начебто нічого й немає новенького...

Світланка, дочка Теклина, сусідчина, повторила слово за словом:

— А що там у Києві? Начебто нічого й немає новенького.

Всі засміялися.

— А сало почому? — запитав Никін. Він, видно, почував тут себе трохи зайвим, бо топтався осторонь усіх, не наважувався сісти, нічого не робив.

— По два двадцять у магазинах.

Світланка повторила за ним. Але вже сміялися менше.

— А на базарі?

— На базар я не ходив, не питався.

— На базар я не ходив, не питався...

— Ах ти брехунко мала,—взяв Сергій Світланку на руки,— не можеш відвикнути, щоб слова чужі не повторяти.

— Ні...— злякано, нищечком проказала вона.

— І навіщо це тобі?

— А так...

Мати запросила всіх до столу. Налили в склянки й чарки і випили. Мовчки взялися їсти. Тилимон ковтав жадібно. Далі перехилив ще одну склянку, так собі, між іншим, ніби водичку. Крекнув, почав хрумкотіти огірком. Никін примостився з краєчку стола, підносив до рота ложку обережно, ніби боявся обпектись драглями. І Сергієві було неприємно, що в його рухах так багато боязкості, пронизливої скованості; хай би вже краще поводив себе з викликом, галасував.... І він задумався: як би він тоді сам поставився до Никонового виклику та галасу...

...Вони йшли холодною сніговою вулицею, рипучою від сердитого снігу, Сергій пригощав дівчину цукерками, які привіз із Києва. Він був не трохи, а добре п'яний, язик у нього заплітався, думки в голові копошилися радісні, але якісь уривчасті, феєричні; він раз у раз намагався поцілувати свою супутницю в щоку, але вона відхилялася від нього, часто озиралася, шепотіла:

— Та ходять же скрізь, не треба...

Він бубонів у відповідь:

— Ну й що ж? А я плював!

Вона їла м'які солодкі цукерки, дивилася на нього блискучими круглими очима, чатуючи кожен його рух, а він говорив:

— Не бійся! У нас там, як захочуть, то й серед вулиці цілуються.

— Та ну! — дивувалась вона.

— Авжеж. Серед вулиці.

— І ніхто нічого?

— А хто що кому зробить? А як їм закортіло?

— То ж Київ,— зітхнула вона.

— Еге. Там ідеш по вулиці, тебе ніхто не знає, і ти нікого не знаєш.

— А якби всі були знайомі, то, напевне, ніхто не цілувався б...

— Мабуть...

Він уже провів її до самої домівки. Стали біля тину, в тінь од верб. Вона бликала на нього насторожено, іскристо.

— Не треба, Сергійку.

— А чого там! Ти ж мене чекаєш, ні з ким не здибаєшся, правда?

— Правда. Тільки мати ось з батьком. Бачиш, вони весь час балакають... Що, мовляв, ти інженером будеш, і таке ще... А тільки твоя мати...

— Що — моя мати?

— Ну, батько й мати кажуть, що зійшлася вона з Никоном,— випалила дівчина,— а це негарно. Пройдисвіт він. Здоров'я — ого, а ніде не робить. То біля хури з тиждень походить, то на короварні кілька день.

— Але ж він змінився зараз.

— Ти віриш йому? За старе знову візьметься.

— Мати йому вірить.

— А він од того не кращає...

В Сергієвій голові протверезіло. Він важко й болісно збирав докупи свої думки.

— Ось мої батьки й не хочуть. Кажуть, що ти тепер Никонів.

— Я — Никонів?!

— Еге. Батьки так кажуть. Я, звичайно, знаю, що ти в Києві і не відав про те, що тут скоїлось.

— Я зараз... Я зараз... Піду побалакаю з ним,— прошепотів сипко Сергій. І пішов назад. Вона ще довго стояла біля воріт, дивилася йому вслід, як він ішов вулицею, а за ним переміщалася тінь. Тінь була то з правого боку, то з лівого, то забігала наперед, то відставала, скорочуючись або видовжуючись — в залежності від того, де стояли поодинокі ліхтарі. Скоро Сергій звернув у завулок, не стало видно і його примхливої тіні.

«Зараз ми погомонимо з ним. Зараз... А то й справді. Забрався до чужої хати, живе в ній, ніби господар. Навіть гостей приймає. Ну й людоньки! І найшли кого — мою матір, самотню, тиху, що пальця не підніме й на комара! Вона й так всеньке життя промучилась. Бо ж не було в неї чоловіка, а в мене батька. Десь повіявся, навіть шлюбу не взявши. Е-ех!»

Він задихався від злості та від швидкої ходи. Порипував сніг. Рип-рип. З рота виривалося біле дихання. Пробіг через подвір'я. Зайшов до хати. Никін лежав на тапчані, а мати сиділа на лежанці, щось шила.

— А-а-а! — промимрив Сергій, прямуючи до тапчана.— Вона робить, а ти собі хропеш?

— Що таке? — похопилася мати.

— Вилежується в чужій хаті. Я йому зараз...

— Сергійку! — тонко й тривожно скрикнула мати.

— А чого там! — Він уже стояв над Никоном, зовсім

близько над його сонним лицем, таким задоволеним і благодушним уві сні.

— Сергійку! Не смій...— Вона підбігла до нього, чіпко схопила за руки, зазирала йому в очі своїми — розширеними, сполоханими.

— А хто він мені? Батько? Хай не плещуть казна-що!..

— Я його прийняла. Він мій.

Вона це сказала тихо, якось інакше, ніж перше. Його вразив той тон. У ньому була й ніжність, і ласка. «Це до нього — ласка?» — подумав Сергій. І ревнощі ворухнулися в ньому. Тупі й несподівані ревнощі. Вони ще підсилили його рішучість. Ні, чого там панькатись! Але в матері було таке лице, якого він ніколи в неї не бачив. Чисте й світле. Якесь блискуче. І чого воно блискуче? Чого воно світиться вночі, при електриці?.. Кинулась до нього, схопила за руки...

І він відчув, що червоніє.

— Ну, чого ви,— пробубонів він.

Вона стояла перед ним, уже нічого не казала. А руки опустила донизу, не притримуючи його.

— Ну, чого ви,— повторив він, хоча в цьому не було потреби. Він уже не міг дивитися на матір, йому хотілося приховати якось своє замішання. Йому вже болісно важко було стояти отак близько біля матері і не знати, куди ж сховати свій погляд, аби тільки не бачити її світлого, осяяного лиця. Йому було соромно, і він все густіше червонів, відчуваючи, як щоки вкриваються сухим пашінням.

— То хай лежить,— сказав Сергій.— Мені хіба що до того? Хай собі... Я скоро однаково виїжджаю.

Мати відійшла до лежанки, зібрала своє шитво, застромила в подушечку голку.

— Сипати тобі вечеряти? — запитала.

— Сипте,— сказав він.

Сергій сів до столу. В хаті було тихо. Мати полізла з рогачем до печі.

Обличчя в Никона залишалося лагідним і благодушним.

СКУПАНА В ЛЮБИСТКУ

Густо, натомлено зеленіло листя в дубовій посадці. Між стовбурами біліли просвіти, залляті вечірнім сонцем.

У польовому таборі пахло висушеними дійницями, чистими халатами, пляміли коров'ячі кізяки, підсушені за день...

Під'їхав возом дядько Олекса. В його світлих, збляклих очах — спокій, тиша, лінощі. Він весь просочився духом конюшини, лапаті квітки заплуталися в його старому, пропеченому жнив'яним сонцем одязі. «Г-гех»,— мовив Олекса, дістаючи з соковитої пахучої паші вила. Настромивши на білі вологі зуби оберемок, кинув пашу додолу. Вона впала на вигорілу землю, ще гостріше запахла. Дядько поплював на долоні, підважив знову конюшини...

— Вусте! — гукнув Олекса до дівчини, що доїла корову.— То ходять тепер до тебе парубки чи не ходять?

Вустя повернула до дядька Олекси засмагле лице, ніяково осміхнулася, показавши гарні зубенята. Білі цівки стрімко цідилися на лунке дно.

Олекса скинув усю пашу і, сівши на передку, потягнув віжки раз, другий — і запитав знову:

— То ходять до тебе парубки, Вусте, чи не ходять?

Вона навіть не оглянулася, наче не почула: сиділа на малому стільчику, трохи зігнувшись, голова закутана голубою хусткою — ще вдень зап'ялась, щоб вберегтися від сонця,— і нічого не відповіла.

— А вже пора, бо велика, най твоїй мамці! — І Олекса вйокнув.

Вустя передихнула. Опустила вниз руки. Пучками торкнулася гострих рудих травинок. Відтак зітхнула і підвела голову. Поверх червоної лискучої спини корови подивилася в

небо. Її погляд пойняла незрозуміла туга... Ще недавно вони їхали машиною, галасували, співали й реготали, попереду біліла світла дорога, а збоку опускалося в теплі жита сонце, і їй, Вусті, кортіло разом з усіма сміятись і веселитися, просто так, безпричинно. Вони стукали кулаками по кабіні, кричали літньому водієві, щоб він зупинився, хоча потреби в цьому не було,— вони пустували... А зараз вона вже забула про той сміх, руки кволі, не хотілося працювати. У грудях билося серце — маленьке, слабке й самотнє.

Вгорі ширяв шуліка. Ліниво змахував крильми, неначе збирався на якісь невидимі щаблі, потім нерухомо й легко застигав, націливши вниз дрібну голову з хижим дзьобом... Вусті здалося на якусь хвилю, що вона теж летить, як ота висока птиця, летить журно й повільно... Їй зараз не хотілося доїти — хотілося лежати у високій траві, щоб навколо зводилися тихі стебла. І думати нічого не хотілося.

Біля машини, де стояли бідони на молоко і столик обліковця Горпини, безногої тітки з милицею, почулася розмова; Вустя впізнала знайомий голос.

— Чого навідався? — питала Горпина сміючись. Вона завжди сміялася: чи було діло, чи ні. Досить було їй побачити людину, привітатись до неї — і не встигала та людина ще нічого відповісти, як Горпина починала реготати. І, звичайно, ніхто в її присутності не залишався байдужим, теж починав заливатись, неначе сироваткою... Говорили, що в тітки Горпини це нездоровий сміх, хвороба. Коли казали про це самій тітці, то вона на хвилю ставала серйозною, здивовано питала: «Та яка ж це хвороба?» І знову реготала довго й лунко.

— Треба, того й навідався.

— А чого треба?

— Бо треба! — Парубочий голос був спокійний, упевнений.— Бачте, ось велосипед поламав...

Горпина засміялася, наче це було смішно.

— А чого ж він поламався?

— Поламався, мене не питався.

Сміх.

— А ти, Грицьку, піди в посадку, там трактористи поставили мотоцикли свої... Чимось заряють.

— І то правда.

Зашелестіла трава під колесами велосипеда. Запахло гумою, мастилом і залізом. Грицько зупинився біля Вусті.

— Здоровенька! — привітався.

— Добрий вечір,— відповіла дівчина, не обертаючись.

— Чого це ти сидиш, не доїш?

Тітка Горпина закричала від столика:

— А не доїть Вустя, не доїть!.. Мечтає...— І залилася сміхом.

Застрибали з-під Вустиних пальців тугі струмки, врізаючись у шумовиння, піднімаючи раптові бурульбашки.

— Ти, напевне, говорити не вмієш, мама рідна не навчила, еге ж?

Мовчання.

— Ну, то твоє діло. Чи не так? Дивне дівча. Навіть рота не розтулить.

Він пішов. Вустя зітхнула глибоко. Їй було тепло й ніжно. Вона підшукувала різні відповіді на Грицькові слова. Бо тоді, коли він стояв у неї за спиною, похитуючи в руках велосипед, коли ворушилося з боку на бік переднє колесо, підсунуте аж до червоних ніг корови,— не було жодного слова. А тільки всю її сповнило хвилювання. І вона підсвідомо цяпала молоко, була сповнена гарячою радістю, її гарячі руки аж дзвеніли. Е-ех!.. А тепер вона трохи вгамувала своє збентеження. Могла думати про Грицька розсудливіше. Хіба ж вона справді не вміє говорити, як він сказав? Не маленька вже. То маленькою вона завжди мовчала. Втупиться в яку-небудь річ, очі нерухомі, чіпкі — й дивляться, дивляться. А зараз вона навіть не обернулась, щоб зиркнути на Грицька...

Віднесла повне відро до куреня. Уже смеркало, над обрієм лежало стигле сонце в хмарах, наче жевріюча, розпашіла полова. На столику білів блокнот, лежав шматок хліба: Горпина для здоров'я завжди пила свіже молоко з хлібом.

— Довго ти сьогодні, Вусте, одне відерце доїла,— сказала Горпина, і її червоні, аж чорні щоки невдоволено здригнулись.

Вустя не хотіла відповідати. Коли вже спустіла її дійниця, кинула:

— Встигну...

Горпина зареготала. Очі в неї стали іскристими, надміру гарячими і веселими. Вусті були неприємні той сміх, грубі щоки, які зараз стали ще круглішими, ніж будь-коли, і підстрибували. І чого вона сміється? Треба й не треба — однаково... Справді, це хвороба. Скільки вже радили їй лікуватись — хіба послухається!

...А потім думала про село, про матір, про те, як повернеться додому, попорається, стелитиме ліжко, а воно пахнутиме травами — сухо й легко, бо були покладені під матрац уже кілька тижнів... Потому думка несамохіть повернулася

до іншого. Як біля неї запахло гумою, залізом. Як Грицько стояв за спиною, говорив до неї, а вона не могла наважитись до нього обернутися, щоб побачити його — припорошеного, загорілого й натомленого, усміхненого.

Раптом вона аж підскочила. Хтось хлюпнув їй за шию води. Подумала, що це хтось із хлопців. Ба ні! Варка. Як і завжди, щось укоїть. І — ряба, губата — стоїть, регоче, поклавши руки на стегна.

— Що, обпеклася?

У Вусті тремтіли в сполоханих очах жалібні іскорки, далі згасли. Ні слова не сказала. Взялася за своє... Чула, як важко відходила геть Варка — повнотіла, дебела. Їй що? З усіма хлопцями обнімається. Здається, що в неї на лиці та на шиї так і горять гарячі сліди, залишені чужими губами... Ні, так не можна, цього не збагнеш. І чого до неї всі біжать, наче метелики на вогонь?

Вустя скінчила доїння, помила руки, на лице хлюпнула — і витерлася шорстким, свіжим рушником. Міцно, насухо. Після цього наче стала іншою. Повніше відчула усією істотою спокій і задуму степового вечора... Роззулася, стала мити ноги. Було тихо й безвітряно...

Та ось випросталась, озирнулася навкруги. Небо піднімалося глибоке й темно-голубе. Сонце сховалося за пруг. Далеко, при обрії, йшли жінки у білих хустках. І під низькими сірими хмарами примостилося село: змалілі хати і дерева, звужені вулиці. Нерухомо віялись із коминів ледве помітні дими.

І не було більше сили отак стояти. Пішла в посадку. Туфлі залишила біля куреня, ступала босими ногами по вечірній охололій траві. Сюрчали коники, а іноді вистрибували швидко вгору, напружено летіли й шукали нову схованку... Вона ввійшла в дубовий затишок і зупинилася. Молоді дуби пахли міцно й легко цупким листом, тугою корою та ще пилом. Вони були невисокі, росли близько один біля одного, розстовбурчивши гілля... А там, де двоє дерев не прийнялось і на їхньому місці стриміли сухі короткі цурпалки, утворилася наче галявина. На ній лежали два чорних і один голубий мотоцикли — на тлі свіжої зелені. І постать зігнулася заклопотано...

— Це ти, Вусте? — запитав Грицько, хоча добре бачив, що це не хтось, а вона-таки, Вустя.— Що скажеш?

А вона нічого й не збиралася казати. Просто так собі прийшла. Якщо йому не подобається — зараз піти може. То нехай не дошкуляє її словами, не кепкує.

— Отже, нічого не скажеш? Ну й не треба. Я ж добре знаю, що ти не вмієш балакати.

Він розібрав втулку, розіклав змащені частини на рудий папір.

— Оце ти ще не полагодив, длубаєшся? — спитала.

— Ні, воно в мені длубається!

— Ото вже й спитати не можна...

— Чому ж ні!

— То чого ж сердишся?

Вона стояла ні в сих ні в тих. І піти б їй — та чого ж тоді вона приходила? Ще подумає... А як буде далі отак біля нього, то він тільки насміхатиметься над нею.

— Я не серджусь,— сказав Грицько.— Це в мене така розмова.

— А-а-а...

Рукава в нього були закачані до ліктів, повні, з коміра білої сорочки випиналася жилава шия, плечі нешироκі, але, видно, вуглуваті й тверді. Вусті хотілося доторкнутися до тих плечей долонею, спробувати на дотик, які вони... Дівчина й сама не розуміла свого бажання.

— А в мене дома біда,— сказав раптом Грицько, підводячи великі добрі очі і знову опускаючи їх.— Батько нездужають. Тягнули через глиняники електропроводи на господарство, то впали із стовпа. Довго лежали непритомні, а потім їх знайшли, то зразу в лікарню відправили. Отак-то!

І він замовк, засумував... А Вусті стало шкода і Грицька, і його батька — похмурого, непривітного чоловіка, цибатого й сухорлявого. Але вона не висловила свого співчуття вголос, а Грицько ніби став ближчим і простішим, не таким далеким.

— Мати побивалися, а потім і собі подались до лікарні, щоб бути біля них...— І він зітхнув глибоко й журно, як дитина.

— Вони здорові, видужають,— сказала Вустя. І сама здивувалась: тут горе в людини, хіба таке співчуття потрібне?.. Не було великих і вагомих слів, а все отакі — буденні, прості.

Вона дивилася на Грицька, і він для неї був гарним і рідним, як ніхто на світі. Не могла второпати, що примусило її піти в посадку, де Грицько зігнувся над велосипедом. І чому раніше, коли вона сиділа біля червоної корови і доїла, а він підійшов, вона й глянути на нього не могла, бракувало сміливості.

Нарешті Грицько підвівся. Потрусив у руках велосипед,

потім ліг на сідло грудьми, випробовуючи, чи добре накачано.

— Ну, ніби все гаразд.

І тепер пильним поглядом зупинився на Вусті. Вони дивилися одне одному в очі. Вона — в лагідні й добрі, сірі, спокійні. Він — у насторожено тривожні, очікуючі. Мовив:

— А від тебе любистком пахне.

Вона, ніяковіючи, швидко відказала:

— Це я змила коси в любистку. І вся скупалась...

— А-а...— сказав він. І знову наліг грудьми на сідло.— Може, підвезти? Ти вже роботу скінчила?

— Вже.

— То підвезти?

— Ні, не треба. Я з дівчатами доїду на машині.

Він усе ще не наважувався рушити. Потім сказав:

— Бувай, мені ж через балку...

— Бувай,— відповіла вона, і їй стало холодно, ніби всю її обдули свіжим річковим вітром, і пусто стало й жалібно.— Бувай,— ще тихіше повторила вона.

Він продерся через дубчаки, майнула білою плямою його сорочка — і відразу ж усе зникло. Тільки ще шум даленів. А потім і він зник.

Перед Вустею лежали три мотоцикли — два чорні і один голубий... Вечірня тиша оточувала її. І раптом долетіло мукання корови — близьке, тепле. Вона пішла на те мукання. Відчувала себе самотньою й покинутою. І думала: це зараз він уже спускається в балку, швидко, швидко... А далі йде пішки, веде велосипед, бо вгору не виїдеш, круто...

Вустя до табору прийшла вчасно. Вже всі зібрались, дехто сидів на машині.

Варка запитала в неї:

— До парубків у посадку бігаєш?

А Горпина густо, вдоволено зареготала, і щоки в неї застрибали драглисто, негарно.

Вже було темно... У чистому небі зійшли зірки — спершу рідко, поодиноко, а далі рясно й гостро. Дівчата й молодиці галасували, штовхались — були раді, що повертаються додому. А Вустя почувала себе самотньо. У грудях нило, ніби звідти вийняли серце... Коли їхали через темряву, до щік її припадала польова свіжість, але була немила, бо остуджувала її, а Вусті й так було холодно.

З книжки «ХУСТИНА ШОВКУ ЗЕЛЕНОГО»

(1966)

СУТІНКИ

...І його вразила тиша. Він раптом усім своїм змерзлим тілом, кожною клітинкою відчув, як тиша вливається в нього, сповнює його зверху донизу — од волосся, яке зліпилося в жмуття під тонкою зеленою вушанкою, до кінчиків п'ят, що дубеніли в твердих і лунких кирзових чоботях. Чоботи були холодні, як сама зима, в них ніколи не можна було зігрітися, бо до каблуків, до підметок грубо приставав сніг, отой рипучий сніг, який заморожував п'яти.

І його вразила тиша. Вона жила навколо, він у ній потопав, її тільки не можна було спробувати на дотик, щоб довідатись, тверда вона чи м'яка. Тиша оточувала його з усіх боків. Вона була над білим яскравим снігом, вона лежала пушинками на стовбурі і на сірому тугому гіллі осики, що самотньо стояла на галявині. Здавалося, нею були набиті його вуха; навісна, мертва тиша була в його кишенях, куди він зараз не міг застромити своїх рук — не міг навіть подумати про це.

Віддалік на самотній опецькуватій ялинці вимальовувалося все: волохаті гілки, густо обтикані зеленими колючками, невелика молода шишка на верхньому пагоні, що вирізнявся своєю блідістю й свіжістю, а також загрубілий тонкий стовбурець, яким ялинка трохи загрузла в холодний сніг. І хоч деревце було далеченько, він з особливою силою відчув його запах,— а може, це йому лише здалося, що він чує його хвойний запах,— і він розширив ніздрі, жадібно підняв груди, і в легені потекло гіркувате, смолисте повітря, від якого йому стало добре й журно.

І все запам'ятовувалось: і надвечірні сутінки, що спокійно насичували молоду посадку, і кожна окрема сніжинка, до

якої він приглядався,— а він зараз сприймав своєю істотою кожну хрещату сніжинку, що байдуже нишкнула на галяві, він зараз міг сприймати найдрібнішу глицю і те, як стовбури дерев, ховаючись один за одним, створювали безладний і водночас такий зрозумілий хаос природного, не посадженого людськими руками лісу. Між голими деревами, які, перебуваючи в непорушному, байдужому гурті, здавалися чужими одне одному й далекими, було повно повітря, настояного на міцному морозі. Він був дужий, оцей мороз, бо сніг на очах ставав усе тугішим і басистішим — того й дивись, що, стиснутий холодом до краю, почне зараз невдоволено й соковито порипувати, скаржачись.

Він побачив, як з осикової високої гілки відірвався пухкий іскристий шматок снігу, блиснув, спускаючись донизу спершу неквапно, а далі все стрімкіше, зачепився за іншу гілку і розсіявся...

Худорлявий чоловік з запалими сизими щоками, стоячи окремо від інших, читав. Кожне слово було великим-великим, вилітало воно з тонких уст, які широко розкривалися, а потім стискувались, і своїм звучанням і змістом затуляло на незначну мить і самотню ялинку, і журну осику, аби пізніше, в перерві між іншими словами, знову яскравіше виділилася кожна голка на низькій ялинці, всі шапочки снігу, в які було одягнуте віття осики.

І знову до нього долинало слово, мовлене худорлявим чоловіком, який тримав у руках тремтячий папірець, і потопало в чорній свідомості, пакуючись біля іншого, і знову на коротку мить закривало оті двоє дерев, які зараз не брали участі ні в чому, а тільки стояли й мовчали, але він сприймав їх найяскравіше, неначе більше нічого навколо не було: ні взводу бійців, які стояли непорушно, опустивши до землі приклади гвинтівок, ні їхніх облич, ні виразів тих облич, ні сухого, підмерзлого запаху збройового масла, що ледь відчутно поширювався по галяві.

Потім він чомусь став думати про сутінки. Як про ту тишу. Ще кілька хвилин тому, коли вони йшли, риплячи чобітьми по білому пахучому снігу, з видолинка на горбок, а потім поміж рідких стовбурів — сюди, в затишок, у безгоміння, до самотньої осики, до самотньої ялини на галявині,— вони тільки вгадувалися, а зараз вони вже налилися темрявою... І поки до нього летіло нове слово, він заклопотано приглядався до сутінків, хотів розгадати, як вони з'являються, як пливуть, коливаючись, до його очей і звідки во-

ни з'являються — бо ж мусили вони звідкись братися, мусили ж десь народжуватись!

У слідах на снігу гніздились тіні, і завдяки тим тіням протопти здавалися видимішими, повнішими, але все одно вони були порожні, в них були самі лише сутінки, якими зараз сповнювалося все, бо день зимовий короткий, небо висло низько — і на світі, здавалося, більше нічого не було, тільки оця галява у вечоровому промерзлому лісі та слова, які то народжувались, то вмирали...

І знову він глибоко сприйняв тишу, яка заповнювала все і була створена всім. І, не дивлячись на небо, він уявив його на коротку мить, побачив сірим, низьким та й подумав, що звідти перед цим сіявся сніг, а зараз воно вгамувалося і тільки поширює увсібіч спокій, а лісок топиться в його невидимому, але чутному виру.

Худорлявий чоловік опустив руку з шматком паперу, і тепер паперу майже не було видно, бо раніше він білів на тлі сірої шинелі, а зараз був близько від землі, на тлі снігів. Худорлявий стояв непорушно, трохи подавшись уперед, дивився прямо перед собою, і на його лиці, де випиналися вилиці, не можна було прочитати нічого. Далі він переступив з ноги на ногу — і задзвенів тугий сніг...

Він, стежачи за кожним незначним рухом худорлявого чоловіка з папірцем, почув запах землі. Запах уже й раніше просочувався в його ніздрі, але залишався десь поза свідомістю, а зараз він відчув його якось наново, ніби вперше, але не опустив очей додолу, бо пам'ятав, що в нього під ногами лежать чорні грудочки грунту. На деяких з них залишились сизуваті борозенки — сліди від кирок, які неохоче вгризалися в перемерзлу землю; деякі грудки були рахманно яскраві, вони серед білого снігу могли б зараз здатися для його очей нестерпно гострими. Тепер вони ледве відчутно пахли, і він вловлював слабенький дух перегною, що йшов знизу. Він не думав про яму — мілку яму, яку не можна було зробити глибшою, бо доводилося кожен шматок вирубувати, напружуючи сили,— ту, яка була за ним, трохи збоку. Її копали перед його очима ще зовсім недавно, а він стояв осторонь і нерозуміюче дивився, як все це робиться, як під кирками спершу розлітався сніг, а потім на його тло, притоптане чобітьми, болісно й трепетно бризнули перші чорні грудочки, далі вони закапали щедріше, описуючи похилу траєкторію — з-під кирки на непорушний сніг...

Сутінки стали соковитішими, і в соковитих сутінках ви-

разно заворушилась молода, густо-зелена шишка на верхівці ялинки, а потім ще заворушилося кілька віток — спершу одна, потім інша, а далі найнижча. То впало трохи снігу з верхівки... Далі ялинка ще заворушилася, ще захиталося віття, і він подумав, що там має вовтузитись пташка.

І він побачив пташку. Змахнувши крильми, снігур вилетів на самісінький блідо-зелений гострий пагін, і вже на ньому всівся, бо пагін хоча й захитався, але скоро затих, і снігур більше не вовтузився. Він пильно дивився на галяву, на людей, які непорушно стояли на ній. Його дрібні оченята поблискували двома іскрами, але це були не ті іскри, якими спалахував сніг,— вологі, допитливі, вони неначе прагнули щось зрозуміти.

Чоловік із щоками, які спік мороз, обернувся до шереги людей, що тримали приклади гвинтівок притуленими до кирзових чобіт, наказав їм щось, і шерега, ще не ворушачись, ожила, і по ній пробігла ледве вловима хвиля уваги й готовності.

...І тоді він подумав про свої сліди. Про звичайнісінькі сліди, які він залишав на снігу, тікаючи додому. Сніг був свіжий, і в ньому глибоко загрузали ноги. Йти ставало все важче, і йому були ворожі його власні сліди, які виразно голубіли довгою петляючою вервечкою, ховаючись за деревами й кущами...

Бійці підняли гвинтівки. Він бачив, як незграбно це вийшло в декого, а особливо в Матвія Штанька, опасистого подоляка, у якого під довгим горбатим носом позамерзали сумні вуса. Штанько підняв зброю, неначе люшню, і вона здавалася дрібною й незначною в дядькових грубих почервонілих руках з вузлуватими пальцями, на кісточках яких купчилось кущиками руде густе волосся.

Біля Матвія — Хома Дядик, мовчун і запеклий курець. Пальці в нього продимлені тютюном, легені продимлені, і він ніколи нічого не каже, а тільки курить цигарку, одну за одною, одну за одною, і коли пише додому листа жінці, то неодмінно нагадує, щоб присилала курива... Трудно було сказати, що ховається зараз в Дядиковій голові, яка, напевне, також просочилась ядучим димом, і думки його також просочились.

За ним — худючий Мартин Шепета, який завжди щось тримав у роті, щось жував, говорив про саму тільки їжу, в руках інших бачив лише харч. Він дуже хотів, щоб війна якнайшвидше закінчилася, щоб повернутись до себе додому в село, і там би жінка наготувала йому й борщу, і вареників

з вишнями й сиром, і коржів би напекла, до них розколотила б у макітрі маку з цукром, а ще б напекла струдлів з папіровок, а ті струдлі треба вмочати в молодесенький янтарний мед; той мед йому завжди постачав кум Оникій, що приходив з гладущиком, навколо якого крутилися, гули й настирливо шелестіли оси,— і тоді вони вдвох би сіли до столу... А сп'янівши од їжі та від пахучого меду, вони пішли б до колодязя та спустили б журавля, і він ліниво й меланхолійно порипував би, а далі відро глухо й жадібно ухнуло б у сліпій тиші. Вони пили б воду, прикладаючи губи до тремтячої поверхні, втягували б у себе вологий холод, а потім один відсапувався б, відчуваючи в роті студений щем, а другий зайняв би його місце біля відра і пив би, пив, щоб аж блискучі краплини бігли по підборіддю, залишаючи на сорочці сіру смугу...

Стояли іще в нерівному змерзлому ряду Максим Татунь, Тихін Курка, Остап Яремчук, Пилип Ліпешко, Василь Поліщук,— і він про них знав усе: і як вони сплять, і як ходять, і який в кого колір очей, і хто з них одружений, а хто тільки мріє про це...

На нього дивилися сліпі дула гвинтівок. Вони були не на одному рівні, а в Мартина Шепети гвинтівка ритмічно коливалася — згори донизу, знизу догори — і це було добре видно, бо інші тримали свою зброю міцно, позатискавши її в руках... І він відчув, що йому зовсім не страшно. Що той страх, який уже багато місяців жив у кожній клітині його слабого тіла, в кожному його русі, в кожному погляді, який спав з ним в одній землянці, їв з ним із одного котелка, ходив з ним в одному строю,— зараз зник. Страху не було. Була величезна, всеосяжна тиша, бо вже й слова не вилітали з уст худорлявого із запалими щоками, а тільки тихо стояла осика, тихо лежав сніг, тихо примостився снігур на блідо-зеленому пагоні ялинки... І раптом йому здалося, ніби нічого не сталося, ніби те, що зараз відбувається,— сон... Хіба він міг тікати, сподіватись, що вдома знайде порятунок, що там не буде його переслідувати страх? Ні, він цього не міг робити. Адже він завжди був із Матвієм Штаньком, Хомою Дядиком, Мартином Шепетою, Татунем, Куркою... Він не міг утекти від них, як вони не можуть зараз стояти навпроти нього лавою, націливши в його маленьке серце стільки стволів, з яких ось-ось розгонисто вибіжать малі колючі шматочки металу, які назавжди пронижуть його тепле, податливе тіло... Страх за своє життя, який ніколи раніше не покидав його, остаточно зник, зник раптово, зник перед похмурими

німими цівками, і він навіть здивовано відчув, бо думати вже не міг,— як без нього стало легко, навіть пусто, і все тіло вивільнилося, зробилось величезним, і серце теж збільшилося, і тепер воно було таким великим, що кожен із тих шматочків металу мав неминуче ввіп'ятися в нього, перетнути його гостре, шалене бамкання. Ти стоїш великий-великий, і серце твоє велике-велике, і ти дивишся прямісінько в дуло гвинтівки, яку тримає Матвій Штанько. Він її тримає міцно і впевнено, наче люшню, і ти дивишся в малу дірку і повинен неодмінно побачити, як звідти вилетить куля...

Він нічого не побачив. Коли пролунали постріли, злившись в один нерівний залп — якийсь запопадливо швидкий,— він ще стояв непорушно, одну коротеньку мить стояв непорушно, а далі зігнувся, зів'яв у попереку та колінах і впав на чорні грудочки, що гостро видніли на білому снігу. Тіло не втрималося зверху, бо мертва сила тягнула донизу, і він, перехнябившись через тупуватий край ями, звалився у темний прямокутник; уже його не було видно,— і тільки прозорий срібний пил закурився, піднятий отим повільним, неживим рухом.

Не бачив він і того, як худорлявий чоловік підійшов до ями. Той, унизу, лежав на правому боці, підігнувши під себе руку, і лице його залляло кров'ю. Кров була гаряча, від лиця піднімалася легка пара, і вона чомусь була схожа на срібний сніговий пил, який недавно ще плавав малою хмаркою над мерзлим грудцям.

Чи думали вони зараз про що-небудь? Чи думав, скажімо, Матвій Штанько про те, що той, кого вони щойно присипали землею, мав наївно-чистий, зовсім не чоловічий характер? Чи думав Хома Дядик про те, що той, хто зараз лежить у свіжій могилі, так і не зумів за довгих два роки навчитись до ладу тримати в руках гвинтівку, хоч, здавалося, вона повинна була вже зростися з його долонями, стати невід'ємною його часткою. Чи пригадував зараз Мартин Шепета, що той, чиї очі довічно вже бачитимуть лише чорну темряву землі, що той чоловік не раз розповідав йому про свою вроджену боязнь до води і вогню, до грому та блискавки? Чи думали, чи пригадували Татунь, Курка, Ліпешко, як називали його «синком», як під час боїв чи в перерві між гарматним вогнепадом бачили в ньому власних своїх дітей? Мабуть, кожен з них думав, кожен пригадував, але грізне «так треба!» не давало думкам тим і спогадам вплинути на загальний настрій.

Покара! Покара — насамперед! Насамперед обов'язок...

Сніг рипів, рипів під ногами бійців.

...Його закидали землею. Могила була неглибокою, трудно було викопати містку та широку по такому холоду, і тепер, коли всю землю вже висипали на нього, залишився стриміти згори один чобіт — Штанько присипав його сипким, легким снігом.

Бійці йшли мовчки, бо було дуже морозно, бо після того, як стріляли, як присипали його землею, не хотілося розмовляти, в головах було пусто, ніби в оцьому вечоровому лісі. Сніг м'яко вгинався під ногами, рипів настирливо й надокучливо.

А на галяві залишились сумувати опецькувата ялинка та головата осика. Снігур, що примостився був на блідо-зеленому цупкому пагоні, давно вже полетів геть, злякавшись мовчазної рішучості людей та отого швидкого короткочасного грому, яким сповнився ліс.

На галяві залишилися сліди, багато слідів, налитих доверху сутінками. Споночіло скоро й непомітно, і вже став невидним отой білий горбик снігу, насипаний Штаньком на кирзовий чобіт, що випинався з-поміж груддя.

Місяць не світив, зірки не горіли, пухкі сірі хмари старанно завішали небо... Неосяжна тиша заполонила все... І несподівано її порушили. Земля на могилі заворушилась. Спершу в одному місці, далі — в іншому почувся легкий шурхіт, і раптом це вже був сильний шурхіт, — земля піднялася в головах, далі в ногах, обсипалася по боках,— і він, ще заглиблений до пояса в могилу, вже зводився, дивився мертвотними очима в темряву.

Підвівся. Довго стояв на одному місці.

Ліс пахнув примерзлою корою, снігом. А в нього від рук, від шинелі, від чола йшов земляний дух — холодний різкий земляний дух, яким він уже встиг просякнути.

Він ні про що не думав. Тільки провів долонею по обличчю і біля лівої скроні знайшов слід кулі: звідти ще сочилася кров. Отже, тільки одна куля влучила в нього!.. І пролетіла, подряпавши шкіру...

Він навіть не знайшов у собі сили, щоб радіти. Зрушив з місця, найшов ту стежину, якою його сюди вели і по якій повертався взвод,— і пішов по ній. Він зараз особливо гостро сприймав усе: і те, як він переставляв ноги, щоб рухатись вперед, і мовчазні постаті дерев, які зараз йому вже здавалися не мертвими, а живими; скупа невиразна стежка зараз була для нього такою жаданою й зрозумілою, такою приваб-

ливою, що він, дивлячись собі під ноги, кожен її метр сприймав як знайомство з новим світом. З гострою цікавістю прислухався до тих раптових ритмічних шумів, що народжувалися в нього під ногами, і те рипіння снігу було для нього таке дороге й гарне, що він міг би вічно слухати його, задовольнившись цією нехитрою музикою.

Він нагнувся, взяв у жменю снігу, поклав собі до скроні, щоб угамувати трохи гарячий біль,— і справді, сніжка на деякий час допомогла, вона остудила, але скоро біль знову став яскравим і гострим.

...Він одчинив двері до землянки, і разом з ним усередину зайшла морозна ніч. Бійці, може б, не звернули уваги на рипіння, але на них війнуло колючим холодом, і кожен невдоволено відірвався од своєї справи.

А він сказав:

— Товаришу сержант, дозвольте...

Всі мовчали, а він стояв, приклавши руку до закривавленої вушанки, і обличчя в нього було чорне й брудне, заляпане кров'ю.

Штанько саме читав листа з дому. Жінка писала, що тепер вона в Новосибірську, живе в незнайомих, але гарних людей. Штанько дійшов до найцікавішого місця, де було про сина, народженого вже в евакуації й якого йому ніколи не доводилося бачити. Йому дуже кортіло читати далі, але його непокоїв мороз, що сірим клубком вкочувався до землянки, поглинаючи все тепло, яке давала невеличка, розпечена до червоного жару грубка-гармошка. І Штанько сказав:

— Та зачини-бо двері!

— Що? — не зрозумів той, і рука, прикладена до вушанки, затремтіла.

— Не впускай холоду! — верескнув худющий Мартин Шепета, а Хома Дядик, докурюючи недопалок, уже тримаючи в пальцях не бичок, а суцільний задимлений вогник, схвально кивнув головою: мовляв, справді, швидше зачиняй двері.

А Штанько попорпався в кишені і сказав:

— Лист тобі є, найти ось не можу... Сам шукай...

Наступного дня, вранці, почалася атака.
Його вбила ворожа куля — за кулеметом.
Повідомити в трибунал так і не встигли.

ЖАРТУВАЛИ З КАТЕРИНОЮ

Молодий і молода вже поверталися з сільради. Він — у чорному батьківському костюмі, який так довго пролежав у скрині, що навіть під праскою не хотів розпрощатись із своїми рубцями, а вона — в довгому білому платті, яке тяглось по землі, здіймаючи куряву. Молодий і молода йшли мовчки: він мав спокійне, трохи заклопотане обличчя, в неї ж лице було трохи розгублене. На грудях червоніла квітка — купила на базарі мати й сказала, що таку вона бачила, ще за своєї молодості на весіллі в однієї куркулівни, що отака, із блискіток та стружок, квітка — значно краща за ті живі, що ростуть на вгороді... За молодими йшов чималий гурт родичів і гостей — вже напідпитку, розчервонілих і балакучих. Слухаючи й не слухаючи одне одного, говорили про те, що на язик спливало: про смішне й гірке, про погоду й негоду, про торішній білий сніг. І всі мали неабияке задоволення од бесіди.

— І я вчащав до тієї вдовиці,— розповідав старший дружка Смаглій Степан, що мав себе за вдатного зальотника, якого ще ніхто не обкрутив навколо спідниці та й не скоро обкрутить.— Одного разу вона солодка, як диня, другого — як кавун, а третього — як репнутий гарбуз.

— Ха-ха-ха,— різноголосо заходилися сміхом родичі та гості, переконані, що для таких балачок саме час, що посміятись не тільки охота, але й годиться.

Катерина стояла у садку за тином і дивилась, як наближається весілля. Очі поступово вужчали, ніби на неї сунуло горе. Коли вже долинули голоси, то вона прошепотіла: «Ідіть, ідіть...» Ще трохи минуло часу, і молодиця знову прошепотіла: «Ідіть, ідіть...» Так, ніби заклинала, ніби своїм шепотом могла загородити дорогу. Її повні оголені по лікті руки тремтіли. «Йдіть, ідіть...»

Схопила грудку, яка навернулась під руку,— й жбурнула. Потім ще одну. Й ще. Груддя полетіло над весільним гуртом, ніхто його не помітив. Це ще дужче розгнівало Катерину. Вибрала замашний грушевий цурупалок — і шмальнула. Цурупалок прошумів над головами в молодих, мало не зачепив.

— От-так!.. От-так тобі, Микольцю!

Вона вигукувала сердиті, знавіснілі слова, які розпирали їй груди. Ті слова набрякли лютою, забивали дихання — і вона хотіла звільнитись од них, щоб полегшало.

— Жирував, Микольцю, на досвітки ходив, щоб тобі ноги

поламало, брехав, щоб тобі губи поприщило. Хай твоє життя буде таке солодке, як моє гірке, хай тобі світ сонця буде темний!

Ще хотіла клясти й лаяти, як раптом стало їй так жалко себе, й Миколу, і гостей його, ні в чому не винуватих, що вона затулила очі, заплакала. Ридала, ніби поклала собі виплакати за все минуле та й на майбутнє. До неї підбігли дружки, Смаглій схопив її за барки й кріпко тримав, наче вона збиралась хтозна-що з усіма чинити.

— Ти що,— шепітливим криком сичав їй на вухо,— сказилась? Збавляєш людям гульню, га? Хіба тільки він один до тебе вчащав? Багато до тебе вчащало, то ти ж вікон нікому не била, нічого.

Вона голосила — ось-ось захлинеться.

— Затям, Катько: що було — те одійшло. Він у тебе не останній.

Молоді вже очутились од замішання й хутко віддалялись. Микола дивився прямо перед собою, не роззираючись по боках, як перед цим, а на обличчі молодої наївно-радісний блиск погас, натомість хлюпнуло не тільки розгубленістю, але й провиною.

— Ха-ха,— сміявся старший дружка, все ще притримуючи Катерину,— дітей нажила, то й законного чоловіка якось наживеш. Це діло наживне, ха-ха!..

Колгосп задумав зводити новий корівник. Своїх майстрів не вистачило, то запросили збоку. Серед тих, що прийшли збоку — з сіл Голяки, Писарівка, Заливанщина,— був і Корній Палійчук. Голова довго не міркував, до кого людей посилати на постій: частину поставив туди, частину — сюди, а решту — до Катерини. До тієї решти попав Палійчук і ще один чоловік, чорноокий мовчун, котрий знав тільки свою роботу, а про все інше ні з ким не ділився. Корній також був не з балакунів. До всього приглядався, до всього прислухався, але щоб сам насмішив дотепним словом — не траплялось.

— У мене двоє дітей,— сказала їм обом Катерина, коли майстри посідали в її хаті до першої своєї вечері.

Чоловіки нічого не відповіли. Чорноокий мовчун звів на господиню свій важкий, потойбічний погляд, а Палійчук і не зиркнув.

— Батька в них немає,— з викликом сказала Катерина.

Обидва майстри спокійно, заглиблено вечеряли.

— А вам хіба ніхто не говорив? — уже розгублено запитала жінка.

— Га? — ніби пробудився Палійчук і оторопіло глянув на жінку.

На цьому їхня перша розмова й закінчилась.

Корівник зводили за ставом. До сходу сонця починали дзвеніти сокири, шумливими голосами вибалакували пилки, молотки били по цвяхах із залізною впертістю. Коли сідали на перепочинок, то з кузні прибігав коваль Смаглій Степан, жадібний до чужих людей, і, вгощаючи їх цигарками, розпитував, як поживають у Голяках, а що там чувати в Писарівці, чи не розвалився отой старий млин у Заливанщині, бо на ладан давно вже дихав. Слухаючи, прицмокував язиком, а весь його вигляд говорив: самі, мовляв, знаємо, що там нового і в Голяках, і в Писарівці, і в Заливанщині, від інших чували, але ж кортить з вами побалакати, довідатись, що ви за такі, та й себе охота показати персд вами. І він брався показувати себе: розповідав, що діється в їхньому селі, а що було з шофером Карпенком, коли він поїхав до своїх родичів у Лісові Хутори в гості, і про те, як хлопчаки намірились були вкрасти в того ж таки Карпенка ятері біля Домашиного болота і що з того вийшло. Не втерпів, щоб не розказати й про весілля свого дружка Миколи Любарського, також шофера, як йому голови мало не побили дрюччям,— добре, що злапали ту оглашенну молодицю та кріпко обняли її.

Майстри, що з-поміж свого гурту вже визначили тих, з кого вони мають кепкувати, при цьому вказали на Палійчука та на його напарника:

— Та вони вже там користуються.

Смаглій підморгував:

— Гріх не покористуватись.

Палійчук позирав на всіх сполохано, ніби його в чомусь звинувачували або ж вимагали того, на що він не здатен. А чорноокий мовчун сидів з таким виразом на закам'янілому лиці, ніби його ніхто й не згадує в розмові або ж тут його нема.

Увечері вони поприходили ночувати пізно. Катерина вже повкладала своїх дітей спати, а сама чекала на постояльців. Насипала кулешу, потім поставила вареники на стіл. Після вареників з сиром були ще вареники з вишнями. Обидва чоловіки дивились на ту багату вечерю так, наче їх спокушали. Апетит у них пропав, і вони з підозрою глипали на свою хазяйку. Катерина зрозуміла їхні поглипування по-своєму:

— Якщо вам у мене не подобається, чи що там, то перебирайтесь, ніхто вас не тримає.

— Будемо, раз колгосп поставив.

Жінка лягла біля дітей і довго не могла заснути.

Мастила хату. Просяна щітка залишала на стелі блідо-голубу од води глину, і там, де просихало, вже яскравіло незвично біло. Думала про те, що сіни ниньки вимастити не встигне, що на хлівці треба було б затинькувати кілька дилюк, а то чорніють репаним деревом. Там не встигаєш і там не поспіваєш — хоч роздерись. Покликала дітей, що бавились із сусідськими за ворітьми:

— А ходіть в глиняники та принесіть кіш глини жовтої.

Діти висипали з коша картоплю в куток і гайнули.

Очі відпочивали на побіленому, ніби пливли по його спокійній поверхні. Було їй добре — наче стояла посеред поля, в пшениці. Чому в пшениці — й сама толком не відала, але відчувала, як на груди котиться стиглий шум, як погойдує нею, ніби стеблинкою. Аж зажмурилась, а коли розжмурилась, то вхопилась рукою за сволок, щоб не впасти, і в цю мить рипнули двері. А може, вони рипнули трохи раніше, коли на неї котився шум, а вона й не отямилась зразу.

Микола спинився на порозі, а зором шукав, де б присісти. Проте ослони й стільці були запорошені здертою зі стелі глиною, заляпані вапном.

— Ти чого прийшов? — сердито запитала Катерина, поправляючи на собі високо підтикану спідницю.

— Маю діло,— пролунала відповідь. Він усе ще хотів присісти — певніше б себе почував.

Ослінчик, який стояв на столі, гойднувсь під жінкою — і вона хитнулась. Любарський, напружившись, подався назад. Жінка простежила той рух і запізніло засміялась:

— Не бійся. Я більше не кидатиму нічим...

— Я до тебе не про те. Може, тобі помогти чимось треба, чи що там.

Катерина його не чула. Її потемніле від рум'янцю лице набрякало раптовим сміхом, іскорки так і прискали з її жевріючого виду:

— Ха-ха!.. Не кидатиму більше!..

— Важко тобі самій...

Вона його не чула. Щітка випала, вона взяла руки в боки і, дивлячись з-під самісінької стелі вниз, все більше набухала реготом, ніби горем:

— Ти налякався, дурний, так налякався, що мало не вмер. А твоя Настя не знала, на який куток тікати. Вона ж у тебе краля, хоч воду з писка пий. Вдатна! — В її словах не чулось

заздрощів, а тільки звучав біль, гіркуватий, мов полин. Стоячи на ослінчику та на столі, здавалась високою, аж страшною.

— Ну, то я піду,— затупцяв назад. Почував себе осоромленим і хотів якомога швидше вибратися з цієї халепи.

Вона прудко плигнула додолу, вискочила за ним на ганок і вже на подвір'ї зарепетувала так, щоб по всьому кутку чули:

— Маєш жінку, то й до чужих вчащаєш! Маєш таку цяцю — й вчащаєш!

Він спинився біля воріт, сердитий, заплюваний її словами, знищений, — і огризнувся:

— Ти не паскудь! Не паскудь. У тебе діти!..

Вуха їй замурувала зневага:

— Щоб твоєї ноги не було на моєму дворі!.. Обходь мене десятою дорогою, бійся на мене глянути, бо неперсливки буде. Бійся моєї хати, як вогню!

Він спересердя плюнув, махнув гнівно рукою, наче відривав од себе минуле, й швидко подався геть.

— Бійся й на вікно моє поглянути! — кричала навздогінці.

За щітку, за те мастіння вже не могла взятись. Сховалась у хаті — й погас для неї світ: плакала. Діти принесли кіш глини, боялись підійти до матері. Вона ж відчула їхню присутність, поступово вгамувалась — і ніби погасла, закривши долонями очі.

— Діти,— покликала мати,— а ходіть-но сюди.

Поприходили, зупинились біля матері й дивились на неї, як двоє сороченят.

— Оце я зладналась на весілля до Федюні Карпенка. Ви ж сидіть дома. Не йдіть ні в глиняники, ні до млина, на Домашине болото не йдіть. Бережіться, діти, бо я вас дуже люблю. Добре, Олексо? Добре, Галю?

— Добре, мамо.

А потім побожно дивились, як мати йде до Федюні Карпенка на весілля. Як у неї на голові сяє квітчаста хустка, як на ногах порипують нові черевики, як розгойдується на всі боки рясна спідниця. Стало дітям солодко й ніжно.

Карпенко брав собі дівчину молоду, до роботи не звиклу — тільки оце закінчила десятирічку. Він її давно вподобав, ще коли до шостого чи сьомого класу ходила. Натякав батькам, що хотів би її взяти, а батьки сприймали те як жарт і жартівливо відповідали: «Щоб не запізнитись, то хоч ниньки бери». Він не спускав з неї ока, і коли хто пробував залицятись

до неї, то мав розмову з веселим Карпенком. Батьки на все дивились доброзичливо, аж доки він і справді не прийшов сватати. Спершу відмовляли тим, що дочка нічого не бачила в житті, нічого не знає, нічого не вміє, — та мусили поступитись, бо дочка таки хотіла заміж і не за когось там, щоб очікувати, а за веселого Федюню.

У Карпенків грало два гармоністи. Танці прокочувались під вікнами хати до криниці. Дитячі голови стриміли з-за тину, ніби понавішувані на кілки горщики та баняки. Катерина спинилась трохи осторонь від гурту, приглядаючись. Любарський танцював із своєю — обоє задихані, з напруженими обличчями. Були захоплені собою,— мабуть, чули тільки музику та стукіт своїх сердець. Гармоністи старались, за одним махом перелічували всі гудзики, були зосереджені — в ці хвилі все крутилось за їхньою волею. Звуки сяяли то з більшим, то з меншим запалом, то об'єднуючись, то розбігаючись у надвечір'я, як тіні.

Прийшли кагалом і звідусюдні теслі. Дивились на весільчан діловито — так, як працювали. Їх покликали до хати, і вони повільно, важко, трудовито посунули в сіни. Баяністи втихли, сумними очима обвели навколо, з перебільшеною увагою глипнули один на другого й задумались. Чола їхні спохмурніли, брови опустились нижче, насупились. Ось один легесенько, грайливо по ладах пробіг — і все. Другий щось запитав у гармошки, вона відповіла не то сміхом, не то зітханням...

Катерину ніхто не запрошував. Варто їй раніше було появитись, як біля неї уже регіт, міцні жарти сиплються, як горіхи з решета, а дядьки тягнуть і за ліву руку, і за праву. Є в ній те, що приваблює, бути поряд з нею — ніби родзинки їсти, для багатьох так. Якась безтурботна вона, не пригноблена клопотами чи роботою. Наче не живе вона, як усі,— а цвіте, як ніхто, і від того весело й самому стає... Сьогодні ж ніхто не запрошував. Було в ній стільки безпорадно-жалісливого, що жарту не кинеш, реготом не плеснеш у вічі.

Вийшли з хати теслі — почервонілі від горілки; їхні плечі не обвисали, як перше, а п'ялись угору. Вже не зупинялись однією зграєю, а порозходились між весільчанів.

Біля Катерини спинились її постояльці.

— Може, вдаримо каблуками, га? — запитав Корній Палійчук, відчуваючи в грудях відвагу.

Жінка усміхнулась вибачливо. Палійчук наполягав:

— А що нам терять?

Вона дивилась на Любарського, що крутився вже з своєю

тіткою — вродливою, пишною, з хмільним сяянням на вустах. Коли заграли до нового танцю, ноги її самі відірвались од землі й понесли до Миколи.

— Хочу з тобою один танець пройти.

Смаглій, вихопившись збоку, пробував урятувати товариша:

— Може, зі мною?

Любарський — як захолов. І коли вже вони танцювали, то Катерина не бачила нічого. Зір їй заслав морок чи вода затопила; з того мороку, з тієї води долинав спів гармошок. Людей не бачила, ніби їх не було. Стояв якийсь гамір, шум, як у грозовому полі, її колихав отой вир, ніс у собі, крутив, і вона вже не відала, як вибереться з нього.

Танець згорів, ніби його й не було. Любарський, для чогось обсмикуючи піджак, попрямував до своєї молодої дружини, яка, пополотнівши, сперлась на ворину. Вона взяла його за руку, безпорадний погляд її був порожній — як оте низьке небо над обрієм, звідки спливло вечірнє сонце.

А Катерина вже веселилась. Земля сама танцювала їй під ногами, ходила ходором, вихилясом, а жінка тільки сміялась, слухняно скоряючись силі землі, її божевільній примсі. Один дядько тягнув її за ліву руку, другий — за праву, її тіло прискало на всіх вогнем, од якого ставало добре й страшнувато.

Палійчук Корній од неї не відходив. Він щось викрикував, щось співав і сам собі здавався гультіпакою, шелихвістом, заводієм, з яким цікаво людям повестись, з яким і перцю натовчеш і юшку затовчеш.

— Пропадай усе пропадом, женюсь на Катерині! — викрикував він, сам дивуючись цьому рішенню і радий, що воно до нього прийшло.

— Та ні, я женюсь! — затіяв з ним суперечку другий Катеринин постоялець, кароокий мовчун.

Палійчук як затявся:

— За тебе не піде, бо з тобою не поговориш, як зі мною, не повеселишся.

— За мене!

А широкоротий Смаглій заспокоював їх:

— За обох вийде, з обома справиться. Бо хіба ви чоловіки? Вона таких по десятку за карбованець має в базарний день.

З того й почалась бійка. Теслі гукнули, що «наших б'ють», а Смаглій крикнув, що «б'ють наших» — і почалось. Подвір'я ходило хитьма, та скоро всіх розборонили й посадовили за столи миритись. Метнулися й за Катериною, щоб

хтось уже посватався до неї остаточно, але її не знайшли. Мирились і сватались до неї — без неї.

Прийшли постояльці вже опівночі. Грюкали в ворота, ніби хтось повинен був одчинити їх перед ними. А потім стугоніли у вікна.

— Пусти женихів!

Вона вже чекала. Відчинила двері, кинула клунок з пожитками одного, клунок з пожитками другого.

— В мене діти, а ви зняли бучу! Ночуйте під місяцем чи в голови сільради, де хочете.

Замкнулась на засув, лягла біля дітей. Хотіла заплакати, але не плакалось, очі були гарячі й сухі. Все видилось і видилось їй, як пливе у танці з Любарським, а гармошки озиваються голосами весняних пташок.

ХУСТИНА ШОВКУ ЗЕЛЕНОГО

Федір Бурмака живе у свого брата Тимофія. Хоч і старший за Тимофія, та власної сім'ї не завів, доглядає братових дітей. Звісно, навіть братові діти — це ще не свої, проте Федір ніколи й не задумувався, як би це він жив, аби мав хату, а в хаті жінку, а жінка щоб доглядала двійко, а то й трійко крикливих дітлахів. А може, й задумувався, тільки нікому про те не казав.

Весною та влітку спить на горищі, чи на сіні в повітці, чи на ряднині в садку, а в холода — на лежанці його постійне місце. Якби живі були в братів батько й мати, то, відома річ, стара мати вилежувала б черінь на печі, а батько — лежанку, проте батьки їхні повмирали, то за теплою лежанкою ніхто й не побивався. Ходить Федір босоніж, і по снігу, мабуть, босий ходив би, але молодший брат дає йому свої поношені черевики чи стоптані чоботи, його жінка знаходить сякі-такі онучі,— і цього взуття вистачає до весни. З одягом так само: як війне холодами, як дихне осінніми дощами, то дадуть йому благенький піджак, шапку на голову — ходи здоровий. А якби не нагадав ніхто про це, то він би й так обійшовся, з відкритим тілом і з відкритою душею.

І здається, що й не харчує його ніхто. Дома за день вип'є кухлик молока та скибочку хліба з'їсть, у когось яблуко зірве, там десь ягоду надибає... І на вигляд — легкий, проте не хирлявий, не скажеш, що слабує та од вітру здатен упасти, не скажеш, що до м'ясниць, либонь, протягне, а що вже

після м'ясниць — то винесуть його через поріг уперед ногами. Відчувається в ньому якась легка сонячна сила, безтурботна хіть до життя — не захмарена ні думками, ні піклуванням, ні побоюванням. Відчувається, що його довгі худі ноги без напруження, без нудної муки носять по світу легке тіло — роблять це залюбки і просто.

Тимофій — завідувач молочної ферми в колгоспі. Клопотів у нього — не позичати, стільки, що вже голову об'їдають, що без вух, дивись, зостанешся. Про худобу думай, про поголів'я не забувай, про корми — спи, а хоч би що тобі снилося, про проценти, про жирність — теж пам'ятай, а коли забудеш, то нагадають, однаково забути не дадуть. Цілий тиждень крутять крутани Тимофієм, не визволишся. І тільки дочекав неділі чи свята якогось, тільки хоч відіспатись намірився, чарку перехилити,— а тут біжать до тебе чи додому, чи до родичів, чи в буфет: ідіть на ферму, бо Маньку обдуло, там її вже прирізати хочуть, а ветеринара, як на зло, не дошукаються. Завжди Тимофій — з опущеними очима, немає часу вгору глянути,— не ходить, а бігає, бігає, бігає, язика висолопивши.

Для Федора ж — кожен день неділя. Має час подивитись, як махорка на городі росте, як коноплі гойдаються на вітрі — з чорно-зеленим полиском, немов високий комір городу, цікаво йому втопити зір у небі, намагатись зазирнути якнайглибше — аж поки очі не засліпить, поки не стомить. Ось щойно ранок був, а вже вечір,— Федору ж здається, що й дня нинішнього не було, що все ще вчорашній вечір. Час для нього — не важкий, не гнітючий, а спливає непомітно, солодко. Коли Федору вдається де заробити випадкового карбованця — покладе в кишеню й забуде про нього, коли ж не забуде, то купить гостинців племінникам. Гроші для нього не існують, як не існує багато іншого на світі, бо він про це просто не задумується...

Люблять його в селі. Приємно людям зустрічатися з ним, приємно розмовляти. Матері розказують про нього своїм дітям, заколисуючи їх вечорами. А дядьки, коли, буває, висміюють один одного чи зле жартують, то ніколи не зачіпають Федора. Бо вважають, що він і на брата Тимофія був би схожий, коли б у війну не присипало його в окопі та не контузило. Вважають, що після цього він і перемінився. Що після цього вже ні про власну сім'ю не здатен думати, ні коло землі ходити,— а все йому забавки в голові та співи оті... Вважають, що для всіх життя — це будні, з-поміж яких наступає короткотривале, як сяяння блискав-

ки, свято, а для Федора — щодня свято, яке ніколи не розбавляють прісні будні.

Любить Федір Бурмака пісні і дуже любить весілля. Без цього чоловіка не обходиться жодне. Хто кого бере чи хто за кого віддається — те він знає наперед. Трапляється, що самій дівці нічого невідомо, ще тільки мариться їй хтось — а у Федора око метке та спостережливе, наперед вгадує, коли все те має статись. І не тільки в своєму селі, а й по сусідніх. Іноді в погожий день наставить своє чутливе вухо, слухає, слухає, а потім зібрався швиденько — і повіявся. «Куди?» — питають. «Та в Оленівку».— «Чого ж тобі в Оленівку?» — «На весілля».— «А хто сказав, що там ниньки женяться?» — «Хто ж мені міг сказати? Сам почув». А та Оленівка — за сім кілометрів! Повертається звідти він через день, а то й через два, через три. «Чи весело було на весіллі?» — питають. Відповідає Федір: «Так весело, що й досі сміюся».

В селі весілля без нього — не весілля. Приходить завжди сам, а коли де забариться, то посилають, бо якось і не п'ється без Бурмаки й не танцюється: начебто горілка не та й танок не той. Федір приходить — легко й щасливо горять великі очі, які перед собою аж нібито бачать інший світ, не той, у якому живуть і який бачать усі інші люди,— випиває першу чарку, від якої обличчя його набирає нового — наче аж не Федорового — виразу, всім усміхається, проте нічого не говорить, тільки губи тремтять, наче щось таки й промовляє він, лише самим духом, беззвучно. Дожидається своєї пори, коли попросять, щоб заспівав. А перед цим п'є, не п'яніючи, і поступово наливається зсередини світлом, добротою й приязню до всіх. Першою до нього звертається молода, або мати молодої, чи ж котрась із жінок. Він вбирає те прохання зразу, як суха земля всмоктує воду,— і ось його груди пошир-шали, розпросторені повітрям, набраним як перед великим-великим зітханням, голова — мабуть, від легкості сполум'янілих очей — піднялась вище, в куточках губ затремтіли не то рурочки, не то іскри. Федір деякий час прислухається до якогось голосу в самому собі, вловлює, як той голос наростає, як поступово захоплює всю істоту, пронизує непередаваним болем, якому він не в силі більше противитись,— і перший звук з його грудей, мов поклик невідомого, незнаного, наче то й не у Федорові народилось...

Чиї пчоли у дубочку,—

виливається й виливається, набираючи снаги, та все ж таки залишаючись якоюсь далекою на перших порах, якоюсь до

болю чарівливо чужою, з кожною миттю все більш бажаною піснею.

...Мої у садочку,
А хто любить далекую,
А я сусідочку;
Як у тої далекої
Воли да корови,
А в моєї сусідочки
Тільки чорні брови.

Поступово всі забувають про стороннє — що недавно пили, що недавно їли, що плескали казна-що; по обличчях пропливає одна хвиля — уваги й захоплення; в різних очах відображається сама пісня — її смуток, переплетений з надією, її любов, що здатна зректись усього заради чорних брів; кожен з весільчан стає часткою тієї пісні, і вже її такою, як є, важко уявити без цих людей, на лицях яких вона залишила свій видимий слід; і ще недавно такі несхожі у всьому люди стають подібними — спільна риса появляється в них, що об'єднує йріднить людей, робить братами й сестрами по пісні; і варто зараз ось затягнути Федорові іншої, як по всіх лицях пропливе нова хвиля — якщо це буде весела пісня, то й хвиля прокотиться швидка й світла, а якщо сумна, то хвиля залишить чорну тінь, і так гратимуть, мінятимуться настрої, а Федір, як вправний майстер, робитиме з людей то щасливих, то вбитих горем, то закоханих, то розчарованих.

Ой у полі при долині гіркий дим,
Там соловейко збудував собі дім,
Він до себе зозуленьку принадив:

«Йди, іди, Ганнусю, зо мною,
Будеш мені рідною жоною;
Будеш мені раненько вставати,
Будеш в моїм садочку кувати...»

Та як би не переінакшувала людей пісня, як би різні пісні не робили з однієї і тієї ж людини протягом короткого часу різних людей — то відважних, то покірних, то пригнічених горем, то обнадієних, та все ж таки скоро притупиться їхнє сприйняття, повільний гамір, немов чад, заколишеться в хаті, і пісні трудно стане дихати в тому чаду, пісня ще розгортатиме й згортатиме крила, проте не летітиме в душі, вона втратить свою силу, бо люди самі позбавлять її тієї сили. Федір замовкне, сидітиме стомлений, наче перехворів оце, й відчуватиме себе до стида порожнім, спустошеним. Навколо нього зніметься сліпий шум

весілля, заграють сміхом жінки, а йому здаватиметься, що відспівав оце — й не повернуться більше до нього ті пісні, бо летіли вони з душі, залишаючи в ній випечені сліди, ранячи йому груди, і тепер їх, вільних, шукай та й шукай у білому світі... Тільки ще встає у зболілій глибині, мов спомин про перелетілу блискавку, примарне тремтіння недавнього співу:

«Будеш мені раненько вставати,
Будеш в моїм садочку кувати...»

І коли трапляється на весіллі Тимофій — рідко, щоправда, — то, хоч не вперше доводиться йому дивуватись, дивується сильно й зразу, як мала дитина: он як співає брат! І розказує, що в їхньому роду всі до якогось ремества вдатні: той до бондарства, той до шевства, одна небога вишиває гарно, друга шиє, а третя полотно колись так білила, що було воно, мов сніг, ніхто не міг прирівняти своє полотно, чорним-чорнісіньким здавалось поруч. А в Федора он до чого вміння пробудилось — до співу. І молодший брат з захопленням та з недовірою поглядав на співця, поважав його в ці хвилини, мав за честь, що то родич і живе в його хаті.

Ще любив старший Бурмака відвідувати ярмарки. Звичайно, продавати він нічого не продавав, та й не купляв, бо приходив ярмаркувати з порожніми кишенями, з такими й повертався. Манило його людське стовковисько, строкате різноголосся. Спершу никав поміж рядами, штовхався — і його штовхали, прислухався до теревенів. Потім спинявся перед якою-небудь бабою, розглядав її товар, обмацував його, мало не обнюхував, прицінювався:

— Скільки ж вона просить, ваша курка?

— А скільки дасте?

— Та я за неї нічого не дав би.

— Це ж чого?

— Бо курка мовчить, а не просить.

— А ви в неї попитайте.

— Я питаю, та хіба ж ви курці хоч слово дасте сказати? Торохтите й торохтите!

Біля худоби він пропадає півдня. Одній в зуби загляне, другій, третій вим'я помацає, дійки перебере, а четвертій — то й хвоста задере, поцікавиться. Надибає якусь — щоб не дуже гарна, але й не плоха, щоб з таким прихованим ганджем, що про нього тільки хазяїн знає, а ніхто запримітити не зуміє,— і пита:

— Хочете збути?

— Продаю,— каже дядько, намагаючись по очах взнати, що вже там вивідано про його товар.

— Вона ж підпалена у вас. А так — нічого.

— Чи ти, добрий чоловіче, не тю? Худібка здорова, хай тобі господь такого здоров'я дасть.

— Е-е, ні, не хочу, щоб таке. Якби краще! От якби таке, як у тієї телички, що ви дома зоставили.

— А ви звідки знаєте? Може, хто сказав?

— Люди говорять... Теличку я купив би.

Чи продасть дядько свою худібку, чи ні, а вже під вечір, дивись, вирушає з ним Федір в підлісне село чи в лісове. І то добре йому їхати на возі, дивитись на поля, на зустрічних людей. Добре їхати під зоряним кожухом, дрімати й пробуджуватись, минати заспані села. Добре зупинитись під копицею сіна чи під полукіпком, щоб перепочили коні або неспродана корівчина, повечеряти шматком сала та житнім окрайцем, що найдеться в дядьковій торбині. Хвилювало його те, як уночі по-іншому звучить власний і чужий голоси — ніби денна людина говорить одним голосом, нічна — другим, а ранкова — третім. Невиразне зворушення мав і од вогника цигарки, й від тютюнового димку, від спалаху зіниць при затяжці. Говорили всяку всячину, і Федір розповідав, що має жінку — чорняву невеличку балакунку, має двоє дітей — хлопчика й дівчинку, обоє в матір, такі ж балакунці; розповідав, що мали перед цим корову, сім років її тримали, перекупили в когось, то зістарилась-зістарилась, а молоко дає; розповідав, що свою корову спродав недавно, але ж дітей треба молоком годувати, бо яке воно без молока виросте? От і шукає собі гарну корівчину, щоб і до паші була проворна, і доїтись не скупувала. І тремтів голос у Федора, ніби виказував він найпотаємніше, а в грудях якісь хрипи-підхрипки озивалися. Чоловік підтакував, що діти без молока — як гриби без дощу, розмова їхня блимала, як зірка в небі, десь вони вже дрімали скоро... як зненацька схоплювався Бурмака і, скоряючись золотому ниттю всередині, зводився, йшов повільно в степ,— і, звільняючись од темряви та недавнього сну, внутрішньо вільнішав, ставав сприйнятливим до навколишнього, до шереху ховрахів, підпадьомкання перепелів, деренчання коників, до урочистого сяяння літнього неба і до того відгуку, що народжувався у відповідь на все це в його душі... Прокидався під возом дядько, протирав очі, шукаючи свого супутника, але не знаходив, і потім всю дорогу почував себе моторошно, думав, де ж той подівся і чи взагалі був він чи приснився. Та, мабуть, таки не приснився, бо ж і ярмар-

кування було, і торгування, і дорога, і все-все... Ману нібито ніхто й не насилав, а виходить — наче й мана...

Водять ті весілля та ярмарки Федора всеньку весну і всеньке літо водять. Худне за час цих своїх мандрівок незвичайно, проте голос його набирає нових відтінків, з'являється у ньому нова, нечутна раніше журба, нове сяяння...

Ромен-зілля, ромен-зілля,
Ромен похилився,
З України до дівчини
Козак уклонився.
Ой дав він їй поклон низький
З коня вороного,
А вона ж йому хустину
Шовку зеленого.
Не подоба козакові
В хусточці ходити,
Тільки слава козацкая —
Сідельце укрити...

Повертається в своє село під осінь. Спочатку відчуває себе ніби чужаком — люди зглядаються на нього, бо вже думали, що повіявся оце й завіявся, та за якийсь тиждень обвикає, до нього також звикають. Займає він своє місце в Тимофієвій хаті на лежанці, дасть йому брат приношені, але ще не розхляпані черевики, сорочку цілу, нелатану, вовняні панчохи, довгі, за коліна. Розпитуватимуть, де бував, а Федір бурмотітиме щось невиразне і, відчуваючи якусь свою вину перед родичами, ховатиме очі, заїкатиметься, вигляд матиме жалісливий, що Тимофій і жінка його подумають крадькома: «Хай би жив у нас, не тинявся, бо всяке передумаєш, а він же не об'їдає...»

І тільки, повернувшись, довідається про весілля — вже там. Його зустрічають привітно, наливають чарку, поплескують по плечах, а Федір блідне в передчутті того солодкого жаху, який опанує ним при співі, постать його витягується, а на щоках висіюється хворобливий рум'янець — грубими мазками, червоним жевріянням. Завмер, прислухається до болісної порожнечі в самому собі. Ось-ось проклюнеться в ньому тремтячий, живий росток-голосок, і він заспіває:

Ой стояла тополя
Край поля.
Хто ж тебе, тополе,
Обполе?
Хто ж тебе, тополе,
Обполе?..

Листя злетіло з дерев. Недавно воно полум'яніло, кружляло, а зараз дерева голі. Листя полум'яніло й вночі, коли цього не було видно. І кружляло уночі, не тільки вдень, але це також було сховано від очей. Можна тільки уявляти, як воно поночі горить і обсипається. Знаю, що в яру його можна буде назгрібати немало, аби розвести вогнище. Там стоїть три липи. Три випадкові липи, і нічого більше не росте, навіть тернові кущі. А кругом — поле. Вже розоране або залишене під стернею... Я сподіваюсь, що зможу нагребти сухого, палкого листя, хоча мені ще йти до нього далеко-далеко, але водночас й боюся, щоб його вже не розкрав вітер. Бо що, коли все розметано по безлюддю?

Під ногами задзвеніла льодяна кірка, що взялася на калюжі серед шляху. Спершу вона лускалася лунко, потім крихко ламалася. І коли я далі ступив по кірці, то вона ще тріснула, тонко дзенькнувши, а за крижаною милозвучністю уже зашуміло глухіше, притишено. Шлях весь був білий від інею, твердий, схоплений холодом; у березі не паслася худоба, слався сірий сум; на ставку повільно пливли три качки, одна за одною, ніби прив'язані, не порушуючи млосно однотонної лінії руху.

Я йшов тихо, не поспішаючи, ще не відчував хвилювання, хоча знав, що десь скоро воно забринить у мені, тільки я не зможу визначити оту мить, коли воно стане зароджуватись — може, воно вже зараз непомітно кублиться у мені,— я йшов тихо, дивився по боках, ніби намагаючись назавжди ввібрати в себе все це дикувате, насторожене очікування. І в мені жила поки що одна думка,— це про неї, що вона, можливо, сьогодні надумає приїхати до мене. Вона не писала, що збирається відвідати мене, ми не умовлялися з нею про це, коли ще були разом. Тим більше, не було в нас умовлено й про місце зустрічі, але я йшов у поле, в глибоке й очікувальне, іноді під ногами подзвонювали крижинки — тонко або приглушено, я простував туди, де путівець зі станції завертав на шлях, що вів до нашого села, бо вона могла прямувати тільки сюди.

Добре пам'ятав, як у мені появилася впевненість, що вона має приїхати. Це було на уроці... А може, я тільки намагаюсь переконати себе, що це було на уроці, а вона появилася ще раніше, тоді, коли я й не задумувався над цим... На уроці ми писали на дошці приклади з граматики. З-за парт піднімалися діти, вони брали у руки крейду і на чорному тлі виво-

дили слова,— білі лінії текли, народжуючись з-під їхніх пальців невпинно. А може, вони народжувалися зовсім не під пальцями, а десь інше, мені тільки здавалося, що під пальцями... Діти записували приклади в зошити, з-під їхніх пер текло слово за словом, і я був прилучений до цього потаємного процесу,— і раптом подумав, що сьогодні приїде вона... Це не здалося несподіваним, я якось зразу переконався, що вона приїде, як я цього тільки раніше не міг знати! А діти продовжували писати, крейда залишала білі сліди, наче іній, і я вже знав, що після занять подамся селом, далі через поля і очікуватиму на перехресті, у байраці, вночі. Що я запалю вогонь, він зніматиметься жовтим полум'ям, я грітиму біля нього замерзлі пальці, а кругом простелиться невидима чорна ніч, вона віятиме на мене дикуватим, сторожким морозцем...

Тепер вже я йшов полями, ноги ступали легко й просто, і я розмовляв з нею, хоча її тут не було, вона в цей час невідомо де ще була,— і я розмовляв з нею, казав, що ходив цієї осені на полювання, ми стріляли з дробовиків качок на озерах. Чому саме я розповідав і їй, і самому собі про полювання — не знаю, але мені дуже кортіло поділитися з нею своїми минулими переживаннями, як ми сиділи в передранішньому сивому тумані, човен похитувався ледве відчутно, без плескоту, і дядько, мій сусід Коваль, беззвучно позіхав у кулак, а я тремтів од хвилювання, од ранкової студеної свіжості. Вже над гаєм небо заливалося світанковою світлою водою, проступали чіткіше хмари, — і тоді Коваль несподівано вистрелив... І тепер, згадавши, як він тоді вистрелив, я мимоволі здригнувся, бо тоді ж закляк і завмер, пам'ять про те все яскраво збереглася... Я їй розказував, нічого в цьому не було особливого, і вона також знала, що це не особливе, але вона вперше переживала моє мисливство, а я вже в котрий раз переживав його, і нам обом все подобалося, і вона нищечком посміхалася... Ми познайомилися з нею на весіллі у моєї сестри на Львівщині. В сільському темному клубі грали музики, ми з нею танцювали і мовчали. Мабуть, нам обом кортіло мовчати, ми кружляли у вальсі, пили за здоров'я молодих, ходили по двору, принишклому, літньому, вгорі гостро бликали зірки, тиша стелилася між хатами, ми мовчали. Я був тоді ще студентом, а хто вона така — не знав, і чомусь не хотілося запитувати, вона мені подобалася й так, хіба обов'язково довідуватися, звідки ти, як сюди потрапила, коли відчуваєш, що запитання може прозвучати недоречно, не в тон з твоїм і її настроєм. І ми потім ще танцювали, було

добре крутитися серед звуків, серед людей, серед посмішок, начебто відірваними від усіх і одночасно — з усіма, а особливо — з нею. А на другий день, у неділю, вона вже не прийшла на весілля, сестра сказала, що вона виїхала вранці додому, у Луганськ, бо була тут у родичів проїздом. Отже, випадкове знайомство... Я так і не довідався нічого про неї, і вже тоді, коли не було змоги запитати про ім'я та про все інше в тієї дівчини, я пошкодував, якось світло й сумно пошкодував... І лише згодом сестра написала мені її ім'я — Леся, а також адресу. І ми почали листуватися з Лесею, вона працювала на кондитерській фабриці, навчалася заочно в енергетичному технікумі. Я запросив її приїздити до себе, вона в жартівливому тоні відповіла, що приїде неодмінно, щоб я її чекав найближчим часом... І я розумів, що це жарт, що, можливо, ми колись умовимося, що я до неї приїду, але сьогодні, на уроці, коли із-під дитячих пальців потекли білі крейдяні лінії, коли вони списували з дошки граматичні приклади, я несподівано вирішив, що приїде вона ниньки, що я неодмінно мушу йти зустрічати, бо поїзд її йтиме вночі, а вона зможе сама заблукати серед ночі...

Ноги мої ступають легко й просто, дихається солодко й весело, мені уявляється, що вона вже крокує поруч, хоча я тільки ще подався її зустрічати. Я наспівую пісню, потім її заміняю іншою, мелодії копошаться в моїй голові, я то хапаюся за одну, то за другу і, не скінчивши, вже пригадую третю. Мугикаю, весь серед тихого хаосу пісень і мелодій,— ми ніби йдемо крізь їхнє звучання,— і відчуваю, що все неспокійніше мені стає, все тривожніше біліє іній на шляху, поля сіріють, нікого ніде немає,— і раптом я помічаю, що віддалік, через глибоку стерню прошкує якийсь хлопчак. Він не наближався, а маячив на інеїстому тлі, брьохався через неїжджене...

Я йшов ще довго; і довго полем, паралельно до мене, пробирався вперед хлопчак; а потім він узяв правіше, повільно зменшуючись, зникаючи в білій мряці, а згодом цілком пропавши... Потім я опинився в байраку, пішов через рілляcте груддя. Уже помітно вечоріло. Скоро завиднілися мої самотні, набурмосені липи — виступивши з сутінків, вони все ближче підходили до мене, виростаючи перед очима, і скоро я вже був біля них. Тут якраз отой шлях, що вів із станції, повертав до нашого села. Саме тут мала пройти або проїхати вона.

Я трохи постояв, але незвично було стояти після тривалої ходи, і я ще пройшовся навколо лип, доторкнувся до кожної

рукою, дерева вже були голі, листя валялося навкруги, присипане інеєм; його б, мабуть, і розтягнув байрачний протяг та вітри, але воно лежало в мілких ровах, між бур'янів. І я став збирати його докупи, рвати сухий бур'ян. Бур'яну тут було чимало, сухого, легкого, з нього гарно обсипався іній — і незабаром я уже хукав у замерзлі пальці, пританцьовуючи. Високо наді мною взялася кружляти ворона... Вона непомітно спускалася, і скоро вже долетів її грубий, скрипучий крик, який вона зрідка випускала з дзьоба. Вона кружляла, щось вишукуючи, і мені стало неприємно, що вона прилаштувалася отак над моєю головою, я схопив мерзлу грудку, пожбурив угору, але грудка слабко піднімалась, і скоро вже завернула донизу, і видалася смішною, такою безглуздою. Я сів на зібране паливо, втупив погляд у землю, закрив вуха і бачив перед собою тільки прибиту інеєм траву і більш нічого,— а коли підвів голову, то ворона щезла, і мені стало радісно, що небо чисте і ніхто більше не кружляє наді мною.

Потім мені чомусь подумалося, що вона зараз іде сама вечоровим полем, незнайомим, все її тут може настрахати, і мені неодмінно слід податися їй назустріч, пройти зовсім мало,— і здибаємось. Я швиденько почимчикував, майже побіг уперед; спершу загадав собі дійти до стерні, щоб угледіти її; далі — до соняшничиння; а ще згодом — до телефонних стовпів, що витягнулись рідкою сірою стрічкою... Але ніде її не було; вона затримується, подумав я, адже поїзд приходить пізніше; і я журно поплентав назад. Уже добре стемніло, я сидів на купі палива, нікого більше не було, тільки три липи оточували мене мовчазно й німо, вирізняючись із темряви густими волохатими плямами... Я уявляв, як уже прибув поїзд, розпанахавши ніч потужним світлом, як він одгуркотів, а вона подалася з чемоданчиком геть, розглядаючи ще раз отой план, який я їй накреслив і який вона вже, мабуть, знала напам'ять, неодноразово вивчаючи. Вона мала б приїхати з чемоданчиком, бо майже всі дівчата-заочниці, яким по двадцять років, ходять тепер з чемоданчиками, а тим більше вона — їхала в незнайомий край, і їй хотілося, мабуть, узяти для себе нове плаття, блузку чи ще там щось... І їй боязко зараз іти самій, вона вже шкодує, що не попередила мене, а то б я її зустрів на вокзалі, і все обійшлося б краще, не так незвичайно, але нічим уже не зарадиш, вона сама винувата, вона хотіла зробити щось несподівано радісне для обох — і для себе, і для мене.

Я виймаю з кишені коробку сірників, вона маленька, холодна, якось не віриться, що зараз ось черкнеш сірником,

зблисне вогник, невідомо звідки з'явившись, він тремтяче заворушиться, немов дика дрібна істота, а потім цей вогник кинеться на паливо, воно пойметься жаром... Відгортаю вбік трохи листя, бур'яну, витираю вогонь, обережно в долонях підношу його — і вже скоро по гілках стрибають іскри, вони рухливі й жадібні, захоплюють у своє полум'я все більше билинок, навколо мене утворюється світлий клубок, і я сиджу, зігнувшись, в цьому клубку, неначе в ілюзійному кублі. І ніч кругом стає чорнішою, ніж перше, більш непроникною; і коли раптом гостріше спалахує бур'янина, то в темряві прохоплюється лаз, продовбаний світлом, і в цьому лазові стає видно й траву, прибиту сірим інеєм, і груддя, і рівчаки. Моя тінь хилитається за мною; біля багаття вона чітка, але далі зливається з ніччю, розчиняється в ній, і мені важко уявити, куди воно може сягнути, бо вона дуже велика і здається, що вона може впасти аж на небо, якого зараз не видно, бо воно сховалось у вишині.

Поволеньки підкладаю у багаття хмиз, він згоряє перед моїми очима, і я спостерігаю, як віття згинається, береться спершу жовтим або білим жаром, далі поймається попелом, потріскує, ледве вловимо пашить теплом, коли ти відсуваєшся за паливом, а коли наближаєш пальці до вогнища, то тепло раптом із ніжного перетворюється на різке... Мені трохи дивно отак сидіти серед ночі, серед осені, відчувати себе самотнім, очікувати на неї і навіть не знати, де вона зараз може перебувати. Можливо, вона й не збиралася нікуди їхати, а сидить дома, щось робить, чи подалася у заводський клуб на концерт, чи з дівчатами пішла в кіно,— мало чим тільки вона може займатися в своєму Луганську, де все вона знає, бо виростала там змалечку. І мені стає ще більш самотньо серед осіннього поля, в байраці, і кривдно на душі, що вона, очевидно, тільки пожартувала і сподівалася, що її слова я сприйму тільки як жарт... Справді, інакше й не могло бути, я добре пригадую рядки з її листа і те, як мав їх сприйняти як жарт, але коли з-під дитячих пальців на дошці протікали білі крейдяні сліди, коли діти писали граматичні приклади, я вирішив, що вона неминуче приїде, що я подамся на перехрестя і зустрічатиму.

Тепер чекаю на неї, палю багаття. Коли я рухаюся, то рухається моя тінь; пахне вогнем та інеєм; тиша, тільки її зрідка порушує потріскування бур'яну або шелест моїх ніг, коли я соваюсь. Дивлюсь на вогонь, а потім підводжу очі, глипаю у темряву,— щось незрозуміло дивне ворушиться в мені, наче я залишився один-однісінький у всьому світі, і

нікого більше немає, або ж я — сам у неосяжному просторі, і ні з ким заговорити, бо немає в цьому потреби і ніхто не почує. І вже раптом мені починає видаватись, що я взагалі розучився балакати, що ніколи мені не промовити й слова,— і тоді я роблю зусилля, щоб сказати слово... Якесь слово... Я шукаю те слово у темних, величезних і пустих закапелках своєї пам'яті, але там нічого немає, наче й не було, і в думках живе лише одна думка — про оцей вогонь, що гойдається переді мною, виколихуючи мою тінь. Тоді я наважуюсь, розкриваю уста і промовляю: «Вогонь...» Спершу прислухаюся до звуку свого голосу, дивуюся тому, що він тут так по-чужому, зовсім зайво обізвався, і ще вловлюю, як він затихає, зникає невідомо де, так і не зоставивши сліду, бо не зачепив нічию свідомість. Я намагаюся ще пригадати щось, никаю по закутках пам'яті і десь — невідомо де — відшукую слово «поле». Воно, невимовлене, уявляється великим, і я, напружуючись, кажу тихо: «Поле...» І знову прислухаюся до звуку, до тиші, що наступає по тому, і бачу, як погойдуються язики багаття. Я ще шукаю якесь слово, але марно, мені стає тоскно, трохи дивно. Я підкидаю у вогнище палива,— і коли воно спалахує яскраво, піднімаючи над землею великий клубок світла і окутуючи тим клубком мене,— я раптом згадую нове слово, яке постійно жило в мені; воно було ще більшим, ніж «вогонь», воно було також більшим за «поле» — воно взагалі видавалося безмежним, безкраїм, ніжним, бентежним. І те слово дзвеніло в мені, я не міг навіть наважитись на те, щоб вимовити його,— але переборов себе,— розтулив губи і сказав голосно: «Леся!..» І засміявся. Сидів біля багаття, чекав на неї, хоча вона не обіцяла приїхати, а тільки жартувала, і чекав на неї, щоб зустріти — щоб вона не пройшла мимо...

З книжки «ЗАПАХ КРОПУ»

(1969)

ВЕСНЯНА СКРИПОЧКА ЗГОРИ

Ми з товаришем поверталися з полонини. Гори були смутні; хмари перевальцем котились над верхами, обтрушуючи із сріблистої своєї вовни дрібненьку й гостру, ніби перетовчене скло, мжичку; хвилясті й примарні пасма туману стелилися під самісінькими нашими ногами, сквапно пробігали попереду, а ген, віддалік і по боках, пливли, коливаючись, безформними кущами. Все було сиве — і швидкі, летючі пасма туману, і стежка, всипана більшим і малим камінням та розбита ратицями худоби, і трава, що росла тут кущиками. Сивіли й ліси по схилах, і хмари летіли по них паруючим молоком, яке зрідка спалахувало білим сліпучим полум'ям, коли в розколині між хмарами з'являлась навдивовижу чиста й свіжа блакить. Ми вже не раз зупинялися, щоб роздивитись на всі боки, щоб увібрати не тільки очима, а й душею цей мінливий і живий світ, так схожий, мабуть, на первісний, коли з хаосу творилися земля й небо, коли од суші відділялась вода. Мій товариш умів не тільки вгадувати мій настрій — ми часто мали з ним спільні настрої. Він простягнув перед собою руки, обличчя його стало урочистим. Тихим, трохи простудженим голосом, що йшов з глибини, проказав:

— Нехай проростить земля биллє травне, зело з насіннєм і дерево плодовите, плодюще по своєму родові, щоб насіннє було в йому. І сталося тако.

Він заплющив очі, зосереджуючись, зазираючи в своє єство, а потім проникливо, зі справжнім почуттям мовив:

— Заграйте, води, душами живими, і полинь, птаство, над землею попід небесною твердю.

Бліді пасемця туману оповивали його чоло, куріло над про-

стягнутими руками; якби зараз можна було втратити відчуття усього свого минулого життя, забути про все, чого зазнав і що судилось іще зазнати, якби душа була чиста й неторкана, як оте біле молоко над чорно-зеленим лісом, можна було б і справді повірити, що це акт першого творення.

— І заповідав Господь Бог чоловікові: з усякого древа в саду-раї можна тобі по вподобі їсти. З того ж дерева, що дає знаттє доброго й лихого, з того не важитимешся їсти, а то вмреш певно того ж дня, як скуштуєш із його.

За верхом знімався верх; глибоке провалля з'єднувалося з іще глибшим проваллям; смереки шуміли рівно й похмуро, ніби виповідали й виповісти не могли свою одвічну, пропахлу міцною смолою тугу; отак можна було їх слухати і день і ніч, а потім ще один день і ще одну ніч, та й пливли б разом з їхнім вогким шелестом некватливі думки, припорошувала б їх мжичка, обвівав гострий вітрець, а думки пливли б і пливли б — у минуле, до витоків життя, які не можна збагнути й осягнути ні свідомо, ні підсвідомо; може, саме отут, на лоні всеосяжної самотності, таки вдалося б проникнути у безначалля буття, бо ж про це все тут говорить — і вивернуте потріскане каміння, і давня стежка, і небо, таке близьке й зрозуміле, й сирий дух землі, й гіркувато-свіжі, по-рідному близькі запахи гірських рослин; здається іноді, що варто ось зараз, в цю мить, зігнутись і набрати в жмені сірого грудця, змішаного з піском та перетлілим або ж недогнилим корінням, варто лише глянути на цей матеріал,— і ти побачиш його живим, і тобі відкриється багато....

Мжичило й мжичило. Колючі краплини сікли по тілу, одяг намок, і хоч стояло літо, а тут, у горах, було зимно. Пройшли ще трохи по хребтині й ліворуч унизу побачили криту дранкою колибу. Переглянулися з товаришем і без слів почали спускатися туди. Траву тут не скосили, не випасли, і ми брели в ній по коліна — в мокрій та густій, з рясними розсипищами білих та сизих квіток. Вільгість і ледь-ледь чутні в цю дощову пору медові подихи лоскотали ніздрі.

Поторгали ворота, потім крикнули, проте ніхто не поспішав назустріч. Обійшли навколо обійстя, позаглядали в щілини в загорожі — на дворі порожньо, запустіння. Спробували відсунути прогонич, на який ізсередини було зачинено ворота,— і важка букова колода, стогнучи, таки посунулась.

— Хатина на курячих ніжках,— сказав товариш, коли опинились на обійсті,— то десь тут і баба Яга з костуром повинна бути.

Постукали у вікно — нікого. Тоді поприлипали лобами до

шибок. У хатній півтемряві вдалось побачити напівзогнилу лавку під стіною, порожній стіл, на якому лежало купкою якесь зів'яле зілля й коріння; відкрита піч зяяла чорними челюстями; на темній долівці лежала рядюжка; на дерев'яному тапчані жужмом валялись ліжник і, здається, якийсь одяг,— валялись так, наче там хтось лежав. Ще раз постукали у вікно — в господі нічого й не зворухнулось.

Піддашшя виступало далеко за стіну, і ми посідали під його захистком на купі довгих тичок. Посеред подвір'я стояли невелика довбанка-коритце і черепок для курей. У черепок наллялось дощу, і тепер блискучу шматку водяної поверхні подзьобували й покльовували настирливі краплини. Вони вибивали малі ямки, потім на місці тих ямок виростали вгору швидкі бурульки, розсипались,— і так без кінця. Подув сильніший вітер, похолоднішало, і тепер на блискучій шматці зринали й гасли глибші ямки і вищі бурульки, та й розбивались на більше присків.

Раптом ворота скрадливо рипнули — і ми дружно повернулися на той звук, гадаючи побачити коли не людину, то бодай щось живе. Але в щілину, наче в довгастій рамці, виднілись тільки нечітко вирізьблені гори, запорошені дощем, заклублені низьким хмаровинням, і між густими потоками дощу сіріли розкучмані пасма туману. Товариш встав, виглянув за ворота, але невзабарі повернувся і мовчки сів на тичках.

— І впотужнювалась вода на землі несказанно, і поняла всі високі гори, попід небесами... І погинуло все живе, що було на земному лиці, погинуло, і людина, і скотина, і лазюче поповза, і птаство небесне, і вигублене все те на землі...

Товариш повернувся до мене; дуже уважно, серйозно глянув; у рудуватих очах його зайнялося й погасло вогке світло,— й зненацька він усміхнувся добрим і розумним усміхом.

— Шкода, не побували в Космачі,— обізвався.— Там убили Довбуша... Він прийшов до своєї любаски, а чоловік підстеріг і встрелив... Здається, жінку ту звали Дзвінкою, чоловіка Степаном. Про все те і зараз поміж гуцулів можна почути багато. Тільки ж називають вони його розбійником і вбивцею, що за гроші різав, за майно. Звісно, в бідних він нічого не міг узяти, то й не чіпав їх, а дідушків тих перевів стільки, що донині пам'ятають.

Товариш замовк; по хатній дранці, по обійстю, по загорожі лопотів дощ; рівне гудіння — наче оддалік котилась могутня ріка — паморочило свідомість, і здавалось часом, що

дощ падає не поза тобою, а в тобі, що шум народився в твоїй істоті.

— Походити, послухати, то стільки того золота, стільки тих скарбів наховано в нього по печерах і по кам'яних кринцях! Лежить усе те й досі, бо схорони ті начебто заговорені, не відкриваються нікому... Є такі, що тепер теж шукають.

Смеркало, гливі сутінки скрадливо ступали по подвір'ю, й крізь одхилені ворота було видно стемнілий схил, на якому вже не розрізнялись окремі дерева — вони злились докупи, стояли плече в плече і стогнали спокійно, без розпачу. Мабуть, у низинах, по берегах Чорного Черемошу, вже звечоріло, а тут, на верхах, де ближче до неба, конав і не міг сконати день, а вишина лляла і лляла по ньому вогкий та колючий смуток.

— Гарно ж Довбуш зберіг для себе скарби... Тепер він має з них і насолоду, і втіху, як ніхто з тих людей, що живуть сьогодні.

Я кинув на нього швидкий погляд — чомусь здалось, що він повинен іронічно всміхатись; але обличчя його було нерушне, і тонесенькі зморшки біля очей здавались різкішими й глибшими, ніби їх залляв передвечірній сутінок.

Скоро ми рушили — випогодитись не випогодилось, а трохи розгодинилось і вже не так мрячило; угорі важко пливли пухнасті брудно-білі сніги, повільно перевертались то темними, то світлими своїми боками; зайшли між ялиці, і в гущавині дихнуло на нас слизьким холодом; тут майже споночіло, і верховіття над головами котилося з журливою впертістю. Вже ледве розрізняли стежку, нарешті вона вигулькнула на згірок — і тут чи в траві сховалась, чи розпорошилась. Вернулися назад, але й там її не було.

— Це вже нечиста сила гратись почала, не інакше,— буркнув товариш.

Стали спускатись вниз — десь там мала бути річка й дорога над нею. З кущів на нас хмарами сіялися збиті краплини, мокра земля сама вискакувала з-під ніг, чорні стовбури з кожною миттю, здавалось, грубішали, їх ставало все більше, і чорно-біле хмарне течиво над головами погрізнішало. Скоро зовсім посутеніло, і ми зрозуміли, що таки заблудились. Вертати назад було так само безнадійно, як іти вперед. Хотілося сісти й відпочити. Добре хоч, що примітили збоку повалене дерево.

— Що ж,— сказав товариш,— нам залишається тільки читати вірші. Гори, ліс, темрява... Тут, либонь, непогана акустика.

І він — наче це було вдень та ще й мав перед собою слухачів — узявся декламувати:

Взимку
я назвав тебе квіткою. І навесні
ти зелене пагіння пустила угору
і зацвіла. Прилетіли пташки,
посідали на плечі твої, защебетали...

Я слухав, як у темряві тане голос його, як у голосі спалахує й гасне ніжність. Голос, вилетівши з грудей, здавався чимось окремішнім і самостійним тут, у горах,— як і ця ніч, як вогке повітря. Це вже був не просто голос, а жива істота, яка в животворній темряві починала своє, невідоме існування, підвладне лише волі каменю й первісної тиші. Добре було б, подумав я, сонячного ранку почути цей голос на сухій галявині — лякливе й таємниче гірське створіння, яке стало чужим, хоч ти сам і покликав його до життя.

По короткому мовчанню товариш знову продекламував:

Пригадай:
ти так сміялась, що бджола
прилетіла із поля і брала мед
на квітці твого усміху.
Пригадай:
ти так сміялась, що я
поклав твій усміх на музику —
та й досі слухаю наївну мелодію.

Мабуть, не треба було йти з полонини. Дівчата вже, мабуть, попорали корів, тепер зібрались у збитій зі смерекових колод колибі й готують вечерю; у плиті потріскує хмиз, і затишний, такий домашній дух диму лоскоче ніздрі, ледь-ледь щипає очі,— нагорі дме вітер і заганяє дим у бовдур. А в сусідній прибудові, через стіну, біля розкладеного між каменів багаття сидять вівчарі, дивляться у вогонь і мовчать; по їхніх лицях олійними плямами скачуть відблиски, примерхають, а під крутими надбрів'ями залягають тіні, в яких то засвітяться, то погаснуть погляди не так очей, як завмерлих на якусь мить, огорнутих провальним сутінком гірських джерел. Ватаг серед пастухів — кощавий і чорний, як дух ночі,— зовсім закам'янів, зігнувся і дуже схожий на дебеле, химерно скручене коріння, з якого природа тут, на урвиськах, утворює іноді неспогадані дива: то оленя з неймовірно закрученими рогами, то чугайстра — живе втілення неосягнутих людським розумом сил природи, то старого бородатого баляндрасника, котрий здатен сам біду розсмішити. Ватаг незрушно втупився у біле свічення молока, що гріється у ве-

ликому закіптюженому казані, і хто зна, що йому зараз думається і що ввижається... А на порозі, підігнувши ноги в подертих на колінах штанях, сидить ватагів син — теж кощавий і теж смаглий хлопчина в коричневому вузькокрисому капелюшку — й грає на сопілці; легкі його пальці перескакують від одної дірки до другої, щоки надуті, вузьке чоло зосереджене,— і лунає в колибі й по всій полонині, доносячись до ближчої ущелини, неквапливе дудіння, дерев'яне, одноманітно бідне, але навдивовижу доречне саме тут, у горах, де біля вогню зібрались неговіркі пастухи, де батько заворожує молоко, щоб з нього утворився сир.

— Ти знаєш, про що я часто думаю? — порушив тишу товариш.— Про те, що в людини немає ні минулого, ні майбутнього, що в неї є тільки теперішнє. Оця ось мить, ось ця думка, ось це почуття — усе твоє багатство, бо те, що було колись,— уже пропало, а те, що має бути, — теж не існує насправді. Слухай:

Скрипковий дощик весняний,
води скрипкове мерехтіння,
і сонячні солодкі тіні,
й квітневий настрій голосний.

Скрипково брови попливли,
скрипково засиніли очі,
й достиглу музику дівочу
дві спілі ніжки понесли.

Лови ту музику! Бери
усе сповна, бо все минеться.
Сміється, капає і ллється
весняна скрипочка згори...

— Ось так,— продовжував він завзято, навіть з натхненням.— Весняна скрипочка згори!.. Бо чого ми варті перед лицем цієї могутньої природи, перед лицем ще могутнішого часу, перед його плинністю, перед забуттям? Життя — ось найбільше виправдання того, навіщо ми прийшли в цей світ... Весняна скрипочка згори!..

— Ходімо,— сказав я, бо мною раптово оволодів пронизливо тоскний настрій.— Ходімо звідси, годі сидіти. Треба шукати дорогу.

Йшли навпомацки; темрява дивилася на нас зусібіч густим некліпливим зором; гули смереки; єдине, що тут було живе, це ми і хмари, які важко котились, як і раніше; іноді здавалось, що ми блукаємо в первозданному хаосі, насиченому тліном і випарами; невидиме гілля било по грудях, сікло по

обличчях; і не було цьому краю, бо не виднілось попереду просвітку. Згодом, коли ми таки вийшли на дорогу, до шуму ріки і, повалившись на каміння, задрімали, то мені все привиджувалось крізь сон, що падаю в якусь безодню, що наді мною змикаються райдужно-фіолетові хвилі. Скрикував, простягував перед собою руки — і прокидався. Свіжі зірки блищали в погожій високості — добірні й наче аж чужі. Чорний Черемош на самісіньке вухо нашіптував і нашіптував щось просте, та все ж незрозуміле, і було видно, як на дорозі де-не-де світло-зеленим сяянням зблискує пісок. Знову засинав — і знову піді мною розверзалося провалля, я силкувався вчепитись за бур'ян, за коріння, обламував пальці, й груди мої ставали безмежними од страху. Розклеплював повіки — так само котив повз нас бурхливу свою, холоднувату розповідь Чорний Черемош, так само пахло глицею, тільки зірки наче аж повишневіли,— либонь, бралось на досвіток...

Коли почули гуркіт мотора, повискакували на дорогу, підняли руки, щось кричали. Автобус зупинився, не доїхавши, і ми щодуху гайнули до нього. Шофер із зеленкуватим обличчям одчинив дверцята й, оторопіло дивлячись на нас, запитав:

— Вам куди, в Буркут?

— У Буркут, у Буркут! — закричали ми в один голос, хоч треба нам було в Косів.

На сидіннях куняло кілька лісорубів; усі вони були на один копил — у старому, засмальцьованому одязі, мали вилицюваті обличчя з жовтуватою, дубленою шкірою, а руки їхні схожі на цупке коріння вільхи, що вибилося з-під землі. У Буркуті стояв автобус майже півгодини, але ми не вийшли, ми крізь скло розглядали ліспромгоспівську контору, низенькі дощаті хатки, місток над річкою. Уже було зовсім світло, повітря стояло в улоговині густе й синє, а ген там, оддалік, таке яскраве, наче аж лунке. Золотиста зелень смерек безшелесними широкими потоками збігала по схилах, а там, де ще лежали ранкові тіні, вона була схожа на шкуру бурого ведмедя. Окроплене живлющими променями, все навкруг здавалось лагідним, умиротворяло,— так, наче весь цей дикий світ поклав раптом на твою душу м'яку й теплу долоню.

— Вам куди? — знову запитав шофер і, діставши з прогумованої господарської сумки намотані в котушки квитки, подивився на нас, як на давніх своїх знайомих.

Не примітив, у якому селі сіла в автобус жінка з немовлям на руках. Тільки на якійсь вибоїні розплющив очі — й зне-

нацька побачив її: високу, повнотілу, з крутими плечима богатиря, із здоровою смаглістю на круглому лиці. Жінка сиділа рівно, підвівши голову, і на шиї в неї тіпалася й тіпалася, пульсуючи, крихітна жилка, і тому, що була голуба, то здавалось, що та жилка розмірено дихала блакиттю. Немовля заплакало, жінка взялася розстібати пазуху — і в рухах її рук були ті ж самі благодушність та спокій, що і в природі. Біля жінки дві молодички цокотіли про своє, подеколи звертаючись до своєї сусідки, наче за підтвердженням, але вона не брала участі в їхній балачці, самим лише поглядом відповідаючи на їхні запитання. Невзабарі немовля вдовольнило свій голод, і жінка неквапно запхнула цицьку в пазуху, але застібати не стала...

Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз; і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку, а потім з правого; і гори злітали увись із святковою легкістю, і блакитного серпанку було повно і попереду, і ззаду, й над нами; часом здавалось, що дорога ось-ось випорсне з-під коліс, тоді тоскно завмирало серце, і десь аж біля самісінького горла холонув раптовий вітрець, не вміщаючись у грудях. Отак ми їхали, товариш спав, похилившись на моє плече, а жінка тримала на руках немовля і — пряма, з високо піднесеною головою — думала про щось своє, а на шиї в неї тіпалася й тіпалась жилка, схожа на тоненьку галузку, й здавалось — вона, та жилка, жадібно дихає блакиттю.

ЗАПАХ КРОПУ

I

Не все те забулось, що було змалку. Пригадую, як біля церкви, на яку богомільні баби обернули звичайну сільську хату, почепили на поперечці поміж двох стовпів тракторне колесо замість дзвона, і в те колесо били й тоді, коли займалася чиясь хата, і тоді, коли оповіщали про Боже свято. Пригадую, як ще малими дітлахами по синьо-рипучих снігах ходили колядувати, і нам виносили спечені з меляси та цукру гіркуваті солодощі, або пиріжки з печеними буряками, або ж просто спускали собаку з цепу. Пригадую, як ранньої весни, темного, принишклого вечора поверталися з церкви жінки з запаленими свічками: ховали кволе світло за тинками доло-

ней, за крайками хусток, оберігали від подуву вітерця, од власного дихання, намагаючись донести запалені свічки аж додому, і тривожно-солодко було дивитись на рухливі цятки вогню, на тремтячі його язички, які, коливаючись, щось безмовно розповідали й дорозі, й деревам, і чорному небу,— і все їх, мабуть, розуміло, бо ж слухало заворожено. Варто мені зараз заплющити очі — й виникає перед внутрішнім зором оте рухоме й бліде сузір'я свічок, і ледь-ледь освітлювані раптовими спалахами обличчя жінок, зосереджені, врочисті й тихі, і я вловлюю, як пахне мокрою землею, як у носі й у горлі лоскоче духом вербового пуху, недавно одлетілим дощем і ще чимось таким, чого й не можна назвати. Пригадую, як ми, діти, зламували на Івана Купала «гільце», прикрашали його стрічками, стружками, паперовими квітами, як ходили з тим гільцем по вулиці, співали пісень тремтячими, солодкувато-бентежними голосами, а потім, уже пізніше, розламували те гільце, прикривали ним грядку огірків, щоб добре цвіли, щоб добре родили, щоб було не посушливе літо.

Вранці виходили на город, і те поламане гільце з паперовими прикрасами, вже зів'яле, похнюплено лежало на грядці, а з молодого гудиння усмішливо визирали жовті квіточки. І ставало на душі так, наче не було вчорашнього Івана Купала, наче не було тих вечорово-протяжних пісень, не було зворушливо-млосного ниття в серцях, і ще багато чого не було...

Город біля хати.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, яких земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, вкрите жовтим пилом, проросле пелюстками,— світить й золотіє, щось промовляє своєю широкою, незгасаючою усмішкою. Скільки того сміху на городі — всі соняшники сміються, веселі, але водночас по-доброму замислені, кожен щось хоче сказати тобі, тільки підійди, наблизь своє обличчя до нього — уважного й доброзичливого. Так можна довго дивитись одне одному в очі, і коли ви розлучитесь, то кожен із вас відчує себе багатшим, ніж був: ти щось зачерпнеш із душі соняшника, відкритої в усьому і мудрої, а соняшник... візьме з твоїх очей допитливості й уважного блиску з зіниць... Коли заходить сонце, то й соняшники вечоріють, поступово смеркають, поночіють-поночіють. І вже того сміху не видно й не чути на городі, і вже затихають живі кобзи або ж і зовсім позамовкали. Стоять на межі, попід грядками, поміж карто-

плею та кукурудзою не розсудливі й приязні світильники, а похмурі квіти смутку й темряви. Стоять мовчки, думають про своє, і в їхньому заглибленому думанні й мовчанні вловлюється щось чуже. Переборюючи легкий острах у грудях, обережно ступаючи по принишклій землі, наближаєшся до першого-ліпшого соняшника, простягаєш руку, повертаєш його бліде обличчя до свого — і вражено й трохи безпорадно відповідаєш усмішкою на потемнілу, на пригаслу усмішку соняшника, на його широкий і якийсь наче аж докірливий погляд.

Гарбузи в'ються поміж картоплею, спинаються на вишні, перелазять через тин, вони, прикріпившись чіпкими своїми вусиками, просочуються, пробиваються скрізь, де тільки можуть знайти краплину сонця. Завойований простір відзначають високим зірчастим цвітом, цілими вогняними сузір'ями, які палахкотять поміж кущами картоплі, які завзято здираються на тини, на кущі, які перелазять через рови, з наївною безтурботністю вискакуючи на вигін, на стежку, на дорогу, розцвітають і там, нашорошуючи навсібіч свої чутливі струни-вусики, аж поки їхню довірливість не розтопче в пилюці людська нога, або ж худоба, або ж не переїде колесо воза чи велосипеда. Так закінчуються майже всі вилазки гарбузів за межі городу, але це їх не лякає, не зупиняє,— і хіба тут відмовиш городній рослині у вродженій відвазі!..

І — як молоде зітхання землі, як рожевий подих ранку, стоять на тонких підсвічниках тремтячі маки. Десь у зеленій, бурхливій гущі городу, або на окремій грядці, або попід смарагдовою латкою буряків, вони попідставляли свої рум'яні чашечки, складені з пелюсток, шпарким променям, ловлять їх, хочуть націдити по вінця,— та хитнеться одна пелюстка, гойднеться друга, і вже розтеклося, вилилось сонячне тепло, і вже знову треба стати непорушно, обережно підставляти рум'яні чашечки, чекати — наллє сонце свого тепла чи не наллє. Підійдеш до маків, довго стоятимеш, здивований їхньою чистотою й непорочністю, милуватимешся з цнотливості їхнього блиску, і ще тоді, дитиною, не порівняєш ні їх зі своїм життям, ні свого життя не порівняєш із їхнім цвітінням,— це порівняння прийде пізніше, коли вже ті маки бачитимеш у спогадах, коли намагатимешся відновити у пам'яті їхній ранково-росяний запах — і не зможеш. І уявиш тоді своє дитинство великою квіткою маку, яка щойно-щойно визволяє свої пелюстки з тугого бубляха, нашорошує їх, розкріпачує й випростує, уявиш десь посеред городу, в оточенні в'юнкої квасолі, що пнеться по патиках, зазира-

ючи яскравими своїми квітучими оченятами прямісінько в твою душу, уявиш десь на світанку, коли бентежне молоко туману тече без берегів, а у великій краплині роси, що зібралась за ніч між пелюстками, відображається весь той щойно народжений світ, щойно народжений ранок, і тремтить у тій краплині його прохолода, й віддзеркалюється невидимий вітерець, і ще щось таке, чому й слів не добереш.

II

Мамина покійна мама...

Звали її Килиною. Була вона невеличка, висохла й тонка, наче горстка конопель, недотіпана на терниці. На темному її обличчі життя зоставило зморшкувате своє письмо, в очах випалило живий дух, і вони були схожі на дві бездонні криниці. На руках щоденна робота повирубувала борозни, репані розсипища мозолів. Варила вона дуже смачний борщ, який уміла так затовкувати салом та засмачувати сметаною, що від нього не можна було відірватись. Килина завжди стежила, щоб їли спокійно, не поспішали, щоб під ложку підставляли кусень хліба, щоб із миски не вигрібали гущу, не виловлювали м'яса, щоб за столом не теревенили, не крутились, не штовхались. Дід Ілько теж був сухенький, тоненький, як дубова жердка, на яку одягли полотняну сорочку навипуск та підперезали поясом. Був у діда рудуватий віхтик бороди, були кощаві кулаки, був тютюн, який він розвішував сушитись попід хатою, було повно сухого духмяного сіна в шопі, була коза, а може, й дві, було кілька курей та півнів — і, здається, більше нічого не було.

Ні, був у них город. Бабина та дідова хата стояла над шляхом, біля самісінького лісу,— зовсім нікудишня хата, по вікна загрузла в землю, підперта стовпами, щоб не розлізлись чи не повтікали на всі боки її стіни, і з одного боку до неї прилягало одне крило городу, а з другого — друге. На кожному крилі росло по великій груші, старій, дрімучій, які щовесни цвіли по-молодечому густо й пахучо, а під осінь і восени обсипали додолу такий грушкопад цукристих дичок, що й не визбираєш їх усі, й не пересушиш.

Тільки перелетить вітер, тільки одшумить дощ, як дід бере коша або мішок і йде лазити попід грушами, визбирувати й вишукувати падалиці поміж травою, в картоплі, на межі, лазить довго, а потім повертається до хати, перепахлий чорноземом, мокрою травою, шорстким листям соняшників... На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Здавалось,

що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, барвінок зацвітав і зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живими уламками блакиті, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо. Баба гнівалась, коли зривали барвінковий цвіт. Вона взагалі ніколи не могла примиритися з тим, що квітку зривають. Яка б це квітка не була — чорнобривці чи ружі, звичайнісінькі калачики чи настурції, лісові дзвоники чи ромашки. Тим більше її гнівало, коли хтось необережно збивав на городі картопляний цвіт, коли хтось зривав цибулю зі стрілкою, яка згодом могла б дати насіння, коли хтось виривав усю стеблину кропу, замість того, щоб нащипати дрібного листя. Тоді баба чорніла, погляд ставав лихий, зіниці ставали зеленими присками, вона бурчала про якесь каміння замість сердець, про чиїсь хижі пазури замість пальців. Тоді до баби ніхто не підступався, а коли вже доводилося звертатись, говорили такими вибачливими, єлейними голосами, що найтвердіший віск міг розтанути,— тільки баба ще довго не танула й не відходило її серце. Навіть на Спаса, коли, здається, з квітами просинаєшся, з квітами сідаєш за стіл, з квітами їсиш яблука та груші, з квітами свіжовипечений хліб вмочаєш у мед і несеш до рота,— навіть на Спаса Килина не могла відцуратись од свого святого ставлення до цвіту. І коли вона з ножем ходила попід вікнами від чорнобривців до півоній, то руки тримала так, немов уже обпеклась і побоюється, щоб зовсім не попалити свої долоні.

Любила вона кожну рослину, сприймала її своїм єством, і, здається, кожна рослина відповідала їй такою ж любов'ю. На кожному клаптику землі у неї щось родило, кожен клаптик землі цвів і плодоносив. Були в неї буряки кормові, які вона згодовувала свині, були буряки червоні, які різалися в борщ, а були й цукрові, котрі можна було спекти в гарячому вугіллі й з'їсти замість делікатесу. Сіяла баба квасолю кругленьку й невелику, білу; сіяла також рябеньку, од якої і суп, і борщ здавалися немов веселіші, проте найбільше їй подобалась довгаста велика квасоля — ряба або ж попросту біла, яку було й зі стручка приємно вилущити, і в пригорщі потримати. Вирощувала Килина ранню редьку — червонобоку й веселобоку, а також і пізню — чорну, схожу на чималий буряк. Не вилазила вона ніколи з грядок своїх, порпалася в часнику, в цибулі, в моркві, в огірках, у помідорах. Ні дід, ні баба кавунів не сіяли, вважаючи, що на артільному баш-

тані їм привільніше живеться й ситніше, проте майже щороку не обходилось без того, щоб десь поміж грядками не притаковилося кілька диньок, які Килина й Ілько дуже любили. Якщо їх ніхто передчасно не збавить, якщо їм удавалося достигнути, то одного сонячного дня баба зривала свою дубівку і, пропахлу землею та гудинням, клала на обідній стіл. Навіть не на обідній стіл, а на тапчан, тому що їли вони завжди на тапчані, який стояв біля печі. Дід краяв диню на скибки, і старі їли її повільно, смакуючи, опустивши погляди... Килина збирала насіння й клала сушитись на підвіконні. Вона завжди збирала всяке насіння, зерно, коріння, маківки, і в сінях або ж у прохолодному запічку в неї було повнісінько найрізноманітніших вузликів, яких не зменшувалось навіть тоді, коли треба було засівати або засаджувати город.

Килина й Ілько були вже старі, в колгоспі працювати не могли, зарібку не мали ніякого, то мусили все брати з городу. Просто дивно, як на ньому ще могли вміщуватись латка жита і латка конопель. Без жита на городі прожити не можна було. По-перше, завжди є кілька пудів свого зерна, є власний хліб у найскрутнішу хвилю. По-друге, покрівля постаріє, вивітриться, зогниє — от уже якийсь куль соломи і є на нове пошиття, не доведеться ні в кого просити. Щороку перекриватимеш по латці, а через надцять літ, дивись, уже й вся хата перекрита!.. Під осінь Килина, високо підтикавшись, виходила з серпом на город і починала жати ту латку так, наче хотіла помолитись перед кожним колоском, наче перед кожним колоском припадала на коліна. Перевесла скручувала не з житніх стебел (не вміла й не хотіла розтринькувати бодай одну стеблину), а з молодого очерету, який нажинала за кілька днів перед тим. Снопи зв'язувала тугі й дебелі, складала їх на стерні, щоб трохи підсохли, а потім уже священнодіяла над полукіпками. Коли доходило до молотьби, дід Ілько так само починав священнодіяти. Діставав ціп, переглядав капицю, кожен шматочок сириці; замінював, що здавалось непридатним або спрацьованим. Тік посеред двору був уже готовий, дід тільки підчищав його, підрівнював, а потім молотив.

Ціп піднімав високо, проте не дуже бив, щоб і солому не перетовкти, й зерно щоб далеко не розприскувалось. Подовгу відпочивав у холодку і дуже сердився, коли в цей час баба забувала винести йому свіжої води.

Гірко й густо пахли коноплі. Темніли; в негоду ж, розхвильовані, поймались приглушеним блиском; старіючи, вони світлішали, наче позбувалися своєї затятої дикості, наче

сповивала їх щоденна постійна радість. Біля конопель завжди було лячно, наче з їхнього терпкого мороку ось-ось мали повискакувати всі ті страхіття, про які стільки наслухався і яких так ніколи й не бачив. Дуже любила Килина вибирати коноплі, дуже любила вимочувати в ставу, а потім — бити на терниці. Сердито й голосисто гуркотів цей промисловий об'єкт, змайстрований мудрими руками діда Ілька, випльовував зі своєї паші неїстівну кострицю,— із того гуркоту, з того клацання, з костричної хурделиці народжувалось, витікало, починало світитись невеличке прядив'яне джерело, воно ставало все сяйливішим, усе чистішим, і Килина раз у раз вимахувала ним так, наче хотіла освітити і обійстя, й дорогу, і все село. Сама вона й сукала щозими — і дебелий, похмурий кужіль поволеньки-поволеньки, струмком тугої, аж дзвінкої нитки збігав на веретено, а воно крутилось, кружляло, фуркало, і так, здавалось, день за днем, зима за зимою, рік за роком накручувались на те веретено бабине життя, бабині думки й сподівання... Але чи не найбільше з усього любила вона вибілювати полотно. Носила його до ставу, розстилала на прибережній лепесі, і полотна спочатку були зеленкуватими, вони ще гірко пахли коноплями. Але баба ж їх вимочувала, баба ж їх била праником, баба ж їх випікала на сонці, і вони чистішали, вигораючи в спеку, ставали радісніші, і, здавалось, з натхненною білою усмішкою лежать у траві, припрошують пройтись по собі бабину мрію,— і вже бабина мрія ступає по них босими ногами, шкода тільки, що полотна короткі, що обриваються в траві...

III

Усе потроху дозріває. Спочатку доводиться скуштувати ранньої редьки, потім — цибулі з олією. Там, дивись, поміж гудинням закрались перші пуп'янки, накривши сороміцькі місця свої жовтими плямками зів'ялого цвіту, а вже через кілька днів замість пуп'янків находиш між листям дебеленькі огірки, пухирчасті, вкриті закляклим сивим туманцем. Вони ще зовсім ніжні, солодкуваті, звабливо хрумтять на зубах... Після першого огірка щодня бігаєш на грядку, нишпориш, вишукуєш, а вони немов із землі лізуть, і чим далі — тим більше, товстішають, уже й жовтизною котрийсь береться. Одного разу мати виходить на город з відром або з великою мискою, назбирає огірків — і квасить. Чудові літні малосольні огірки! Перекладені в макітрі або в горщику листям хрону, закладені кропом, попроштрикувані ножем, вони

квасяться, набираються міцності,— і такі ж смачні, коли їсиш уперше посеред літа! А особливо, коли з молодою картоплею, а особливо, коли картопля полита не старою, а щойно зібраною сметаною! Вся хата тоді просочена запахом хрону, і лоскоче в ніздрях терпкувато-дурманний дух кропу, і таке враження, ніби поряд з тобою за столом сидить сама радість і також ласує й не може наласуватись малосольними огірками.

Помідори набрякають сонцем повільно — йому важкувато переборювати їхню зелену й тверду впертість. Проте і їх напоює своїм теплом, проте й вони м'якшають, займаються трохи вогнем з одного боку, потім пляма ширшає, вона вже заливає весь помідор: він охоплений пожежею, веселішає, посміхається, регочеться, так йому добре на гарячій літній грядці. І під кожним кущем можеш натрапити на це кругле, соковите сонечко, зриваєш, розламуєш — і лежать на долоні дві іскристі грудочки снігу, тільки криваві, тільки натикані насінням.

Мати збирає в поділ квасолю. Очі в неї темні, схожі на дві живі грудочки землі. Руки ще молоді, але вже заковані в ланцюжки жилок, які струменять пульсуючою блакиттю. Іноді стручок, тільки до нього торкнешся, раптово, із сухим тріском вистрілює навсібіч коричневими або перистими ядрами, і мати згинається ще нижче, визбирує. Коли поміж картоплею натрапляє на широкошабельне листя хрону, то кривиться, береться обома руками — й вириває. З хроном вона воює завжди: і тоді, коли копаємо город, то нема йому ніякої пощади, і восени, коли збираємо врожай. Проте, незважаючи на цю війну, хрін не тільки не зникає, а й, здається, ще рясніше сходить, а тому ми маємо його, синювато-міцного, і в будні, і в свято, і до м'яса, й до нічого, як мати каже.

Тепер, коли згадую матір, уявляю її здебільшого на городі. Бачу, як вони з батьком навесні копають — усе своє життя копали, бо рідко коли щастило виорати кіньми. Бачу, як садять вони — мати викопає ямку, а батько кидає туди картоплину з розплющеними вічками. Бачу, як мати шарує, як підгортає, як прополює, прочищає цибулю-сіянку, і весь час зігнута, зігнута, ніби кланяється землі, ніби все своє життя повинна прожити схилена в низькому поклоні. Посушливого літа всю воду в криниці вибере, щоб полити свої грядки, щоб напоїти кожну рослину,— бо ж хочеться, щоб і капуста вродила, і морква була. Бачу, як восени копає картоплю, буряки, як носить усе те в погріб,

висипає обережно, щоб не побилось, щоб не погнило. Бачу стомлені очі її, бачу наморені руки її — і з кожним роком тих ланцюжків під згрубілою шкірою все більше, вони покорявішали, почорнішали, наче понабрякали землею, і вся мати — ще, здається, зовсім недавно по-молодому легка, весела й щаслива, схожа на сяяння свічки,— зараз потемнішала, обважніла, ті ланцюжки та чорнота землі беруть її у все надійніший полон, вона їхня бранка. Срібна моя свічко, яка вдихнула в мене пелюстину свого вогню! Срібна моя свічко, що горітимеш у мені, що не погаснеш у своїх онуках,— стоїш ти й зараз у моїй уяві на городі, на скупій землі своєї скупої долі...

Добре живеться в селі в серпні та у вересні. Поля на горбах, що спинаються до бездумних хмар, уже посвітлішали, в'ється над ними стомлений, доспілий серпанок; коли по лицю, по вустах та по очах прокочується хвиля розімлілого, лінькуватого вітру, то раптом уловлюєш запах зерна, вогкувато-теплого, підсмажуваного шпарким повітрям,— не сьогодні, то завтра воно потугішає, посухішає, обважніє у змертвілому колоску; жнива починаються якось завжди хоча й сподівано, але зненацька, святково, під голосисті сурми сонячного пекла, у вирі небесної блакиті, котра цілоденно висить над тобою і котру, здається, навіть доводиться нести на своїх плечах — легко, безжурно, з відчуттям сили; жнива клекочуть і смерком, і поночі, і вдосвіта, гуркочуть комбайни, захлинаються од веселого гніву молотарки, опівночі на критому току горять жовті ліхтарі, освітлюючи купи зсипаної пшениці, вихоплюючи з намореної темряви вайлуваті постаті чоловіків, чиїсь відкриті в усмішці зуби, чийсь несподівано жвавий, з гострою лукавинкою погляд; гудуть машини по шляхах, і мішки з зерном, зав'язані на самій ріпичці, лежать у кузовах сито, заколисано; аж одного ранку година видається свіжа, з різкувато-прозорим повітрям, з блідуватим, неворухким туманцем у низині біля ставу,— і з мимовільним смутком відзначаєш раптом, що вже дихнуло осінню, що поля вже спорожніли, де-не-де на білій стерні стоять високі ожереди соломи, що весь хліб зібрано, а тому далеч наче поглибшала, світ навколо села поширшав і збіднів, що небо вже линяє, а крик гусей од води лунає розпачливо й чітко; відзначаєш також, що нічні зорі повищали, погордішали, зазирають у криниці, в комини, в очі не тільки з висоти, а й звисока, наче не сподіваються там побачити нічого путнього, нічого такого, що могло б їх зацікавити, здивувати; і вітер також збайдужів — за дня він дихає пусткою

зжатих полів, доносить з яружок ожиновий запах, прикрилить чийсь вивітрений голос, блисне перед очима мітелковим пухом з лугу, а смерком легіт стає жорсткувато-пустельним, своєю невпинною течією розповідає про великі холонучі простори, які здолав, про чорне мовчання лісу і ще про щось незбагненно вражаюче, од чого в грудях стає лякливо-піднесено, морозно; хмари вже цвітуть не тими барвами, що весняні та літні квітки, дощі вже не солодкі, не шовкові, не по-дівочому м'які, дощі стали студені й безконечно розпачливі, наче в чомусь розчарувались. У таку пору думаєш про те, що прожив, спливають у пам'яті найхимерніші випадки, виринає із забуття чиєсь влучне слово, котрому тоді не надав ніякого значення, спливе перед зором гіркуватий жіночий усміх, який, здається, найповніше виразив нерозгадану таємницю людського існування.

В таку пору хочеться й самому усамітнитись, щоб прислухатись до ледь чутного, до ледь шорохкого вулика в грудях, пройтися спомином бодай по тих слідах, які залишили в тобі ще зовсім недавні переживання. Слухаєш свій вулик, розглядаєш його обернутим усередину поглядом — і вже чуєш, і вже бачиш, як шарудить, як облітає жовте листя, і його лет оповитий смутком. Листя опадає з дерев, а вітер підхоплює його, котить веселі мідні монети по землі, заносить прямісінько в душу, навіває туди густих пахощів, перемішує їх з усіма твоїми думками, з почуттями, засипає спогади, притрушує щось дороге й ніжне, що ніяк не хоче бути притрушеним, що прагне виборсатися з-під листя, розтеплитися кволим пролісковим вогником і далі квітнути. Проте листя з дерев спадає все густіше, проте налітає його в душу все більше, гіркі, спиртові аромати тлумляться, тісняться, розпирають, перехоплюють подих,— і тоді мимовільне зітхання зривається з вуст, наче смуток за втраченим і одлетілим.

Уже зібрано мак — зв'язаний пучками, він висить на жердці в сінях. Біля маку великими жовтими зернами усміхаються качани кукурудзи. Соняшники вже порізано, повимолочено дрючком або качалкою, і насіння лежить у мішку на тапчані біля печі. Вогненно-веселі язики перцю червоніють і червоніють, наче ніяк не можуть перебороти пекельного сорому. Вінки цибулі і часнику прогинають другу жердку. І з-поміж усіх запахів яскраво пробивається дух кропу, якого насушили і зсипали в торбинку, щоб зимою було чим обдурити суп, щоб зимою мати зелену страву, яка нагадувала б про літо... Смугасті та воскові дива — гарбузи — лежать уже в купі під грушею, або під хатою, або ж поснули по всьо-

му городу, хто де притуливши свою бриту голову. Тепер їх находиш скрізь — і в бур'янах за хатою, і в кущах бузку, і в рові, і навіть на розкарякувату сливу заліз один, умостився між гіллям та й задрімав до самісінької осені. Подивишся на гарбузи — та й здається, що вони, наче наші давні предки, поприпадали вухами до землі, наслухають, чи не здригаються доли від шаленого кінського тупоту, чи не суне татарська орда? Лежіть і слухайте! Лежіть і слухайте, воскові дива, нового тупоту ви не почуєте, зате вловіть, як ще не заспокоїлась наша земля, як ще вона тремтить і здригається од тієї далекої навали і недавньої.

Мати копає картоплю. В повітрі сухуватий пил, а тепла земля пахне втомою. Материне лице запорошилось сірою землею, руки також запорошено, тільки карі очі з живчиками зіниць блищать свіжо й чисто. Іноді випростується і, спершись на заступ, відпочиває. І чує, мабуть, як уже мріє про спочинок город, як тоскно скрикують в охололій вишині запізнілі перелітні птахи. Павутина бабиного літа пливе звідалік, як чиєсь зітхання, вона знаходить посеред городу нашу матір, чіпляється за плече, струменисто тремтить, потім перепливає на материні чорні коси, вмальовується сивиною, здригається, наче поворозка живого ляку, потім одривається — й легко сотається в повітрі, поблискує біляcто, тане. Про що думає мати? Про те, що отакою павутинкою бабиного літа одсріблюється її життя, чи пригадує себе дівчинкою, котра вперше вийшла в поля — і мало не захлинулась од радості, пробудженої життям та чебрецевим простором, од відчуття полинової волі, од зачудування волошкою, котра зазирнула в очі вічним поглядом? Чи думає про те, як у війну несла з Овечачого в Самгородок своїх дітей, несла вночі, провалюючись по коліна в мокрий сніг, несла, закушуючи до крові губи, несла, ковтаючи сльози, свій цвіт і своє майбутнє? Мусила рятувати їх од смерті, котра насувалась на село. А чи пригадує той день, коли вперше відчула, що вона живе на землі, що навколо — білий світ, який зеленіє, синіє і червоніє, білий світ, який сміється, говорить лагідно або погрожує, білий світ, який тьохкає соловейком, блищить росою і шумить прибережним очеретом? Ще не відала в ту хвилю, що їй судилось нести своє життя на плечах то як камінь, то як хмаринку перецвілої кульбаби. Думає, згадує чи мріє — і губи на її потемнілому лиці схожі на гірко прокладену борозну, на живу борозну, котра лежить на безмежному полі її обличчя.

Потім знову копає картоплю.

IV

Пустельнішає город — і все більше заповнюється погріб. В одному кутку лежать гарбузи, біля них — буряки, морква, і під самісіньку стелю сягає гора картоплі. Стоять діжки з квашеною капустою, з яблуками, з огірками, з помідорами. І над усіма запахами панує дух кропу, яким перекладено огірки, і трохи слабший — запах шабельних листків хрону, який також упокоївся в діжці поміж огірків. В окремій діжці квасяться яблука, і поступово їхній розсіл усе міцнішає, різкувато-холодно стріляє в ніс, коли нагнешся над кружками. Ще в іншій діжці — засолена риба: коропці, краснопірки та карасі. Її можна їсти сирою, так, як споживають оселедці, а можна добре вимочити й смажити,— тоді вона схожа на свіжу. Лежать біля діжок із солінням тверді та дзвінкі головки капусти, і, коли торкнешся до котрої, листя невдоволено, ніби аж погрозливо порипує. Причаїлася, задрімала редька. Біліють довгі й кістляві корені хрону, викопані з тою думкою, що нічого не пропаде, все згодиться, а біля хрону — розлаписте листя петрушки, і також біліє розгалужене, худе коріннячча. А на поличці, у земляній ніші, неодмінно ж стоїть кілька баночок маринованих білих грибів, складених шапками догори, залитих оцтом, переварених з корінням, перцем і лавровим листом. Приємно вскочити у погріб глибокої осені або зимою, коли за нещільно причиненими дверима мете й мете, приємно встромити руку в крижаний розсіл і, тремтячи від холоду та від насолоди, їсти хрумкий огірок; так само приємно знайти поміж картоплею антонівське яблуко і, жадібно впиваючись зубами в його воскову жовтизну, відчувати в роті пахучий сік, вловлювати ледь чутний аромат осіннього саду.

Восени і зимою — женяться в селі. Той, на кого й не подумав би, що він кине своє парубкування, більше схоже на бурлакування, жениться, і несподівано для всіх бере геть зовсім молоденьку дівчинку, тиху, неголосисту, гарних батьків; а той, що ніколи і не танцював у клубі — боявся до дівчини підійти, сватається раптом до вдови, та ще з однією дитиною або й двома, й влаштовує таке весілля, що й заводський духовий оркестр два дні підряд грає, і п'ють від однієї суботи до другої. Дівчата ходять попід руки, та все гурмами, ходять у нових яскравих хустках, всі позабризкувані густим рум'янцем, дружно лузають перепряжене насіння, голосно й безжурно сміються, самі зачіпають хлопців, а ввечері клуб наче аж розсідається на боки від

молодого реготу та від колосистого світла, яке густим сніп'ям вивалюється в темінь з вікон, з дверей. Розходяться по хатах пізно, і ще довго чути, як ті голоси віддаляються на ближній куток, а ті — на дальній, як зненацька котрийсь парубок скрикне лунко біля поля, а йому відповість хтось аж із-за цвинтаря. А потім западає тиша, ніч глибшає, і з її дна можна примітити лише примружене око зірки, яка зазирає вниз. Глибоко затонуло село, глибоко опустились дерева й вулиці, на самісінькому дні ночі живе людина, припадаючи вустами до клаптика землі, п'ючи з неї силу, беручи підтримку.

Смачно готує в цю пору мати. Як вона ворожить над борщем! Встає ще вдосвіта, чистить і промиває буряки, шаткує їх, нарізає картоплі, січе ножем капусту. Всього потроху добавляє в горщик — і помідор, і петрушки, і цибулину, і стручок перцю, і листок лаврового листя. А м'ясо кладе з кісткою, а кістка щоб була з мозком, а коли засмачує — то неодмінно старається затовкти старим салом, щоб чулось. Ну й борщ тоді виходить — такий, що, поки дочекаєшся, язик ладен проковтнути. Любить мати варити і всілякі капусняки — з грибами й без грибів, з кашею і без каші, а про різні юшки й казати нема чого. Особливо любить готувати юшку з риби — тато приносить йоржів та окунів, чистить сам на тертушці, а мати доводить усе до пуття, заливаючи водою та заправляючи спеціями. Не обходиться і без юшки з грибними вушками, яку мати навчилась варити ще від баби Килини — жила ж тоді біля лісу, завжди на хазяйстві водились і підберезники, і маслюки, і рижики! Іноді — коли матері захочеться зробити для всіх приємну несподіванку — зготує качку. Так, що ніхто й не побачить, заріже її ранесенько, начинить яблуками, зашиє, покладе на сковороду, смажить, поливаючи жиром, що витоплюється з неї. Цілий день тоді в хаті пахне припеченим солодом розімлілих яблук, цілий день тоді батько ходить добріший, ніж будь-коли, усміхнений не на лиці, а зсередини. Звичайно, перш ніж їсти качку, на неї треба добре надивитись, треба натішитись, намилуватись, а потім уже їсти, повільно пережовуючи, смакуючи кожною волокниною, обсмоктуючи не тільки кісточки, а й пальці.

А, бувало, прокинешся вранці — надворі вже біло, сніжок сіється й сіється. На стріхах — накривала, на городах — полотна, на кущах — шматки марлі. Усе, ще недавно таке заболочене й похмуре, раптом полегшало, повеселішало. Добре пройтись по першому сніжку. Ген уже хтось на са-

нях проїхав, проклавши перший слід та присипавши його золотою соломою. Біля ставу на самісінькому вершечку калини зоріє кетяг, і горобці чубляться навколо нього, затівають цвіріньякливу колотнечу. Через лід подалась якась дівчина, і її голуба хустина видніє звіддалік великою пелюсткою, що прикрила її голову. Зазирнеш в ополонку — і плесне тобі в лице чи то димок од води, чи то пара невистиглого ставу. І поля на тому березі білі, аж зливаються з молочним обрієм.

Зустріне біля цвинтаря дядько, з дикувато-жвавими, аж наче шаленими очима, й поспитає:

— Не бачив, куди він побіг?

— Та хто?

— Заєць!

— А де він біг?

— З-під ніг вискочив, як покотиться, як покотиться! Потім став — і на мене дивиться. Я до нього йду, а він дивиться. Ех, думаю, нема тебе чим ударити. Простягую руку, а він як дремене.

— Не бачив.

— Розвелось їх стільки, що ніякої хвороби не бояться. Оце буде зима цього року зі снігом, з морозами, то вони ночуватимуть і днюватимуть у селі, все дерево в садках пообгризають.

— Та що ви говорите, дядьку!..

— Хрест святий, не гріх, що забожусь,— усе погризуть. Бо ніхто їх не стріляє, собаками не травить. Е-ех! Була б у мене рушниця, то хіба б він од мене втік?.. Став — і дивиться!.. Та ще ж як дивиться, зараза! Неначе кепкує з мене, насміхається!..

Увечері сніги синішають і синішають. Поволеньки загусають сутінки над полями, поволі встоюються в селі, по садках та городах. Міцнішає мороз, сніг іскристішає, од нього йде студений пах. З-поміж того студеного паху ледь-ледь прокльовується забутий запах кропу. Бентежить спомини, ворушує, і вже вдихаєш повітря на повні груди...

А може, й не витає над зимовим городом запах кропу, а може, то тільки здається, бо дуже кортить його вловити...

У СЯЙВІ НА ОБРІЇ

Згадую село, в якому тоді ми жили, і в моїй уяві постають літні вечори, і душу мою повиває елегія смеркання.

Хата стояла на згірку, а коли ще вилізти на стару яблуню, на самісінький вершечок, то наокіл одкривалися польові простори. Вершечок колихався від необережних рухів, і простори також колихались. Згори добре було видно сині горби за північною околицею села, далекі ожереди, сіре полотно дороги, по якій у хмарі куряви котилися вози. Тією дорогою часто випадало ходити — або череду гнав пасти разом з іншими пастухами, або з торбою по колоски вирушав. На сході лежало сусіднє село — через те село ми щоліта ходили в гості до покійної баби, що жила аж у сусідньому районі. На півдні, за ставом,— теж село, зелене, вербове та лозинове; те село славилося тим, що здавен у ньому розводили багато поросят, а також бійками, в яких нерідко вбивали на смерть. І в цьому селі доводилось бувати — після війни та й пізніше, коли було скрутно з паливом, ходили в ліс по в'язки. У просторах, що слалися на захід, там, де ховалося на спочинок сонце, бувати мені не доводилось ніколи.

А туди, вправлена в темно-зелені береги, бігла наша річка. Не так навіть річка, як став, бо її прудкеньку жилку, що висотувалася з вільхової заболоченої низинки, у нашому селі перегородили. Вода розлилася широко, і погожої днини, коли поверхня не скипала й найменшими брижами, вона, відбиваючи сонячне проміння, сяяла так різко й сліпуче, що в те дзеркало оддалік і глянути було несила. А коли прочахав її блиск, то вода вже вбирала в себе гарячу блакить над собою, і так, як поступово вихолодала блакить, так само скліли відображені голубі безодні в річці, темнішали, аж поки зовсім усе не зникало, і тепер чорна ніч заглядала у воду й чорна ніч виглядала з води...

А ще далі, за ставом, слались рівні луги, світлів збоку великий колгоспний садок, біля нього росли тоненькі молоді тополі. Ще далі — поле, ярки та вибалки, вони легко позападали в землю, завмерлими клубками перекотиполя попричаювались кущі, а поміж ними ходить худоба, ген дрібненькі цяточки пастухів, а біля них ще дрібнішою цяткою скаче собака, падає в траву, качається... Обрій, по якому неслухняними дітьми бігли в спеку волохаті голови тремтливого марева, зливався з небом, і на тому обрії виднілося дерево. Запримітити його можна було лише ясної днини або тоді, коли на заході сідало сонце, променями своїми висвітлюючи та

малюючи навдивовижу містку й глибоку картину, на якій чітко проступала вузенька стежка на луках, і непорушне лоша біля копички сіна, й постать жінки, що з граблями на плечі поверталася в село. І всю цю картину об'єднувало, наснажувало змістом оте самотнє дерево, яке стояло при самому обрії і за яким, обклавши зусібіч стовбур і гілля багряним жаром, розкішно мліло, конало із святенницькою усмішкою всерозуміння на змученому чолі вечірнє сонце.

Добре було сидіти на яблуні; внизу лежали зелені води городів, по них ясніли латки жита; соняшники повертались один до одного або ж зводили догори свої вогненні лиця, мовчали, немов заглибились у єство своє, немов хотіли осягнути таємницю буття; стебла тютюну пахли густо, а кріп — тонко й пряно; ластівки літали низько, наче хотіли пірнути в шумовиння рослин. Повітря тут, на яблуні, пахло листям і недоспілими плодами; над головою воно стояло чисте й незрушне, а там, у далечині, забарвлювалось у сиві тони, було достигле і наче аж густіше. Спокій, пастельні відтінки врівноваженості, весь навколишній світ — це стан миру між зеленим та голубим кольорами, стан взаєморозуміння й довір'я. Відчуваєш, як усе це проникає в твою свідомість, як неквапливо обертає тебе в свою частку — і бувають хвилі, коли ти відчуваєш себе одним цілим з яблунею, на якій сидиш, з небом, яке обмежує і не в силі обмежити видимий світ, відчуваєш себе часткою пахощів, крихіткою барв... Тобто не існуєш ти в цьому світі окремішньо, а злився з ним... Проте це відчуття приходить на коротку мить, а коли минає, то ще гостріше сприймаєш усе — і курні, глухуваті запахи землі, що линуть знизу, і непорочні відтінки голубизни у велетенському проваллі над собою; з любов'ю дивишся на мураху, що повзе по гілці, на заростi настурцій, що цвітуть під хатою.

Ще не посутеніло, ще до вечора далеко, а проте він уже чується. Чи в тому, що трохи-трохи по-іншому лащиться до щік сонце, чи в тому, що ледь-ледь по-іншому заломлюються промені в повітрі, чи в тому, як з одного боку легко й безтурботно осяяні хати та дерева, а з другого — вони пожурніщали й наче аж поважчали. І думки твої, ще хвилю тому нечіткі й лінькуваті, враз пошвидшали, набрали викінченої форми, тісняться натовпом: ти став бадьорішим, од усього маєш насолоду, сам собі здаєшся рішучим, прагнеш дій. Можливо, причиною цьому — малесенькі струмочки свіжості, які нечутно течуть мимо тебе. Або чиста пелюстина місяця, бліда й зовсім зайва у безмежній високості.

А захід поступово зацвітає; сіро-голубий тон майже зовсім вигорів, майже зовсім побілів, не залишивши місця для жодного іншого відтінку. Але з тим, як сонце опускається нижче, воно здається все більшим, набрякає багрецем, тепер на нього навіть можна дивитись. Сонце червоніє й червоніє, і в тому, як воно хилиться до обрію, вже відчуваєш утому трудівника; і проміння його здається теплою та веселою журбою, яка жовтеньким пилком засипала зелене безмежжя. Супокій небесних вод малиновіє та вишневіє, і там, де сходяться обидва вони, наче щось тремтить. Може, то беззвучна музика, яка непідвладна вухам і яку можна сприйняти лише очима? Поступово малинове те звучання густішає, а вишневого — все менше, зате розіллялась жовта барва, немов побризкали там лимонним соком. А потім приглянешся і помітиш, як усе підпливає ліловим смерканням, як воно підкралось непомітно, його побільшало — і тепер малиновий, вишневий та лимонний настрої тонуть і не в змозі потонути у великому озері лілового смутку.

Гарно тоді видно дерево на обрії. Здається воно ясним та по-людському усміхненим, легко розпросторює навсібіч лапате гілля, і верхівка його вільно тягнеться увись. Мабуть, це старий дуб, що прожив не одну сотню років, або древня тополя-трепета, огрядна, що ні вдвох, ні втрьох її не охопиш руками... Та сонце сідає все нижче, полум'я його блищить розжареним воском, і дерево зникає в тому ненаситному вогні. Наче й не було дерева. Кипить на обрії жовте багаття, посилає вгору стрілисті потоки іскор, і небо довкруж залляте рівним шаром малинового сяяння — такого соковитого, що от-от бризне. Одсвіти його лягають ген-ген на небеса, оддзеркалюються на землю, але земля вже похмура: луги почорніли, кущі погустішали, вибалки у полях поглибшали, горбки повирастали... Кругле обличчя сонця стає спокійнішим, жар його — не такий сліпучий, він вимеркає, наче поймається попелом,— і тоді на тлі того кругловидого смутку знову чітко проступає дерево. Чорне, ніби випиляне лобзиком з великої брили деревного вугілля, зусібіч обкладене жаром, обпалюване близьким, смертельним усміхом сонця, проте не згорає. А так і стоїть, і є в його зловісній постаті щось по-людськи трагічне; і здається, що від того, чи згорить воно в сонячному вечоровому полум'ї, чи не згорить, дуже багато залежить.

Ще якийсь час стоїть дерево на тлі гарячої скибочки, а потім та скибочка зникає — і воно зникає. Наче й не було; наче й не стояло щойно в жовтій метелиці світла; наче й не

боролося з вогнем і не вистояло в боротьбі. Нема дерева. Й далина зодноманітнилась, і все вже притрушене сутінками; біля річки чи то пасемко прохолоди, чи борода водяника. Жінки, повертаючись із поля, забрели далі од берега, попідкасували спідниці й миють ноги; на стрісі хати стоїть боцюн, витягнувши вгору перчину червоного дзюба; ген чиїсь кури не хочуть іти до хліва — позалітали на грушу, сидять сичами. А при заході вечір простер сизі крила, летить, летить над вишневим блиском. Поволеньки сизі крила гублять молоде своє пір'я, вже зовсім стали вони дрібненькі, малопомітні, а солодкуватого блиску того вже тільки маленьке озерце, вже калюжка, а по ньому позастигав сизий розгублений пух... А потім ще трохи розплавленого пурпуру тремтить на темній киреї вечора, та й по всьому... І дерева давно немає, наче й не було. І вечір уже не вечір, а ніч. Боцюн клацає на хаті дзьобом, і той кістяний звук котиться по стрісі, шелестить. Чи то галузки з його гнізда посипались?

Жива ніч ворожить і чаклує. Сяють язичницькі зірки, переморгуючи між собою; місяць позадирав гострі ріжки — пливе козацьким човном, шкода тільки, що самих гребців та їхніх весел не видно; повітря стало густе, хоч ножем його край, замішане на конопляному дусі та на пахощах кануперу. Золота ніч золотого Поділля. Хочеться вірити, що яблуня має душу, а сад — свого заступника-охоронця, що в криниці живе добрий дух, який оберігає воду, а в хаті — домовик, що піклується про домашнє вогнище. Ось зараз по стежці прокотиться живий клубочок, докотиться до воріт, зникне, ніби в землю провалиться, і щось темне й зігнуте обізветься до тебе голосом баби Танаськи:

— А чи не бачив ти нашої корови, бо якась лизя її злизала?

А на ранок — знову стоїть дерево там, де й звечора. Повите серпанком, здіймається впевнено, гордо. Воно схоже на недосяжну мрію, яка доти й прекрасна, доки недосяжна. Але тоді я цього не розумів. Тоді мені хотілося все побачити, все відчути, помацати своїми пальцями. Я тоді любив зазирати в своє майбутнє життя, хотів пришвидшити ті почуття, які мали навідати мене пізніше, бо я не догадувався, що наступить час, коли свій погляд я звертатиму в минуле, визбируючи в ньому те, що здавалось мені колись сірим і нудним...

З'явився велосипед. Я їздив на ньому по селу: добирався в сусідній район до баби; частіше відвідував своє районне селище, де був абонентом бібліотеки. Велосипед возив мене в ліс по черешні та по гриби. Але одного разу мені захотілося поїхати аж до отого дерева — глянути на нього зблизька!

Коли це бажання вродилося в мені, аж похолов я од радості. Їхати — і негайно.

Село тікало за мою спину, хата ховалася за хатою, садок за садком. Од швидкої їзди пухирилася ззаду сорочка. Вже було зібрано урожай, і по стерні табунами ходили гуси, вилущуючи колоски та видзьобуючи зерно. У лузі їхав на коні якийсь хлопчак; помітивши мене, він кинувся навперейми — очевидно, хотів довести, що з нього дуже гарний вершник, а з мене — нікудишній велосипедист. Я натиснув на педалі, шпиці злилися в суцільний металевий блиск — і той хлопчак на коні зостався далеко позаду. Я оглянувся й помахав йому рукою. Хлопчина теж помахав мені, засміявся й поволеньки подався назад.

Добре було їхати через серпневі поля. Біла спека стояла на дорозі, а на стерні вона здавалась жовтуватою, а на конюшині — зеленкуватою й трохи наче аж свіжішою. Під полукіпком сиділи дві жінки. Одна щось пила з пляшки — воду чи молоко, і приклала долоню до грудей, а друга сиділа з опущеною головою, немов роздумувала. Тополі біля колгоспного садка кинули на мене раптовий холодок, і я поїхав по їхніх куцих опецькуватих тінях. Я їхав і дивився через огорожу з живоплоту — під деревами на землі лежало повнісінько яблук та грушок, ніхто їх не збирав. Сливи вгиналися од синього густого диму сливок, і ніхто їх також не зривав. Обважнілі дерева стояли в ситому сяєві сонця, скрізь панував дозрілий спокій. Лише сухо потріскували поодинокі зів'ялі листочки під колесами.

Миттєвий холодок тополь зостався позаду, тепер знову я їхав через блиск білої спеки. Незнайоме село залишалося праворуч, розкидане по горбках. Од того села їхала машина, і за нею тягнувся довгий хвіст куряви. Я звернув ліворуч — моє дерево мало бути ген — за отими двома ожередами. Пухка од пилюки стежечка, збита ногами, погойдувала мене. Щось добре й щасливе ворушилося в мені — мабуть, тому, що попереду я бачив довгий ряд старих дерев. Вони стояли вздовж дороги, де рідше, де густіше. Виїхавши на дорогу, я побачив, що це старі-престарі липи. З їхніх стовбурів облущувалась кора, і, кислаті та огрядні, стояли вони натомлено й важко.

З'їхавши на горб, я зупинився. Бо й справді, де моє дерево? Тут росло не одне, і, розкидані по полю, вони нічим не різнились між собою. Можливо, оте, що начебто стоїть на узвишші і яке найліпше можна було б бачити від нашої хати? Я підійшов до нього. Це була звичайнісінька собі липа, не

дуже низька, але й не висока. Од жари листя її зів'яло; пахла вона солодко розсипищами свого насіння, і я аж примружився од насолоди; стовбур її був такий, що я сам її міг обхопити руками... Ні, це не та, яка щовечора конає в полум'ї призахідного сонця.

Я ще походив по полю, розшукуючи свою липу. Але так і не знайшов. Усі дерева тут були однакові, нічим не примітні. «Мабуть, зрізали чи зрубали,— подумав я.— Бо де ж вона могла подітись?»

Їхав назад, а в душі моїй дозрівав легкий і прозорий смуток. Стерня навколо стояла загусклою жовтою водою, а спека над нею пливла густими білими хвилями. І в тих хвилях мені вчувався далекий голос. Наче хтось мене кликав. Я двічі зупинявся, обдивлявся по боках, але, крім вижатих нив, нічого не бачив. Може, хтось кликав, лежачи в стерні?.. Отак я й приїхав додому з тим смутком у душі та з тонким голосом у вухах... Приїхав з таким відчуттям, наче щось шукав — і не тільки не знайшов, а й утратив. Наче загубив. Відчуття втрати було таке сильне, що я навіть шаснув до кишень, оглянув велосипед — насос на місці, з кареткою нічого не сталось, жоден інструмент із шкіряної кишеньки не випав. Але звідки це відчуття втрати?

Через кілька днів прийшли до нас гості, і мама сказала натрусити яблук. Я взяв миску і поліз на дерево. Щойно зірвав двоє чи троє яблук, як нахилив ненавмисне миску, і вони посипались додолу. Тоді я кинув ту дерев'яну миску на траву, а яблука став класти за пазуху. Холодні, вони так лоскотали тіло, що я аж засміявся. Засміявшись, підвів голову, подивився в голубе небо, що дихало теплом, потім погляд мій упав нижче на обрій...

Там, облиті потоками гарячого світла, стояло моє дерево. Було воно таке, як і завжди: високе, мало верхівкою не сягало хмар, розлаписте гілля його погордо плавало в повітрі. Осяяне, воно, здавалось, сміється, радіє якоюсь своєю — чистою і великою — радістю. Я міцніше обхопив руками стовбур і задивився в далечінь. Отой смуток, привезений мною недавно з полів, непомітно відтанув у моїй душі, і щось у ній щасливо всміхнулося. Але зразу ж і погасла та усмішка. Отак з'явилась на коротку мить, освітила мої думки — й погасла.

Сидів на яблуні. На городі блищали круглими боками гарбузи — застиглий кулястий віск. Раз, а потім удруге сухо стрельнули стручки переспілої квасолі. Соковито пробриніла повз самісіньке вухо бджілка, покружляла навколо ока мого,

наче хотіла зібрати трохи нектару з його зеленого цвіту. І, невдоволено бубонячи щось, одгула. Розкішний спокій млів ген над холодним дзеркалом ставу, білий серпень спинився в селі перепочити, стояв на городах, на дворах, біля тинів, і в його лляному волоссі іскрилося сонце. Усе було так, як і завжди, навіть дерево на обрії було таке, як і завжди,— та все ж таки щось змінилося. Чи в природі, чи в самому мені, а таки змінилось.

Бо дерево вже не хвилювало мене так, як перше. Я довго сидів на яблуні, намагався викликати в собі оте замилування, отой екстаз, із яким завжди дивився на дерево, але зараз у моїй душі була пустка. Тоді я ще не міг пояснити, де вона взялася. Тоді я ще не знав, що не треба було нікуди їздити, що не треба було шукати дерево, щоб подивитись на нього зблизька. Тоді я не знав, що мрія, коли вона стає дійсністю,— уже не мрія.

...Вийшла мама, позбирала в траві яблука і, нічого не сказавши, повільно пішла до хати...

ДО ТАНАСЬКИ ПО МОЛОКО

— Михалку, ти ще довго з котами гратимешся? — озивається мати.

— А хіба я граюсь? То вони самі,— буркотливо відказує син і знову смикає за хвіст смугастого Тигрика, який, виблискуючи круглими зеленими очима, пацає пазуристою лапою.

— Чи ти в мене маленький? Чи в тебе стільки розуму, як у лисого Тереня волосся на голові?

— О, треба було Тереня згадувати!

— А що, допекло?

— Допекло, як мертвому припарка.

— О, язик у тебе довгий, як лопата... Кидай своїх котів і йди до баби Танаськи по молоко.

— Ви не могли раніше сказати? Вже он ніч блимаками заглядає у вікно, а ви — по молоко!

— Хіба я не нагадувала? Та ти в мене спритний, аж-аж! Усе — встигну та встигну!

— Так ви нагадували!

— Михалку, не гніви, бо знаєш, що буває, коли мій терпець лопне? Одним кінцем він тебе лусне по лобі.

— А-а, хай лускає,— бубонить Михалко, проте збира-

ється йти. Бо надворі ген-ген стемніло, а ночі ж тепер чорні.— Де гладущик?

Мати бере з припічка витертий, висушений гладущик, кладе на денце скибку хліба, посоливши її, перев'язує зверху пілочкою — і Михалко йде.

Тигрик скаче з тапчана, з витягнутим догори хвостом проводжає до сіней і, зупинившись на порозі, м'явкає.

— М'явкаєш? — запитує в нього Михалко.— Страшно? А мені й крапелинки не страшно.

І він, розмахуючи гладущиком, іде з подвір'я. До нього з цікавістю приглядаються перші зірки-колющинки, їх ще не густо, але вони такі веселі, немов підсміюються з Михалка. Він їм підморгує і теж усміхається. А й справді, чого йому боятись, коли біля своєї хати він знає кожну ямку і кожен кущик. У безові ніколи нічого не сиділо й тепер не сидить, бо хіба вдень він не бігав перевіряти? І за криницю ніяка хороба не ховається — Михалко навіть обійшов навколо неї, навіть усередину зазирнув. А на бересті ото лелека стрекоче і важко переступає в гнізді, так і дивись — ізвалиться. Михалко зупиняється під берестом і кричить:

— Гей ти, бузько, про що думаєш?

І сам собі відказує зміненим голосом, наче то вже лелека:

— Про вужів.

— А про жаб? — запитує Михалко.

— Про жаб і про жабунів,— одказує лелека, струшуючи крильми листя на гіллі.

— І все? — запитує Михалко.

— Все не все, тільки ти по молоко поспішай, щоб материн терпець не лопнув,— радить лелека.

— Як лопне, то дістанеться не мені, а тобі, хоч ти й високо заліз,— гостро відказує Михалко, проте йде далі.

До Танаськи по молоко — це бічну вуличку перейдеш, потім по чужій межі, далі поза городами. Біля отієї ями, у яку нібито лисий Терень звалився, коли з весілля вертав. Звалився, то й звалився, з лисими ще й не таке трапляється, а кажуть, що в ямі тій хтось ночує. Хлопці, звісно, говорять. Що коли йти мимо, то в ямі хтось зітхає й сопе, бубонить, а то скрикує, ніби його чорти душать.

Михалко все дужче притискує до грудей гладущик, йде все повільніше й повільніше, наче ноги в землю повростали. Але, помітивши неподалік на городі тітку Зою, що на грядці порається, одразу ж сповнився одваги, став хапати грудки й шмаляти в яму. Тітка Зоя випросталася, дивилася-дивилася, як ото він кидає, запитала:

— Михалку, то ти на кого?

Він ще кинув одну грудку, а потім уже відповів:

— А так!

— Чи не в мене?

— Та що ви, тітко!

— То не кидай, бо геть город мені повибиваєш.

Чому б Михалкові не послухатись! Послухався. Підійшов близько-близько до тієї ями, нагнувся й заглянув. На дні було порожньо. Крадькома озирнувшись на тітку Зою, узяв ще кілька грудок та так уперіщив, аж курява, либонь, знялась, бо в носі та в роті сухим порохном стало кусати.

Ось і вуличка — хати, немов старі баби, позгиналися, а Танасьчина, здається, найбільше, мало в землю не запала. У вікнах не світиться, вони схожі на очі зі стуленими повіками. Михалко спробував у шибку стукнути, але зразу й одскочив: здалося, що глянуло на нього щось волохате й темне, глянуло так, аж у душі затерпло. «Йти чи не йти?» — подумав, несміливо ступаючи вперед і оглядаючись на ворота.

— Бабо,— тихесенько покликав, стоячи на причілку.

Але ніхто не обізвався, то мусив іти далі. Сінешні двері було одчинено, і він завмер на порозі, приглядаючись до ляди, що прикривала погріб, та до драбини, що вела на горище. Одважився ступити в сіни, і в цю мить на драбині шеберхнуло, ворухнулось. Ворухнулось — і в Михалка біля серця щось обірвалось, млосно занило.

— Бабо! — крикнув у хату.

— Га? — обізвалося ззаду бабиним голосом.

Хлопець так і сів. Танаська стояла в нього за спиною й тримала на оберемку якусь зелень — для свині чи для корови нарвала.

— Я по молоко прийшов,— мовив Михалко.

— Прийшов, то й прийшов,— кволо обізвалась Танаська, наче її хто рукою за горло тримав.— А чого ти так боїшся?

— Я не боюсь. У вас на драбині щось сидить, то я приглядаюсь.

— Сидить?

— О-о, ворушиться.

— Півень з куркою залізли, либонь.

— Я ж і кажу, що курка з півнем,— погодився Михалко.— Ніколи вони у нас на сідалі не сидять, завжди то по грушах, то по кущах.

Танаська веде його в хату, світить лампу — і зі стін на Михалка починають пильно приглядатись бабині родичі. Ті фотокартки він уже добре знає, бачить-бо не вперше, а й

зараз не може відірвати од них погляду. Ген бабин дід Лука, який помер недавно. Лука в новенькому картузі з блискучим козирком, вуста міцно стиснув, аж повиступали жовна, а руки лежать на колінах наче неживі. Біля Луки якийсь дядько — вусатий, з гострою борідкою, а вуха настовбурчені, як капустяне листя. Та найбільше Михалкові до вподоби молодик із чорними серпами брів та в гострій будьонівці. Танаська говорить, що це її син, якого вбило на війні. Але хіба в старої Танаськи міг бути такий молодий син?

— Бери,— каже баба, даючи йому повен гладущик молока,— тільки, дивись, не перечепися та не розлий.

— Хе, таке скажете! — відповідає Михалко, прикладаючи гладущик до грудей. З гладущика солодко пахне молоком свіжим, аж у хлопця котиться слина.

— А хіба з тобою не бувало?

— Може, з кимось і бувало... Не знаю, за кого це ви, бабо...

— Сьогодні надоїла мало, бо день був гарячий, сонце смажило... У лисого Тереня корова здулась.

— О, в того Тереня завжди щось!..

— А як собака нападе, то ти не тікай, а постій, він і не вкусить.

— Та вже якось оборонюсь.

Михалко відходить од хати, наче пускається берега, попливши по чорній ріці. Тільки ріка ця безгомінна, пливеш по ній, а хвиля не сплесне; твої руки та ноги огортає густе повітря, і ти ковтаєш його, а то злегка цідиш крізь зуби, немов колючу од холоду воду... Тс-с! Щось іде попереду в білому. Та й іде так, наче зовсім не йде, а тільки біле оте котиться, котиться, навіть об картоплю не шелесне.

Михалко став. І воно стало. Михалко вперед ступив — і воно теж немов ступило. Гладущик у руках затремтів-затремтів. І треба ж було йти по молоко посеред ночі, наче й справді не міг вибратись раніше. Е, Михалку, кепські твої діла. Бо коли воно обізветься до тебе дівочим голосом, то що робитимеш? Сохрани Господь, щоб говорити з ним. Ото зціп зуби й мовчи.

Ось воно вже не стоїть, а котиться, і котиться не вперед, а назад, до нього, Михалка. Тікати не слід, бо воно кинеться тобі на шию, тоді бігатимеш ти з ним доти, поки, язика висолопивши, упадеш мертвий. Наближається, дихати не дихає, тільки сопе. То нічого, що воно на дівчину схоже, так і повинно бути, авжеж.

— Ти чого блукаєш городами, Михалку? — запитало.

Хоч і запитало їхньої сусідки Наталки голосом, але ти, Михалку, не піддавайся, бо хіба ж воно таке, що не обхитрує?

— Що, від Танаськи з молоком?

Бач, перекинулось Наталкою, навіть знає, що до баби ходив. Бач, і очі поблискують так, наче в справжньої Наталки, але він, Михалко, не піддасться, бо коли піддасться, то воно кинеться йому на шию, а потім вези його, поки ноги простягнеш!

— Чи ти, Михалку, чемериці об'ївся, чи тобі мати замок на губи почепила той, що на комору вішає?

Навіть ображає, але хіба в нього терпцю нема? Говори, говори, а він, Михалко, послухає та й піде, і нічого з ним не станеться.

— Ну, мовчи, Михалку, а я пішла.

І справді пішло. Покотилося по межі, поки розтануло в темряві. Михалко перевів дух. Таки зумів спекатися біди. Тепер і біля ями йому не страшно іти. Ну, рушили. Трава на межі холоднувата, полин по колінах б'є, немов сердиться. А чого тому полинові на Михалка сердитись? Ну й чудний.

У ямі щось зітхнуло. Чи тільки вчулось? Ну, хай собі зітхає. Може, туди знову лисий Терень звалився, бо хіба п'яниці закажеш дорогу до калабань та прірв? О, знову!.. Михалко зупинився. Затаїв дихання, прислухаючись, потім ступив навшпиньках — і знову завмер. Либонь, у ямі оте-о теж причаїлось, бо мовчить. Хто кого перехитрує...

Тут наче щось у ямі скочило, й сухенько так, порсько земля посипалась. Михалко затремтів, пригнувся, наче йому зараз щось мало на спину скочити, і, поставивши гладущик з молоком у картоплю, зірвався на ноги й щодуху помчав назад. За якийсь мент був біля Танасьчиної хати, як застугонить у шибку! Баба й вийшла зразу, приглядається до нього, а впізнати не може.

— Хто це тут збиткується з моєї хати? — питає.

— А хто ж, як не збиток,— одказує Михалко.

— А як збиток, то його треба бити. Хто тут?

— Михалко ж, бабо!

— Який?

— Я ж ниньки по молоко до вас приходив!

— То це ти? — дивується Танаська.— Вже так швидко одніс?

— Знаєте, бабо,— починає брехати,— здибав я Наталку, то казала, щоб ви до них навідалися чогось.

— А чого?

— Не казала.

— То й завтра піду.

— Е, казала, що пильне має до вас. Ідіть зараз.

— Чи яке лихо не трапилось,— уголос розмірковує баба і йде з обійстя.

Михалко за нею. Баба проведе його через городи, а там він уже сам утрапить додому. Танаська йде попереду і щось бубонить, а Михалко думає: «Бубоніть, бабо, бубоніть. Вас уже ніяка нечиста сила не візьме, бо ви старі, з вас порохно сиплеться, а Наталки однаково вдома не застанете, бо ж пішла кудись, здається, покотилася в білому». Не доходячи до ями, обзивається:

— Бабо, десь тут гладущик стоїть, пошукаймо.

Танасьці б і здогадатись, що, коли молоко тут, а не вдома, Михалко обдурив її. Але куди вже їй, щоб здогадатись! Згинається, нишпорить у картоплі попід межею. Коли знаходять гладущик, Михалко тихцем пробує одв'язати пілочку, щоб зазирнути, чи не випив його хто часом. Але ні, не випив.

І біля ями тепер зовсім не страшно. Тільки що це знову там зашелепало, земля посипалась?

— От жаби скачуть,— каже Танаська й зітхає чогось.

— Жаби? — перепитує Михалко й починає реготати.

Танаська вражено дивиться на нього.

— Такі вони смішні? — питає.

Михалко підходить до ями, нахиляється, заглядаючи в її зяючу пустку, й кричить:

— Ага-га-га-га! Жаби-би-би-би!

— Отакої! — озивається баба.

— Жаби, молока хочете? Скачіть угору, я вас усіх напою! Що, не хочете? Ех ви, жаби-би-би-би!

Далі йдуть з бабою, і Михалко розпитує в неї:

— А той Сірко, що ви розказували про нього, міг зовсім невидимим стати?

— Зовсім невидимим, а то й голкою, коли треба, чи ниткою. Міг у кухлі води пірнути — і так од ворогів утекти. А то намалює на піску коня, сяде на нього — гаття! — та й тільки закуріло.

— І шаблю міг намалювати, а потім рубати нею?

— І шаблю міг, і пістоль.

— І через вушко голки міг пролізти?

— Усе міг, чому ж не міг.

— А літати швидше за думку?

— Й літати...

— А як же це?

— Що ж ти в мене питаєш? Ти б у нього запитав.

— Хіба я його стріну?

— Може, й стрінеш коли, хто зна.

Скоро баба звертає до Наталки, а він, ставши, розмірковує: покликати, щоб вернулась, чи ні. Врешті кричить услід:

— А може, Наталки вдома немає, га?

Баба поволеньки повертається.

— Га? — пита.

— Ви не йдіть, бо, може, її вдома немає. Бо хіба вона своєї хати тримається?

— Е, не гоже так. А коли в неї лихо яке чи болість...

Йде, шуркочучи по траві. Михалко ж — своєю дорогою. Йому що? Він бабу завертав, а якщо вона не послухалась, не його це діло. Кожен своїм розумом живе, хіба мізки вправиш бабі Танасьці?

З темряви вигулькнуло теля і, подавшись уперед двома ногами, некліпливо втупилося в Михалка. Наче хотіло спитати: хто ти такий? А Михалко теж завмер і теж утупився в теля, немов кажучи: згинь, маро, чого ти на мене витріщилось.

Але теля не щезало, то Михалко сказав йому:

— Минь-минь-минь, пришелепо мала, ти чия?

І відповів сам собі:

— Та це ж, здається, бичок тітки Зої зірвався з прив'язі.

Й знову до бичка:

— Ти що, до вовків у ліс поспішаєш? Ось ходімо зі мною, нема чого гасати поночі.

Й зловив його за ошийник. І тільки зловив, як тут тітка Зоя біжить. Михалко до неї:

— То це я маю ваших телят пасти? То ви не годні так його прип'ясти, щоб він не тікав?

— Еге ж, припнеш,— проспівала тітка Зоя, наче й зовсім не сердита, що таке сталося,— коли йому весь час гедзі сняться.

Схопила бичка за ошийник, ляснула по шиї — й розтанула в темряві, тільки погупотіло. А Михалко вже й біля своєї хати, вже й біля береста. А там бузько як не лягав спати, то й не ліг. Ворушиться, наче ним лиха хороба ворушить.

— Бузьку, тобі гедзі не сняться? — поспитав у нього Михалко.

— Не сняться,— сам собі відповів.

— А ти хочеш молока?

— Хочу!

— То видій Зоїного бичка! — мовив Михалко й зареготав голосно. Бузько витягнув шию, прислухаючись до того сміху, і клацнув дзьобом.

Мати вже стелилася. Глянула на Михалка великими докірливими очима, поспитала:

— Ти що, за три моря віявся по молоко?

— За чотири,— весело відповів.

— Там уже, либонь, у гладущику сметана встоялась.

— Масло збилось.

І надвір хутенько вискочив. Сів на порозі й сидить, дивиться в ніч. І що воно таке — ніч? А де зірки беруться, коли вдень не видно жодної? Ніхто, мабуть, не знає. Й чому місяць досі не зійшов, коли вчора в цю пору вже царював на небі?

— Михалку, спати,— кличе мати.

Вона ще не раз його покличе, аж поки він зайде в хату, притискаючи до грудей великий черепок.

— Під голову моститимеш? — кепкує мати.

— Моститиму,— відповідає Михалко.— Це Сірків черепок.

— Авжеж,— усміхається мати.— Вже забув, як миску розтрощив оту, що я в Яневі купила на ярмарку?

— Ось зараз,— наче й не слухає син,— наллю води, пірну — тільки й побачиш мене.

— Знов наслухався Танаськи? Пий молоко та спати кладись.

Михалко вечеряє. Їсть житній свіжий хліб, запиває молоком. Од того молока Танасьчиного в роті стає солодко-солодко, й на душі теж солодко, а очі злипаються, ніби вишневим глеєм змащені... Він так і засинає за столом, поклавши на руки голову — білу, наче пачіску добре витіпаних конопель. Мати переносить його в ліжко й затуляє хусткою вікно, бо вже ген місяць зійшов, то щоб не світив на дитину...

ЛОЗИНКА

Де я не бував, де не їздив, з якими тільки людьми не зустрічався і хто тільки не вдовольняв мою спрагу знайомств та пізнання чужої душі, але завжди із своїх мандрів я повертався в село до батька та матері. Ну що, здавалося б, може бути цікавого в них — у людях, з якими я стільки прожив і яких знав до найменшої зморшки навколо уст, ну що, здавалося б, може приваблювати в тій хаті і в тому клаптику

землі, на якому вона стоїть,— а проте в роз'їздах наступала мить, коли родинне, майже пригасле за далеччю років, вогнище яскравіше спалахувало в моїй пам'яті, зігрівало думки, і тоді я казав собі: треба навідатись додому, треба, треба. Я влаштовував свої справи, купляв чи й не купляв якого гостинця — і їхав.

І на цей раз — майже як завжди,— поїзд мій прибув на станцію опівночі, почмихав, кашлянув парою, й посунули в темряву напівосвітлені вагони, все хутчіше, хутчіше; ось уже сяйнув червоний вогник останнього, в миттєве провалля за ним шугнуло густе повітря; перестук, оддаляючись, лагіднішав і лагіднішав... Вузький перон, освітлений кількома кволими лампочками, хворобливо жовтів; черговий по вокзалу, затиснувши прапорець під пахвою, запалив цигарку і, човгаючи, поволеньки посунув у вокзал. Я зійшов на цій станції сам і тепер стояв на пероні теж сам, і — після міста, після гуркотливого вагона, після балачок у дорозі — мене оглушила польова тиша. Я ще постояв трохи, наче звикав до неї, потім підійшов до криниці, що тьмяніла за штахетами, й почав повільно розкручувати корбу. Коли нагнувся над повним відром, то вода дихнула на мене причаєною глибиною, глухуватою свіжістю, і її слід було пити дрібними ковтками, така вона була різка та ломуча. Вода мала здавен знайомий присмак — і од цього раз і вдруге ворухнувся під серцем холоднуватий живчик.

Соша на обидва боки була пустельна, й годі було в пізній час чекати попутної машини. Мені не вперше було ходити по цій дорозі пішки, та й відстань у дванадцять кілометрів здавалась не такою великою. Я ще раз озирнувся назад, зітхнув, потім усміхнувся без видимої причини — й рушив.

Був травень, ніч стояла погідна, місячна; де-не-де білими сніговими вогниками переблискували зірки, але їх було мало, і світло їхнє здавалося сліпим і німим у повені місячного сяйва. На узбіччі горбилася верба, й по її поплилому донизу гіллю збігав безшелесним потоком примарний блиск, і в тому блиску відчувався подих неживого: наче верба була опромінена мертвим усміхом. Я підійшов до неї, зірвав листок і коли підносив до вуст, щоб відчути смак молодої гіркоти, то на довгастому листку тремтіло довгасте сиве сяяння.

Поля вже спали, але й вони, залиті жовтою і водночас ледь-ледь голубуватою повінню, ніби усміхалися крізь сон. У повітрі немов плавав найперший вербовий пилок — той, коли дерево ще не одцвітає, а лише починає цвісти, й од того пилку, здавалось, повітря має пригірклий вербовий смак, й

густе воно від нього, й пахне. Праворуч у темряві причаївся ліс, низько припав, розпластавшись над самою землею, а між дорогою й лісом слалась лугова низинка, на якій ген-ген вгадувалось чорне око озерця. Ліворуч позавмирали горби — і я пригадав, які вони літнього дня: захаращені густою пшеницею, стебла якої переплетені берізкою, в розсипищах дикого польового квіту, з зотлілим од спеки повітрям, з погрозливим гурчанням бджіл...

Хтось простував назустріч — і я зразу відчув непевність. Два чоловіки йшли так, наче несли щось на плечах; мабуть, поклажа була важка, бо посувались повільно, скоро почулося їхнє сипке дихання. Не встиг ще я наблизитись, як вони поставали, пильно дивлячись на мене. Обоє були рослі, широколиці, в обох були пильні й важкі, немов камені, погляди. Вони здались мені схожими — може, старший і молодший брат, а може, батько із сином.

— У тебе нема закурити? — поспитав молодший простудженим голосом.

— Мабуть, нема,— не так запитав, як ствердив його супутник.

Я поліз у кишеню, й коли давав їм по цигарці та коли чиркав сірником, то скоса приглядався до їхніх мішків і думав: ось жахне котрийсь по голові, просто так, нізащо, аби тільки порожні кишені вивернути та чемоданчик із светром та кількома книжками забрати, а потім одтягнуть труп ген туди, в озимину,— й по всьому. Не було страху, тільки сама ця думка, од якої терпла шкіра на лиці та на лобі.

Молодший простягнув цигарку старшому, той нагнувся над його вогником, наче хотів випити його, потім пихнув — і добре було видно, як заколивалося біля його вилицюватого обличчя пасмо темного диму.

— Ти куди? — поспитав він похмуро.

— У Курделівку.

— А-а,— протягнув він,— далеченько. Мабуть, з поїзда?.. Не боїшся?

— А чого боятись,— мовив я нарочито бадьорим голосом.

— Ну, все може бути,— він спокійно, і в тоні його я не вловив і натяку на погрозу.— Хіба мало різного люду тиняється.

Молодший несподівано засміявся, але той сміх не розвеселив мене, навпаки — серце стислося, а шкіра на голові майже заболіла від мимовільного напруження.

— Хай собі тиняються,— сказав я.— В кожного своя дорога.

— Авжеж,— погодився старший.

Вони стояли й курили, поставивши біля ніг повні мішки, а я ніяк не наважувався піти: а що, коли їм здасться, що я злякався? Та врешті одірвав свої ноги від землі, кинув:

— Ну, бувайте!..

— Прощавай...— в один голос відповіли.

Відчував на своїй спині їхні погляди, які сковували рухи, дуже кортіло оглянутись, проте я примушував себе не озиратись, іти рівно, не втягуючи голови в плечі, не прискорюючи ходи. А коли все-таки спокуса обернутися перемогла мою волю, то на дорозі нікого не побачив. Ніби кілька хвилин тому нікого там і не було. Невже так швидко зникли? Чи присіли відпочити на узбіччі, що не видно? Здивований, постояв ще трохи, а потім рушив і відчув, яким легким, майже невагомим, стало моє тіло!

Дорога котилася вниз; я раптом знову відчув красу глибокої ночі, гострі шпильки зворушення кольнули мої груди. На мить я уявив заспану вуличку біля нашого подвір'я, хату з приплющеними у сні вікнами, криницю, яка стоїть і не зрушить із заспоришеної стежки. Уявив — і мені закортіло дістатись додому якомога хутчіше; звернув із соші й подався путівцем через поля. Хотілося бігти, від збудження ноги стали пружні та легкі, в голові просвітліло, засяяло радістю, і молоді вруна, перед цим байдужі, раптом теж звеселіли, немов пройнялися моїм настроєм, і все довкруж наче ожило, у всьому обізвалась душа. Спустився у ярок, дишучий вільгістю, йшов над тоненьким ручаєм — і зненацька почув шепіт. Достоту хтось нашіптував щось потаємне й журливе. Ген отам, біля корча. Повернув до корча — плюскіт погучнів, я нагнувся до нього: вода ледь-ледь текла й ворушила впалу над самісінькою поверхнею лозинку.

— Ш-ш-ш... ль-ль... ш-ш-ш... ль-ль...

Світив місяць, слалися по горбках поля з темними та сірими плямами, тремтів низинний вогкий холодок, а ручай намагався щось розповісти.

— Ш-ш-ш... ль-ль...

Ненавмисне я зачепив рукою лозинку — й шепіт урвався. Намагався знову прилаштувати її, але як не клав над водою, шепіт не з'являвся. Щось похлюпував струмок, щось бубонів, але розмови не виходило.

Я підвів голову, й раптовий дрож пронизав мене. Я побачив угорі кілька приблідлих зірок, безмежну темряву, в якій, наче курява, плавало місячне проміння, гострий запах озимини й зволоженої землі діткнувся ніздрів,— і проста думка,

що я живу на цьому світі, що все це бачу й відчуваю, що здатен розуміти й осмислювати, ця думка примусила мене затремтіти від зворушення. З гострою увагою подивився на лозинку, яку тримав у руках,— вона приглушено зблискувала, тьмяно яскріли краплини води на боках її. Узяв грудочку землі, розім'яв між пальцями, наче намагався вилущити з неї глибокий, ніким не знайдений смисл; долоні запахли шорстким пилом, проклюнувся дух перегною, довго пролежалого в землі, й незотлілого коріння. Зірвав дрібну гостролисту очеретинку, помацав її суглоби, понюхав на зламі — війнуло рослинним водянистим соком, а також — трохи затхлістю болота. Все, що оточувало мене, все, по чому я ступав і що бачив,— раптом сповнилося для мене великої ваги, все мало зміст, проникнути у який мені було заказано, все мало своє певне призначення. І я відчув, що перед лицем природи всі ми рівні: і лозинка, й стебло очерету, і грудка землі, і я... Відчув, що не в силі збагнути й самого себе, осягнути своє призначення тут, у цьому світі. Хто я? Навіщо? Пощо? Ким я був мільйони років тому і в якій формі відтворюся згодом, коли втрачу здатність сприймати? І чим були ці поля давно, й чим вони стануть геть-геть, і як сяятиме нічне повітря геть-геть тоді, куди й зазирнути неможливо? Я вийшов з материнського лона, але мене могло й не бути, я — випадковість, адже і брат мій, і сестра моя — це вже щось інше, теж збіг випадковостей, і всі ми могли бути не такими, отже, нас зовсім могло не бути...

Раптом я помітив, що тримаю лозинку. Як вона опинилася в моїх руках? Дивився здивовано й непорозуміло. Та раптом пригадав. Пригадав — і зігнувся над струмком, щоб прилаштувати так, як і була, щоб знову почути плюскотливу розповідь. Але скільки не старався — нічого не виходило...

Вийшов з яру на рівне поле; ніч стояла така, як і донедавна, але вже не пробуджувала в мені захоплення й радості; я відчував, як мене гнітить пустельна безодня над головою, як холодними голками сіється в свідомість місячне проміння, як воно втомливим попелом запорошує очі. Чимось ворожим війнуло на мене від кількох кущів у житі, і я навіть не задумався — а чого б то? Ген уже затемніло попереду наше село, а мені хотілося вже бути в хаті, бути біля матері та біля батька, наче тільки біля них я міг набути ту впевненість і просте саморозуміння, яких мені зараз не вистачало.

Щось перебігло мені дорогу попереду — лисиця чи заєць, і я раптово вкляк, і холодок заворушився у волоссі. Примусив себе зрушити з місця, і коли переходив там, де щось

пробігло, то роззирався по озимині. Йшов, село ближчало, а лозинку ту не випускав, немов ніс у руках таємницю, немов забрав од струмка із собою незбагненний живий голос природи...

УДОСВІТА

Сиві горішки роси на пальчастому листі конюшини — наче посідав ранковий холодок; якщо озирнутись назад, видно темні торочки слідів, що поспішають за тобою; ген у круглому видолинку, схожому на денце ложки, застигли розпорошені волоконця туману — немов пара над гарячою стравою. Того легкого дихання повно і в ярку, що ген ліворуч лежить руслом молочної річки; свіжість хмелить, од неї солодко в роті, в зволожених очах, у душі; і здається, десь у твоєму єстві — так, як це бувало в дитинстві,— шовком шелестить і пахне весняна травичка, сяє смарагдами, зворушливо просвічується проти сонця.

Досвітні поля в червні чи в липні, після теплої або задушливої ночі немов зеленкуватим маревом укриті, а те марево легке й примарне — чи то з зірок плаває пил у повітрі, чи місячна курява не вляжеться. І дорога в досвітніх полях — біла, з приспаним порохном, лінькувато-неповоротка — зовсім іще пустельна, а по ній скрадливо походжають сни. Що перший — це сон полину, гіркувато-тривожний і запилений, що другий — це сон волошок, синьобровий, майже дівочий, що третій — це сон петрового батога, легкий та пахучий. Але не тільки ці сни походжають по дорозі, бо не тільки ці квіти ростуть на узбіччі, а ще вздовж неї дрімають чебреці, материнка, чорнобиль, шипшина, стоять без плескоту жита й пшениці. Якось розумно вони стоять, з уродженою гідністю, якої не переймеш і якої не змавпуєш. Дивлячись на них у цю пору хотів би помітити, як з їхньої зеленої води випливає чи мавка, чи польова царівна, чи просто живий химерний дух цих просторів та цієї волі,— й дуже шкодуєш, що вони не випливуть, і ти вже не в силі повірити, що вони коли-небудь випливуть, бо язичницьким твоїм дитячим рокам не повернутись, як не повернутись пантеїстичній (і такій у своїй основі правдивій і поетичній) релігії твого народу.

Раптом зупиняюсь: бо — все помітніше й відчутніше — зеленкувате склепіння неба стає схоже на храм, який вищає і вищає, світлішає, набирає урочистості, і не байдужої, а та-

кої, що пробуджує холодок захоплення в тобі, а в зіницях запалює іскри,— ти навіть відчуваєш, як зайснів твій зір. Сонця ще нема, воно за обрієм, а його так уже відчутно; ген, на сході, зовсім тепло і м'яко міняться скупі ще барви, немовби розведені в ріденькому світлі, яке хоча й не жахтить там, проте вже з веселою усмішкою святкує свою появу. Там, над обрієм, позавмирали малинові крила хмар — у тих крилах є пера й лілові, й рожеві, й жовтенький гусячий пушок. Самі лише крила — позавмирали в польоті, не зворухнуться, тільки неквапливо міняють забарвлення, й лілові пера світлішають, немов розпушуються, жовті вигорають, біліють, наче кульбабин цвіт. І зненацька пучок стріл випускає сховане сонце зі свого колчана, й ті стріли, пронизавши крила, ранять їх без болю, й вони поймаються тихим полум'ям. Славно тоді в цьому велетенському храмі, і гарні думки приходять у голову, й молишся безмовно, щоб хоч трохи дорівнятись до цієї чистоти, щоб хоч дещицю вкласти собі в душу цієї непорочності, добра й любові, які панують у природі. Хотілося б перестати відчувати себе, розчинитись у безмежжі, стати часткою і цієї вишини, і цих барвів, і цієї урочистості,— й саме у цьому знайти смисл буття.

Рівний і твердий луг вкритий зоряним, збитим пилком,— наче простягнута долоня, по якій іти й іти. Ген пасуться двоє коней; йду, а ліве око само дивиться на них, і я мимоволі звертаю все лівіше, поки не опинюсь поблизу них. Чалий і карий поопускали голови, скубуть траву,— так, немов своїми вологими губами обціловують, голублять цей луг; мене вони вдавано не помічають, але досить тільки ще двічі ступити до них, як чалий і карий підводять голови, гриви їхні сплескують і розливаються,— тепер коні насторожено вглядаються в мене, якусь мить у їхніх очах видно тільки бездонне, чорноземне здивування, потім коні повертаються до мене хвостами, знову пасуться, тільки чути короткий, з придихом звук, коли вони зривають траву.

— Кось, кось, кось! — кажу я і, простягнувши руку, пробую наблизитись до них.

Чалий дивиться на мене, а карий тільки скошує своє блискуче, напружене око. І в тому оці відчувається така глибина, ніби то грудка землі, оформившись та набравши якостей живої матерії, намагається зрозуміти мене й мої наміри.

— Кось, кось, кось! — якомога ласкавіше кажу я і ще ступаю один крок.

Чалий кладе голову на шию карому, губи в нього зрідка тремтять, ніздрі роздуваються, а по вигнутій шиї раптово

проскакують дрижаки, наче попід шкурою пролітають великі мухи. Уже й карий не пасеться — і скоро вони знову дружно кидаються вперед, і котрийсь із них іржe.

— Ну й дурні ж ви обоє,— кажу їм.— Чого ви такі? Я ж нічого не заподію вам лихого, тільки погладжу. Ну? Боїтесь, що сяду проїхатись? Та не бійтесь...

Вдаю, що мені до них нема ніякогісінького діла, коні заспокоюються й знову пасуться; тоді я, усміхаючись якомога дружніше, ще раз пробую підійти до них. Коні мене підпускають, і коли я гладжу по зігнутій шиї карого, відчуваю, як вона злякано тремтить. Чалий пасеться, але звернуте до мене його око ось-ось, здається, сіпнеться од перебільшеної уваги.

— От і добре,— кажу їм,— а ви полохались. Не такий же я телепень, щоб вас бити, щоб кривдити.

Шерсть у карого зверху вогкувата — мабуть, цілу ніч пасуться коні, але якщо довше потримати долоню, то відчуваєш гарячу шкіру; здається, вона випромінює тепло.

Я вбираю це тепло, таке пахке, таке солодке, а моя рука повзе по гриві, повзе, я вже простягаю другу руку, щоб зіпертись, щоб вискочити... але карий, уловивши в тому моєму русі щось підозріле, одскакує вбік, а за ним і чалий, вигнувши спину та різко загрібаючи передніми ногами повітря, також скаче, вони обоє іржуть і легкою риссю віддаляються від мене.

Скільки я потім не ходжу слідом, вони вже не підпускають мене. Ще недавно майже приборкані, зараз вони зовсім дикі й неприступні, особливо карий. Не пасеться, задер голову і вдає, що дивиться перед собою, що принюхується до конюшинного повіву вітерцю, а насправді чатує кожен мій рух.

— Я ж тільки трішки проїдусь,— кажу їм.— Ну, з горобиний скік, не більше. Ось лишень постійте, не лякайтесь...

Обоє слухають. Чалий прищулив одне вухо — і в тому, як він це зробив, уловлюю розумну, майже людську іронію. А карий, як і перш, усе принюхується до одволглих запахів лугової м'яти, а насправді ж — стежить за мною. Ні, краще, либонь, не приховувати своїх намірів. І я широким кроком іду просто до них.

— Коники-коненята,— кажу їм,— візьміть мене на крилята...

Обоє дивляться на мене; простягую руку — і вони, дружно скочивши, віддаляються од мене; на зрошеній скатертині лугу залишаються торочки їхніх темно-зелених слідів; хочу по-

кликати їх, але голос застряг у горлі, і відчуваю, як хтось здушує його все дужче й дужче. Проводжу долонею по очах, витираю їх, а коні неспішно біжать і біжать, уже там, де до лугу підпливають малахітові води житнього лану, вже й поминули; стою доти, доки вони не зупиняються геть зовсім далеко, але не пасуться, а, попідводивши голови, завмирають.

Тим часом сонце зійшло; недавні крила хмар чи позалітали десь, чи розтанули, блакиті вгорі побільшало й погустішало, тепер уже все небо немов виліплене з дивовижного прозорого воску, всипаного барвінком; луг і поле навкруг одмінились — туманець повичахав, ніде не видно його волокнистого світіння, й тільки в жолобі яру, з затіненого боку, немов тремтить темний холодок. Мабуть, по дорозі зараз уже не походжають обережно та скрадливо сни, а починає погойдуватись курява, пахнучи шорстким теплом, бо потолочили ті сни гаркаві колеса возів, потривожила їх скоромовка автомобілів.

Тримаю свою путь, а з голови не виходять карий і чалий, не зникає таке свіже й таке несподіване відчуття раптової втрати — наче мав щойно зазнати несподіваної радості й не зазнав... Луг увесь засвітився, хвилі трав на ньому вже не важкуваті, а легкі, й ромашки понад стежкою легкі,— немов на всьому лежить один велетенський і щасливий усміх. Обертаюсь — коні вже ледь мріють, повитягали голови, не пасуться... Вітрець прилягає мені до грудей, як дитина, гладить мене по лиці, і в його доторках мені вчувається синівська ласка.

Зараз, коли згадую той ранок, добре бачу колючі розсипища роси на конюшині, намисто зі скляних кульок на лободі, кругле, наче кільця Сатурна, павутиння на терні; навіть ввижаються мені ті сни польових квіток та бур'янів, що віються по грунтовій дорозі, поки самі рослини ще не прокинулись; бачу злетілу догори вишину небесного храму, відчуваю простір, який одміниться з першими променями сонця, як одміниться і той настрій, яким усе проникнуто, бо тополі на околиці села перестануть молитись у безшелесному екстазі, й на лузі не курітиметься білий туман; і навіть те відчуття несподіваної втрати — коли дуже кортіло проїхатися верхи, а коні не давались, змахнули гривами й неквапно побігли туди, де вже зійшло сонце,— навіть те гірке відчуття й досі переслідує мене; здушує щось горло, і я мимоволі усміхаюсь, хоч мені зовсім невесело... навіть відчуваю, як на моїх бровах погойдується вітрець, лоскотливо толочить їх і, заплутавшись, не може втекти...

ОСЯЯННЯ

(Наодинці з природою)

ДИМ ЛИСТЯНИХ БАГАТЬ

Серпанком повите було все (а може, тоді й не повите було, тільки ж тепер, коли пригадую не таке вже й давнє, то все огортається мевом). Повесіннє небо поближчало й пом'якшало, його синява наче аж просіювалася донизу, запорошуючи повітря ріденьким пилком із отих пухнастих квіток, що зацвіли в височині. Спробуй ізвідси, з землі, втямити, що то за квітки, а тільки ж, либонь, уловити можна, як вони пахнуть,— пахнуть водяною свіжістю, сухуватою такою, ледь-ледь вловлюваною. Не хмарини, а білі подихи отих озерець, що видніють посеред чорних полів, легко пропливають угорі, на мить якусь затуляючи собою далекий синьоквіт, й від того безбережне пелюсткове море пригасає, в'яне, никне — і вже знову оновилося, заяскріло.

З усіх садків пахло нагрітою на сонці корою дерев, набубнявілими бруньками — гіркуватий, гострий запах, що збуджував; і вже при самому спомині про те, як гірчить у роті розкушена брунька, як після того в'язкий язик липне до піднебіння, ставало в почуттях по-весняному добре, ясно все розумілось і думалось: весна прийшла, принесла сподівання на одміни в житті, сподівання чогось не звіданого, справжнього...

На вулицях, на подвір'ях, по садках, на городах — скрізь ізгрібали сміття, бур'ян, листя, згортали все те докупи й підпалювали. І в ясний синій день злітали ледве видимі полохливі, тремтячі язики вогню. Можна було стати біля будь-чийого двору і стежити, коли те світле дрижання вихопиться вгору, а коли заховається поміж галуззя, яке сочиться й сочиться догори димом, димком, подимком... Те димовиння спершу низько стелиться над землею, горнучись до неї, мов до рідної, а що стає йому тісно, то спливає все вище й вище, і вже яблуні закутані тими ворухкими блакитними пасмами, вони серед них — як у воді. А що дим той пливе, то коли трохи примружити очі й дати волю уяві, може здатись, ніби цей старий садок, наче ці немолоді яблуні з настовбурченим темним гіллям попливли й собі по хвилях весняного настрою, помандрували.

Яка радість веде їх уперед із їхнього насидженого-настояного місця? Які зелені, які квітучі,— які сподівання? Памо-

рочаться їхні голови, гілля жде ласки, латки молодої малахітової кори випромінюють зелене світло. Те світло тремтить на моїх повіках, воно й мене визеленює: а що, як поплисти з оцими яблунями, поплисти з примруженими очима, відчуваючи, як на руках починають бубнявіти бруньки, як у тих бруньках зачаття майбутніх листочків лоскотно й млосно тужавіє, оформлюється?

Зрештою — далі, далі, через цей день, що стоїть над тобою, що стоїть у тобі, що поруч — дитиною, її усміхом. Сосни ще не одсвіжіли, вони — недавно ще майже літні серед білого холоду, серед заметів — зараз наче стали бездушними, похнюпились, і під ними посіріла глиця дражливою жорствою.

Вони ще не вжилися в цю повесінню пору, вони наче зайві в ній — і що ж їм залишається, звісно, робити, як не гірке щось і похмуре мати собі на гадці, та ще супитись, та ще зрідка ронити донизу свою печаль голками глиці.

А береза на згірку святкує; жіноче гілля її то в небо біжить, то з неба тонкими струменями спадає,— усе це наче вирізано на небесній блакиті та ще на рухомому янтарі тієї хмарини (з яких тільки вод добуто той янтар?), що обережно так остуджує блакить, линучи, линучи, линучи... То не просто собі стоїть береза — то щось моє стоїть, рідне. Отак вийшло з мене, вросло в отой супіщаний згірок, вчепилося коренистою жадобою в землю — спробуй розлучи її з нею, спробуй одніми в неї небо!

Дим, дим, дим... І в гіркоті його, в задушливості його справді є щось солодке. Чому саме сьогодні всеньке селище вийшло зі своїх господ, взялося згрібати листя, палити його? Чому не вчора — хіба не погідний день видався був? Чому не завтра — хіба напевне догадуються, що занепогодиться? А-а, знаю. Достеменно знаю. Хтось один запалив у своєму садку вогнище — і посотався навсібіч бентежливий пах спалюваного листя, затремтіли над самою землею фіолетові пасма, заполоняючи все більше простору. Бо вітру — ані зітхання, а згори наче аж пригнічує молочно-блакитне шумовиння безмежної волі. Хтось один запалив і цим пробудив тривогу в інших, і всі уже повиходили надвір, взялися за граблі, за віники, за коші — все докупи, докупи, щоб землю очистити, щоб вигрівалася, щоб зело з неї витікало вільно й легко, як із води,— а тому нехай горить різний непотріб, бур'яни, листя побуріле.

І все сповнилося давкою блакиттю — люди, хати, садки.

Що в той день було ще? Сонячне проміння на моїх очах,

на першій траві, на веселих півнях; і на думках моїх сонячне проміння, і весь мій настрій був як сонячне проміння. Під ясним литвом верболозів холодніла річечка, вона ще наче не зовсім ожила — не було ще в ній тих невимушених лінощів, як ото влітку... Йшов хлопчик назустріч, розхристаний, конопатий, з настовбуреними вухами, і ніс на руках кішку. Передні лапи кішка поклала йому на плече, і коли я обернувся, то вона дивилася на мене зеленкуватими, напродиво щасливими кружальцями світлячків, і її білі вуса стриміли, ніби добре відточені промені.

Я вийшов на околицю; річечка тут потоншала, посмирніла, і вода в ній була темна й чиста. Я сів на теплий стовбур, що пахнув підсушеним деревом, яке довго мокло, і дивився в поле, що вигнуло переді мною свій чорний горб. Скиби землі були такі чорні, що аж різало очі, а в борознах де-не-де можна було запримітити сиву пряжу невипаруваних калюжок. Над борознами сотався чи не сотався дим, а проте й тут я чув його печальний запах: із-за моєї спини, з найближчих обійсть, долітало дихання бляклих багать.

Я до чогось прислухався — в собі самому, в навколишньому. Щось єднало мій настрій із настроєм цієї погожої днини, цього осяяного повесіння, і я намагався вловити, в чому ж та єдність, намагався встановити її сокровенний смисл.

Грізна чорнота вологого поля була не грізною — це відкриття раптом обрадувало мене, я відчув у душі струс. І все відразу стало зрозуміле, просте — сокровенний смисл тієї єдності в тому, що дим листяних багать не тільки по землі котиться, він заполонив безмежні доли мого настрою, й від нього мої почуття гіркуваті, вони наскрізь пропахли димком...

Хвиля весни докотилася в цей світ, підняла на молочно-блакитному гребені моє серце й понесла його, наче неспалений листок...

НЕСПОДІВАНА НІЧНА РАДІСТЬ

В сон задувало свіжим краплистим вітром, чи, може, світлом блискавки різнуло по заплющених очах, і від того прокинутись — і більше не спати. Дощі іноді шумлять важко, натужно, потоки води котяться круто, а це наче аж безшелесне лопотіння, рівне й одноманітне, і в безтурботній легкості цього дощу народився раптом твій легкий, піднесений настрій, народився зразу, як весняна квітка з-під снігу.

А може, він пойняв тебе ще раніше, тоді, коли ти спав, коли в атмосфері жило лише передчуття цього щасливого, святкового дощу?

От іще не бачив його, жодна краплина не впала на твою долоню, не стрельнула тобі в лоб, а от шум настроює на те, що безтурботний цей дощ і щасливий. Можливо, так сподіваєшся тому, що й досі стоять перед твоїм зором густі місячні плями на підлозі, коли ти засипав, тиха й глибока ніч, яка не обіцяла негоди. І чомусь так і думаєш зараз, сидячи спиною до вікна, не виглянувши надвір, що ллється цей дощ із чистого безхмарного неба, при великому місяці, що водяні бризки перемішалися там із місячними краплинами, усе в блиску й сяйві, кожна дощинка світиться зсередини хоч і пригніченим, але випростаним і живим огнем місяця. Знаєш достеменно, що неможливо це, а от напівсонною, ще не розбурканою душею сприймається це так: має бути сухий дощ, сухе повітря, сухе місячне проміння.

Тепліше зодягаєшся і, не запалюючи світла, виходиш надвір, стаєш на порозі. І, що дивно, маячня сну не зникає, хоч немає ні місяця, ні свічення краплин у його сяйві, та й неба зовсім не видно. А в обличчя б'є тобі теплим і наче аж солодкавим диханням дощу. Березневий сніг, за дня ще такий високий, тепер осів, опав, а тому дерева, які посеред заметів та кучугур здавалися нижчими, зараз ось повищали, ніби за вечір та частину цієї ночі попідростали. І штурпаччя соняшників, залишене з осені на городі, теж підняло вище свої зламані спини, хоч і не випростало їх.

Безвітряна ніч, дощ падає рівно, і від снігу чується шамотіння, немов по його корі повзе сила-силенна мурах і вони шарудять, потріскують своєю лускою і, перелазячи одна через одну, пошумлюють то коротшим, то протяжнішим зітханням. Зненацька в небі народжується швидке миготливе світло, й тому, що його не супроводжує грім і воно не схоже на блискавку, то так і хочеться чомусь назвати його беззвучним світлом. В його безголосості є щось моторошне, воно раптово поймає небо на заході, насичує простір, висвічує землю, надає нереальних обрисів деревам, а твоїм рукам — неприродного біло-тьмавого відтінку. Наче хтось присвічує на коротку мить, щоб крадькома зиркнути на землю, приглянутись, що там відбувається.

Отак стояти, і в лице тобі дихатиме весна, бо дощ цей приніс її з собою, хоч довкола ще зима й сніг. Темрява моргає беззвучним світлом, вимальовуючи перед тобою на коротку мить яскраву, лякливо-насторожену картину нічного села, а

потім знову ковтає її морок, і коли очі звикнуть до нього, тоді проступлять невиразні обриси деталей. Дощ цей бадьорить, і чим довше прислухаєшся до того шелесту, з яким п'є його сніг, тим дужчає твоя безпричинна радість, вона охопила тебе всього, ти полегшав од неї — рухи твої не такі важкі, й погляд пом'якшав і подобрішав, а думкам твоїм стало просторо й вільно, немов підняли над ними стелю.

Знову ніч здригається від спалаху — велетенської білої конвульсії, знову виринають із напівзабуття хати, вуличка за городами, чітко вимальована ріденькими деревцятами та набіглою водою, а ще далі — сірувато-сутінкові рядна, якими застелено горби. Й на ту мить, коли з'являється непевне світло, ти наче сам висвічуєшся зсередини, ніби там прозорішає, стає все простіше й зрозуміліше. І дедалі більше сповнюєшся переконанням, що неодмінно маєш увібрати в своє єство магію цього опівнічного дощу, шамотіння і шерех шорхкого снігу, несподіване тепло зимової зливи. Сповнюєшся якоюсь дивною певністю, що все це не тільки тепер має для тебе значення, а й у майбутньому набере ще більшої ваги. Багато важитимуть охоплені полохливим світлом берестки, які наче хочуть того світла й водночас бояться його, важитиме й те, як різко чорніє шматок старої бляхи під стіною, і те, як шкіра на руках стає зовсім неприродною, тьмаво-білою, ніби руки в цю коротку мить починають жити якимось своїм, одділеним од мого життям. Має значення, а згодом матиме ще більше, й оце відчуття безпричинної радості,— треба затримати його в собі, не дати раптово зникнути, навтішатися ним досхочу.

Звідки ж воно? Отак неспогадано, посеред ночі, посеред сну? Нічого приємного зі мною за останні дні не сталось, не з'являлися до мене гарні думки, не обсідали голову передвесняні надії — звичайне буття, звичайні клопоти. Чого ж мені радіти, чим тішитись? Ні, це таки дивний-предивний подарунок, оцей стан,— то хто ж тоді так розщедрився, вділив мені від своєї багатої душі? Що мало відбутися в мені, який збіг обставин мав статися в природі, щоб я прокинувся посеред ночі, стояв оце на зчовганому порозі і всім своїм обличчям відчував тепле віяння весни, її летіння?

Причиною всьому — дощ, який сіється на березневий сніг; та ще, можливо, спомин про те, що звечора небо чистісіньке було, і потім у вікно заглядав місяць; та ще, либонь, фосфорична яскравість отого нелукавого, старанного підморгування, яке хоч і лякливою, але повільною гримасою проскакує по небу.

І довго не хочеться йти в хату, не хочеться переривати цю радість, щоб вона стала тільки спомином. Хай вона триває, хай їй не буде кінця. Нехай вона зупиниться. Бо чи є на світі хоч одна радість (а особливо — такий ось несподіваний, посеред ночі даний подарунок), якій не хотілося б наказати: зупинися, мить, бо ти прекрасна!

А це ж такий дріб'язок — просто опівнічний теплий дощ на березневий сніг, пахне далекою весною, нереальне світло, схоже на відблиски з потойбічного світу...

ВІТКА ПОЛИНУ

Привезти зі свого села вітку полину, покласти її в книжку між сторінками, забути ту вітку, а потім — зимою, випадково — натрапити. Полин висох, кришиться, вже нема того соковитого сивого блиску, хоча й збереглося наче трохи його на дрібному листі. І запах його й посеред зими невитравленим зостався, тонко б'є в ніздрі, струменить, здається, по жилах разом із кров'ю, ти вже весь просочуєшся його духом. Й не тільки твої руки запахли гірчавиною, а й наче зір погіркішав, і погляд, і думки твої.

І постають у твоїй уяві рідні краї — яри та вибалки, чорні ліси, тихенькі річечки, болота в осоках, високі горби й сірі дороги. Все це зразу приходить до тебе, ти бачиш ці картини чітко й опукло, бачиш у кольорах і барвах, у пахощах. І все це наче повито для тебе полиновим духом, його гіркотою.

Приходить до тебе подільський вітер — із твоєї молодості, а може, навіть довіває із самісінького дитинства, й ти слухаєш його так, як можеш слухати найрідніший голос. Бо теплий голос вітру розказує тобі щось трепетне й незбагненне, він пробуджує в тобі минуле, вселяє віру, що воно таки було, що воно не приснилося, що ти пройшов по стежках і долах свого минулого, як пройшов по них оцей вітер. Іноді дуже хочеться вірити в своє минуле — в те, що воно було, що був початок життя, що був прихід у цей світ. І все тоді мало для тебе свій початок — було перше в житті сонячне світло, перший дотик до зеленої трави, перше відчуття того, яке на смак повітря, як пахне квітка, як розмовляє мати...

Гіркий дух полину кличе в твої спомини далекі поля, які ти колись бачив і які ти тепер згадуєш не такими, якими вони тоді були, а такими, якими вони ввижаються зараз твоїй уяві. Жита в тих полях красуються так, як вони ніде й

ніколи більше не красувалися для тебе, і стоїть поміж їхніми стеблами зеленкувате примарне світло, навіть не світло, а жива загадка, таємниця. Й конюшина в тих полях росте густа, як ліс, вона така пишна й барвиста, що тільки стій і дивуйся, тільки стій і дивися на неї. І дикі маки в тих полях такі яскраві, що ніколи більше ти не бачив нічого схожого,— тоді ж розумів мову тих маків, своїми пелюстками вони тобі розказали багато, й почуте колись оживає зараз у твоїй свідомості, воно таке непевне, несформоване, ти прагнеш відновити його в пам'яті — й не можеш...

Нюхаєш віточку полину, й вона кришиться від твого доторку, зеленкуватим порохном осипається на руки та на одяг.

Стривай-стривай лишень, звертаєшся сам до себе, а звідки взялося відчуття неймовірно високого, чистого блакитного неба? Чи воно й справді колись напиналось отаке над твоїм життям? Що воно легке, прохолодне й безмежне, наче його мрія твоя розсунула вгору, наче вона ж наповнила його лагідним блакитним сяйвом, і те сяйво не давить на тебе, а воно наче піднімає тебе вгору, надає тобі такої ж легкості, яку само має, і весь ти збадьорений, і душа твоя зблакитніла, і вже не вміщується в грудях...

Одсвіти незвичайного неба падають на все довкілля, надаючи йому такої ж легкості, такого ж усміхненого настрою.

І справді колись було так чи це дух полину наворожив? Дух полину, привезеного з рідного краю?

...Стерня застигла рівною, неспіненою водою, пахне доспілим серпнем, засохлою берізкою й волошками, жовтим зерном; ще й не відчувається ні в чому така близька осінь, бо повітря тремтить од ситого вдоволення, від спокою... і де-не-де забіліє поворозка бабиного літа, як щось несправжнє, вигадане, недоречне... спека збігає по чолу гарячим струмочком поту, кожна грудочка землі диха розімлілим теплом, кожна бадилина аж мліє... В полях владарює жовта барва врожаю, тони — пастельні, врівноважені, хтось би добавив хоч трохи тривоги, сумніву, розпачу — так ні, й на думку не спаде нікому: тиха тиша, ситий спокій, мир. Мир землі, мир поля, на долю якого випали щасливі пологи, мир задивленого донизу з доброю усмішкою неба.

А в селі дерева ще зелені, проте пильніше глянь: на кленах листя де-не-де зблякло, таке воно анемічне, ніби йому нічим дихнути, та й осипалося трохи додолу. В садку повно яблук, але приглянься уважніше до глянцюватого листя — зелене пригасає подекуди, а з крайків воно поймається хоч і яскравішим, зате мертвотнішим полум'ям. Воно ще й не підступило

до серцевини листка, лише неквапно підкрадається, та й полум'ям його ще не назвеш, але це вже перше попередження про небезпеку. Про ту небезпеку, якій ще не віриш, бо не хочеш помічати її, бо торкається вона побіжно лише твого зору, але не переселилася у відчуття, не живе спільно з ним.

Перші кволі вогники, які згодом розростуться у великі вогнища, в нестримні, жадібні, голодні, й на їхній холодній пристрасті позгорає дотла довершена краса літа, згорять спомини про весняний екстаз полів і луків, врода серпня. Згорить усе те, заради чого природа протягом цілого року ще раз — укотре вже! — відроджувала себе, наче й не мала уявлення про Сізіфові марнощі своїх зусиль. І людина, чиє життя завжди схоже на життя Сізіфове, має подякувати вічно молодій природі за її вічно молоду віру й надію, за те щасливе натхнення, яким вона наділяє й людину.

Засушена вітка полину в твоїх руках узимку, запахом його повита твоя голова, всі речі в кімнаті повиті,— й стелиться перед твоїм зором по чорній-чорній ріллі слабесеньке мево туману, поколихується його бліде покривало, вдалині видніють ожереди соломи, оборані зокіл, невиразно вимальо- вується пригнута вечірніми сутінками до землі стара тополя,— й ти вже не в своїй кімнаті, не сидиш за столом, а в цьому давньому-давньому своєму полі, знову живеш разом із його ріллею.

Віточка живої гіркоти, віточка болю...

ВЕЧОРИ

Яких тільки вечорів немає на цьому світі!

Та й білий світ той зовсім не білий. Од самого передрання, коли лише благословляється день, його благословенні досвітні кольори не застиглі, вони змінюються, й тони одного ніби переливаються в тони іншого, і як тобі не здивуватись: ще півгодини тому крайнебо далеко й стримано зеленіло, наче в його дзеркалі відбилося обличчя лугів, а це вже порум'яніло, зарожевілося, і рожевим його настроєм перейнялися повітря, тополі, глиняні горби. Кому належить ця картина досвітку, де все пронизано почуттям любові, де все небайдуже й живе, — якому молодому художникові? Цей художник перемальовує свою картину, змінюючи освітлення, поступово насичуючи його, згущуючи то в одному, то в другому місці, додає інших барв,— і ось картина його вже інша, бо іншим настроєм дихає, справляє інше враження. Будь ласка, він уже подорослішав, змужнів і від імпресіоніс-

тичного живопису перейшов до переконливої точності кожної деталі — перед вами не ранок, а кров із молоком, повно світла, цвітуть садки, чітко видно кожну рослину. Проте сумніви, либонь, не полишають його, бо вже перемальовує свій шедевр: сонце лежить плямами на озимині, а на гай упала тінь, маревом повито обрій... Скільки протягом дня міняються воля й намагання художника, скільки разів постає перед нами світ, побачений по-різному, в різних барвах, які несхожі настрої пробуджує в нас!

І як підсумок усіх тих сумнівів і вагань — картина вечора, в якій художник виразив свої захоплення й розчарування, свої роздуми, той остаточний висновок, до якого він прийшов протягом цієї своєї творчості — невгомону. На картині цій, писаній по золотистому тлу, панують різні відтінки розплавленого золота, розіллято пурпур, яскравіє багрець, але ж посеред блиску ситого світла, посеред його буйновища грізно стоять чорні смуги, чорні плями. Ніби раптово в тому вечірньому вогні згоріли фантастичні птахи, й ото позостався од них лише зловісне марево, лише тіні, та ще де-не-де порозліталося недотліле пір'я... Але й це видиво — ще не завершений варіант картини, все на ній теж іще міняється, барви в русі, настрій у русі і, як згодом виявляється, ти осягнув лише зовнішнє, поверхове в задумі художника. Бо навіщо ж ото він додав раптово стільки сизого понад самими верхівками приобрійних дерев? Бо що має сказати нам отой сніговий вітрильник гостроносої хмари, чиї паруси спалахнули спочатку тихим і лагідним полум'ям, а потім зайнялися різко, бучно,— який бунт, який заколот вибухнув на тому вітрильнику, чия кров ллється огняними шротинами, додаючи картині вечора трагедійного, безвихідного тону?

Але художник цей не був би самим собою, якби раптово уявив собі, що виразив усе бажане, що відкрив таємниці фарб, і якби він не взявся палити свою картину. Всі ці кольори, всі їхні відтінки поймаються начебто неясним димом, і той дим також іскриться й горить, бо він теж є складовою частиною картини, бо й акт спалення — це теж один із варіантів її. Щось там тліє, щось там продовжує горіти, ген лежить купка вугілля, постійно роздмухувана, ген іще поблискує пір'їна з крила зловісної фантастичної птиці; краплина крові, якою вийнуло з вітрильника під час бунту, вже висохла й розпорошилась — тепер її порошинки застигли скров'янілим подихом. Бо вміти спалити свою картину і відкрити в спаленні той смисл, який воно може дати, почерпнути науку з цього — хіба це не вимагає від художника

садистського натхнення! Зловтіха, дикий екстаз, хвороблива цікавість до того, як згоряє вечорова краса, народжуючи іншу красу цього ж таки вечора,— невже всі ці гріхи притаманні митцю і мають своє виправдання?

Либонь, мають, коли вся ця алхімія з кольорами, з перетвореннями тонів, нарешті, вдалася. У вогнестійких тиглях плавиться срібло будня, обертаючись на золото свята, а філософський камінь, який сприяє цим перетворенням,— це споконвічні одміни, споконвічна новизна, на яку природа прирекла саму себе.

Отже, не такий простий та білий цей світ.

А вечір у лісі — з чим його можна порівняти? Похмуру споруду ночі ще не вибудовано, хоча колонади дерев уже стоять готові, щоб підтримувати її й прикрашати. Спершу вони наче зайві зі своєю могутністю та силою, бо навіщо ж такі дужі підпори під легку й прозору будівлю дня, увінчану блакитним склепінням! Але от починає смеркати — і вже вони гармонійно вписуються в ці сутінки, вони погрізнішали і наче аж плечі розпростали, приготувавшися взяти на себе вагу мороку з його поодинокими свічечками надії в небі замість зірок.

А що за відблиски горять на стовбурах — червоне ворухке мерехтіння на корі, на гіллях? Неначе хтось далеко розпалив вогнище, і його тривожне світло долинає то в один закуток лісу, то в другий? І тіней кругом погустішало, від них потемніло, взялося непевністю повітря. Бо то не просто тіні, а ординці, що облягли цей ліс, що просочуються поміж деревами, ховаючися за ними, і коли згойднеться яка гілка, то раптом шасне попереду тебе або ж ізбоку метка ворожа тінь — і вже сховалася за іншим деревом. Ти нашорошив уші, ти вже приготувався сприймати все на догоду своїй фантазії — і ось тобі вчувається приглушене відстанню іржання татарських коней, долинає брязкіт шабель із їхнього табору, навіть запах гіркуватого диму. Бо ті кров'яні спалахи на стовбурах — не від вечірнього сонця, не від охопленого пожежею крайнеба; то відблиски татарських багать, які вони вміло порозкладали в яругах, у виямках, у найглухіших закапелках, так що не видно, лише тремтіння вогню доходить. У передчутті небезпеки позамовкали птахи, наче їх тут немає, завмерло життя в мурашнику, ніяка тобі звірина не пробіжить і не проскочить — так тихо, наче й сама тиша злягла на землю трупом. І раптом знову здригнулася гілка на дереві, знову проскочив ординець до сусіднього дерева, котре ближче до тебе, причаївся там, не дише, вглядається в тебе своїми зеленкуватими — лісовими, хижими, звіриними — очима.

Хто б тебе визволив із цього полону, хто б порятував? Задзвеніло вгорі, розляглося свистом, завирувало пронизливим звуком — раптово розвіялася ця мана, зів'яли химери. Щиглик так зайшовся, щиглик отямився першим, щиглик убив страхи й небезпеку своїм голосом, своїм натхненням — ось що може бути найразючішою зброєю. Він один-однісінький поборов ординців, одкинув їхню навалу, погасив завойовницькі багаття, дмухнув своїм співом на багрові спалахи на стовбурах — і знищив. І ліс уже вільний, дерева вільні, повітря вільне. Й щигликів голос у вишині, поміж листя,— як сама воля, як її символ. Ось тобі й пташка маленька...

А якого кольору ті човни, якими вечори пливуть по річках? Добре ж вони просмолені, уміло обмотані клоччям їхні весла, що ніде й водою не шерехне, що й не сплесне. Пливуть вони на блакитних човнах, везучи з собою запахи скошеної трави, засохлих лугових квіток, невмирущий дух чебрецю. Пливуть на човнах бронзових — повнісінько туманно-сивого полину в них навалено. А в човнах багряних складено дурманне зілля, що поблискує водяною свіжістю, біліє довгим завмерлим корінням. Заворожена плавба, іконописна врода погожого смеркання і прозора постать вітру на берегах річки. Літо дивиться чебрецевими очима, і такий же в нього погляд гіркуватий...

А ще рудявими лисицями скрадаються вечори в полях. Коли ляжуть по конюшині чи по молодій стерні соковиті, виразні тіні, вони разом зі своїми лисенятами вилазять із нір і гостро позиркують навсібіч. А потім хутенько, спритненько так пошнуркували по землі, і вибирають же собі дорогу, щоб не по тінях бігти, а по тих сумовитих лиманах розіллятого вечірнього світла. Біжать вони по тому останньому, по байдужому світлу, біжать по його дрижанню й по згасаючих його надіях, перескакують байраки, пролітають через дороги попід ногами череди, й вона їх не затоптує, біжать стрімко, плавно, нестримно, ніби вселилася в цих рудявих лисиць невтолима жадоба догнати день.

Чи доженуть? Біжать лисиці вечорів, біжить їхній злинялий огонь; і чим далі біжать, і чим ближче до смеркання — все більше линяє їхнє хутро, а там уже воно таке невиразне, вибите, приблякле, що ту лисицю не хочеться й лисицею називати. А так: лише спомин про неї, лише згадка коливається у пониклій тиші поля.

Які тільки вечори на цьому білому-небілому світі! Проте найбільше мені подобається отой, із незавершеної картини, де конають і безмовно мучаться барви, де страждають на-

строї, не в силі остаточно оформитися. Та ще — коли човнами пливуть по річці, а літо дивиться чебрецевими очима, й прозора постать вітру поколихується на далеких берегах твоєї молодості...

ДЗВІН У ГОРАХ

Тепленька мряка пронизувала повітря, проте обриси гір не розмивала, а пом'якшувала й згладжувала. Пом'якшали букові схили, темні й понасуплювані, світліші видолинки, сідла поміж вершинами. Дощова мряка була рідка й прозора, вона збадьорювала навколишній пейзаж, додавала до його величного й монотонного настрою свого відтінку — живого та збудливого відтінку цієї ще не пізньої літньої пори.

Сині барви, якими пишалися гори ще вчора й позавчора, коли світило сонце, геть зблякли тепер, од них залишились тільки невиразні спомини де-не-де, і, як усякі спомини, вони були далекі від дійсності. Синь тоді встоювалася в міжгір'ях, на могутніх плечах вершин вона була вже іншою, і зовсім іншою там, у небі,— і в цьому царстві відтінків, у царстві радісного тону гори не так вражали своєю дикістю й неприступністю, як елегійним своїм синім спокоєм... А тепер ось вони немов позбулися свого молодого, такого безпосереднього прояву радості, тепер вони наче ще мудріші, ніж досі, й велика умиротвореність сповила їх. Гори наче прислухаються самі до себе, до того, що таїться в їхніх надрах; по днях безпечної радості й веселощів найшла на них хвилина просвітлення, глибоке усвідомлення марноти скоромінущих коротких утіх, і тепер у їхньому зосередженому мовчанні зріє якась правдива й важка думка... І ти, дивлячись на гори, прислухаючись до них, починаєш відчувати, наче те потаємне, що цієї миті достигає в шумі потоків і шелестінні лісу, передається й тобі, що воно приступне тобі й зрозуміле. Й висока велич гір спадає на твою душу, ти починаєш відчувати себе одним цілим із цими вершинами,— добре і морозко стає від того на душі, бо по її долах та поміж її міжгір'ями теж розливаються непереборні, обезсилюючі хвилі умиротворення, благодушності.

Звідси, зі схилу гори, маленьке містечко внизу ледь видно, його присадкуваті будинки поховалися в складках поверхні за деревами, а коли добре приглянутися, то ліворуч і праворуч, на положистих боках гір, можна запримітити села, що присвічують аж сюди білими стінами хаток чи рубленими — жовтими або й збурілими. І оком долетіти до них непросто, а спробуй дійди!

А за спиною стоять смереки — таких високих бачити ще не випадало. Їхні стовбури не лише виросли на цьому камінні, а вони немов теж камінні, бо такі грубі й могутні. А коли стоїш поряд із ними, силкуючись зором доскочити до їхніх верхівок, що плавають гіллям у підхмарних високостях, то здаються вони значно вищими й за самі гори. Отак, либонь, можна цілу годину стояти з задертою головою, стежачи, як смерека розважливо й погордо плаває в самому небі, в його водах.

І раптом звук дзвона долинає до мого слуху. Спочатку він здався дуже далеким і чим більше пригасав — тим дальшав; здавалося, він так і вмре, забігши в найдальшу пущу. Проте ні, бо на підмогу йому кинувся другий звук, уже сильніший, а тому й видався він ближчим, а за ним, уже через менший проміжок часу, і третій удар. Третій удар якусь мить зоставався самотнім, а потім уже били рівномірно, спроквола, і звуки дзвона так і пливли — спроквола, тягуче, їхнє мідне зітхання було вистраждане й глибоке.

По кому бив дзвін, за ким сумував, на чиї похорони чи на яке свято скликав людей? Я намагався визначити, звідки лине його голос — із того чи другого села, а може, навіть із якогось не видимого звідси, проте не міг, бо в'язким і впевненим його розпачем було пронизане все. Наче тим смутним зітханням озивалися ці гори, ліси, провалля, саме повітря; під владою тієї голосної печалі на якийсь час затихало споконвічне лопотіння ручаїв і шамрання дерев, щоб у перерві між ударами озватись гучніше, хоч і ненадовго. Слухаючи дзвін, я відчував, що саме його не вистачало, щоб ці гори, повиті чистою мрякою, змогли виразити свою душу ще й так — із протяжною й тоскною багатозначністю, наче скаржачись на щось, наче вимолюючи щось. До їхнього самозаглиблення бракувало ще цієї мови, на яку воно було покладено і з чиєю поміччю заговорило.

Дзвони втихли, як і народилися.

Спершу повітря стояло велетенською пусткою, з простору якої було вирвано живе серце. Ось щойно билося воно, щойно струшувало навкружжя, надаючи йому певного змісту, а це вже вмовкло. Я чекав, чи не обізветься знову далеке село калатанням дзвона, проте воно мовчало. Й поволі чиста мрячка погустішала, а відтак шерех смерек і шум ручаїв погучнів, знову гори заглиблювалися в невеселу свою задуму, і, здавалось, не було їм ніякого діла ні до мене, ні до того, що відбувалось на світі.

Сказав уголос якесь слово — як жалюгідно, як пусто прозвучало воно після недавньої мови гірських дзвонів!

Потім спускався донизу й відчував, що чогось мені бракує. Муляло щось душу, не давало спокою. Озирався по боках, наче міг застерегти те, що мене турбувало, порпався в своїй пам'яті, в думках, шукаючи там щось втрачене чи забуте, проте не знаходив. Й це мимовільне відчуття втрати не полишало мене, йшло зі мною, воно заважало мені, бо пригнічувало,— що ж таке, в чому річ?

Й раптом осяяло мене. Дзвони! Мені не вистачає дзвонів, бракує їхнього високого гірського голосу, тієї невимовної печалі, якою він повен...

КРИВАВІ СТОВПИ

Сніг зими багатий на відтінки.

Найбілішим здається він тоді, коли падає вперше,— це урочисте, летюче безгоміння. Сніг тоді наче звучить у якійсь м'якій, ліричній тональності, він пробуджує стійку, впевнену радість. Сніжинка до сніжинки — і весь цей килим навкруги наче витканий із білої безголосої музики, й тепер от вона лежить під твоїми ногами, можеш іти по ній, коли в тебе вистачає відваги... Музика ця, біла, безголоса, живе, тремтить, біліє — на одній ноті, але вона не дратує, навпаки — заспокоює, і ти вловлюєш та розумієш її не лише по тому відлунню в самому собі, а й очима її відчуваєш, бо хіба ж може бути інакше з нею — з цією холодною піснею молодого снігу?

Є вечори, коли сніг синіє. Синіє він у вузькій занесеній вуличці, де глибокі, якісь карколомні протопти; біля річки поміж лозами, які пухкенькими, ледь помітними штрихами домальовують картину сільського надвечір'я отут, на околиці; синіють і в лісі, де стовбури старих ялин і сосен своєю теплою жовтизною тонко й виразно відтінюють той стриманий синій колір. Звідки бере його сніг? Чи від неба, яке в таку пору погоже й замислене, а чи то магія вечірніх сутінків? Добре, хай би й сутінків, але ж буває, що фіалковіє сніг і посеред дня! От наче сліпить очі білизною, ширяє тобі зір тисячами зірчастих шпильок, а коли глянеш не проти сонця, а вбік чи за його променями вслід, то там розіллято чогось не пелюсткового, як у квіток, ні, а тієї непевної загадкової сині, якою хлюпнуть на тебе іноді жіночі очі.

Чому сніги цвітуть оцим весняним квітом надії і радості? Й навіщо вони взагалі цвітуть, адже після їхнього цвітіння не вродить ніякий плід? А може, щось і вродить. Бо хіба ж ми

знаємо щось до пуття про те, як і навіщо цвітуть зимою сніги?

Якось по ожеледі вони взялися золотом. Кілька днів мрячило, капало, сиво туманилось, а то вже під вечір повипускав свої лоскотливі кігтики мороз, сонце засміялося в небі щиро й наче аж винувато,— і я, йдучи берегом річки, зненацька вразився. Бо заледенілі вільхи й осики, відбиваючи сонячне проміння, спалахували золотим полиском на стовбурах. І коли я йшов мимо дерева, то й полиск той пересувався на стовбурі: вільхи та осики наче не відбивали проміння, а самі світилися, самі народжували водянисто-жовте сяйво. І так кожне дерево, мимо якого я проходив.

Й коли глянути по видолинку туди, вперед, то на темнавій кірці скрижанілого снігу сміється й здригається золота доріжка. Вона зовсім коротенька, вона весь час одступає від тебе, так що годі й мріяти про те, щоб ступити на неї. Доріжка відступає, задкує, й коли трапляються лози, то доріжка хутко ховається в них, ніби не було її, і лише видно в лозах іскристе мерехтіння, тремтке й рухливе, а потім вона вже знову вискочила на волю, знову манить, щоб утекти...

Але то все відтінки радості, тієї радості, на яку спроможен сніг. Здатен він іще й на тривожні тони. Це тоді, коли сонце сідає на мороз — і небо тоді при заході багровіє начебто відсвітами далеких чистих льодів. Якесь ніби несправжнє й нещире тепло тієї багровості, але яким здається величним і погордим! Чим нижче сідає сонце, тим жорстокішою і владнішою стає та велич, і стільки в ній неживого, відторгнутого від цього світу з його простими й зрозумілими речами! Червоний тон кам'яніє, він із розсіяного та наче якогось аж душевного (хочеться думати так, що душевного) стає твердіший і густіший і з часом усе менше справляє враження чогось живого.

Сонце сіло, зосталися там самі криваві стовпи. Й чи справді лягає від них на землю багровий відблиск, чи так лише здається очам, що ввібрали в себе стримане і водночас бурхливе полум'я кривавих стовпів, але якийсь час лежать перед тобою туди, на захід, польові сніги, окроплені їхніми бризками. Ті бризки — наче пухирчаста кривава піна, що злетіла з роздертих уздечкою кінських губів. Навіть не розсипана піна, а її далекий відсвіт.

Стоять криваві стовпи на заході, і тінь неусвідомленої загрози лягає од них тобі в душу. Те відчуття чогось жахливого — й такого невідворотного в своїй жахливості — таке стійке, таке непереборне, воно так гнітить, що ти внутрішньо зіщулюєшся й наче аж меншаєш під його вагою. І не тільки ти, а й змаліле в надвечір'ї поле, і недалекий ліс теж відчу-

вають той непевний настрій, бо погрізніли й потрагічнішали в своєму глибокому мовчанні.

І вже скоро криваві стовпи немов на вугіль перетліли, який ще зберігає в собі жар, проте горіти — перегорів, і та ясно палахкотюча ополонка небесна поменшала, наче темні крижини щільніше насунули з усіх боків. І вже немає рожевої піни на снігах, а лягли чорні й легкі сутінки, лягли якось раптово, дружно. Здається, оте щось невідворотне й страшне, що мало відбутися, відбулося в природі поза межами людського сприйняття, воно сталося, бо яскравий огонь призахідних кривавих стовпів не був пустою обіцянкою,— і ось тепер ці сутінки лягають на землю як дим, пил і кіптява того невідомо де звершеного катаклізму.

І вже коли смеркне, то повернешся з поля з таким відчуттям, наче ступаєш поміж руїн, поміж велетенських румовищ природи, а що тобі не під силу побачити їх, то вгледжуєш лише чорну куряву сутінків, якою насичене повітря і яка сповиває землю.

Отак ідучи, спинишся раптом, шукати почнеш оті стовпи,— нема вже їхнього нестримно погрозливого вогню, наче й не було. І ніч покрала всі відтінки снігу — лежить темний, глухий, безпочуттєвий...

КЛИЧЕ В ОСІННЄ ПОЛЕ

Коли дерева в селі розкутаються, коли хати з-за своїх запон зелених і жовтих повиходять над шлях, мерзлякувато світячи голими своїми стінами, хочеться тоді піти в поле... Небо понижчало, й від осіннього холодку кулиться трава, бур'яни понастовбурчувалися, понагострювали шпичаки, листя нашорошилось і зрідка тремтить. Коли подме вітерець, зламана бадилина так поскрипує, наче дивовижна істота скімлить і легенько клямцає зубами. В поле іти повз обійстя, на яких золотіє солома, суха й шорохка, чи купа гички, з-поміж якої один листок обізветься тобі змарніло жовтим усміхом, а другий ударить в очі соковитою, свіжою зеленню. А з котрогось погрібника війне тобі задушливо й сито, заб'є дихання запахом того збіжжя, що там навалено.

Що веде в поле? Бажання ширшого простору, поклик осіннього холодку чи бажання підглянути за природою — як же це їй удається заснути, як же вона засинає? А може, тому, що відлетіли птахи, й повітря, яке до цього часу наче мало

голосне співуче серце, враз спорожніло, стало пустельне? І в грудях таке відчуття, наче й твоє власне серце проситься на крила й теж хоче відлетіти, а тому всю твою істоту заливає млість, і ти не в силі знайти собі місце? Людина багато в чому схожа на пташку: в ранній молодості нестримно тягне її з дому, вона ладна забути все, з усім розпрощатися, щоб знайти для себе інше, нове життя; а під старість, коли стільки побачено й пізнано, незбагненна сила тягне людину повернутися назад, до рідного гнізда, туди, де народився і звідки повіявся в світи, туди, де земля тобі здається простою, зрозумілою і такою ж рідною, як і всі ті, хто вцілів од твого роду.

Птахи відлітають восени — людина ж восени повертається з вирію своїх мандрівок. Птахи повертаються з вирію навесні — людина ж тоді, коли зима ось-ось засипатиме її дні, роки...

Ви помічали, як восени сільські діти не тримаються хати, а бігають і бігають, гасають по байраках, нишпорять по ярах, летять гуртами по дорогах? Що ними колише, що непокоїть? Може, відчуття осіннього вирію? І собаки тоді теж збігають із дворів — може, поклик смутної осені зве їх у ліси, в пущі? А коли теляті пощастить зірватися з мотузка, тоді воно, з несамовитими очима, ладне забігти на край світу, хекає, сапає, високо задирає морду, б'є ратицями землю. Або лоша скочило раптово з місця, задвиготіло за ним, загуло — куди й пощо? А потім зупиниться, стріляє навкруг пильним, блискучим поглядом і наче дослухається до того, що ж його могло покликати, од чого воно збожеволіло.

А й справді — звідки береться в свійських тварин оце раптове смутне божевілля?

Осіннє поле, якщо пильно приглянутися до нього, схоже на поле битви, яка, не видима людському оку, відбулася в природі. Хтозна-які сутички спалахували, до якої зброї вдавалися супротивні сторони, але зараз ти бачиш перед собою переможену й подолану сторону, подекуди безжалісно сплюндровану, знівечену. Й коли охоплюєш загальну картину цієї битви, то вмиротворену усмішку бачиш у всьому, наче осінні страждання цієї рослинної держави, жовті, бурі, руді рани, якими вкрите зів'яле поле, принесли не тільки байдуже смирення, а й усвідомлення марності боротьби з неминучим.

Покалічені воїни весни й літа — ось потрощені бур'яни, їхні порвані сухожилля блимають білими волокнами; бойова колісниця перекотиполя лежить купою уламків, і вже ніколи не полагодити її, не вселити в неї дух стрімкого льоту; будяки перетворили цей горбок на фортецю й, очевидно, втримували

її найдовше, проте що залишилось од їхньої відваги — тільки порубані клинками вітрів цупкі тіла, що потім розклочалися від дощів... Недавно всі ці зелені й гордовиті вої поля захищалися під яскравими прапорами — що ж залишилося від їхніх штандартів? Лише де-не-де застережеш уцілілий од них кусник — чи то багровий листок, чи напродиво вцілілий зелений, а решту ж пошматовано, розвіяно, знищено...

Поле наперед відчувало свою приреченість, але іншого виходу в нього не було. Воно вибрало загибель у боротьбі, а не в покірливості й скнінні. І так завжди, і так з правіку. Бо з весною — нове відродження, нові надії на перемогу... Чи не так само й людина? Вона бореться навіть тоді, коли напевне знає, що загине, але у відстоюванні своєї волі вона утверджує й шукає себе, хоча не завжди знаходить волю.

Скирта вже потемніла від негоди, та коли станеш вивирати солому, лаштуючи для себе затишне кубло, то вона дихне тобі в обличчя стужавілими і злежаними пахощами осені, заспокійливо й густо дихне. Солома ламка й студена, вона холодить пальці. Поміж плюсклих колосків натрапиш на один тугий, наче вцілілий патронташ із невистріляними набоями. Сідаєш у схованці, й скирта бере тебе в свої обійми, заколискує. Срібний, мало не пташиний писк мишей ворушиться в тебе за спиною, шнуркує той писк ізбоку, ось-ось дражливим живим клубочком звалиться на голову. Пролетіли три ворони, й кожна час од часу так провалювалася донизу, наче несла на своїх крилах тоскну печаль хмар.

Отак, довго перед собою дивлячись, можна запримітити, як до тебе зусібіч наближаються обачні лазутчики ще далекої, ще невидимої зими. Це — передвечірні холодки. Вони зодяглися в легеньку, ледь помітну сірувату одіж, і вона тонко поколихується на них. Холодки то додолу припадають, то в іншому місці догори здиблюються, вони то замруть, то поволеньки сунуть, розтікаються. Ген долають відкриту місцину, а там он по жолобку сотаються, і в тому жолобку скупчилось їх чималенько. Спочатку вони геть зовсім несміливі, добре вловимий ляк пронизує їхній наступ, і ще велика непевність чується в їхньому стані, мають настрій невизначений, смутний. Та з часом вони все дужче насуплюються, наче відваги їхньої побільшало, наче додалося певності, і тепер уже холодки не скрадливо посуваються, а відкрито, вони підступили до скирти ближче, стоять лавою — і та лава поколихується, наче ворушиться живими тілами. Варто тобі відвернути від них погляд, послухати, чим живе скирта, як ті холодки, ніби запросивши собі в поміч спохмурніле над-

вечір'я, вже підійшли до тебе, вже скирту облягли не зоддалік, а зблизька. Тепер вони ходять по твоїх витягнутих ногах, стоять сивим димом над твоєю душею — і раптом тобі здається, що й сам ти вже став схожий на тремку косицю холодку, отак теж повієшся по полю, коливатимешся в жолобку журливою задумою.

Господи, що ж це тобі дивиться в очі? Й уже тоді, коли воно кинулося тікати, закидаючи задні свої лапки, ти здогадався — заєць. Він пробудив тебе, холодки вже втратили для тебе оту знесилюючу чарівливість, і по тілу ніби електричний струм пройшов; спочатку воно затерпло й заніміло, а потім розіллялося по ньому тепло. Й таке ж гаряче, запальне, підохотливе, що вставай ось негайно, бо ноги здригаються від напруження, й біжи слідом за тим зайцем, доганяй, лови, свищи, улюлюкай!

Тиша. Вечірня всеосяжна тиша — зараз посеред посірілого поля тиша ця теж сіра, а згодом вона почорніє, хоч в око стрель. Думає поле свою вечірню сіру думу, а згодом дума та почорніє й поважчає, так поглибшає, що не осягнути її нікому сторонньому. Тиша ця прохолодна — тиша тьмавої скирти, давно вгамованого вітру, м'якого спорохнявілого груддя. Лиш коли наступиш на яку бадилину, то вона скрикне коротко чи зойкне — і знову все куняє, дрімає чи спить.

Хоч би тобі зіркою озвалося вгорі, хоч би яким пташиним згуком, хоч би писком найдрібнішого створіння прорізало слух! Либонь, можеш, заплющившися, слухати биття власного серця, й чим довше слухатимеш, тим певніше здаватиметься, що ти злився в єдине ціле з цим споночілим полем і що твоє серце вже стало серцем поля, осені, цієї ночі, що це воно б'ється й колотиться у велетенських грудях безмежжя.

Серце твоє — в грудях осені. Дивовижне це відчуття, рівного йому, либонь, немає і не може бути. Може, не пташиний інстинкт, який іноді просинається в людині, а саме воно покликало в осіннє поле?

А холодків уже не видно, бо споночіло.

НАОДИНЦІ З ПРИРОДОЮ

Коли залишаєшся наодинці з природою, то різні бувають моменти просвітлення для твого єства. Подув вітерцю, крапля дощу, спалах блискавки раптом стають тобі такі близькі й зрозумілі, що ти — якби це було під силу! — затримав би їх

назавжди, аби назавжди зберегти пробуджені ними відчуття.

Десь у дитинстві зазирав у очі квітів, намагаючись по їхніх поглядах — білих, блакитних, рожевих, жовтих — прочитати те, що вони, безумовно, виражали. А, безперечно ж, мали виражати, як виражали очі твої, чи твоєї матері, чи твоїх товаришів, і лише потрібне було якесь внутрішнє зусилля, якесь раптове просвітлення твоєї душі, щоб усе стало тобі приступне й зрозуміле... Проте квіти весело й добре дивилися на тебе, дивилися в небо, дивилися на всенький білий світ, щось при тому виражали їхні різньокольорові погляди, й іноді тобі починало здаватися, що ось-ось, якась мить — і ти осягнеш, і ти зрозумієш! Але мить та не наставала, можливість її лише відчувалася тобою, і ті погляди квіток залишались так і нерозкритими...

Неспокій оволодівав єством — була таємниця в світі рослин, ти відчував її, здавалося, годен розкрити її, здатен осягнути її сокровенний смисл... але вона зоставалася десь біля твоєї свідомості, на її берегах, і ти лише смутно міг відчувати її і здогадуватися, в чому вона полягає.

Вас ніколи не тривожило відчуття знайомості якоїсь місцевості — лісу чи поля, де ви ніколи раніше не бували й куди навідалися вперше? Це відчуття находить раптово, ні з того ні з сього, воно пригнічує вас, настроює на журливий лад, і ви, дивуючись, починаєте впізнавати навколо себе те, з чим раніше ніколи не стикалися... Глиняний горбок, у підніжжі сіріють печерки, з яких беруть глину; на горбку супиться вилізлою стріхою хатина, а коло неї похилені ворітця; червоний півень самотиною стоїть на стежці, високо задерши голову; йде смаглявий хлопчина, як він уже йшов колись перед вами, й дивиться на вас знайомим поглядом; ось-ось обізветься до вас, як до свого близького, й ви остаточно впевнитеся, що вже колись зустрічались; і так само тоді небо лляло донизу сизий, натомлений спокій; й таке саме тоді мали ви відчуття — гострої знайомості, неодноразової повторюваності цієї картини й цих відчуттів.

А чи переживали ви коли, довгий час залишаючись наодинці з природою (над лісовою річкою, скажімо), чи переживали ви не так коротку мить, як тривале відчуття, що душа ваша зливається з цими деревами і їхнім тихим шумом, з течією зеленавої води, що вона становить одне ціле з рівномірним погойдуванням очеретини, побіля якої з'являються плавні півкола, одне ціле з розсипищами білого піску, з сонячними спалахами на хвилях? Начебто раптово душа природи стала вашою власною, а ваша злилася з душею при-

роди, й тепер ви вже ніколи не зможете бути самі по собі, ви наче стали брацем природи. Брацем спокійним, який не бунтуватиме, не вириватиметься з полону цього дивовижного сприйняття і злиття з навколишнім світом. Наче вивітрилося, спливло з вашого єства все людське, все звірине, все те, що єднало вас зі світом бурхливих пристрастей, а натомість наділені ви даром сприймати одвічну сутність плину води, погойдування очеретини, сонячного блиску на хвилях, перешіптування лісового листя над вашою головою. Слухаєте голос природи в самому собі, й говорить вона до вас не так, як то вам може здаватися, а власним своїм тоном. Ви втрачаєте відчуття своєї істоти, ви перестаєте усвідомлювати себе — натомість відчуваєте зараз річку, ліс, повітря, усвідомлюєте все це сукупно. Ви наче стали на якийсь час органом, з допомогою якого природа усвідомлює саму себе, намагається зрозуміти в усіх зв'язках.

Ви тоді наче сама суть природи, наче втілення її таємниці, яка зненацька розкрилася перед вами просто, широко, вагомо, яка переселилася в вас — жахнула вас своєю простотою й вагомістю. Ви перебуваєте тоді в стані, що схожий на прострацію, але це не прострація, ні, це особлива форма вашого просвітлення, вона по-своєму натхненна, по-своєму значна, і ви повинні прислухатися тоді самі до себе з особливою пильністю, бо чи ще вдасться коли зазнати такого стану, стану осяяння! Ваш розум розчинився в повітрі, проник у судини трав, просочився в найтонші капіляри коріння, рослини мислять по-вашому, а ви мислите по-рослинному; тепле почуття сонячного променя стало вашим почуттям; любов літнього вітру напоїла вас і сповнила вітровою любов'ю до всього сущого, в тому числі й до себе...

Природа — наймудріший співрозмовник, рівного їй нема; вона допомагає вам відкрити в собі якості, про які ви й не підозрювали... Вам ніколи не здавалося (отак — раптово, неспогадано, коли ви про це зовсім і не думаєте, а просто дивитеся на нічну зірку чи на зарослий бур'янами горбок), що ви вже жили на цьому світі? У вас немає певності в тому, ким або чим ви тоді були. Можливо, найдрібнішою мурахою, що разом з іншими клопочеться в хідниках свого мурашника; можливо, були ви польовим зайцем, його жадобою бігати й жити — бо чого ж ото вас ріже по серцю його передсмертний крик, чому він для вас такий зрозумілий і вражаючий; а то могли ви бути калиною, її білим пахучим квітом, її ягодами — червоним болем тих ягід і їхньою гіркотою. Могли ж бути, могли, бо хіба пам'ять про ті перевтілення не живе в вас, хіба вона

іноді не просинається, щоб гостро нагадати про ваше минуле життя, хіба ви іноді не відчуваєте, що вам близький, як свій власний, страх загнаного звіра, що ви якнайглибше здатні осягнути тремтіння тополиного листка в місячну ніч?!

Коли залишаєтеся наодинці з природою... Ще про одне хочеться запитати: а чи не здавалося вам, що на цій землі живете ви вічно, що вашому життю немає початку, що й кінця йому теж не буде? Бо ж не може, правда, що не може, обірватися раптом на півшелесті, на півсплеску оцей світ, не може перестати існувати пісня вітру, його любов — то впокорена й лагідна, а то жагуча й бурхлива. І ніхто вам не скаже, ніхто не вгадає, яких форм набере воно в майбутньому — будете ви глиною, порохом чи золотим місячним промінням, будете ви кущиком татарського зілля на якомусь болоті чи тужливим летінням поворозки бабиного літа, будете ви сивим лепетом любистку в грозову ніч а чи однією з найкращих барвинок у семибарвній веселці над рідним або ж над чужим краєм...

Наодинці з природою прислухаєшся до биття свого серця і в його битті вловлюєш, як уперто, як вагомо й значущо б'ється серце вічності, серце самої природи.

СТАРІ ДУБИ НА ГАЛЯВАХ

Вперемеш із осокорами ростуть дуби. Тут, на луговинні, їх не так і багато, стоять вони віддалік один від одного та й від інших дерев, а тому повиростали великі, гіллясті. Коли вдвох узятися за руки, то їхні стовбури навряд чи охопиш, хіба що втрьох удасться. На широких галявах дуби ці почуваються, мабуть, самотніми, але вони вже позвикали до своєї самотності і, здається, раді їй. Бо старі. Тому-то вони ледь-ледь усміхаються своїм молодим блискучим листям і тоді, коли заливає їх сонячним промінням. Навіть не самі всміхаються, а чужа усмішка проскакує по їхніх зелених шатах. А здебільшого стоять вони навіть у погожу пору якщо не похмурі, то важкувато спокійні, якщо не зажурені, то запечалені якоюсь думкою. Не обрадувані нею, не втішені, коли б ото стрепенутися, загомоніти, залопотіти, намагаючись виказати її вголос самим собі й своїм віддаленим товаришам, а саме запечалені. Скрадливо так шепочуть, ледь чутно, а то зітхнуть — і все, довго вже не обзиваються.

А тому що замислені вони такі й статечні, то тут — поміж заплав, поміж усохлих і невсохлих рукавів та рукавців великої річки — й саме повітря видається незрушним та гордовитим, наче ота трудна дума передалась і йому, наче і йому відома, пронизала своїм настроєм.

Ви ніколи не помічали за собою, що в полі маєте один настрій, біля річки — зовсім інший, а в лісі — то й зовсім одмінний? Поле наче додає широти й волі вашому душевному стану, ви немов зріднюєтеся з ним; так само зріднюєтеся з річкою — і раптом у собі відкриваєте щось таке ж пекуче, сумовито-вічне. А вже в лісі дух ваш підростає, урочистішає, величнішає. Але, знову ж таки, не скрізь однаково, поміж різних дерев буває по-різному. Серед густо посаджених вільх вам тривожно й незатишно, щось не дає вам спокою, муляє, турбує — що саме, що? Оглядаєтеся по боках, намагаєтеся запримітити щось, але ніде нічого, тільки похмурі кущі, невеселе гілля низько понахилялося, тьмяні якісь закутки... Поміж старих ялин, із яких пооблазила кора і вони поблискують жовтизною голих стовбурів, п'єш насичене глицею повітря, далеко тут видно на всі боки, і твій мінор — повільний, неповороткий: він ходить за тобою слідом, дихає на повні груди, нагинається за блідою квіткою, якщо така трапиться серед опалої хвої, йому тут спокійно і добре — твоєму розважливому настроєві.

А в хащах, де все переплелося, переплуталось, де сухі гілки перепиняють шлях, де сучки — як відточені багнети, почуваєшся загнаним звіром, обкладеним зусібіч мисливцями, переслідуваним страхом і відчуттям смертельної небезпеки. Швидше б вирватися на відкрите місце і там знайти порятунок або ж хоч прямо глянути в вічі смерті... Поміж молодих берізок ти й сам уже молодий, такий самий безтурботний, як вони, тобі хочеться всміхнутися, спадає тобі на думку щось добре, приємне — і ти вже почуваєшся щасливим, великодушним; те жорстоке й лихе, що затвердло було в твоєму єстві, раптово відм'якло й розтануло. А вже серед старих беріз і твої настрої немов подорослішали, ти сповнюєшся повагою до їхньої нічим не прихованої жіночності, до їхнього жіночного благородства. Вони тобі такі близькі, зрозумілі; можна сісти на діл, і вони, погойдуючись, вкриватимуть тебе своїм рухомим холодком, голубитимуть тебе ласкаво, як на те здатне лиш материнське око.

На полянах поміж дубами викосили траву: свіжіша ще лежить у покосах, а давнішу згорнули в копички. Повітря насичене тривким зів'ялим запахом,— цей запах згодом пе-

реслідуватиме тебе й зимою, нагадуючи про літо, й перед очима поставатимуть широкі галяви посеред річкових рукавів та рукавців, а на них дуби стоять. Кожен немов стереже свою галяву, кожен немов неприступна фортеця: й там, де траву вже викошено, де вона полягла в покосах чи в копиці складена, то галяви там світліші, прибляклі, й на них дуби, які ще недавно ввійшли в свою зелену силу, здаються грізніші й похмуріші; а на темніших ділянках, з невикошеною травою, дуби спокійніші, не такі відверто рішучі.

У цьому закутку не видно протягом дня жодної людини. Хоч би навідався той, хто косив сіно,— нікого! Лише старі дуби стоять, а молодих — нема, ні стовбурця... Про звірів кажуть, що рідко хто з них помирає своєю смертю, а коли вже помирає, то неодмінно чи в лігві своєму, чи в найглухішій норі. Там, де ніхто не зможе побачити його труп, не зможе його — тепер уже безсилого, нездатного до опору — пошматувати. Лігво чи нора стають для вмерлого звіра могилою, у яку він сам себе кладе... І чомусь починаєш думати, що старі дуби неспроста опинилися в цьому потайному місці, що вони, проживши свій вік, зібралися тут із усього лісу, аби в самотині провести останнє, недожите. Й що зараз ось я підглядаю за чимось сокровенним, за тим, що заказано людському оку й людському розумінню.

В яких роздумах проводять вони решту свого життя? Що їм відчувається, про що міркується — підхмарним велетням, оцим дідуганам, незборимим лицарям невмирущого лісового духу? Які мудрощі судилося долею виколисати їм і зберегти, щоб передати наступним поколінням, щоб і вони їх зберігали та й передали їх далі, у майбутнє,— в те майбутнє, ліси якого ще не посаджені й не шумлять, яке ще навіть у жолудях не сповито? Старі дуби мовчать, не відкривають своїх таємниць, про них можна здогадуватися лише по тому, як дуби супляться, як твердо й рішуче темніє їхнє листя.

З якоїсь миті мені починає здаватися, що в лісі, крім мене, є ще хтось. Озираюсь, бо тут навкіл далеко видно, проте ніде нікого. Пробую зосередитись, пробую забути, але не в силі, бо навіть шкірою відчуваю чиюсь присутність. Це відчуття заважає мені, воно вторглося в мій спокій, вдерлося, як хитрий, обачний завойовник, і вже підпорядкувало мене собі повністю... Ген там, либонь, коло озерцяти щось майнуло. Йду покосом, наче стежкою, дивлюся перед собою — за кущами хіба вгледиш! Лози засріблилися зелено, замахали своїми замашними променями, а за їхнім застиглим дощопадом — сивий кінь. Пасеться собі, тільки зрідка вухом стриже.

На мене він і глянути не хоче; теж, мабуть, старий та дрімучий, як і дуби, бо чого б ото так?.. Побачивши коня, я зразу ж позбуваюся дражливого відчуття, що за мною хтось підглядає, й так само по пругкій стежці покосу повертаюсь назад.

Але тепер починає мені здаватися чомусь, що дуби втратили свій недавній спокій, в шелесті їхнього листя звучить тривога. Чого б їм непокоїтись? Ага, зрозумів: я заважаю їм, бо чужий тут. Я вторгся сюди, порушив ту рівновагу, яка панувала в природі, порушив таїну їхнього потаємного мислення. Своїм гнівливим шелестом вони проганяють мене; німі їхні погрози наростають, вловлюю їх у всьому — і що ж мені залишається діяти?

Йду геть, бо вони мене прогнали. Прогнали велично й мудро, як на те здатні самі лише дуби. Вони мене перемогли, я подоланий. Зупиняюся віддалік, оглядаюся: стоять на своїх галявах, як і перед тим стояли, кожен схожий на зелену неприступну фортецю.

Наче неймовірні доісторичні створіння, що повиходили з лісу й закам'яніли назавжди...

ЦВІТУТЬ САДИ

Упродовж усіх днів цих — невідчепне бажання написати про те, як цвітуть сади. Але яким сюжетом організувати свою розповідь, як розвинути той настрій, що пронизуватиме її? Сюжет чомусь нізвідки не приходить, як і настрій. Власне, сюжет і настрій таки є, вони зараз поєдналися в одному — в тому, як цвітуть сади, в невідчепному бажанні написати про це.

Чи неодмінно слід згадувати про солов'їв? Звісно, можна й не згадувати. Але чому б не написати про те, який шарварок зчиняють вони посеред ночі в розквітлому садку? До світанку садок гримить їхніми голосами. Але ні, то навіть не голоси, а дивовижні вогнисті струмені, що вириваються з пташиних горлянок. Ті гарячі струмені дуже швидкі, й солов'ї, щоб не попектися, намагаються випустити їх із себе якомога хутчіше, і коли вони хапають ковточок повітря, щоб остудитись, тоді бистрий плин звукового вогню перериває ться, це схоже на раптовий чорторий, на поріг — і отак трель за треллю, трель за треллю. Одні випускають той огонь в такому неможливому екстазі, наче нема для них нічого солодшого, наче вони поклали собі й згоріти в тому сатанин-

ському вогні, а інші — ні, інші, либонь, сподіваються ще врятуватися, бо чого б ото, порскаючи полум'ям, так запопадливо, так часто, задихано ловлять хоча б трішки, хоча б крапелинку освіжаючого повітря?

З кожного солов'я фонтанує огонь, кожен зійшов цієї весни на вогнище самоспалення, і молоденький садок біля хати горить, дише вогнем, який при бажанні можна було назвати солов'їними піснями, а якщо страждаєш велеречивістю, то навіть осанною весні. А чому б і справді не захворіти на велеречивість і не назвати осанною?

Поскільки в раю нема страшних вогнищ, бо праведникам нема за що каратись, то цей передранішній садок — весняне пекло, й там на кожному дереві розкладено сяюче золотом багаття, а на тих багаттях конають солов'ї. Їм страждати, мучитись — і в тому знаходити найбільшу втіху, бо, видно, такі вже вони з правіку.

Вечірня вулиця — в берегах вишневого цвіту. Вечірня вулиця — наче дно річки, по якому ти йдеш, ідеш по грузькому піску, а з обох боків над тобою здибилися білі пахучі хвилі. Вони поки що застигли, вони поки що дивляться цікаво на тебе кожною своєю квіточкою, вони ніби очікують слушної миті, щоб линути донизу, в цей неприродний вакуум, і залляти його до верхів. Накрапає теплий, справді-таки дрібен-дрібен дощик, дерева стоять чи то в парі, чи то в ріденькому туманці, який зм'якшує все, злагіднює, і маєш таке відчуття, ніби зараз ти присутній при акті першотворення, наче ти перенісся в первісні часи. Бо й тоді так само цвіло дерево. Зрештою, так воно цвіте завжди.

І якими безглуздими, якими несправжніми здаються, коли вбираєш у себе мудрість розквітлих дерев, людська жорстокість, зло, несправедливість, підлість, кровожерність. Отут, серед цвіту, здається, наче й нема всього того в світі. Отут, серед цвіту, здається, що якби людина повчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі й природі.

Ще ж наче й не одцвітати садкам завтра чи позавтра, бо яблуні лише збираються випустити цвіт на волю, а проте на землі вже біліє опалими пелюстками. Й чорна земля здається від них ще темнішою, відмолодженою. І хоч криницю накривають дерев'яною накривкою, а проте у витягнутому відрі води плавають змарнілі, зводянілі пелюстинки, бо ж вишня стоїть над самою криницею. Ось ти сам нахилився — і з голови твоєї посіялось два чи три кружливих крилечка.

Можна стежити, як смеркає небо, повітря,— й розквітлі дерева теж смеркають. Частку за часткою свого пелюстково-

го світла віддають вони похмурим посланцям ночі, проте не все, проте дещо залишають і собі. А тому, гаснучи, не зовсім пригасають, і пізнього вечора вони обачно так, хворобливо світяться; а потім і вночі, коли вийдеш на них подивитися, вони вперто не примеркають, випромінюючи хоч і коротке, хоч і зжухле, та все ж таки світло; а далі вже, під ранок, вони, ніби омившися свіжістю, починають теж розвиднятися разом із досвітком, і недавно прижухле їхнє світло займається невбитою внутрішньою снагою. І хоч як прагла погасити їх ніч, хоч як силкувалася вбити їхню чисту душу — але не вбила, й ось тепер, при сонці, всі вони раптом вибухнули ясним цвітінням, і воно таке яскраве, що затьмарює й цей день.

Потім ідеш чи їдеш — і скрізь помічаєш лише розквітлі дерева. Ось велика й стара черемха за плотом обібралась кетягами, наче на старості не могла додуматися до чогось хитрішого. Ось чорна груша — вона врівень із осокорами та акаціями — завирувала, запінилася цвітом, і він рясним водоспадом скочується по її кістлявому стані аж донизу. Дикі груші стоять на узбіччі дороги, й такі ж вони тепер примітні на тлі голого зораного поля! В лісі, де не всі ще дерева розвилися, а тільки молодий підлісок опушився сонячним янтарем, де-не-де побачиш застиглу при землі білу хмарину, вони немов кульбабами поопускалися, ото дуне вітрець — і обсиплеться все раптово, наче й не було, і зостанеться цей зелений ліс без святкових огнів.

Без святкових огнів розквітлого дерева.

В ці дні тільки й дивишся, що на цвіт. Помічаєш його скрізь — на грядках, на узбіччях, у якомусь захаращеному сміттям рову побачиш на кволому стебельці різнобарвне буяння, або ж на балконі міського будинку — жовтим там вабить зір, синім чи фіолетовим. І неодмінно звертаєш увагу на тих людей, що несуть із собою квіти. Ось ця жінка тримає тюльпани — і вже її миттєвий образ у твоєму уявленні буде пов'язаний із густо насиченим, пристрасним тоном тюльпана. А та дівчинка — лякливе створіння з дрижанням чорних, загнутих вій — так раптово і так влучно сама допомогла тобі знайти порівняння для себе з нарцисом, бо несе ж у руці довге стебельце з широко розплющеними пелюстками, з жовтою цяткою некліпливого погляду. У кого з собою й гілка вишнева — ні, не вишнева, а коралова ця гілка, і з яких далеких і синіх океанів весни, з якого атола приніс її отой рудявий мрійник із холодним прижмуром очей?.. Бачиш ти в ці дні безліч людей-конвалій, людей-фіалок і, либонь, у

кожному вловлюєш щось трохи від тих квітів, які вони мають із собою. І тоді думаєш, а може, й справді люди вирішили остаточно прилучитися до почуттів, злагоди й терплячої мудрості оцього велетенського, розмаїтого світу квіток, навчитися в них особливого саморозуміння, перейняти їхній смисл наземного буття?

Як усе-таки добре, що природа, відроджуючись, зацвітає...

ПЕРШИЙ СНІГ

Якось так добре було того дня... Падав м'який сніжок, засипав чорну землю, усе сповивав своїм лагідним білим сяянням. Вишнево-яблуневі садки, ще сьогодні зранку такі змерзлі й розпачливі, подобрішали, потеплішали; село звеселіло, людські обличчя погіднішими стали. Все навкруг немов помолодшало — глиниста в'язка дорога, хати з темними поглядами шибок, наче спідлоба, вітер помолодшав, люди. Й думки, ще вчора схожі своїми настроями на осінню сльоту, раптом побадьорішали, потекли швидко, заспішили. Так мені було добре, що я, йдучи по вулиці й прислухаючись до відмін у природі та в самому собі, зненацька став як укопаний: здалося, що в скронях тонко задзвеніла радісна кров.

Я цікаво приглядався до кожного, кого зустрічав; зазираючи в очі, намагався визначити, чи всі погляди полегшали й посвіжіли. Ген пролетіло двоє очей іскристих і ясних, наче їх натерли першим цим снігом. Двоє синіх тремтіли в переливах густих огнів, глибоких і бездонних. І раптом наразився я на чорну грудку тужливого погляду — що, обминув її перший сніжок, не осяяв своєю чистотою? А чи грудка та чорна чекає заметілей, щоб занесло, завіяло?..

Летить і летить, сіється, стелиться, припадає, падає — оце біле тремтіння снігу, оцей незрозумілий спокій. Біле тремтіння — а водночас же безкольорова барва холоду, безбарвний холод зими... Не втихаючи, не вгамовуючись, лава за лавою, котиться донизу: так, очевидно, наступали на Київську Русь полчища печенігів, диких племен, татарські та монгольські орди, наступали невідворотно, як цей сніг, насувались хмарами і гинули, як цей сніг, і руська земля приймала їх у своє лоно незбагненно й невідворотно, як приймає цей сніг.

Ще недавно зоране поле за селом кричало чорним криком, жахом похмурим було пойняте: було як селянська за-

мордована маса після придушеного бунту. А тепер забіліло, зализавши свої рани, і таке незвично сліпуче, немов усміхається змарнілою усмішкою, а в тій усмішці є розуміння чогось вищого, вічного й справжнього...

Ходжу й ходжу в той день, до всього приглядаюсь. Чисте все стало навкруги, немов раптово виказало свою приховану сутність, немов усе — й кожен кущик, і дерево кожне, воріння, городи, горбки, стеблина всохлого бур'яну — відкрило частку своєї душі, дозволило подивитися на те найкраще й найсокровенніше, що в ньому є, але ж прикрите корою звичності й повсякденності. Й таке почуття маєш весь час у самому собі, наче ті перші сніжинки, наче їхнє безкольорове, але якесь вражаюче мерехтіння-переблискування теж уплинули на тебе, висвітлили потаємний куточок душі, який заяскрів добрим, спокійно торжествуючим сяянням самому тобі й усьому навколишньому. А можливо, цей перший сніг упав на буденну кору твоїх очей, омив їх, очистив — і завдяки цьому відмінився для тебе весь навколишній світ?

Уночі виходжу надвір — дитячий доторк летючих сніжинок до шоки і несподівано гострий студений пах, який іде від усього. Цим пахом дишуть старі дубові двері, сніпок сухого кукурудзиння під стіною, груша, з якої обсипалось ще не все листя — й тепер воно стовбурчиться на гіллі нерухомими замерзлими пташенятами, пахом цим студеним пронизане густе свіже повітря.

Кілька днів по тому падає й падає сніг. Усе позакутувалося, затушкувалося, загорнулося, усе таке добродушне й лагідне, кругле, вдоволене. На вигоні зліпили бабу — вона опасиста, дивиться перед собою сторопілим, безглуздим поглядом чорних вугляків. І чомусь уся ця зима, яка щойно почалась, уявляється мені — зараз і наперед — отакою круглою, лагідною, вдоволеною, що дивиться перед собою неживими очима, які не в силі нічого збагнути.

За сніжними днями — вітер із порошею чи без пороші, морози чи ожеледь, небо вечорами червоніє при заході кривавo й жорстоко, але в мені весь час живе чомусь лоскітливо-зворушливий спогад про той перший сніг. Отак іду кудись чи розмовляю, читаю чи пишу, як раптово вдарить мене щось у груди, сколихнеться в мені хвиля — і вже ні про що не можу думати, вже стоїть переді мною перший сніг, оживає в пам'яті відчуття отієї чистоти, коли зненацька наче відкрилося, стало видне очам найсокровенніше в природі і в самому собі. Й до болю виразно постануть перед тобою всі ті картини, освячені першим снігом, чорне поле, упокорене ним, і те, як

приглядався до чужих очей, намагаючись запримітити в них одсвіти почуттів, пробуджених першим снігом.

Ще довго спомин про початок зими переслідує й переслідує, але з часом усе рідше. Пригасає, як теплий вогник уночі, від якого віддаляєшся, а потім одійдеш на таку відстань, що й не видно. От обернувся назад посеред поля, вглядаєшся в морок, мружиш зір, силкуючись порятувати ту золоту цяту з темряви, а його вже не видно, того вогника, його вже нема.

А чому б не повернути назад, щоб знову побачити його вогнисте тремтливе жало? Бо треба йти далі, вперед, через поле життя...

ПІЗНЯ ВЕСНА

Запізнилася весна в цьому році — квітень минав хворобливо важко: стояли впродовж холодні дні, потім блиснуло сонцем, розтанули останні кучугури, запарувало, защебетало — й знову насупилося все, повітря стислося від холоду, й душа теж зіщулилась, як молодий росток, що передчасно вигулькнув на світ. Навіть снігом сипнуло — лежав брудним осокориним пухом, як зухвалий відголосок зими, як студена рана на тілі землі.

Весна причаїлась — у сірій корі грунту, у деревах, у воді. Лише котики в лугах, зодягши хутряні кожушки, повискакували; та ще бруньки бубнявіли хоч і повільно, але невідступно, з кожним днем круглішали все більше, набрякали, опасистішали, і їхні клейкі окови, не витримуючи внутрішньої напруги, ледь-ледь лопали, виказували очам торжествуючу зелену барву майбутньої весни.

Відійшли проліски в лісі, вже засиніли фіалки, засвітився над опалим листям лісовий сон — вайлувата й трохи смішна в певності своєї краси квітка, а дерева стояли голі і, облиті байдужим промінням, сіяли навсібіч тонкий, ледь уловлюваний смуток. Лише на берізках вирізьблювалось перше листячко, ніжне, мов дитяче зітхання, і з його появою помолодшали, стали одухотвореними самі берізки, де-не-де вкраплені в похмурий хаос дубів та грабів, і весь ліс немов здобувся на просвіток, на надію.

Повітря ж якесь безпристрасне, стримане,— чому це раптом навесні забракло йому емоцій, шалу пахощів, які дурманять і п'янять, де пропала його здатність пробуджувати в людській істоті тугу, мов брунька, віру в споконвічний розквіт природи? Емоції теж, видно, причаїлись, і шал весни,

буйний, заховався десь, позирає на світ цей добродушним, спокійним зором розквітлих по озерцях та калюжках жовтих латашків...

Весну, либонь, зачарували, замовили, а тепер вона чекає й не може дочекатись на слово, яке відразу ж випустить її на волю, відімкне перед нею теремн холоду. На яке ж слово чекає вона? Хто має мовити його? Якою надприродною силою має володіти?

Травень, уже й не перший день... Одного досвітку виходиш надвір — і наче опиняєшся в іншому світі. Повітря м'яке й густе, воно влітає в твої легені, як літнього вечора, коли над стемнілою від довгих тіней травою стелиться прохолода, влітає тобі в ніздрі, в горло, в груди запах свіжоздоєного молока. Воно таке, це повітря, наче його щойно створили, народили, воно живе дивним своїм життям, тримаючи в собі тонкі стебельця туману, що виткнулися з землі й заколивались над нею, тьмаво-любисткові леза квіток, посаджених уздовж стежки, що веде в сад. Це повітря насичене чіткими, різкими звуками — воно сухо, раптово затріщить і розірветься ген там, через кілька дворів, то спалахне такою чарівливо-знеможливою мелодією за хлівом, що бовваніє між яблунь. Потім знов сухий тріск, швидкий, запопадливий, — хто це дере навпіл добротну тканину повітря то в одному, то в другому місці? Дере її завзято, не тямлячись, наче нарешті дорвався, допався, може навтішатися, випустивши на волю злого демона руйнації. І зразу ж — солодке тремтіння пристрасті, що хочеться очі заплющити й слухати. Вона сочиться в повітрі дрижачим разком, а які несподівані колінця, які переливи бажання й знемоги, любові й радості, і вся ця мелодія наче аж світиться, сяє, спалахуючи то срібними, то золотими зблисками. Здається, ці золоті та срібні разки мелодій зависають на голому брунькатому гіллі саду, можна буде піти й позбирати...

Співають солов'ї.

Чуєш їх уперше цієї пізньої весни. Повітря ворушиться від їхніх голосів, а що солов'їв не видно в примарному досвітку, то здається, немов це воно само співає й тьохкає, що це воно само отак заходиться в екстазі.

Смутний великий місяць низько повис над землею; він наче якийсь зів'ялий і змарнілий, посилає додому втомливе проміння, що губиться в передранішньому світлі. Той місяць такий по-людськи виснажений, що хочеться подивитися на нього раз і вдруге, а потім ще — наче аж здивувавшись і усміхнувшись йому...

Після цього досвітку весна вже не таїться — тепла й зелені прибуває, наче розіллялося одне й друге повінню, єство твоє довірливо розкривається назустріч сонцю, а туга брунька душі поволі розпукується, ростуть на її брунатній гілці листочки, і вітрець, налітаючи, лоскотно гладить, ледь чутно шелестить... Чому б тобі не уявити, що будь-якої миті може прилетіти на ту гілку весняна пташка і заспівати?..

СМУТОК

Що таке повернутися на землю, де минуло твоє дитинство?

Автобус одійшов, і ми з сином перечікуємо мряку під бляшаним козирком на зупинці. Асфальтована дорога темніє, далі починає блищати, і на її дзеркалі витанцьовують краплини. Дорога заблищала — й наче аж засвітилася, повеселіла з одного краю в другий.

Проходять незнайомі люди — байдуже мені до них, а їм до мене. Дивлюся на дорогу і бачу те, чого зараз на ній немає, бачу те, що на ній було колись. Відчуваю, що очі мої стають великими та сумними... Хотів повернутися в своє минуле життя, а повернувся поміж тіні, які тільки мені одному й видимі.

А може, кожне з тих, що проходять зараз по цій дорозі, бачить свої тіні?

Рушаємо, бо мряку не переждати. Вона — як елегійне зітхання, вона — як дрібненькі сльози споминів. Мені тут усе дороге й потрібне, тому-то ця мряка згодом, коли згадуватиму поїздку на батьківщину, весь час стоятиме перед моїм зором. Бачитиметься вона такою, якою є зараз, а може, й по-іншому ввижатиметься, набере в моїй пам'яті інших відтінків. Але не забудеться — з часом надаватиму їй усе більшої ваги, шукатиму певний смисл і знаходитиму його. В оцій теплій мряці, яких я за своє життя перебачив безліч і спокійно забув їх.

Сіється дрібна потеруха — і я щасливий, що вона сіється.

Стоять на дорозі дві старі жінки й уважно дивляться на нас. Може, хочуть упізнати? На якусь хвилю зазираю в живе світло одних очей, потім — других. Згодом я не раз згадуватиму їх, і вони в моєму уявленні стануть для мене очима мого краю, очима моєї землі, якими вона зненацька поглянула в мене. Отак із самісінької своєї глибини поглянула — й земля, і мряка ця, й дорога, й придорожня трава, й хати, й низеньке небо, уярмлене важкими хмарами.

Десь був я, десь їздив, десь жив і наче й не думав про цей рідний клапоть землі. Не думав? Так чому ж ось зараз усе таке мені дороге й рідне — осокори, викупані дощем; інтонація, з якою мовлено слово; порохнявий туманець, що сизіє праворуч над ставом, якого не видно за деревами; запахи, якими дихають на мене недавно засаджені городи, хліви, верби, бузина з ровів. Бо наче все те не окремо, не відділено від мене, а воно — це я, ми одне ціле, ми завжди були разом, й ніхто ні від кого не відсторонювався, не віддалявся.

Ми одне тіло, нерозчленоване, живе; живе навіть і тоді, коли мене не стане,— я тоді зостануся в пам'яті цих дерев, у пам'яті повітря, польових запахів, оцієї мряки...

Сумно й добре.

Син мій роззирається довкола, все йому цікаво. Може, й він назавжди запам'ятає цю мряку, й мокру дорогу, й сиві сплески осокорового листя, й оце густе повітря, що аж клубком стає в горлі? Може, запам'ятає, і колись ця земля озветься в ньому отаким самим солодким болем, як оце вона мені болить зараз?

І гляне йому в душу глибокими очима оцих трав, передвечірньої мряки, білуватого смутку, що никає в полі...

ОСЯЯНЕ СОНЦЕМ...

Хвилина до хвилини, день до дня — час лежить на берегах твого життя сліпучо-білим піском, годі з-поміж нього надибати для себе помітнішу піщинку, затримати погляд на яскравішій. І зненацька в цьому мертвому хаосі заіскрився тобі жовто-зелений кристалик, сонце в ньому затремтіло, переливаючись,— і вже весь пісок немов ожив для тебе, бо в ньому виявилася ця жива цята, що пробудила тебе.

Час — пісок сліпучий на берегах твого життя. А в самих берегах — таємнича течія твоєї снаги, жадоби твоєї, любові, прагнень і мрій. Ти думаєш про все це — й серце твоє забилося частіше, дужче, й наче завирувала таємнича течія, піднялися на ній і повищали хвилі пристрастей, і зняла над її поверхнею свої крила віра. Віра — в безначалля й нескінченність, в ту змінюваність твоєї істоти, яка раптово відкриває перед тобою спорідненість твою із кожною билиною, близькість твою до всього сущого...

В тому чорному лісі (рік тому чи два, а все це бачиться вже наче з найдальшої далечини) світло стояло ясне й вогкувате. Ще недавно весна тільки йшла, грузнучи в по-

темнілих снігах, дихала туманами, пускала з пагорбків зеленкувато-білі дзюрки струмків; ще недавно вона лише відчувалась у потеплілій свіжості повітря, в поблиску набучавілої кори на деревах, у тому, як увечері пахне вилізла з-під снігу стежина, що від легкого приморозку вкривається завмерлим тремтінням студених павутинок. Ще недавно...

А це стоїть між небом і землею велетенська прозора хвиля, огорнувши своєю млостю чорні, ще голі, дерева, мілкі яружки, схили яких засипано збурілим листям; тебе самого залила (і ти відчуваєш доторки тої хвилі на очах, на бровах, на губах, ти наче несеш її на своїх плечах, ти немов розгортаєш її своїми грудьми); й та жінка, з якою ти разом збираєш конвалії і яка, відставши, йде через отой сірий листяний клин, теж заллята хвилею прозорого сяяння.

Видно, що тут уже походив хтось, бо повно стрілчастого листя конвалій, але цвіту нема, навіть нерозпукнутого. Там і сям натрапляєш на зірвану стеблину, на ній біліє два чи три маленькі вічка,— бідною здалася комусь ця квітка, викинули... Берести й граби стоять на схилі незрушно, і як спускатися вниз, наче меншає і меншає сонця, воно немов залишається отам на горбку, де зостається жінка. Я раз у раз поглядаю на неї — її червоне волосся, розпушене, здається майже невидимим, воно схоже на німб навколо її голови.

Побіля лісової стежки, по якій майже не ходять, поміж тонких шабельок трави несподівано натрапляю на білі оченята конвалій — за листям вони ледь помітні, а коли нагнути листя, коли зазирнути під кущики з різних боків, то раптово стрічаєшся з їхніми чистими поглядами. Пахнуть ці квіти чи ні? Начебто ні, хоча й іде від них дух насиченої водою рослини, що навесні проткнулася з холодної землі... Ось воно що: пахнуть недавньою зимою, холодом.

Набравши пучечок, несу їх жінці, що сперлася спиною об стовбур дерева й дивиться вгору. По її обличчю не можна здогадатись, про що вона думає,— обличчя спокійне і безтурботне. Я задираю голову — на що вона дивиться? — проте верхівка граба не сколихнеться, небо пустельне, ніде нікого, хіба що оте дивовижне тепло заполонило весь простір, виповнило його. І чим ближче я підходжу, чим краще бачу цю жінку, тим менше здається вона освітленою сонцем, і вже немає тієї таємничості в її поставі, яку додає відстань. Здалеку вона була ближча мені, вона немов належала моїм почуттям — спогадам, а тут, поряд, я застерігаю на її обличчі якийсь чужий, невідомий мені вираз. Де вона зараз була, про що думала?

Ми кажемо одне одному якісь слова — про ці конвалії, про цю погоду, про ліс цей, але й вони, либонь, не в силі перебороти оту раптову відстань, яка несподівано виросла, коли я підійшов до неї.

Мертве листя шарудить під ногами — скільки його, цього шелесту, цього шуму, який іще недавно був зелений, який іще недавно ширяв по деревах, і вони ніжились у ньому, пливли в ньому! А зараз вони роздягнуті й похмурі, і не віриться, що знов до них повернеться минулорічний шум, листя його, що все це взагалі здатне повторитись...

Ходжу по лісі, збираю конвалії; жінка натомилася, вона сіла на пеньку посеред широкої галяви. Шукаючи квіти, я весь час позираю на галяву, щоб не відійти далеко, щоб не заблудити. І все ж таки конвалії мене підводять. Де їх тільки набралось уздовж яру — в блискучому зеленому шумовинні, вони поглядають розквітлими своїми очима, й ці очі аж надто розкрились, щоб в усій повноті сприймати цей весняний день, у виразах цих білих очей нема отієї настраханості й наївності, що в молоденьких бубляшків, які лишень однією пелюстинкою засвітились, а решту тримають укупі, під зеленою своєю травою.

Коли отямлююсь — маю повний жмуток, а навколо стоїть чорна, похмура рать. Куди йти? Як повертатись? Набираю в груди повітря й кричу, луна голосу котиться й пропадає, а у відповідь — лише світле мовчання лісу. Йду в один бік — ні, не сюди, простую в протилежний — теж не туди. Намагаюся відшукати свої сліди — де зірвані конвалії, де їх найменше. Зрештою виходжу-таки на галяву, а на тій галяві, ген-ген далеченько, сидить, як і сиділа, жінка, вона, осяяна сонцем, похилила голову, думає щось. І в ту мить, коли я побачив її, радість сколихнулася в моїх грудях, ніби туди аж надміру хлюпнуло проміння й причаєного лісового мовчання, я пішов швидше, швидше.

Й знову: про що вона думала? Бо підвела до мене далеке своє обличчя, глянула на мене далекими своїми очима, і в її погляді тануло щось далеке... Ні, вона не чула мого крику, вона отак сиділа, бо не хотілось нікуди йти, а лиш отак сидіти й слухати весняний смуток у самій собі.

Весняний смуток у самій собі.

Поклав їй на коліна конвалії — вони розсипалися білими твердими сльозами.

Скільки піску на берегах твого життя! Витік струмка замулено, годі й простежити його початок; десь були чорторії, була й врівноважена течія, меншали й вищали хвилі при-

страстей, крила віри здіймалися з більшою чи з меншою певністю... Та попри все — посеред сипучого піску часу, буденного й одноманітного,— трапилася раптом піщинка, яка начебто й не відрізняється від інших, та чимось привернула твою увагу. Й тоді оживає мертвий пісок минулого. Й тоді залишається в пам'яті чорний ліс, повний сонця, конвалії, жінка, для якої ти рвав конвалії, та ще живе в пам'яті луна твого голосу, коли ти, з холодком у грудях, кличеш, звеш і не можеш нікого докликатися в теплому весняному світі...

МІСЯЧНА ДОРОГА

Тонкий промінь торкнувся зголубілого вікна, й на склі наче накипіли шротинки золотого сяйва. Я спав, але цей промінь постукав у мої очі, постукав у мою душу — і тепер пробуджені очі пильно приглядаються до тієї вузької калюжки, якою стала шибка, а душа все більше сповнюється певністю, що вона теж поступово золотіє, заквітаючи жовточолим соняхом.

Сплять у кімнаті речі. Що сниться дубовій плечистій шафі? Можливо, те, як була вона колись деревом, і в її тілі й досі звучить шерех тугого листя, живе пам'ять про одуда, що дудів у її гіллі, живе пам'ять про старий ліс, де тхне мурашниками і струпішілим опалим хмизом... На етажерці стримлять стосики книг — як почуваються капітан Немо та Дерсу Узала, чи вгамувались хоч на хвилю компрачикоси, алхіміки, Пісарро, мушкетери?.. Сплетений із лози стілець ледь-ледь жовтіє: ніби місячний промінь присів на ньому спочити.

Голова стала безхмарна, світла й безмежна — либонь, умістився в ній увесь світ, про який можна лише здумати. Поволеньки зводжусь, поволеньки сідаю до вікна. Кругле днище місяця, натерте до блиску, хворо світиться в чистому небі. А небо — наче велетенська стіна провалля, покатий бік бескеття, на якому той місяць блищить великим та неживим оком. Хто це приглядається — з мороку всесвіту та з глибин ночі — до нашої землі, хто це так уважно дивиться в мою душу, наче хоче вивідати про мене те, що я забув або зовсім не знаю? І я теж починаю дивитися в те спокійне око, ніби силкуюся зазирнути в холодну душу всесвіту, ніби хочу передивитися місяць,— та марно. Бо скоро в моєму зорі плавають жовті кола, й коли я відводжу погляд, то перед очима ще довго тремтять розпливчасті, немов зіткані зі скорботних пилинок, місяці.

Дорога лежить попід вікном, і тепер ця дорога для мене

вквітчана місяцями: ген один гойднувся, ген другий. Аж поки очі мої відпочинуть, бачитиму я їх скрізь, навіть коли обернусь до темної тиші кімнати, то в кутку чи на стелі здригатиметься жовтувато-темний туманець примарного місяця.

Дорога похило збігає в село, ген отам над нею примостилася біла печаль хатин. Другим своїм краєм дорога раптово тоне в лісі,— той ліс схожий на замерзлу брилу невода, наставленого на срібнопері хатки, а вони так і не допливли до нього, позастигавши обачно. Може, хоч би одна зблимнула вогнями своїх невидющих очей? Не оживає, не засвічується — рано ще.

Відчиняю вікно, голова моя наче падає раптово в свіже повітря; воно таке прохолодне, що шкіра на лиці аж затремтіла від збудження, й губи мої стали від нього чутливіші, наче аж насторожились... Дорога вогко сіріє — вузька, бакаювата дорога в маленькому українському селі, що загубилося серед польових безмеж, загубилося на землі, що пилинкою крутиться в неосяжному просторі. Хто перший пройшов по неходженому степу, прим'явши молоду траву і налякавши диких сайгаків? Хто перший побачив обрій, тремтливий од струменів паркого тепла? Хто забив перший пакіл для свого житла, що поклало початок усьому селу?..

Малий, сиджу біля вікна і всього боюсь. Боюсь того, що проснувся, боюсь одчиненого вікна, великого місяця, причаєних хатин. А найбільше чомусь боюся дороги, та ще боюся заплющити хоч би на хвильку свої очі. Бо коли заплющу, то дорога не зникне, вона постане перед моїм внутрішнім зором, вона одміниться, оживе, й на тій дорозі з'являться для мене всі ті люди, які будь-коли пройшли по ній. Ще від того найпершого чоловіка — вів за вуздечку коня, приглядаючись, де можна було б прилягти й відпочити, а вгорі йому палахкотіло дорідне язичницьке сонце. Побачу димок над першим багаттям — вечір лагідний і тужливий, як заупокійна молитва, а димок гірчить полином, що тліє у полум'ї... Побачу ординців — курява заслала небо, стугонить під копитами та ратицями земля, реве худоба, жіночий лемент ножем крає цей зловісний гамір, і багряна смужка зорі на степовому овиді — наче скалка гіркої долі... Побачу я чи не кожну людину, що будь-коли жила в цьому глиняному, стріхатому селі,— встануть переді мною чорні обличчя зі стужавілою шкірою на вилицях, мерехтливими пекучими зорями заблищать очі, а порепані губи розтулятимуться, наче прагнутимуть сказати щось — і лише зіпатимуть, мов од нестачі повітря. Встануть переді мною людські чола — ви-

сокі, як небосхил, і низькі, наче їх придавила віковічна негода, й на тих чолах, вираних бідою і засіяних скорботою, прочитаю я одну спільну думку про шматок хліба та ще сподівання щастя. Ті широкі й вузькі смужки лобів — то борозни, то чорна рілля, то скам'янілі перелоги...

Дорога — наче нитка, що розмотується, і кінця їй не видно ні в минулому, ні в майбутньому. Зараз пахне порохом, прибитим росою, густим духом лопухів із узбіч, ізжовтілою лободою, щирицею, засохлими коров'ячими кізяками,— по ній ми прийшли з мороку віків і йдемо в морок віків. А обіч цієї дороги стоять хати, в хатах сплять люди, їм сниться їхнє життя, сниться смерть, сняться кури чи свині, а то й вітер із лісу присниться або страх, біда, жахи всякі,— мало що може приснитися здоровій людині. Як на землі, так і в землі лежать їхні предки, лежать пращури, які теж сплять, але сплять уже сном землі, води, піску, і їм сниться те, що сниться воді чи піску, а тому сни їхні відгадати ніхто не в силі. Їхні чола стали прахом, проте думки, бажання щастя й оте маловловне у виразах облич, що можна лише відчути, а виразити словами — годі, все це не вмерло, все це живе, і цю віру не можна не сповідати, поки сіріє через село оця німа, без'язика дорога, поки жовтий місяць згори заглядає в твоє єство.

Отак одчинити двері з цієї хатини, ступити в ніч, у прохолоду, ступити в мовчання — і до ворітцят, і на дорогу, а по ній куди вже захочеш, туди вже й підеш: чи в минуле, чи в майбутнє. Бо це здається таким самим легким, як перейти з однієї вулиці в сусідню, ото й мороки, що порох прилипне до ніг.

Відчуття змоги зробити цю фантастичну мандрівку таке сильне, що я починаю тремтіти, дрожем поймається моє тіло, й щоб не цокотіли зуби, то я зціплюю їх. Перед зором примарно сіріє місячна дорога...

По тому вже не заснути — дві цівки очей повернуті у власну душу, вони як два неклiпливі місяці, що пильно приглядаються до всього, що там діється, і під їхнім смутним сяйвом захололи в терплячому очікуванні доли й гори твоєї душі. Й лише час од часу раптовий дрож б'є тіло — що за кратери відкриваються, що за магма вихоплюється з їхніх гарячих горловин, стікаючи по схилах грудей, вистигаючи на крутизні обличчя?..

Удень ідеш по тій дорозі, на яку дивився вночі через одчинене вікно. Лине від неї давкий пах нагрітої сонцем куряви, вона немов пригасла й приблідла, вже не збуджує тих емоцій, що вночі. Вже не постають перед очима оті краплини, кожна

з яких наче вирізана на дубовій дошці. Ось осокір темтить чи то від страху, чи то в передчутті непояснюваного оргазму — від злиття з ясним днем цим, з доторком вітерцю. Суне худоба — важкі рогаті голови, червоні й чорні тіла, вилупкуваті осклілі очі. Ген по шпориші біжить півень — пробіжить і зупиниться, пробіжить і зупиниться, оглядаючись назад та притримуючи в горлянці булькітливий крик. Ось пройшла молодиця, опустивши погляд у землю, і на плечах своїх несла якусь невидиму ношу, зате, либонь, важкувату.

Хоч і хати світяться, хоч і дерева шелестять, хоч і люди йдуть,— а наче навколо сонячна пустеля тиші. Все так просто, знайомо, зрозуміло. Хата — це хата, дерево — це дерево, людина — це людина, і за ними більше нічого не стоїть, немає іншого змісту, отого, важливішого.

Село, ранок, вітерець, зелені шелести-шепоти, пустеля тиші...

Й дорога оця як дорога. Щириця, шпориш, сліди від ратиць, кізяки, курява. Веде вже ця дорога просто з одного села до другого, а там — до третього, та й годі. Ген вона біліє під сонцем, нудна й ледача, що не хочеться по ній до сусідньої вулички дійти.

Жовта магія місяця — десь далеко, наче її й не було, і спомин про неї, кволий, наче язичок свічки ополудні, в жнива.

СВІТ ПОЖОВТІВ

Пожовтіло листя на деревах, і листя твоєї душі теж, либонь, береться багрецем. Ось із каштана впав листок — великий, лапатий, мокрий; упав швидко, ніби гнаний донизу холодним ляком осені. А другий, одірвавшись, повиснув у повітрі, немов на невидимій шворці; повільно перевернувся — й знову висить; ще перевернувся — й висить. Що його тримає? Яка неприродна жага його зеленої молодості?..

Світ пожовтів. Куди б не йшов, а йдеш по зітханню, по багряних та золотих муках, по сухих зойках, по ледь чутних розпачливих скриках. Глід червоніє в полі поміж голого віття — і так стоятиме до морозів. У лісі стало вільніше, оголившись, він похолоднішав і почорнів; сонячні плями здригаються під ногами і теж, здається, почнуть шарудіти. Кожушок на ялинці геть свіжий і, ще недавно чорний од літнього тепла, тепер посвітлів, ясний.

Пора смутку; от цвіло літо — в природі і в тобі, а це

вже все дозріло, й ти теж дозрів і, звісивши голову собі на груди, наче стиглий плід, прислухаєшся до тремкого болю. Той біль у всьому — як стоїть між землею та небом повітря і як воно апатично забарвлено; біль і в тому, як із поля повертається дядько на возі — сидить згорбившись, і конячки його тюпають неквапно, ніби їм покладено отак ступати цілу вічність, а дядькові покладено нікуди не приїхати; невтямний біль і в тому, як, низько стелячись долу, літають чорні щури,— в їхньому швидкому миготінні похапливий страх, коли шукають, не в силі знайти вихід із безвиході.

Вода у річечці з торф'янистими берегами обважніла і стала наче нежива — майже не видно, як біжить. То недавно була легка од відображеного в собі синього неба, а це постаріла, і береги її полисіли, ніби звугліли... Не вода котиться, а потік в'язкої журби, у якій, либонь, не здатна водитися риба. Котиться, і чим довше стоїш над її мовчазною течією, тим зловіснішою вона стає, ось і думки твої підхопила, понесла з собою, і ти вже частка цієї течії, цього зловісного мовчання.

Небо вночі чисте, і видно, як падають зірки. Зривається несподівано, і ти встигаєш запримітити лише її полохливобілий слід. Зірка згоряє вгорі, і слід її теж згоряє. Котра зараз полетить? Ось та чи та?.. І в неспогаданому місці знову проллялася смужка чи то киплячого молока, чи то дихнуло розжареною його парою. Можна так стояти довго, і над тобою з моторошною похапливістю зненацька зриватимуться зірки. Й шезатимуть.

Потім сидиш у темряві неосвітленої кімнати; ледве вгадується за вікном ніч. Примружиш очі, і здасться, що через море мороку стрімко, топлячись, летить зоря. А вже потім довго прислухаєшся до своєї душі, як у ній легко опадає листя, як воно ледь-ледь зависає, ніби не бажаючи стелитись унизу, як там повіває гіркотою, свіжо струменить...

З книжки «У ЛЕЛЕЧОМУ СЕЛІ»

(1969)

ДІТИ ВІЙНИ

Найбільше любить Ганя вечірні присмерки — сонце пішло спати за далекий ліс, залишивши на обрії тремтіння золотого усміху, в селі шибки вже не грають відблисками, залиті темною водою мовчання, а по вулицях чи то курява застигла, чи легкий туманець. Тоді їй хочеться бігати. Наче вселяється в неї якесь чортеня — моторне, веселе, пустотливе — й те чортеня веде її то на край городу межею, то поза городами несе так, що аж у голові макітриться, чи в поле вижене, а в полі сивий спокій лежить на бадиллі бур'янів. Дивиться на все те, потроху заспокоюється, ноги вже не тремтять од збудження, та раптом знов чортеня ворухнулось у ній, шкрябнуло гострим пазуриком у грудях — і вже Ганя знову біжить, довгі коси розвіюються, руді й густі, а платтячко лопотить на ній, наче дощ періщить...

У сутінках діти збираються біля розбитої війною хати, яку так ніхто й не полагодив, і тепер стоїть вона пусткою, та й починають гратися. За листоношу виступає тітки Огірчихи синок, цибатий, миловидний хлопець, з якого всі кепкують, проте в глибині душі кожне любить. За листоношу він тому, що в Огірчука є польова сумка на ремінці, а в ту сумку він може накласти скільки хоч і повідомлень різних із фронту, і листів, і похоронних. Накульгуючи на ліву ногу так, як накульгує їхня сільська поштарка, він зупиняється перед гуртом дітвори, що сидить хто на чому, і вдавано хрипкувато каже:

— Доброго здоров'я вам!

Йому невлад відповідають. Огірчук, подумавши, додає:

— Боже поможи вам!

— Поможи Господи й вам,— тепер уже дружніше відповідають.

Огірчук підходить до Гані, залазить худою рукою до сумки і порпається, наче й справді щось там важко знайти.

— Вам, тітко Олено, сьогодні нема нічого.

— Чого ж це нема? — материним голосом запитує Ганя.— І минулого разу не було, і цього.

— Пишуть,— статечно відказує Огірчук.

— Господи,— по-материному заломлює Ганя руки й закочує очі під лоба, — коли вже та війна скінчиться!

— Скінчиться,— зовсім як їхня сільська поштарка, заспокоює її Огірчук. — Уже де той німець.

— Ти ж, дивись, хоч завтра мені вісточку од чоловіка принеси.

— Принесу,— обіцяє Огірчук.— Хіба я ваші листи собі забираю?

Той, кому сьогодні принесено листа, радіє. Ось усілася на колоді Килинка Мохор, і хоч не вміє вона читати, проте читає для всіх уголос із забрудненого рудого папірця, якого Огірчук підібрав десь у рову.

— Вірна моя жінко Секлето Іванівно,— співучим голоском читає Килинка, і щоки в неї пашать,— а також дорогі мої діти Грицько, Микола й Килина! Кланяюсь вам низько й передаю низький фронтовий привіт! У перших рядках свого листа поспішаю сказати вам, що я живий і здоровий, чого і вам усім бажаю від усього серця.

Трохи осторонь від гурту сидить смаглява, чорноока дівчинка — вона схожа на перелякану пташку, що й хотіла б полетіти звідси, та не може, крила їй підтято. Звати цю дівчинку Харитею. Харитя щулиться, коли чує дитячий сміх, і раз у раз втуплює очі в землю, наче силкується щось побачити... Зрештою, підходить черга й до неї. Огірчук, накульгуючи, наближається до Хариті і так покашлює, ніби йому й справді лоскоче в горлі.

— Боже поможи! — вітається.

— Поможи Господи й вам! — тихо відказує Харитя. І згодом: — А чи мені там нічого нема?

— Та...— мнеться Огірчук, який уже не вперше розігрує цю сцену.

— Ой лишенько! — скрикує мала Харитя, яка теж не вперше отак скрикує.

— Ось вам, тітко...— стиха проказує Огірчук і дістає з сумки заяложеного у мазут чи дьоготь папірця.

Це — похоронна. Й так, як узяла колись похоронну з по-

штарчиних рук Харитина мати, так само бере зараз і дочка. Повільно, з округленими очима. І, навіть не розгорнувши, навіть не глянувши, починає плакати. А що сльози спершу не течуть, то вона лише тре кулаками очі, лише вдавано схлипує. Згодом — уже по-справжньому, бо все-таки шкода батька, який ніколи не повернеться...

Смеркло, діти розходяться. Ганя, Харитя й худий Огірчук живуть на одному кутку.

— Чуєш,— по дорозі додому звертається Харитя до Огірчука,— може б, ти мені вже не приносив похоронної, коли вдруге гратимемось?

— Та хіба я хочу? — спроквола відказує Огірчук.— Але ж воно так.

— Ти не принось,— каже Харитя, в якої вже сльози висохли і голос рішучий став.

— Я б і не приніс...— знову своє править Огірчук.

— Чому мені та й мені? Комусь іншому принеси!

— Кажу ж? У них не повбивало, а твого батька вбило. Як же ми тоді гратись будемо?

— А ти принеси похоронну Гані, хай вона поплаче. Її батько теж на фронті.

— Але ж його не вбило...

— То, може, вб'є! — доказує Харитя.

— Ну, добре,— нехотя погоджується худий Огірчук.

Ганя спершу так собі слухає, наче то й не про неї. Та раптом до неї доходить зміст сказаного — і вона починає кричати на Харитю:

— Дурна ти! Безсовісна! Хай мій батько живе! Не треба на нього похоронної! Ти хочеш, щоб його вбило? — Тепер уже вона починає плакати і страх як ненавидить Харитю, яку перед цим жаліла і якій співчувала.

— Ну, баби,— заспокоює їх худий Огірчук.— І чого ото ви зчепилися? Коли не хочете, то більше й гратись у пошту не будемо, нічого вам не носитиму.

— Не йди біля моєї хати,— заступає Ганя дорогу Хариті.— Йди десь отам, городами, а біля моєї хати не йди!

— Та чи це твоя дорога?

— Біля моєї хати моя дорога — не ходи!

Що робити бідній Хариті? Хоч-не-хоч, а мусиш таки обминати Ганину хату, бо глянь на неї лишень, як розпасіювалася, зелені іскри з очей скачуть...

Мати дома. Картоплю тре на тертушці, отже, картопляники гарячі на вечерю будуть!

— Де це ти ходиш? — сердиться.— Де тебе носить?

— А-а, засиділися,— бурмоче.

— Бач, вона засиділася! То ти, дівко, дівувати? То тобі, дівко, гулі на мислі?

Ганя не заперечує проти материної «дівки», бо звикла.

— Та ми в пошту грались...

— Побудь дома, а я побіжу олії позичу в когось, бо картоплі натерла, та на чому все це смажити? Доглядай малого, бо воно не краще за тебе, десь ускочить...

— Бурчите й бурчите,— проказує Ганя тихенько услід матері, коли та вже ступає за поріг.

У Гані є менший брат Сергій. Народився він уже ген-ген після того, як батька забрали на фронт. Сергій удався крикливий і вередливий. Хоч і малий іще зовсім, проте все робить по-своєму, нікого не слухає.

— Ти що там товчешся під тапчаном? — запитує Ганя.

— Сиджу,— відказує не обертаючись, а сам якимись цяцьками грається.

— Так-таки й сидиш?

— Сиджу,— каже впертий Сергій.

— Ну й сиди, коли ти такий!

Тоді Сергій вилазить із-під тапчана й каже:

— Не хочу сидіти.

— То не сиди,— погоджується Ганя.

І Сергій, підозріливо глянувши на сестру, знову пірнає в свою схованку.

— Слухай,— звертається Ганя,— чого ти такий?

— Почалося,— бубонить Сергій.— Ти як мати стала...

— Ходи до мене, я тобі дірку залатаю на сорочці, а то світиш голим тілом.

— А, знаю я тебе, знову вколеш.

Мати приходить не так і скоро.

— Оце,— починає розказувати дітям,— до кого не піду, то ні в кого допроситися не можу. Нема олії та й нема! А не одне пообіцяло на картопляники прийти... Ледве в тітки Мушихи дістала трохи,— й показує дітям маленьку пляшку, де на дні жовтіє пальців на три золотистої рідини.

У печі тріщить бур'ян — ще за дня ходила Ганя по ровах та поназбирувала. Пахне гірким димом і першими картопляниками. Мати накладає дітям із пательні в миску, вони хочуть їсти — хіба ж їстимеш, коли гаряче, коли обпікає язик. Мати сердиться, що вони почекати не можуть, поки вихолоне, але де ж тут чекати, коли картопляники такі смачні з вигляду, що самі до рота просяться.

У сінях зашеберхало, далі щось за клямку взяло, ніяк не

годне двері відчинити. Рипнуло — і вже на порозі стала тітка Мушиха, мружиться на світло каганця та на полум'я в печі, і в самої обличчя полагіднішало від усмішки.

— Заходьте,— припрошує мати,— і не стійте, бо в ногах правди нема.

— Авжеж, нема,— погоджується Мушиха. Проте не сідає, а стоїть посеред хати і дивиться у вогонь. Уже згодом каже:

— А Танасюкова жінка вчора листа одержала від свого Танасюка, що лежить у госпіталі, що все добре, бо тільки одну руку відірвало.

— Він же кравець який! — налякано каже мати.— Як же він шитиме тепер?

— Однією наловчиться. Добре, що одна зосталася. Та й додому тепер пришлють його, бо з однією рукою багато не навоює. Це ж бо радість його жінці.

«Як подумати, то й справді наче радість,— сотається в материній голові,— бо спишуть його в чисту. Але як же це жити без руки?..»

— Ви знаєте,— далі провадить Мушиха,— тепер не тільки чоловіки інваліди приходять, а й жінки. Я недавно бачила якусь молодицю в районі, сама вона в солдатській гімнастьорці, а замість руки правої висить порожній рукав.

— Хіба ж війна вибирає,— сумно проказує мати.— Вона ні старого не помилує, ні малого.

— А я до вас чого це прийшла,— вже якимось іншим, ласкавішим голосом починає Мушиха.

— Скажете, ми почуємо,— відповідає мати і кладе перед дітьми свіжі картопляники з пательні. Діти вже трохи під'їли, то чекають тепер, коли вистигнуть.

— А скажу, скажу,— погоджується Мушиха. І на Ганю скинула своїм великим карим оком.— Чи не погадала б мені ваша дівка, га?

— На картах? — мати їй.

— На картах.

— І ви їй вірите? — з серцем мати.— Ото десь навчилася, що я й не скажу вам. Тулить докупи оті слова, аж смішно!

— Даремно ви так,— Мушиха своєї.— Бо вгадала ж вона Танасючці, що її Танасюк додому вернеться. Хай і на мого Федора кине.

— Ти чуєш, Ганько? — звертається мати до Гані. Звертається чи то сердито, чи то лагідно — не втямкуєш.

— Та де ж ті карти в мене,— відповідає Ганя.— Позичила баба Тетяна, казала, що завтра віддасть.

— Бач, як не повезло,— зітхає Мушиха.— А я ж так сподівалася. Це ж ти як погадала Танасючці — усю їй правду сказала, ось і лист прийшов, що руку відірвало.

Мати несподівано таки починає сердитись:

— Ти ото людям лихо не накликай! Розумна мені знайшлась. Угадуватимеш людям біду, то й сама від них біди начуєшся!

— І чого ви ото,— Мушиха до неї.— Хіба дитина зла комусь зичить? Все зло не від неї.

— Не показуй мені ті карти, бо отам вони горітимуть у печі. І де ти їх доп'яла? — ніяк не заспокоїться мати біля печі.

— Не ви їх діставали, не вам їх і палити!

Мати, либонь, не чує цього, а то вона б не змовчала. Не чує мати, бо в сінях знову зачовгало, хтось у темряві шукав клямку, долонею водив по дверях. Усі втупилися перед собою — хто ввійде?

Увійшов старий Швачко Денис. Мовчки голову схилив у поклоні, мовчки до ослона посунув — і вже сидить, наче давно тут сів. І завжди цей Швачко так увійде непомітно, завжди непомітно примоститься та й дивиться по кутках, наче щось цікаве хоче видивитися. Живе він самітно, то отак і ходить по людях, а найчастіше навідується в цю хату, де двоє дітей та солдатка.

— Яка там погода надворі? — обізвалася мати. Обізвалась так, для годиться, аби не мовчати.

Швачко лише поглянув на неї ласкаво — й не відповів. Мати спитала, чи він картопляників не хоче, та Швачко позирнув уважно на дітей, як вони їдять, і заперечливо крутнув головою.

Мушиха сказала:

— У вашій хаті хоч і голо, та затишно, тому й кортить посидіти, тому і йдуть сюди всі.

— То сидіть собі, сидіть, чи я кого виганяю,— мати їй на те.

Згодом ще кількоро людей надійшло — ось і посиденьки. А на таких посиденьках про що розмова? Тепер одна скрізь точиться розмова — про лихо. Бо хоч і погнали німців, хоч і війні тій начебто скоро кінець, але ж не закінчилась! Ось і жди, чи не станеться чогось із чоловіком твоїм, чи з братом, чи з сином...

Наговорились, помовчали, а потім ота Мушиха знов до Гані:

— То, може, ти нам заспіваєш?

— Чи ви, тітко, самі співати не вмієте? — серйозно відповіла їй Ганя, що уважно слухала балачку. Вона завжди так — коли зберуться старші гуртом, сидить і прислухається, а й то своє слово докине таке, наче вона вже стара.

— Чи в мене такий голос, як у тебе?

— Може, й кращий, ви лишень спробуйте.

Всі засміялися, аж каганець блимнув.

— Е-е, куди вже мені проти тебе. Замолоду, може, й співала.— Тут Ганя уважно подивилася на Мушиху — чи й справді ото ця зжовтіла, висмоктана лихоліттям жінка могла співати колись.— А ти ж ото пригадуєш, як для солдатів старалася, коли вони через наше село йшли?

— А-а, що згадали,— наче й невдоволено буркнула, а самій приємно. І, насупившись, додала: — Ну, добре вже...

Вона вийшла насеред хати — тоненька, руденька, очі швидкі й блискучі. Поглянула на матір, наче й не впізнала її, бо вираз обличчя лишився серйозний. Голосок її поллявся зненацька — хоч і дзвінкий, але переривчастий, неміцний.

— Ой джигуне, джигуне,
який ти ледащо,
ведуть тебе до пана,
сам не знаєш за що...

Дехто з жінок усміхнувся, а Швачко підпер кулаком підборіддя, втупився в Ганю, наче й не чув ніколи нічого кращого. Дивний цей Швачко, тільки те й робить, що мовчить. І чого ото він ходить до них? Мати вже кілька разів не пускала його через поріг, а він однаково навідується, наче й не сталося нічого...

— Тоді будеш знати,
як будуть карати,
і на руки, і на ноги
диби надівати.
Ой на ноги диби,
на руки дибята.
Оце ж тобі, джигуне,
молоді дівчата.

Мати теж усміхнулась. Лише Сергійко та Швачко були серйозні. Сергійко дивився на старшу сестричку не те що зачаровано, а якось вражено — він, либонь, нічого не міг утямити.

Ой на ноги диби,
на руки дибиці.
Оце ж тобі, джигуне,
гарні молодиці!

Ганя вже не співала, а майже викрикувала. Вона, здається, теж нічого не розуміла в цій пісні, проте мала такий вигляд, наче дуже сердита на безпутного джигуна за дівчат і молодиць.

— І в кого ти навчилася? — запитала Мушиха, коли Ганя закінчила співати.

Втрутилася мати:

— Навчилася, чого б доброго! А хіба на картах гадати хтось її вчив? Я вчила? Побачила раз — і перейняла. Вона лише зиркне скоса — й запам'ятала.

— Ніхто не вчив,— сказала Ганя.— Воно само...

— А як її батько? — знову мати.— Він же ото на балалайці бренькав і бренькав,— та й показала на балалайку, що біля мисника на кілочку висіла, замотана в пілочку.— Хіба він учився коли? Десь почує мотив, один лише раз почує, а потім сидить і награє дома.

— Вроджене,— мовила Мушиха.

Замовкли, наче роздумували про тих, кого зараз немає з ними. Та й невідомо, чи будуть коли.

Згодом стали просити в Гані, щоб іще заспівала.

— Якої ж вам? — запитала, ніби знала тих пісень безліч.

— Яку знаєш...

Примружила очі, чи то пригадувала, чи збиралася на силі. І знов її голосок поллявся, немов народжувався не в маленьких грудях цього дівчатка, а десь осібно:

Ой не світи, місяченьку,
не світи нікому,
тільки світи миленькому,
як іде додому...

Ще трохи погомонівши, посидільники розходяться. Останнім поріг переступає Швачко. Він іще б трохи посидів, та якось і незручно, коли всі прощаються. Переступивши поріг, таки зупиняється, наче не може втрапити через сіни. Зрештою, вертається до хати і, непевно всміхаючись, озивається:

— Оце мені сон приснився...

— Який іще сон? — сердито перебиває мати.— Йдіть уже, бо он дітей треба класти спати.

Швачко ніби й не чує її. Провадить далі:

— Сон приснився... Що лежу я на печі, а в вікно пташка залетіла й вилетіти назад не може... То, може б, Ганя відгадала мені, що до чого.

Мати пирхає і вже мовчить. Ганя й каже:

— Ну, гість якийсь приб'ється до вас, бо пташка — то душа людська.

— Начебто й не ходять до мене гості.

— З далекої дороги.

Швачко щось розмірковує. З язика його, здається, проситься ще якесь запитання. Не хоче чоловік виходити з теплої хати, щось його тягне й тягне сюди... Проте нічого більше не каже, бо господиня таки гнівається... Чути, як під вікнами шарудять його кроки, як він щось бубонить до себе.

— Ти, дівко, довго ще приманюватимеш сюди людей? — обізвалась мати. — Довго забиватимеш їм баки?

— Чи я їх кличу? Самі йдуть.

— І де ти брехати навчилась?

— А я не брешу, я правду кажу.

— Чого ж це ви картопляників не поїли? — вже добрішим голосом мати.

— Все нам і нам віддаєте, від свого рота одриваєте...

— Ну, годі повчати, я тут старша, а не ти.... Накинь якусь лахманину та віднеси картопляники своїй Хариті, хай покуштує...

— Я...— почала була Ганя.

— Що — боїшся? Язиком плескати не страшно, а тут боїшся посеред ночі на вулицю вийти?

Хотіла сказати, що посварилася з Харитею, що не пускала її сьогодні мимо своєї хати. Але мати й так сердита, то навіщо більше гнівити. Та й, коли подумати, бідолашна-таки Харитя. Сиротою зосталась, а їй ото, граючись, діти весь час про це нагадують. Треба Огірчука відучити од тієї гри та й інших, а то знайшли забавку.

Поклала картопляники в миску — і з хати. А надворі студено, зоряно, вітерець гострувати дме з причілка. Повільно пройти до Харитиної хати (недалечко ж тут) чи пробігти? Але коли це вона, Ганя, повільно ходила? Не може повільно ходити, коли таке в неї відчуття, наче весь світ хоче їй кинутися назустріч, кинутись прожогом, щасливо, захоплено!

В НІЧНЕ...

Спливає у моїй пам'яті село — велике біле гніздо посеред зеленої волі весняних полів. Спливає курна дорога, обсаджена осокорами, і щовечірній грачиний грай. Граків було стільки багато, аж чорно, й іноді здавалось, що то самі дерева голосно й гортанно грають, бо озвалась у їхніх душах чорна, невпокорена сила... Дорога не завжди була однакова. Взимку

легка й крилата, вона ковзала по собі співучі сани; восени вона важко порипувала, зітхала повними возами; навесні та влітку зеленіла, гінко випростувалась удаль...

Навесні та влітку гнали по ній коней у поле та з поля. Вже геть-геть вечір, повернулася з череди худоба. Од усього прослались такі довгі тіні, що й кінця їм не видно. І, заслане тінями, все довкола посвіжіло й потемніло, тільки верхи хат та осокорів хлюпочуться в блідому промінні. Сонце горить, догоряє, згоряє — воно побільшало, багряним стало, намореним.

Зайшло воно — і вже простір не такий стомлений, а наче побадьорішав і поздоровшав. Повітря густо посизіло, а ген там, у долинці між вербами, його наче легеньким туманом підсвічено, і воно таке свіже здається, що хоч біжи туди пити його. Й латку конопель на городі немовби водою побризкали — запахла вона тьмяною якоюсь гіркотою, запахла добре й збудливо.

І коли поглибшають та почорніють золоті сутінки, коли пригасне рожевий порох, тоді з далекого завулка виходять на дорогу коні. Табун наближається, неквапно копитить землю, йде з опущеними гривами, ніби щось вишукує внизу. Позаду, перекинувши на один бік обидві ноги, їде на коні, наче на тині вмостився, пастух Ілько Чечіт. Циганкуватий, круглоокий, і губи в нього якісь круглі, не тільки щоки, позирає він перед собою усмішливо та гостро. І на всіх він так поглядає — немов знає про кожну людину більше, ніж вона сама про себе знає, і життя він звідав до найсокровеннішого. А тому усмішечка, схожа на місячний човник, по його губах ковзає, і в погляді глузливий блиск.

Під Ільком кінь гнідий, спина пружно прогинається, ступає легко й весело — ніби відчуває, кого везе, хто і як на ньому сидить.

Табун посувається тихо, лише копита глухо постукують, та раптом кобила гризне зубами молодого коня, і він сахнеться вбік, вдарившись грудьми об свого сусіда. Вибігають до воріт дітлахи — дивляться. Зупиниться на подвір'ї жінка чи баба стара і теж дивляться. Чоловіки, котрі здибаються по дорозі чи по обійстях трапляються, проводжають гінку постать Чечета довгими, задумливими поглядами.

— В нічне, Ільку? — обізветься дехто, ніби й сам не знає.

Ілько й не ворухнеться, і усмішечка на його губах не прив'яне. Мовчки проїде далі, і вже ген-ген скаже — іншому стрічному, чи дереву, чи сам собі:

— А куди ж іще...

Отак ходили ті коні з дня в день, з літа в літо; отак супроводжував їх Ілько, з року в рік ще більше темнішаючи лицем та поглядом, і дивна усмішка його хоч і не зникла, зате з'являлося в ній щось нелюдське, майже нестерпне.

А на краю села, пригадую, стояли одна біля одної три хати, і господар кожної повернувся з війни інвалідом. Дядькові Федорові одірвало обидві руки, Гнатові Сухобрусу одну руку, а тонкогубому Сянику Медвецькому — ногу.

Траплялось так, що ввечері всі три сусіди виходили до воріт і, коли мимо проїжджав на гнідому коні Ілько Чечіт, розмовляли з ним.

— Чого ти не женишся, Ільку? — запитував дядько Федір і знизував плечима так, ніби хотів простягнути перед собою відрізані руки.

— Ти чого на жеребній кобилі їздиш? — кепкував Гнат Сухобрус, чомусь уже не перший рік називаючи гнідого коня жеребною кобилою.— Чого ти з нею злигався?

— В нічне? — хутенько, ніби те слово саме вирвалося, запитував Сяник Медвецький.

Ілько мовчки проїжджав мимо сусідів. На губах таїлася розумна усмішка. Вже опинившись у полі, відповідав нарешті, дивлячись на ті вогні, якими знизу догоряли далекі хмари:

— В нічне, куди ж іще...

І досі в моїй пам'яті оті коні й рожевий порох, збитий біля хати їхніми копитами. І на краю села стоять побіля воріт троє скалічених, побитих, знівечених сусідів, що проводжають очима табун, аж поки він розтане в мороці літньої ночі...

З книжки «СЕРПЕНЬ, СПАЛАХ ЛЮБОВІ»

(1970)

ВІДБЛИСКИ НА ОБЛИЧЧІ

З присвятою бабусі наївній...

Десь у глибокому дитинстві, у найдальших надрах пам'яті, котиться й котиться дим... Блакитний, неспішний, він стелиться вусібіч низько, наче гнітить його безмежне прозор'я вгорі. Яка тоді була пора — провесінь чи рання осінь? Забулось. Дерева ж стояли голі, городи пустельні, вигін німував. На тому вигоні, до якого виходило багато городів, і палили вогнище. Зносили сміття, згрібали листя, якесь соняшничиння приносили, бараболисько, сухі будяки, всохлу кропиву, кидали у вогонь щойно зірваний полин — і той полин, сходячи догори, немов зітхаючи, білим димом, дурманив і забивав памороки. У рухливих пасмах диму бігали дітлахи, а що їх не було видно, то чулось: ген веселий лемент пробіг із краю в край, майнув голосок якоїсь дівчинки, ось там пірнув чийсь сміх, а ген там випірнув,— голоси ворушились у кошлатих пасмах, дзвеніли, сміялися. Зводив голову — угорі повечірнє небо напиналось, добре й ласкаве, і було щось тоскне й щемке в льодяному мерехтінні зірок... Зривався з місця й біг у дим, назустріч вискакували прудконогі постаті, вихорами проносились, чулось поблизу гаряче дихання, сопіння, з розгону наскакував на усміхнене створіння у збитій на шию хустинці, встигав запримітити життєрадісний, якийсь сатанинський жар ув очах — і далі, далі, наче сам став грудочкою вогню, яка поти живе, поки ти рухаєшся... Далі, далі, наче прагнеш тією грудочкою радості в собі осяяти все навколо.

Багаття не вгасає, підгодовують його бур'яном і листям: гірко пахне горілим полином. Поприходили до вогню жінки й чоловіки, поставали, дивляться, мовчазні. Лиця їхні то

примеркають, то полум'я підмальовує їх жовтизною. Раптом багаття зчорніло, постаті втопились у диму, тиша, тиша, хоч би галузина тріснула,— аж хтось оддалік скрикнув, і вогонь зненацька бурхнув, скочив угору, ніби відповів на той дитячий крик. Підійшов кінь із спутаними передніми ногами, втупився, близько так витягнувши морду до палахкотючого листя,— й ніхто не відігнав його. Так дивились — люди й кінь, та раптом кінь заіржав сполохано і, високо скинувши спутаними ногами, скочив убік, погупав важко, аж земля, здається, здушено зітхала.

Сміття і бур'яни, які слід було попалити, вже згоріли, та люди чомусь не розходились; то те, дивись, приносило оберемок галуззя геть здалеку, з сусідньої аж вулиці, то інше; діти притягнули велику акацієву гілляку, ще вогку, й вона довго не займалась, а бризкала шипучим соком і, конаючи, потріскувала міцними жилами-волокнами. Несли дрантя, ганчір'я, хтось приволік гуму — й засмерділо дражливо... Їхав мимо дядько, повну хуру соломи додому віз; спинили його, почали солому смикати, у вогонь журбляти, аж поки хазяїн схаменувся, вйокнув — і поїхав далі. Навздогін йому сміялись, а діти ще довго бігли слідом, рвали віхті, він частував їх батогом так завзято, аж картуз із голови злетів...

Уже добре смеркло; ніч налягала грудьми на вогонь, і він, пригнічений, став чахнути. Хтось із дітей додумався відламати недогорілий акацієвий прут — і гайнув з ним по вигоні. Спершу прут жарів золотом, далі розпечено забілів, засяяв цяткою; цятка та бігла, поблискуючи, а коли дітлах узявся вимахувати гілкою, то зацвіли, заяскріли вогненні півкола, які одразу ж гасли... Решта дітей теж кинулась до багаття, взялись розкрадати із нього те, що можна було схопити в руки, щоб бігти й світити. На дітей сварились, та вони не зважали; скоро на вигоні, наче в небі, загорілись зірки; тільки вгорі вони були байдужі й мертві, а тут — рухливі, бистрі; кожен біг із своєю свічечкою й тримав її міцно — срібний вогник своєї радості, такої справжньої, такої видимої, такої збудливої! Свічечки зблискували, іноді перетинаючи шлях одна одній, збігались у гурт, розлітались, окреслювали кола, півкола, залишаючи по собі в повітрі довгі сліди, як то полишає падуча зірка. В кого пригасала галузина, той, захеканий, мокрий, з несамовитими очима, прискакував до недавнього вогнища, порпався у попелі, вишукуючи недотлілу хворостину,— й знову біг у ніч, долучаючи свою золоту цятку до негустої вогненної метелиці, яка кружляла на вигоні.

Скоро теплих сніжин отих поменшало; ще вирувало кілька, й не вірилось, що вони теж погаснуть, як і решта. Зосталось дві — біленькі, мигтючі; вони то сходились, то розходились — і зненацька щезли обидві, наче їх і не було. Щойно луг схожий був на сільське наше небо — і вже зчорнів: не горіли свічки в дитячих руках, кожна з яких означувала чиєсь палке серце, чийсь біг, чиєсь натхнення й захоплення... Повільно народились голоси, та тепер, без вогню, були вони якісь порожні й беззмістовні. Дядьки неохоче розходились, ведучи додому своїх дітей. Хтось приніс на коромислі двоє відер води, залив попіл — спершу голосно бухнуло, попелище кашлянуло парою, далі скрушно зітхнуло, навкруг поширився давкий пах.

Коли то було — не пригадую. Забув, ранньої весни чи восени — адже дерева голі стоять і тоді, й тоді. Але досі бачу спутаного коня, який витягнув голову до вогнища, і очі його, здається, ворушаться в білих відблисках, наче вони самі по собі, наче вони дві дивовижні нічні пташки, які ось зараз спурхнуть і полетять... Вогонь завжди притягає нас, і ми дивимось у його золоте бушовисько, наче він здатен підказати нам щось про нас самих, висвітливши найтемніші й найпотаємніші закамарки єства. Ми зосереджуємось, він навіює нам вселенський спокій; наш зір із речей навколишніх повертається всередину й тоне у власному безмежжі.

Багато по тому доводилось дивитись у вогонь. Пастухом у полі, коли пас череду, розкладали багаття, щоб погрітись або спекти картоплі. Тріщить сухий бур'ян, ти простягаєш до тепла босі ноги, щоб зігріти, а ніздрі вдихають то димок, то — коли вітер змінився — густі польові пахощі. Розламуєш чорний кожушок — іскриться спечена картопля, обпікає губи, язик, піднебіння... Або ж теплої осені в поріділому садку згрібаєш листя, носиш його рядном у хлівець, а яке листя та бур'янець зостались — палиш на городі. Крихітними рудими вивірками метушаться вогники, перескакують з листка на листок; ось один прудко побіг по бадилині, а вона з трубчастого вершка свого пахнула раз і вдруге цівкою диму; соняшничиння несподівано стрельнуло так, аж із миттєвого ляку в п'ятах кольнуло; сотаються й сотаються сиві пасма над викопаними корчами, над блідо-синіми, жалюгідненькими очками якоїсь пізньої квіточки-бур'янинки... Випадало дивитись на пожежу, коли горіла хата, й скільки не заливали її водою, не могли зарадити: жарке літо, хата ж стара, висохла, усе на ній палахкотіло з якоюсь страшною радістю, й за півгодини лише стіни чорніли та вибиті вікна зяяли невидю-

щими більмами. Частину добра встигли винести, тепер воно купою лежало в садку, й господиня, плачучи та бігаючи навколо палаючої хати, наглядала за збіжжям, щоб не розтягли. Побачила, що котресь із дітей, для яких пожежа була мало не святом, полізло на яблуню по яблуко, сказала: «Безсовісне, воно раде, що біда, ладне пообносити все. Рви, рви, хай тобі Господь сили та здоров'я дасть». І хлопчина ковзнув по стовбуру додолу, дав дьору, ніби його й не було тут.

Багато випадало дивитись на вогонь. Та чомусь найбільше запам'ятався отой — коли полин кидали, коли з хури смикали солому, клали в багаття, потім бігали, тримаючи в руках тліючі гілки, і сільський вигін схожий був на клаптик неба, а як погасло все, якими порожніми й несправжніми здались людські голоси! Чи не тому так упам'ятку ті ворухкі свічки й те пізнє багаття, що вони були першими в житті, що відблиски їхні запалили в свідомості тремку свічечку бентежного потягу до незвіданого?

Хто знає! У кожного, мабуть, є свій вогонь, який запам'ятовується назавжди.

АРСЕН ТА НАДЬКА

На поминках своєї жінки Арсен так забив горілкою памороки, що в нічній темряві спробував ущипнути якусь молодицю, коли вже сумні гості розходились по хатах, а позаяк молодиця відштовхнула його й швиденько подалась у завулок, то Арсен кинувся слідом. Наздогнав, обхопив довгими руками, проте на той гупіт і колотнечу набігли люди, відтягнули Арсена й повели додому.

— Зовсім збожеволів з горя чоловік,— гомоніли.— Стерявся розуму Арсен, а такий же мудрий був, такий розсудливий. Чого тільки біда не накоїть, краще б вона обминала всіх і всі її обминали.

Арсен бубонів:

— Горе — не лихо, а лихо — не біда... Однаково!

Родичі згоджувались:

— Однаково. Тільки тепер тобі, Арсене, триматись треба, бо ти ж один зостався, дітей у тебе нема. Ми тебе не покинемо, поможемо, тільки ж тримайся ти.

Другого дня, й третього, і потім ще до Арсена приходили — то розраджували, то новини розказували, бо сидів чоловік у хаті, нікуди не виходив і нічого не знав. Арсен слухав усе те,

похнюпивши голову. Згодом почали навідуватись рідше, потім і зовсім перестали. Хіба що йде хто мимо, побачить господаря на обійсті, перекинеться словом чи двома — ото й усе. Засумував Арсен. Чи на город ступить, чи до криниці — в очах так і пече від сліз. А в хаті — як у ямі, то він у ній не сидів. Зовсім занепав духом.

Якось одягав штани, і з кишені випала монета. Вона закотилась під ліжко, проте Арсен не поліз по неї. Раптом згадав, як ще давно-давно жінка казала, що їй од матері у спадок дісталось кілька золотих миколаївських карбованців. Вона десь заховала їх, проте так і не виказала місця. А тепер пропадуть... Мабуть, там не тільки материні, бо ж Арсенова жінка була скупувата, могла дещо й прикупити крадькома, хіба ж не крилась од нього із зароблениими копійками!

На роботу в колгосп ходити перестав, йому й не нагадували. Тепер у нього було заняття. Спершу перетрусив весь одяг, перемацав кожен рубець. Зазирав у найдрібнішу шпарку, шпортався ножем у щілинах. Лазив на горище, облапував скрізь. Ніде нічого. Згадав, що останні роки жінка любила спати на печі — казала, що хвора і їй слід вигріватись. Він обколупав черінь, піч жовтіла оголеною цеглою й наче дорікала Арсенові. Та він не зважав на той німий докір. Йому потрібне було золото. Ще не знав, навіщо воно йому придасться, проте з кожним днем усе більше переконував себе в тому, що неодмінно має знайти золото, й тоді йому полегшає. Переколупав припічок, у комин лазив і вибрався звідтіль справжнім чортом, але марно. «Ти бач,— дивувався,— хата ж наче голісінька, кожну шпарину видно, а таки зуміла заховати, таки зуміла мене обдурити!» Був твердо переконаний, що жінка хотіла його обдурити. А навіщо?

Скоро в селі чи не всі знали, що Арсен шукає золото, яке зосталось по жінці. Найбільше тим зацікавився рудий та лупоокий Гаркушенко, який жив по сусідству. Став навідуватись щодня, іноді й двічі, й зразу ж запитував:

— Найшов?

Арсен щоразу кривився:

— Ще ні, та моє від мене не втече.

Гаркушенко все своє життя проробив біля коней у колгоспі, гроші бачив не часто. Цікавість аж перла з нього:

— А багато ж там?

— Хтозна! — хитро примружуючись, відповідав Арсен. Для Гаркушенка це звучало так: звісно, що немало, та чому я тобі повинен признаватись?

— Де ж ти їх подінеш?

— Та вже додумаюсь.

— Ех ти! — захоплено вигукував Гаркушенко. Невисокий, довгорукий, він аж пашів заздрістю. На диво, та заздрість подобалась Арсенові. Брався розмірковувати:

— У наш час без грошей нікуди не поткнешся. Плещуть язиками всяке, а насправді? Еге-ге!

— Що правда, то правда! — зітхав Гаркушенко.— А на що ж ти його пустиш, га?

Арсен про це ще не думав, але дивився на сусіда так, ніби казав: «Та щоб я тобі признався? Не на дурного натрапив, а якби й дурний був, однаково не сказав би!»

А то невдовзі прийшла до нього Надійка Дубограй — вже не молода, та ще не стара жінка. Й стала розказувати Арсенові, як вона мучилась і мучиться зі своїми хворими зубами. І то змалку. Скільки по лікарях виходила, що вже їй не робили,— болять. Треба було б хворі повиривати, вставити золоті, а де вона дістане золото? Ну, корову продасть, свиню продасть, курей, та хіба вистачить?

Надія не казала, що прийшла до Арсена по золото, проте чого б іще навідалась? І він вдоволено супився, покректував, ніби воно лежало у нього в кишені.

— Де ж ви тепер найдете? — говорив.— То колись! А тепер...

— По городáх нібито можна напитати, та хіба я напитаю? От ви кажете, що колись... А хіба, думаєте, ні в кого від старих часів не лишилось?

— Хто ж вам признається?

— То ж бо й воно! А мені ж не задурно! Уже як тієї корови жалько, а спродала б, бо так мені ці зуби надокучили, що хоч світ за очі тікай.

— Зуби — то біда,— погоджувався Арсен.

— Може, ви знаєте чоловіка такого? — благально зазирала йому в очі.

Арсен ховав погляд.

— Діло трудне,— відповідав непевно.— Треба б розузнати.

Після того Надійка Дубограй не раз навідувалась до Арсена. Вдівцем, мовляв, зостався, то й підмітала, й мастила, й шмаття прала йому. Була вона з роботящих, лагідна, балакуча — з нею не заскучаєш. Арсен слухав її балачки (про всяку всячину: що з ким трапилось, у кого скільки корова молока дає, хто що сказав, у кого що вродило), й на серці йому ставало спокійно, іноді навіть починав дрімати, сидячи на лежанці. Коли молодиця, попоравши все, збиралась іти, Арсен кидав навздогін:

— Може б, ти прийшла ще завтра та борщу зварила, бо дуже чогось борщу захотілось.

Надія обіцяла прийти, й Арсен був певен, що вона не обмане. Поступово він так звик до неї — ніби уже дав їй золото на зуби,— що навіть покрикував, став вимагати, висловлював невдоволення.

— Якась ти неповоротка, Надько,— бурчав.— Усе в тебе із рук падає, нічого ти до пуття не можеш довести... А подивитись на тебе, начебто й славна молодиця. Гм... От ти мені признайся: прожила стільки, а чому заміж не вийшла?

— Якби ж я знала! Й сама не знаю. Здається, й люди гарні траплялись, а все... Ген інших жінок знаю — ну ж нічого в них немає, тільки спідниця та коси чорні, а...

— До всього треба мати сприт, Надько,— брався повчати Арсен.— От добра ти, характером вдалась. Через те й вийшло так, що нікому не потрібна. Був же хтось у тебе? А був! То чого не обдурила, чого круг пальця не обвела?

Надія й сама не відала — чому? Знала, що інші вдавались до хитрощів, до обману, щоб не відпустити чоловіка. Виходили заміж і непогано потім жили, дітей мали. А от вона...

Час потроху минав, непомітно сплив рік. Арсен став подумувати, чи не женитися б йому вдруге. Та й родичі радили шукати жінку, навіть підказували, хто б йому не відмовив. Арсен уважно вислуховував ті поради, проте не відповідав. Родичі сердились, гадаючи, що він і досі побивається за померлою, й казали, що за сирою землею немає чого побиватись, бо вона таки є сирою землею. А живим, мовляв, слід про живе думати... Арсен високо задирав голову й дивився перед собою, ніби нудився, ніби всі ті балачки остогидли йому.

Та одного разу вирішив про все поговорити з Надією. Вона прийшла варити обід, бо дуже піклувалась, щоб Арсен кожного дня мав гарячу страву. Він сидів за столом, поклавши перед собою важкі руки, дивився, як вправно вона перебирає горох.

— Надько,— обізвався спроквола, наче й не хотів з нею розмовляти. — Чи ти знаєш, про що я оце міркую?

— Скажете,— відповіла, не підводячи очей.

— Гм,— муркнув Арсен і знехотя всміхнувся.— А може б, мені й справді женитись, га?

Горох до Надіїних рук ніби примерз. Але тільки на хвилю, бо скоро вже знову застрибав із полумиска в горщик.

— Чи за мене ніхто не піде? — правив Арсен, не дочекавшись відповіді.— Я ж не каліка. І добро в мене є,— поглядав

по голих кутках, усім своїм видом показуючи, що саме він має на увазі.— Не дурний, не ледар... Га?

— Та нічого,— стиха зронила Надія.

— Не знаю, скільки мені жити, а коли помру, то все моє жінці зостанеться. Не прогадає, коли за мене піде котра... От кого б ти могла мені підказати?

— Самі собі підказуйте...

— Підказати самому собі не штука, ото якби тверде знаття...

— Кому невикрут, той і віддасться за вас.

— А нащо мені така, що в неї невикрут? Коли два невикрути докупи скласти, то викруту однаково не вийде, обом пропадати доведеться. Це вже так...

— Е-е, бідова найбільше й шанувала б вас.

— От ти, Надько, начебто й бідова, та яка б від тебе шана була, га?

Надія ще нижче опустила голову, так, що не видно було очей.

— А може б, мені до Фені Дмищенко податись? — вів перегодя Арсен. — Вона без чоловіка зосталась, рідні в неї багато, всі на гарних должностях, доглянули б, не дали б пропасти.

— Феня за вас не піде...— прошепотіла Надія.

— Що? — вдавав Арсен, немов недочув. А що Надія мовчкувато горбилась над горохом, перепитав: — Чому ж це вона не піде? Хіба не знає, що я не з порожніми руками? Та за мене хто хоч побіжить.

— Феня не побіжить, бо в неї вже є...

— Є? — вражено питав Арсен.— А хто ж поласував на неї?

— З району, з паровозоремонтного...

— А який він?

— Такий, як усі. Тільки лисий дуже, наче облізлий.

Арсен весело сміявся. Куйовдив своє густе волосся, підморгував:

— Звісно, коли їй облізлі потрібні, то я непідходящий, хаха. Чи, може, й собі обпаритись?

— Обпартесь,— сумно кидала Надія.

— А от,— усе ще з задоволенням куйовдив чуприну,— як тобі Харитя Ференець? Не стара?

— Чого ж це вона стара? — спалахувала Надія, ніби її образили.— Вона ж за вас на п'ять год молодша.

— Ну, чоловік одне, а баба — друге діло. Чоловік у борозні ще гай-гай скільки може ходити, а баба — беркиць із копит, і готово!

— Харитя чотирьох чоловіків пережила,— зловтішно кидала Надія.

— А хіба не трьох?

— Яких це трьох? — Нарешті звела на нього погляд — очі її поширшали, стали смутні й вологі.

— Останній — Губарець, перед ним — Молотковський... І Парфен, що вбило.

— Вона до нас із Котюжинців приїхала, Парфен її надибав там. А в Котюжинцях, кажуть, якогось п'яницю мала...

— Ти ба! Ну, якби хоч трьох, а то ж чотирьох! І всіх пережила...

— Е-е, вона ще не одного переживе...

— Ну, а Степаненчиха...

— Котра? Їх же дві — молодша на ліву ногу накульгує, а старша на праву.

— Та, що на праву...

— Оксана? Від неї ж тікають усі, як чорти од ладану.

— А та, що на ліву?

— Васька? Од Васьки теж тікають, бо сватаються завжди до Оксани, а живуть з обома...

— А ти не брешеш? — вражено запитав Арсен.

— Наче ви самі не знаєте. Чи хотіли б до Васьки посватись, а з Оксаною жити? — Була вже лиха, а тому не стримувалась. Штурнула рогачами горщик у печі, там зашипіло, заприскало.— І чого ви ото в мене розпитуєте? Самі ж усе знаєте: хто вдовою зостався, а хто всенький вік сам провікував. То чого мучите, га?

— Хто тебе мучить, Надько? — ототеріло питав Арсен.— Хіба з тобою побалакати не можна? Прийшла в мою хату, то не сидітимемо ж сичами, правда?

Після цієї розмови поклала собі не ходити до Арсена. По-перше, щоб серце їй сіллю не посипав, наче то йому виграшки, а по-друге... люди різне можуть подумати. А вона ніколи нікому не набивалась. Вродою не вийшла — нічого, якось жила й проживе. Доля не милостива — з деким ще гірше обходиться. А тільки не набиватиметься вона зі своїми турботами й клопотами.

Вечорами сиділа в своїй півтемній хаті й чекала, щоб хтось заглянув до неї. Проте ніхто не заходив, і вона ще раз бралась до поробленої роботи. Потім виходила надвір, ставала біля воріт, щоб хто-небудь заговорив до неї. Йшли мимо люди, котре віталось, а котре ні: були вже такі, що або не впізнавали її, або ж не хотіли впізнавати. Тремкий біль ворушився у Надіїних грудях, на хвилю очі затягувало сльозою — і навко-

лишній світ розповзався, ніби клоччя. Думала, чи не податися до когось із родичів, та... не можна щодня набридати. Достоявшись біля воріт, поки смеркне, поверталась у хату — й довго не могла заснути: морок обступав її зусібіч, німий і чорний; здавалось, варто їй задрімати, як серце зупиниться і ніколи вже не оживе. Прикладала долоню до грудей, ловлячи рівний стукіт, і так засинала. І нічого їй не снилось, не ввижалось, не напливали в кошмарах примарні образи.

Через тиждень прийшов Арсен. Ніколи не приходив, а це переступив поріг і дивився, як вона мастить глиною долівку. Стояв високий, у білій сорочці, в очах було стільки доброти, що вони аж сяяли. Надія уклякла посеред хати на колінах, втупившись у гостя, й руки її, жовті, у кизяках, затремтіли.

— Приймай гостей, Надько,— сказав поважно.

— Як же їх приймати,— обізвалась приглушеним голосом, що застрявав у горлі.— Бачте, затіяла мастити.— А в думках картала себе: не мастила стільки, ще могло постояти, так ні ж, приспічило!

Арсен по сухій латці пройшов до лави.

— Скучив я оце за тобою, Надько,— сказав спроквола.— Не приходиш ти до мене, зовсім забула...

— Та я... Господи! — В грудях стало гаряче.— Все якось не виходило. Щодня збираюсь. І ниньки хотіла...

— То я оце до тебе навідався. Не виженеш?

— Господи! Таке кажете, Арсене!

У хаті цій Арсен був коли чи не був — пригадати не в силі. Водив очима по кутках, а Надія, все ще стоячи на колінах, стежила за його поглядом. Раділа, що на стінах висять рушники, що за плакатом, на якому було зображено льоху з поросятами, стирчать букети засохлих квітів. З іншого плаката витріщив очі пожежник у металевій касці, а за його спиною страшним полум'ям горів чийсь дім. «Ви застрахували своє майно?» — запитувалось у підписі.

Отямившись, Надія кинулась готувати вгощання. Те та се, хоч і бідно, а все-таки зібрала, і стіл застелила чистою скатеркою, й на стіл поставила. Арсен не віднікувався, не казав, що не треба, сидів незвично урочистий та тільки те й робив, що водив очима й сяяв.

— Не погордуйте, Арсене Даниловичу,— припрошувала.— Чим багата, тим і рада.

— Та що ти, Надько, морочишся... Ситий я, не хочу. Не за тим до тебе прийшов.

— Е-е, про діло пізніше,— шарілась господиня.— Спершу з'їжте та випийте. Годиться так...

— А-а, Надько...— почав уже сердитись.

Вона знітилась і, щоб не розгнівати Арсена, вже не припрошувала.

— Я, Надько,— правив гість,— по інше до тебе.

— То скажете,— прошепотіла.

— А скажу,— гордовито погодився Арсен.— Ти ж, либонь, добре знаєш Горпину Галайчучку...

— Це ж яку Горпину? Що собака литку вигриз?

— Я ж кажу про Галайчучку! А що собака литку вигриз — то на другому кутку.

— Чого ж не знаю,— похоловши, одказала.— Діти в неї повиростали вже, а вона по базарах щотижня никає. І нащо воно їй? Хай би злидні обсіли, чи що, а то...

— Е-е, не кажи, Надько,— облизав пересохлі вуста.— Тільки дурень багатіє думкою, а розумному доводиться побігати.

— Є там того розуму,— буркнула.— Однією латкою голого тіла не прикриєш.

— Як це? — несподівано образився Арсен.— Про кого ти?

Сиділи за столом і мовчали. Господиня з ненавистю поглядала на страви, од яких її зараз аж нудило. Арсенове лице все ще блищало, схоже на випечений хліб, змащений для рум'янця водою.

— Горпина жінка справна,— мовив спроквола.— Як іде по вулиці, то аж кращає кругом.

— Покращало б, якби собаки не гарчали.

Арсен зиркнув на неї, погладив потилицю і вдав, що не розчув.

— У Горпини,— правив далі,— всі діти людьми стали.

— А в інших — поторочами? — докинула.

Гість знову лупнув на неї очима, повільно погладив потилицю й остаточно замовк. Запала така тиша, що Арсен, здається, навіть уловив, у якому Надіїному вусі зараз дзвенить. А хазяйка чула, як від того мовчання скисає молоко в горняті на лаві.

Тишу скаламутив Арсен:

— Хотів побалакати з тобою, та розговору не виходить.

— То говоріть,— вибачливо попросила Надія.

Він зразу й бухнув:

— Чи не пішла б ти, Надько, до неї та не поговорила б про все? Що, мовляв, так і так, Арсен удівець... Вивідала б, чи не думає вона чого такого...

Затинаючись, Надія сказала побілілими вустами:

— Йдіть од мене й не приходьте більше, Арсене. Я чесна людина, а ви й не знали, ге ж?

— Та хіба я тебе обидив чимось? А що не хочу їсти, то вже наївся, спасибі. Знаєш, як живу, от на поміч твою й надіявся. У Горпини собак на обійсті нема, не нацькувала б. І чого ти плачеш, Надько?

— Не плачу, то так... Ідіть, Арсене.

Ні в сих ні в тих стояв посеред хати, сягаючи маківкою низької стелі. Ніяк не зважувався піти — діло ж не залагодив, а відкладати на потім не хотілось.

— Так лепсько стріла,— бубонів,— а проводжаєш іще ліпше.

— Інакше не вмію.

— То, може, навідаєшся до мене? Там уже набралось прання...

Господиня мовчала. Арсен, горблячись, почовгав до порога. Скоро крізь вікна впала миглива тінь на долівку. Скалам'ячена тиша знову встоювалась...

За тиждень чи другий дійшло до Надії, що Арсен захворів. З хати не виходить, руками ворушить, а от ноги — як колоди, і що вже змарнів з лиця, наче ось-ось хробаки його точитимуть. І з чого б то?.. Але не піде до нього. Вона йому не наймичка і не підтирайло. Від Горпини, бачте, кращає кругом, як іде по вулиці. Тьху!

Проте пішла, бо хіба не кликав її? А може, тільки на неї й чекає. От зайде вона в хату, поріг переступить — а йому зразу ж і полегшає...

Лежав лицем до стіни й не обернувся, хоч Надія голосно привіталась. Густий кислий дух бив у ніздрі — наче тісто геть перебродило. Надія більше й слова не сказала, взялась готувати їсти, а що запасів у Арсена не було, то додому майнула, свого принесла. Він умостився горілиць, стежив одним оком за нею, а коли їв куліш, то текло по бороді й по грудях, і їй було шкода його, хотілося плакати.

— Догляду за вами ніякого,— шепотіла.— Свій куток є, а пристановиська нема. О Господи, й нащо воно так? Інший всеньке життя в сметані купається, а ви...

Арсенові ставало шкода самого себе, зір його зволожувався.

— Золота ж стільки маю,— мимрив розчулено,— а толку ніякого...

Він і справді вірив, що має золото. Ну, не знайшов іще, то знайде. Якби тільки воно було. А є, є!

— Та холера із ним, з тим золотом,— убік бубоніла Надія.— Воно ні здоров'я не дасть, ні віку не доточить.

Гнів прокидався в кволій Арсеновій душі:

— А на чому світ стоїть? На чому? Ти темна — темною і зостанешся, а люди знають!

Вона таки доглянула його тоді, виходила. Була сама на себе не схожа, зате Арсен звівся на ноги, і хоч на біль у всьому тілі скаржився, а був живий. Спершу з кутка в куток никав, далі вже надвір вибрався, а потім і до сільмагу по сірники подавсь. І все мовчав. Супився, чоло зморщене погладжував,— думав, либонь. Не змінився після хвороби вдачею, але, здається, розуму в людини побільшало, коли все розмірковує й розмірковує. Надію те мовчання почало непокоїти — балакучий Арсен був їй більше до вподоби, що на язик спливало, те й казав. А тут догадайся, які в нього мисли!

— А й справді,— обізвавсь якось,— догляду за мною нема ніякого. Це ти, Надько, точно пальцем попала. Ось подивлюсь на дядьків — у кого жінка, той укоханий ходить, сало з потилиці так і капає.

Не поспішала з ним згоджуватись — іще не знала, куди зверне. А він втупився в неї некліпливо — й раптом засяяв радістю:

— А як ти тоді сказала, га?.. Куток є, а пристановиська нема!

Вона втішилась його радістю:

— Чи я коли бажала вам лиха?

— Еге, Надько, добра ти, добра,— хвалив її, а жінка відчувала, що в нутрі її від тих слів наче грудка воску розтанула й розливається теплом по жилах.— Оце дивлюсь я на наших сільських жінок — і чоловік у неї, і діти, а якась вона забита, затуркана, угору не гляне. А ти не така... Говорити з тобою дуже приємно. Якби не ти, Надько, то що б я робив?.. Е-е, хіба я знаю, що робив би...

— Я вам, Арсене Даниловичу, скажу: бережіть себе, а якось воно буде, — лагідно говорила Надія.— В людини яке життя? Тут є, а тут уже нема. Не того вітру дихнула, та й капець. Їжте сметанку, яєчка сирі пийте, медок — якось воно буде. І калину з окропом уживайте завжди, від неї в грудях легше. Й роботою не перетруждайте себе, нащо ото воно...

— Чи я перетруждаюсь? Ген скільки дурних, що тягнуться, тягнуться, піт їм очі заливає, вони його злизують, а потім — бац — простягнув ноги, нічого вже йому не треба, все зосталось. Я, Надько, не з таких, не з дурних. У мене є — то є, а нема — то нема. Поперек не ломиться — я радий, води випив — радий. Грабати ні в кого не хочу, небо прихиляти не збира-

юсь, нащо воно мені? Та й чи прихилив його хто-небудь? Скажи, Надько, прихилив?

— Де там! — по-дружньому підсміювалась, тручи по губах кулаком.— А ще є такі, що лукавлять, що слова прямо не скажуть, а все криво, все криво.

— Бо душі в них криві. Я не з таких. Мені що? Хай буде, як є. Коли воно кисле, то кисле, а коли в тебе дірявий чобіт, то в ньому сухо не буде, скільки б ти не казав, що сухо. Вище себе не скочиш. Я — такий, він — такий, хіба ми винуваті в цьому?

— Ми не винуваті, ніхто не винуватий...

Арсен голосно зареготав:

— А добре ти сказала: куток є, а пристановиська нема!

Надії було радісно: що добре, то добре. Чи вона не тямить? Вона з тямущих, ніхто тільки не бачить того, ось Арсен урешті помітив.

— Чуєш, Надько, поможи мені. Не з балакучих я, та й невдобно якось самому... Піди до Горпини Галайчучки та побалакай із нею. Ні в кого не прошу, тільки в тебе. Я ж іще при здоров'ї. Зробити що, додому принести — зроблю, принесу.

— Тьху! — сплюнула.

— Чого це ти? — сторопів.

І таки пішла до Галайчучки — на другий чи на третій день. Ішла до Горпини люта, а поверталась — ще лютіша. Зайшла додому, щоб зодягнутись якомога ліпше, та передумала. Як була в старому, так і подалась до Арсена.

— Там таке, там таке! — були її перші слова.— Хіба то Горпина? Хіба то Галайчучка? — сипала горохом.— Я їй за вас — який ви, Арсене, чоловік, а вона тільки блимає на мене своїми баньками й хоч би муркнула! Хоч би муркнула! Мене аж тіпало — було б чого дорожитися, а то ж таке... Тьху! Мовчала, ніби я не до неї балакаю,— і все. Нічого не сказала.

— Ти бач! — здивувався Арсен.

— Мене зло розібрало — упрохувати її. Ти, кажу, по золоту ходитимеш, а вона ні мур-мур. Такі, як ви, кажу, на дорозі не валяються, а вона тільки сопе. Й ні слова про вас!

— Гм,— чи то зітхав, чи то здивувався Арсен.

Надія ще довго розказувала, і як вона спершу сердилась, що він її просить за таке діло взятись, бо де ж це видано! І як урешті розгнівалась на Галайчучку — не година оцінити щастя, яке само їй у руки лізе... Можливо, якби Галайчучка погодилась, то Надія теж би сердилась на неї (а звісно, що

сердилась!), та тут вона давала волю своєму язику: відмовитись від Арсена, на якого вона, Надія, ладна молитись і вдень і вночі!

— Тепер не я буду! — стискувала кулаки.— Не я буду, коли не висватаю вам славну молодицю. На зло Галайчучці. Щоб очі їй засліпити! Чуєте, Арсене, висватаю найкращу, бо люблю-таки вас, бо ради вас на все піду.

— Ех, Надько,— бубонів.— І що воно таке...

— Хіба з розуму? Де там! Не до шмиги ви їй, бачте. Либонь, перед дітьми своїми не хоче соромитись. А ви?

— Ех, Надько...

— А ви страждаєте. Чи вона варта вас? Ото берете гріх на душу, коли думаєте про неї. Та ви для мене найдорожча людина, нема дорожчої, Арсене Даниловичу, я для вас не сімнадцятку, може, висватаю, а й не стару крячку. Хіба з крячкою жити можна? Живуть із людиною, а не з крячкою.

— Еге ж,— несміливо погоджувався.

Після того Надія Дубограй не була вже такою безрозсудною, не кидалася сторч головою в опуст. Прислухалась, що люди теревенять, вела з молодицями довгі розмови, вивідувала все, що їй треба було, а потім приходила до Арсена, й вони, хитро та приязно всміхаючись одне одному, перемивали кісточки не одній своїй односельчанці.

— В Дарини Бурої чоловік зліг, возять його вже скільки по тих лікарнях. І в заводській лежав, і в районі, а це до Вінниці на машині завезли позавчора, бо слабка надія, що очуняє. Не доведи Господи, щоб умер, та всяке буває... А Дарина ж яка славна жінка, й за віком годиться вам, Арсене, якраз пара. Поспішати не слід, бо жінку вибирати — не корову купувати, а ви, Арсене Даниловичу, тямущий, розсудливий. Либонь, Бурому ніякі ліки вже не поможуть.

— О, Дарина...— покашлював, трохи зніяковілий, що йдеться саме про Дарину — справді-таки розумну й поважану в селі жінку, дуже милу з лиця й зовсім не стару.

— А ви ж думали! У горі людина до іншої горнеться, то з Дариною вам якраз і зійтись.

— Хазяйство в них велике...

— А таки велике! Захочете — до неї перейдете, а ні — вона до вас. Жінка зразу має слухатись, бо що то за життя...

— Я ж на мотоциклі не вмію їздити... Ну, ще на возі чи на коняці верхи... На велосипеді пробував. А на мотоциклі зовсім не годен,— усміхався ніяково й наче аж замріяно.

— На якому мотоциклі? — не могла второпати.

— А в Бурого ж мотоцикл є. Купив собі позаминулого року, ще зовсім новенький, і не їздив на ньому.

— От і добре, що новенький! Продасте!

— А й то правда...

— Хіба вам гроші не згодяться?.. Їздити самому — наче не з руки, бо й старші од Бурого, і розбитись можна...

— На коняці я ще можу, а на мотоциклі й не пробував...

— З Дариною я тепер і побалакаю... Ні-ні, Арсене Даниловичу, ви не бійтесь! Я здалеку, ген-ген здалеку, вона й не здогадається, а вивідати в неї я вивідаю... Повезли Бурого в область у синьому костюмі, пошив собі весною.

— Може, в ньому й поховають?

— В синьому, либонь, ні, бо чорний у нього є. Синій, Арсене Даниловичу, вам зостанеться.

— Що ж я робитиму з ним?

— Знайшовся б хазяїн, а раду дасть.

— Це ж добра стільки!

— А в вас хіба менше? — натякала на золото.

Арсен розуміюче всміхався і згідливо кивав головою. Хоч скарбу ще не знайшов, та хіба це важливо? Важливо, що скарб є.

— Запишусь на курси шоферів, то, може, згодом і «Волгу» куплю,— мріяв Арсен.— Мотоцикл продам, а машину куплю.

— Це ж ви, Арсене Даниловичу, і не впізнаватимете мене,— аж зашарілась молодиця.— Йтиму по дорозі, а ви тільки фуркнете, наче не впізнали.

— Не верзи казна-що,— обурювався Арсен.— Та я на своїй «Волзі» всіх возитиму! А тебе, Надько!.. Ех, як посаджу зранку, то й до вечора кататиму. У Янів на ярмарок поїдемо з тобою.

— Так і в Янів,— зніяковіла й засоромилась.— Дарина ж у вас...

— А що мені Дарина? — півником пройшов по долівці.— Що я, перший її чоловік? Чи звітувати маю перед нею? Кого захочу — того й повезу! Може, ти, Надько, миліша для мене, ніж Дарина...

— Кхм,— тануло в грудях у неї.— Кхм...

...Минуло рік чи два; Арсен порпався й порпався у своїй хаті, стіни пообдирав, не господа, а яма. На голову капало, дуло в розбиті шибки, в печі вже чомусь не горіло — скільки Надька не розкладала вогонь, то ледь тліло, й дим валив так із челюстів, що не дихнеш... Город заріс бур'яном, мало вовки там не вили, а кущ бузини, який красувавсь на межі, так

пишно розрісся, що затуляв півнеба. Стріха в хлівці запала, та все-таки в ньому ночувало двоє чи троє курей, яких Арсен не годував і які майже здичавіли...

Десь восени, по першому сніжку, перебрався до Надьки. Мовляв, поживе трохи, поки свою хату відремонтує. А що свою хату лагодити не брався, то скоро оголосив — хочу продати. Чомусь купувати ніхто не поспішав. «Е-е, знають, що я вже золото знайшов»,— хитро всміхався сам собі Арсен, хоч насправді нічого так-таки й не найшов.

З Надькою живе мирно. А коли погарикається, то каже:

— Хоч, щоб до Дарини пішов? Я — зараз!..

Даринин чоловік помер, живе вона з дітьми. Надька знає, що нікуди Арсен не подасться, бо не потрібен нікому, але покірливо замовкає, згоджується у всьому з ним. Так і живуть.

Так і житимуть...

ЛИСТЯ РУДОГО ВОЛОССЯ

Ми знову казали одне одному те, що казали й раніше: мусимо забути одне одного, маємо забути, забудемо. Й дивлячись у її добрі, зігріті почуттям очі, на припухлі від поцілунків губи, на її лице — з тонкими рисами, трохи жорсткуватими, бо торкався їх уже четвертий десяток літ, я думав: не вдасться забути. Й вона, мабуть, думала те ж саме. Хоч обоє знали: краще розійтись, щоб не завдавати горя ні собі, ні тому третьому, хто стояв між нами.

У трамваї згадував, як вона йшла... Вуличка, майже в центрі Києва, з одного боку засаджена осокорами, а з другого — паркан, за яким глибокий яр; асфальт у ластовинні опалого листя, мережані тіні дрижать під осокорами, а вона йде не озираючись. Раніше завжди озиралась, пройде трохи — й оглянеться, й очі її при цьому спалахнуть, побільшають; а зараз ішла не обертаючись, тільки руді коси здригались на плечах. Були вони золоті, сухі, вона їх носила то розпущеними, то зв'язаними у вузол. І коли йшла вже біля хлібзаводу, я подумав: осінь, листя світлішає, пожовтіло, й коси в неї теж, як листя,— коли їх цілувати й губами брати, то сухі й шорсткі.

В трамвай зайшла якась баба у чорній хустці, пов'язаній над бровами, з великою корзиною. Сіла напроти й не зводила з мене очей — безбарвних і безтямних. Я одвернувся до вікна — липи сяяли, на обличчях лежало жовте сонце; йшли дівчата

й усміхались — усмішки їхні теж були золоті од сонця. Зараз, либонь, по селах пора бабиного літа, павутиння лежить на бур'янах, на грудках, пливе білою журбою в повітрі, лягає на чиюсь скроню й ворушиться од легкого вітру. Вже кілька днів стояла така гарна година, хотілось чекати її завтра й позавтра. Раптом мені здалось, що я вже їхав колись отак трамваєм, й така сама стара жінка сиділа переді мною, й осінь була — як прощальний усміх літа. Коли це було? В якому сторіччі й на якій землі? Від кого я тоді повертався чи до кого їхав? Певність, що щастя, яким був зласкавлений, знайоме давним-давно, ця певність зненацька гостро виникла в мені й була така реальна, що я здивовано озирнувся довкруг. Трамвайний гуркіт оцей стояв у моїх вухах давним-давно (коли? де?); тополя-трепета в пухнастій, наче лисячій, шапці, з розгубленими по нижньому гіллю блискітками була знайома й рідна (по якій дорозі я проїжджав мимо неї? на якій планеті?); почуття щастя, миру в душі, певності, що це — вічне й безсмертне (зі мною було мільйони років тому? з ким? у глибину якої таємниці напіввідчинились мені двері — й дихнуло в лице мороком безначалля й незрозумілої нескінченності?).

Зійшов з трамвая й дивився з кручі на Дніпро. Було те все не поза мною, а в мені: неквапна течія ріки, пласка даль, притрушена ген-ген рідкуватим маревом, одчайдушний розгін катерів... Чи запам'ятаю я назавжди цей день — як чекав телефонного дзвінка, як ми зустрілись; чи збережеться відчуття саме тих поцілунків — коли хочеться своїми губами не так зловити, не так відчути її губи, як вдихнути їх, вдихнути всю її — що це — божевілля? спалах несамовитості? чи те, що ми називаємо пристрастю? Чи збережеться пам'ять про ті слова, які необхідно було сказати і в які неможливо було повірити? чи збережеться пам'ять про щастя, коли слова, які мали глибоко поранити чи образити, не ранили й не ображали, бо ковзали по свідомості, як сніжок по льоду?

А може, забудеться все? Так, наче не було нічогісінько. Бо вже не раз траплялось, що важливі події у моєму житті з відстані років бліднули, втрачали барви, зовсім забувались, натомість пам'ять чіпко берегла якісь несуттєві дрібниці, незначущі випадки, якусь миттєву зустріч з незнайомою людиною, чийсь усміх. Усе це виринало з темних вод пам'яті раптово, неспогадано, і так само зникало, щоб ніколи більше не навідуватись, та дещо з цього хаосу переслідує мене завжди, з'являється нав'язливо, в найнесподіванішу мить,— і я вже не можу спокійно ставитись до цих споминів, намагаюсь від-

шукати в них потаємний смисл, котрий постійно вислизає, не дається, проте з плином часу все дужче відчуваю, що він є.

В дитинстві, навколо сонячної хати, бігали за мною рідні, щоб зловити й віддати якомусь дядькові. Звісно, то були жартівливі погрози, ніхто б мене не віддав і ніхто б не взяв, та... завжди мені здавалось і здається, що віддати хотіли мене насправді. Хто був той дядько — не знаю, либонь, я і не бачив його, але й зараз відчуваю, що, чорний, невідворотний, він може з'явитись у будь-яку мить, з мороку невитравлених до кінця дитячих страхів, узяти за руку й повести... Іще сон переслідує мене — давній, розпливчастий, нечіткий, проте добре бачу драбину, яка веде з горища в ледь освітлені сіни, звідки немає виходу. Я зігнувся над драбиною, зазираю вниз і чомусь — не можу й пригадати, чому саме,— мушу спускатись у сіни... Інший спогад — сіра й тепла дорога серед полів, примарне сяяння неба, пустка довкола... А то — ліс напровесні, голе-голісіньке все, темне, на гіллі блищить вода, й звисають на березах пухнасті котики; тоді ж, либонь, було знайдено першу голубу скалку проліска біля латки снігу... а може, й ні... Йду зимою зі школи, повертаюсь аж із сусіднього села; березнева хурделиця в полі, мокрий сніг заліплює очі, шмагає по обличчю, попереду хоч би вогник зблиснув у селі — й раптом крик іззаду. Жалібний, розпачливий — якась кішка, чи що? Йду швидше, біжу, біжу, вже, здається, утік, зупиняюсь, прислухався — знову той самий крик. Зважившись, повертаюсь назад — нічого. Щойно рушив уперед — знову крик, і зовсім близько. Що то було? Невже й справді кішка?

Це — окремі випадки, ніщо. Знаю, що не слід надавати їм будь-якого значення, хотілося б забути. Але не забувається. Й мимоволі вже всьому тому надаєш ваги. Проте не дрібниці, не випадки, а саме відчуття, що ось це або інше вже відбувалось колись зі мною, раптом зрине в моїй істоті, і я до найменших деталей здатен уявити, що ж станеться далі. От розмовляв я недавно з одним літнім чоловіком, сивим, брови його настовбурчені, завбільшки з голубині крила, і все, що він мав сказати, було вже мені відоме наперед. Звідки, чому? А то йдеш незнайомою місциною, ніколи перше тут не бував, і зненацька гостра певність: і горбик отой тобі знайомий, і бура трава біля мілкої калюжки, і навіть саме відчуття знайомості за схожих обставин уже навідувалось. І коли приходить оце відчуття повторюваності буття, то стає на душі спокійно і водночас байдуже, наче ти зрозумів щось більше, ніж здатен висловити.

Але — чому спокійно, чому байдуже?

Скільки я не дивлюсь на Дніпро, він для мене, такий знайомий, завжди інший. Завжди іншою здається мені осінь... Й ще ніхто не йшов од мене отак по старій київській вуличці, як ішла вона — швидко, рішуче, ніби зважилась остаточно на щось безповоротне, ще невідоме мені. Йшла, а я дивився услід і відчував на своїх губах шорстке її волосся, котре шарудить між пальцями, як осіннє листя... Та я не про те. Я про те, що — де, на якій землі, через скільки років комусь іншому здасться раптом навдивовижу знайомою — до спазм у горлі, до холодку в грудях — така ж сама осінь, лагідний місяць жовтень, тремтячі тіні й світло під осокорами, попелясто-сірий яр з одного боку вулиці, а на тій вулиці — маленька постать жінки, руді коси якої схожі на листя. Й дивлячись услід їй, той чужий і далекий згадає їхній сухий тріск між зубами, коли цілував, а на губах — твердий, наче аж неживий доторк...

МАТРОС-МАРУСИК

Грицько Шамшур товаришував із Костем, на прізвище Матрос-Марусик, ще з дитячих літ. До школи пішли разом, вуса та борода почали рости в них водночас,— отже, й голитись вони стали в один і той самий день. Тільки першим зробив це Грицько. Не було саме нікого дома, він дістав батькову тупувату бритву, погострив її, потер лезо об старий свій пасок, у бляшанці з-під консервів розбовтав мильну піну. Щоправда, порізався, та обличчя його від радості так сяяло, що, здавалось, порізів тих не було помітно нікому. Поголившись, побіг до Матроса-Марусика, щоб похвастатись, а той, не довго роздумуючи, найшов бритву свого батька й теж заходився зрізати шовковисте руде волоссячко, що поблискувало рідкою порослю. Слід віддати йому належне — він не порізався ні разу.

А гармошку Матрос-Марусик купив собі сам. Іншим хлопцям батьки купували чи велосипед, чи навіть мотоцикл, та Кость знав, що від свого батька нічого не допроситься. Тому й не просив. Бо старий Матрос-Марусик не так скупий був, як ощадливий: гостей за свій поріг пускав з охотою, а випроводжав іще з більшою, позичати любив, а віддавати — ні. Кость економив на всьому. В кіно старався пролізти без квитка — гроші ховав у банку з-під коричневої фарби. Якось знайшов на дорозі загублений якимось гаволовом скат і збув

його хоч і не дорого, та й не дешево. А що море було чи не під хатою їхньою, то завжди ловив бичків. І не тільки бичків, а й тараню, сулу, чабаки — і все це носив продавати аж у місто. В місто наїжджало повнісінько курортників з Москви, Ленінграда, Сибіру, то Кость рибу ту ніколи назад додому не приносив. Батько кілька разів вимагав, щоб виторг було віддано йому, проте Кость казав, що все проїв на морозиві. Батько давав йому запотиличників і щиро, здається, сумував, що син його від того морозива не луснув.

Минуло рік чи й два, як одного разу Кость повернувся з міста додому зовсім пізно. Може, він повернувся додому й раніше, та найшли його в кущах за хатою геть-геть увечері. Кость сидів на купі цегли, а перед ним лежала нова гармошка, під яку він підстелив нарваної трави, щоб не запорошилася зісподу. Батько довго дивився на гармошку, потім узяв сина за вухо, син хутенько обома руками схопив гармошку, й вони, важко гупаючи, посунули до хати. В хаті вухо синове відпустив, проте чомусь не поспішав ні пасок із себе зняти, ні віник ухопити.

— А чого це ти по бур'янах переховуєшся? А чого це ти боїшся поріг переступити? — допитувався так, ніби зовсім не помічав гармошки.

Кость похнюплено мовчав. Старий Матрос-Марусик, довгобразий, з почорнілим на сонці лицем, кирпатий та круглоокий, склавши на грудях руки, дивився на сина з таким осудливим докором, що в Костя душа геть зовсім затерпла.

— Отак і красти почнеш, отак і до чарки призвичаїшся, а потім, братику, буде в тебе багато-багато доріг — і всі в тюрму.

Кость щось муркнув. Батько зацікавлено нашорошив вуха і, нагнувшись, перепитав.

— Тюряга не для мене, а я не для неї,— врешті видушив син.

— Який молодець! — глузливо скрикнув батько.— Усе він знає! Спец! Одеська труха!

Сварився довго. А що полюбляв незвичні слова, то називав сина «архаром», «ушкуйником», «бурдюком».

— Карабінер ти! — кричав він, вказуючи на Костя тонким пальцем, який у нього змалку був скарлючений і ніколи не розгинався.— Ти ще смаленого вовка не бачив!.. Ану заграй мені на цьому ящику, я послухаю, на що ти здатний!

Кость, усе ще ховаючи очі, взяв гармошку, розтягнув — і вона тільки зітхнула, як перетруджена людина. Проте батько чомусь зрадів, що син не вміє грати. Уже з неприхованою цікавістю поглядаючи на покупку, взявся заспокоювати сина:

— Ну, нічого! Ти от ходити не міг, та навчився, а це... Дай-но мені, я спробую.

Та в старшого Матроса-Марусика теж нічого не вийшло — і він мало не зніяковів.

— Тьху,— плювався,— таке казна-що, а не слухається.

Гармошка в його руках то перелякано зойкала, то схлипувала, то щось бубніла скоромовкою. Батько підморгував Костеві, серйозно супив брови, нахилявся до ладів обличчям так, як, йому здавалось, це роблять гарні музики, і син був радий, що все закінчилося добре і що батько, погарячкувавши, зразу ж і забув про свій гнів.

А навчились вони грати згодом. Першим — Кость, а за ним — батько. Кость од старших хлопців перейняв уміння, а батько вже від нього. Так полюбив ту гармошку, що навіть синові не хотів давати.

— Кажеш, твоя? — сердився зрідка.— А ти ж бо чий? Сусідський чи мій? Мій? Отож-то! Ти мій, то й гроші, які назбирав, теж мої, то й гармошка моя. Бо не було б мене — тебе не було б, і гармошки цієї ніхто не понюхав би, о!.. Бурдюк ти з гнилою таранькою!..

Кость на той час уже знав, що таке бурдюк, а тому заперечував:

— Не з таранькою, а з вином.

— Що? — погрозливо супились брови.

З Шамшуром товаришував Кость давно, а коли виросли та відбули армію, молодший Матрос-Марусик усе наказував йому, що як справлятиме весілля — нехай нікого не кличе з музикантів, він йому гратиме й день, і два, і три. Звісно, Шамшур погоджувався, казав, що без Костевої гармошки весілля не весілля, що він тиждень, а то й два веселитиметься, геть до копійки витратиться на гостей, аби тільки донесхочу наслухатись Костевої гри. Та чи багато часу минуло від тих розмов і обіцянок, чи ще якась причина, але коли Шамшур нарешті вирішив зав'язати вузол на своєму холостяцькому житті, він Костя хоч і покликав на весілля, з гармошкою покликав, та водночас і за духовий оркестр договорився в місті, на меблевій фабриці. Кость розумів, що гості, які зберуться, з більшою охотою танцюватимуть під духову музику, та все ж таки гордість його була вражена.

І він не пішов на весілля. В суботу ще зранку поїхав на колгоспній машині по вапняк для корівника, а ввечері, одягнувшись у найстаріше своє лахміття, рване-порване, латане-перелатане, ліг у садку під абрикосом і дивився в порожнє попелясте небо. Знав, що по нього прийдуть, і йому хотілось,

щоб по нього прийшли, та гіркота всередині ятрила. Зводився на лікті й дивився на море — жовтувате біля берега, далі воно набрякало густою зеленавістю, яка ще далі під обрієм ставала розпливчастою й наче аж туманною. Достигали сутінки, море темнішало, й вітер од нього котився прохолодний, свіжий.

По Костя таки прийшли, і він, хоч наперед і збирався відмовитись, якось зразу передумав відмовлятись.

— А до кого ви кличете? — допитувався в опецькуватої Соні, котра працювала продавцем у їхній крамниці й завжди од неї густо тхнуло парфумами.

— Наче ти не знаєш! — манірно складаючи губи, сміялася Соня.

А її подруга Валя, задля такої оказії одягнута в жовте плаття і в жовту кофтину, кокетливо-млосним поглядом дивилася на Костя й повільно та млосно говорила:

— Шамшур надумав усіх дівчат скривдити, а одну ощасливити.

— Що? Грицько жениться? — розігрував здивування.

— Авжеж,— сокорила Соня.— Там так побивається, що тебе нема.

— А чого ж він раніше не сказав, га? Та він... та я!.. Кого ж він бере?

— Наче ти не знаєш! — сміялася Соня, її нафарбовані губи чорніли на білому обличчі.

— Ольгу бере, оту, що в бібліотеці видає книжки, романи всякі,— розтягувала Валя слова.— Шамшур там усе перечитав, а тепер один свій роман матиме, домашній.

Біля воріт, біля хліва, на стовпах, до яких підвішували сушити білизну, на яблунях і грушах — скрізь у Шамшурів горіла електрика. Біля погреба вже танцювали. Тут стояла бочка пива, на ній — кухлі, і хто хотів — наточував собі, пив, смакуючи в'яленою рибою. Та в'ялена риба висіла на щоглопку погреба, і Кость, зірвавши одну, взявся зі смаком їсти, далі випив кухоль та другий пива й не пішов до хати, як це йому, товаришеві молодого, годилося б, а надумав танцювати. В гурті запримітив Явдоньку — вона примушувала себе не дивитися в його бік, проте мимоволі зиркала, немов прискала на нього карими іскрами,— й пішов до неї. Явдонька зашарілась, одвернулась, наче шукала захисту в дівчат, проте Матрос-Марусик узяв її за руку, й вона покірно пішла в коло.

— Й за що я тебе люблю, Явдонько? — взявся блазнювати. Явдонька була геть зовсім молоденька, сором'язлива, і

Кость, якому вона таки подобалась, мимоволі завжди кепкував із неї. Не міг утриматись — і все!

— А-а...— зітхала у відповідь Явдонька.— Нема кому за мене заступитись...

— Я заступлюсь! Завжди!

— Заступишся! От якби від тебе захистив хто-небудь...— засміялась Явдоня.

— Й це можемо! Тільки ти мені краще признайся, за що люблю тебе? Стільки є всяких, а я про тебе думаю...

— Можеш не думати, мені буде легше й тобі.

— Е-е, не кажи такого, Явдонько. Бо якщо виходити тобі за якогось дурня, то вже ліпше за мене.

Явдонька, соромлячись, одверталась, і на її чистому смаглявому чолі тремтіла павутинкою жива борозенка.

— Я тебе не кривдитиму, і хоч на руках, чесно признаюсь, не носитиму, та й на тобі не їздитиму, бо в мене характер легкий. Віриш мені чи ні?

— До інших чіпляйся... Радий, що за мене ніхто не вступиться...

Для другого танцю він її вже не знайшов — чи заховалась поміж людей, чи додому шаснула. Матроса-Марусика те не дуже засмутило: був певен, що подобається Явдоньці, що скільки б од нього тікала, та не втече.

Тут надійшов молодий, обійняв Костя, проте він вивільнився з обіймів:

— Ану дай хоч подивитись на себе... Тьху, змінився, чортяка. Жонатий ти зовсім не такий, як холостяк. Що ж це з тобою зробили, га?

Шамшур той жарт прийняв, засміявся, заграв бровами та очима.

— Тільки женюся, ще не оженився.

— Може, передумаєш? Час є!

— Е-е, ні. Пізно передумувати, й не хочу.

Матросові-Марусику все хотілося сказати за свою гармошку, так і смикало за язик, та стримувався. Пішли в хату, посідали за стіл, випив Кость першу чарку, випив другу, а що був здоровий, то хміль його не брав. І він затіяв балачку з дідами, що сиділи попід вікнами, з одного боку столу. Були вони всі сухорляві, чорні, майже голомозі, і тільки в одного росла борода — ріденька й куца, ніби її коза обгризла.

— От ви, старі,— в запалі насідав Кость,— що ви хочете?

Дехто з дідів дивився на Матроса-Марусика, дехто — в тарілку, дехто — в чарку зазирав, а відповідати не поспішав ніхто.

— Горілки не п'єте, до жінок не ходите, а коли й своїх бабів маєте, то толку з того ніякого. Правду кажу чи ні? Правду! Що ви взяли з свого життя? От так, щоб розтулити долоню й подивитись? До чого ви додумались, га? Що б могли мені розказати чи своїм дітям?

Діди мовчали.

— Жили, як бур'ян, і зостались, як бур'ян, хіба що пересохли. Ото йдете по вулиці — й шарудите, ото ворушитесь за цим столом — і порипуєте костомахами, аж нудно!

Так він сидів навпроти дідів і лаяв їх. Наливав собі сам і, ні з ким не цокаючись, пив. Мовляв, можу, а ви не можете й не хочете. Зрештою, отой куцобородий, Федір Пурас (із нього, либонь, ікони малювали б колись, бо таке вже мав святенницьке обличчя та пісні губи), запитав гучним деренчливим голосом:

— Ти б краще розказав, як сітки з рибою крадеш по морю!..

Виделка з ковбасою завмерла в Матроса-Марусика біля самого рота. Примружився на старого Пураса, і скільки мружився — обличчя його з червоного ставало схожим на притрушене рум'яним, добре пересіяним борошном.

— Які сітки? — запитав з награною байдужістю, проте очі його як закрижаніли, то й не розмерзлись.

— А людські! А ті, що в місті спродуєш!

Діди одразу пожвавішали і, поглядаючи один на одного, стали всміхатись. Один з них задоволено сякнувся, а другий постукав по столу кулаком, ніби погрожував Матросові-Марусику.

— Хто ж це мене зловив, га? Хто? — Кость некліпливо дивився на Пураса, та діда той погляд не лякав. Легенький, як березова тріска, він заворушився, замахав руками, зморшки на лиці затанцювали, і зараз він був схожий на постарілого хлопчака.

— Бач, який ти вдатний! — шамкотів Пурас.— Я свою долоню розтулю й нічого не побачу, а ти свою розтулиш — і грошенятка побачиш, виторгувані за крадене.

Матрос-Марусик мовчки звівся з-за столу, мовчки, похитуючись, вийшов за двері. Всі діди провели його хоч і млявими, та впертими поглядами. Й зразу ж загомоніли про те, що хоч і подейкують різні разнощі про Матроса-Марусика, та ніхто напевне не знає й не доведе. На їхню цю балачку раптово повернувся Кость. Відразливо кривлячи губи, проказав:

— Ви, папаша Пурас, хоч і багато набазікали, та що правда — то правда. Не подумайте, що я п'яний. І не подумайте, що дурний. А який є — такий є.

Пурас покашлював у кулак і пощипував віхтик бороди. Обізвався:

— Міг би й не признаватись... Нащо?

— Е-е,— гидливо махнув рукою Матрос-Марусик.— Будьте, папашо, чим-небудь, тільки не маринованою тюлькою... Хіба в злодіїв забрати — це красти? Е-е, ні, любезні, це не крадіжка. Я закону помагаю, коли хочете знати. Якби закон не спирався на таких, як я, то в Азовському морі давно вже риби не було б!

— А чого ж посеред ночі? Нишком? — покашлював Пурас.— І ніхто не знає й довести не може?

— У кожного свій стиль, папашо! — поблажливо всміхнувся Кость.

— Звісно, кожен казиться по-своєму...

— Який ви некультурний, папашо.

— Де вже мені... А нащо ти сітки продаєш? Чом не викинеш, га?

— Хіба годиться, щоб добро пропадало!

— А гроші на що пускаєш?

— На делікатеси дітям! — так само нахабно всміхався Матрос-Марусик.

— Торочи...— пробурмотів Пурас тихенько, що сам себе лише й почув.

— Га? — з раптовим гнівом озвався Кость.— Бубоніть голосніше, щоб люди вас чули!

— Та я кажу, що кожен виправдовується по-своєму. І вовк теж сльозу пустить, як заріже ягничку.

— А я не виправдовуюсь. Нехай подають на мене в суд, кого я обікрав. Побачимо, чи багато таких відважних знайдеться.

— Авжеж, не знайдеться,— погодився Пурас.— Бо сітками ловити ж заборонено. Суд!

— А хіба я кажу, що дозволено? — реготав Кость.— От признався я вам, сам сказав. Либонь, і так усі знають... Ну, добре... Хай скаржаться! Хай! Нічого не боюсь!

— Не подадуть,— знову обізвався Пурас.— Кому ж охота, щоб і його засудили? Нікому.

— Таки мислите,— посміхнувся Матрос-Марусик.— Таки за прожитий вік щось надбали в голові. Просто заздрю вам!

Тут хтось із Шамшурових родичів і надумав вивести Костя із хати. Бо весілля для того, щоб веселитись, воно не для таких спірок, не для бійок. Що лишалось робити Матросові-Марусику? Хоч і добродушно начебто розмовляв з дідами, та все ж таки озлився. Озлився так, що далі зоставатись тут не

міг — поплентався додому. А дома заснув. Прокинувся посеред ночі — шкребло в душі, і в голові муляло. Глибока тиша протверезила, та не зовсім. «Лежати б мені оце до ранку, сни дивитись, та Грицько жениться, чорт його бери, без мене веселяться». Взяв свою гармошку — й гайда!

У дворі в Шамшурів уже не танцювали; в сінях спали попід стінами — хто головою в долівку вткнувшись, хто навзнак, руки розметавши; Кость поточився через зів'ялі тіла і, переступивши поріг, так різко розтягнув гармошку, що в хаті шибки забряжчали. Молодих уже не було, проте гості не так пили за їхнє щастя, як белькотали про їхнє благополуччя. Хто глянув на Костя, а хто й не глянув.

— Отакі фабричні оркестри — попиляли трохи й щезли! — радісно закричав Матрос-Марусик.— А я для Грицька хоч усеньку ніч гратиму, два дні підряд, скільки йому захочеться. Де Грицько? Приведіть сюди Грицька!

Примостився на стільці й заграв. Заграв жалібної, тягучої. На те скімлення з'явився молодий — зовсім не заспаний, навіть веселий. Кость закричав:

— Для тебе граю! Грицьку, танцюй! Згадай, про що ми вмовлялись? А ти!.. Ех!.. Танцюй, бо сам гратиму й танцюватиму. Де твоя жінка? Чом я не бачу твоєї Ольки? Спить? Веди її сюди!

— Хто ж танцюватиме? Пізно вже. Ти заграй таке, щоб спати гостям не хотілось. Веселої!

— А я сумної! Бо друг мій жениться, бо ти, Гришка, хрест поставив на своєму вільному житті.

Гармошка заплакала, схлипуючи. Раптом Кость скочив на ноги — був поривний, аж буйний.

— Грицьку! Це ж такий день у тебе! Давай на човни всі — і в море. На морі весілля. Погода ж яка! Я гратиму. Махнули, Гришко! Ну! Не будь сплюхом. Ольгу свою буди! Ще виспиться, було б чого доброго!

— Посеред ночі? Море ж, п'яні всі,— втрутилась мати молодого.

— П'яні? Хіба в нас голів немає? У кожного є голова. Я на гармошці гратиму. Оркестр дезертирував, як пацюки з корабля,— ковбаскою йому дорога. Ну що, Гришко? Ех, ти!

Матроса-Марусика всі стали заспокоювати, переконували, що п'яний у морі — однаково що з каменем на шиї: ні вперед не пливе, ні назад, а тільки донизу.

— Ех, ти, Гришко, Гришко! — жалібно та слізливо дорікнув Кость.— Спати вклався! Хіба ти її любиш? Ти тільки так... Тобі поспати б... А в море пішли б, я на гармошці... Сам

піду! Сам для себе гратиму, а ти йди спати. Ну, чого стоїш? Іди спати!

— Ви ж товариші, Костю,— нагадували збоку.

— А я хіба кажу, що ні? Товариші! Я заради нього попливу, щоб добре йому зробити! А ти йди, спи, йди! — штовхав Шамшура.

Хотіли його втримати, та де там! Тільки пляшку горілки для себе взяв, щоб у морі йому тепліше було, а в другій руці — гармошка.

Йшов по білій дорозі й сердився: здавалось, що дорога заточується. То він бубонів до неї:

— Нализалась, еге? Нализалась? І треба ж було отак пити й нічим не закусувати. Може, тобі ще добавити? — Розкоркував пляшку, линув навколо себе.— Ну що, тепер полегшало? Пий, тільки розуму не пропивай, бо горілка не тільки пароки забиває, а й дурним робить... Чого ти заточуєшся, чого? — Він поглянув на море, яке ледь угадувалось по червоному вогнику, що тлів на катері.— І море, либонь, перепилось, і море, либонь, гойдається...

Йшов до пристані, де було примкнуто його човен. Хотів заспівати, проте як не порпався в своїй пам'яті, не міг пригадати жодної пісні. З тієї слово просилось на язик, з іншої — недогризок мелодії. «Ха-ха-ха! — сміявся Матрос-Марусик.— І що це з усіма піснями сталось?»

На пристані горів огонь. Біля нього ворушились тіні. Кость постояв оддалік, подивився непорозуміло на те багаття, потім звернув до свого човна — з берега був прокладений місточок, біля кожної палі було щось прип'ято. Проте човна на місці не було. «Не могло ж одірвати,— сам із собою розмовляв Кость.— Може, якась зараза відчепила, щоб риби половити? Не міг у іншого взяти, джентльмен проклятий! Як же я тепер гратиму? Я ж обіцяв! Не сяду ж отут — засміють!»

Плюнув спересердя й подався до вогню. Чим ближче підходив, тим дужче ним опановував неспокій.

— Фізкульт-ура! — привітався. І тільки привітався — одразу з-поміж тих тіней упізнав Говдю, чи то пак Гордія Тапірича, їхнього рибгоспного бухгалтера. Непомірно товстий Говдя стояв незрушно, застромивши пальці обох рук за пасок, і його кругле велике обличчя то спалахувало, то пригасало у відблисках полум'я. Біля Говді стояли два його сусіди — брати Гасани, кожен з яких шепелявив так, наче перекривлював один одного, а за Гасанами — ще кілька.

— Фізкульт-ура! — охоче, проте похмуро привітався Говдя.

— Ви що, юшку варите? — поспитав Матрос-Марусик. Поспитав так, по-дурному, бо добре бачив, чого вони тут.

— Юську варимо,— прошепелявив менший Гасан.

— З тієї тарані, що ти в нас повитрушував,— додав старий Гасан.

— Слухайте, а ви мого човна не бачили? Либонь, зараза якась одчепила і в море тюхнула.

— Бачили твого човна,— заворушилися губи в Говді.

— Он твій цовен,— прошепелявив старший Гасан і тицьнув пальцем у вогнище.

Матрос-Марусик давно зрозумів, що вони палять. А застерігши Говдю та Гасанів, уже нітрохи не сумнівався, чий же то човен порубано, чия то праця горить вогнем і сходить димом. Він отетеріло стояв і дивився, тримаючи в одній руці пляшку з горілкою, а в другій — гармошку. Відірватись од вогню був не в силі. Язики полум'я жваво зринали догори, од них линув сухий пах... Оце набалакався на весіллі! З дідами про розумне поговорив! А Говді одразу донесли, не могли не донести, як розхвастався Матрос-Марусик на весіллі в свого дружка!

— Чого ти, Костю, мовчиш? — майже по-товариському обізвався телеватий Говдя.— Скажи що-небудь.

Костю як заціпило.

— Подавай на нас у суд,— спокійно так, аж лінькувато глузував Говдя.— Ти ж законник, на твоєму боці право. Чи не на твоєму? Ну чого ж це ти такий сумний? Дружок твій жениться, нагулявся ти на весіллі від пуза, ген гармошка в руці. Пляшку не допив? Ну, нічого, ще доп'єш, ти вмієш.

Матрос-Марусик мовчав. Порубаний човен горів, освітлюючи постаті довкола. Деякі обличчя були веселі, деякі — супились. Протягнулась чиясь рука, поворушила дрючком багаття, щоб горіло краще.

— Заграй нам, Костю,— знову майже по-дружньому обізвався Говдя.— Ми ж на весілля не ходили, то послухаємо.

— Тепер ми шпокійно шітки швої штавитимемо,— сказав старший Гасан.

— В'яленої рибки поїмо,— докинув молодший.

Нарешті Костеві губи відтанули:

— Думаєте, я не стягнусь на новий човен? Стягнусь! Ви ще в мене половите, хресій-бо!

— Не порозумнішаєш — знову спалимо,— розсудливо пообіцяв Говдя.

— Я вже вчений, а вас провчу!

— А чого ти, Костю, битись не лізеш? Спробуй. Може, й ми тобі всипали б заодно, а то якось і рука не піднімається, коли ти такий тихий, не сікаєшся...

Знову дрючком поворушили вогнище, зсовуючи тріски докупи,— і розійшлись. Кость зостався сам. Полум'я приковувало його зір, і він дивився на нього, поки не засльозились очі. Сів на камінець — а що ж це в його руках? Надпив із пляшки, наче воду, потім іще. Не стямився, як пальці його забігали по гудзиках гармошки, як само загралось. Горів його човен, а він безтямно грав на гармошці. Музику ту було чути далеко навкіл, і Шамшур, що в цю хвилину вийшов із своєї хати надвір, подумав: «О, таки подався Кость у море, таки грає». Стояв і слухав, поки гармошка вмовкла.

А ніч не минала. «Чи вона заповзялась на мою голову, ця ніч? — вперто думав Матрос-Марусик.— Ех, до Явдоньки піду».

Постовбичив біля Явдоньчиної хати, поглядаючи на темні вікна. Нудно стало йому й сумно. Звісивши голову, подався до моря. «Пісок зараз теплий,— думав,— то я розгребу той, що зверху, і посплю трохи, бо додому звідси далеченько». Дійшов до берегового шуму, глянув перед собою — і стало йому так тепло на душі, ніби його осяяли зсередини.

Море світилось. Бліді зірки дивились донизу вічними своїми холодними поглядами, а хвилі спалахували глухуватим сяйвом, ніби на їхніх гребенях котились світляки. Море горнуло й горнуло до берега ті світляки, вони повільно пливли й повільно горіли. Матрос-Марусик збіг униз — біля самісіньких його ніг плескався рідкий та мокрий вогонь. Зачерпнув води рукою, бризнув — і блискучі скалки стрибнули навсібіч. Кость роззувся, зв'язав туфлі шнурками, почепив на шию та й пішов уздовж берега, збиваючи бризки. Він ішов у тому примарному полум'ї, збивав його й збивав, і здавалось навіть іноді, що обпече ноги. Проте не пекло.

Там, на мілкому, хтось купався. Матрос-Марусик завмер на мент, потім одразу вискочив із води, щоб не виказати себе. Купалася дівчина. Вона все далі заходила в море, розбиваючи руками хвилі, і світло ліниво пінилось навколо неї, облизувало її тіло, злітало догори. Потім дівчина затаїлась — і її не стало видно, наче й не було. Кость усміхнувся мимоволі, вже хотів крикнути щось, та стримався, бо в цю мить знову закипіло світло, й постать дівчини окреслилась у хаосі того вогню, який вона, бовтаючись у воді, збивала навколо себе. «Це Явдонька,— подумав Кость і знову всміхнувся.— Їй-Богу, Явдонька, не гріх, що забожився».

Так він сидів довго на піску. Аж поки Явдонька, сяюча й полум'яна, пішла до берега. Він не покликав її, не підійшов — не міг і не хотів. Була в його душі легка й добра пустка. Вилив із пляшки рештки горілки і, набравши з моря води, пішов неквапно додому. Коли збовтував воду, пляшка починала світитись, ніби в ній щось горіло.

Хтось простував йому назустріч. Кость зупинився, і коли людина підійшла майже впритул, Кость бризнув на неї водою. Одежа на стрічному спалахнула, ніби загорілась, і людина скрикнула й зупинилась, намагаючись руками збити вогонь. Матрос-Марусик хутенько пішов уперед, та зразу ж зупинився і кинув:

— Вода морська горить, не бійтесь.

Бралось на світ; повільно падала через усеньке небо серпнева зоря, лишаючи на собі мерехтливу вервечку...

У ПОЇЗДІ

У вагоні стояла задуха, повітря було кислувате й важке, і Ярослав Чумак, поклавши чемодан на полицю, вийшов у тамбур... Тут тхнуло вугільним пилом та гаром, проте було свіжіше, бо в шпарини задував вітер. За вікном миготіли білі хатки полустанка, до якого він сьогодні добувався зі свого села на попутній машині, хутко зникали вишневі садки, посірілі від куряви, ось усміхнулись два соняшники на околиці — і полустанок зник. І вже прослався буряковий лан, що відразу ж пропав за стіною кленової посадки, а коли на мент заслона посадки теж зосталась позаду, то перед очима лягло — до самісінького обрію — пшеничне поле. І така глибока вись чисто сяяла над полем, таке прозоре повітря розкошувало, ген-ген далеко сизіючи мевом, що Ярославу нестерпно захотілось на волю, запраглось геть із цього гуркотливого, задушливого вагона... Іти б по отій польовій стежечці, що різко промайнула... йти по отій стежечці, п'ючи прохолоду вітру, припадаючи губами до вітру так, мов до джерела... Поле зникло за посадкою, а він якусь хвилю почувався бадьоро, наче й справді вдалось пройти по тій стежці, ковтнути свіжого вітерцю.

Коли поїзд зупинився на сусідній станції і Ярослав угледів, скільки пасажирів умить стовпилось навпроти тамбура, то зайшов до вагона і сів на вільному місці. Його сусід — худенький чоловічок із пташиною фізіономією та пронизливим поглядом очей, що були схожі на недостиглу бузину, говорив кваплячись:

— А думаєте, жайворонки всі однаковісінькі? Або тільки в полях живуть? Де там! Жайворонки і на луках водяться, і на лісових галявинах. Є жайворонки чубаті — у них по боках го-

лови, над очима, стовбурчаться такі чорненькі ріжки, що аж чудно дивитись... Є жайворонки польові білокрилі, а є чорні. Не скрізь однакові, ні. Я вам скажу, що ці малі пташки схожі на людей. От у нас, на Поділлі, люди відмінні від тих, що на Поліссі. А степовики теж відрізняються і від подоляків, і від поліщуків. А що вже про гуцулів говорити — от наш народ, українці, а своє щось мають, одмінне від усіх інших.

— Од землі залежить, так? — обізвався пасажир, якому все це мовилось. Пасажир був у форменому кашкеті залізничника, у картатій сорочці. Вражали його очі — неправдоподібно ясні, чисті, по-дитячому допитливі.— І в пташок, і в людей од землі багато залежить, так? От на ситому чорноземі жито буйне родить, дає славний врожай, а на супіску що візьмеш? На супіску ріденько та бідненько.

— Ну, ви й людей і збіжжя змішали докупи,— заперечив співрозмовник, і його недостиглі бузинові очі іскорками сивими зблиснули, наче засміялись колюче тими іскорками.— У людей воно зовсім не так, хоч, може, трохи й так. А супісок що? Супісок угноїв, дав йому добрив — от і зародило, от і маєш оддяку...

Вони розмовляли, Ярослав прислухався до їхньої чудної бесіди, а тим часом до вагона заходили й заходили пасажири — хто тягнув чемодан, хто клумак, хто кошик, хто волік сітку з яблуками. Ярослав неуважно позирав на них, і коли промайнув профіль жінки, яка шукала, де б можна було сісти, то він наче пробудився зі своєї байдужості. Пробудився, намагаючись щось згадати... згадати, чи часом десь не зустрічався із цією жінкою... М'який овал обличчя, шкіра гладенька та ніжна, а з-під неї немов пробивається молочне світло... І погляд начебто звернутий до навколишнього світу, а насправді ж заглиблений у її єство, у думки власні, у мрії,— таємничістю сяє погляд, загадкою приваблює... І вільно лежить на плечах лита хвиля житніх кіс, чомусь нагадуючи про літню спеку, про поле...

— А взяти дроздів,— скоромовкою бубонів чоловік з недостиглими бузиновими очима.— Вони теж не однакові. Є дрізд-чикотень, а є дрізд-омелюх, є білобровий, а є чорногрудий. Та й це не все, трапляються й інші, які в нас не водяться, тільки на чужині.

— І це ж є люди, що все те птаство знають,— зачудовано мовив залізничний кашкет.— І воно їм у голові тримається, і воно їм треба!..

Де й коли бачив цю дівчину? В дитинстві далекому чи, може, зовсім недавно? А якщо вона просто нагадує йому ко-

гось зі знайомих? Але кого?.. Порпався в пам'яті, перед його зором з'являлось на мить то те, то те обличчя — і серед них не знаходив такого, яке було б схоже на щойно побачене. І страждав, що не може пригадати, наче з цим обличчям було пов'язане в його житті щось важливе; і було йому болісно від усвідомлення, що коли не пригадає, не віднайде її образу в своїй пам'яті, то наче навіки втратить те, чого йому не хотілося б утрачати.

— От одного разу приносять мої діти крячка від річки, перебиті лапки висять, мов галузинки...— розповідав залізничний кашкет.

І раптовий спалах осяяв свідомість Ярослава Чумака, і в тому світлі майнуло... майнуло... Ні, не може бути! Невже?.. І він ще вагався, хоч то були сумніви, які більше скидались на певність... Просто спочатку було важко пов'язати профіль дівчини, а може, й молодої жінки з тим далеким-далеким днем, з тим сестриним весіллям та з зовсім юною дружкою молодої... Ні, весілля те, звісно, не забулось, не забулась і дружка, що, либонь, кожним своїм рухом, усмішкою, жестом виражала щось немислимо чарівне,— від неї не можна було відірвати погляду, і всі, хто був на весіллі, відкрито, не ховаючись, милувались її вродою, кожне дивувалося з її життєрадісності, з отієї чарівливості, якої не можна передати словами, яку можна лише відчути — і назавжди залишити в душі спомин про неї.

Вона чи не вона?

Зворушення поймало Ярослава Чумака — ніяк не вірилося. Скільки ж це років минуло з того пам'ятного дня? Сім?.. Так, скоро сповниться сім... Попросивши вибачення у недостиглих бузинових очей, звівся і, протискуючись поміж пасажирів, що стояли в переході, став пробиратись у тому напрямку, в якому пройшла вона... Не було її ні в сусідньому купе, ні далі. Невже обізнався? Ярослав уважно оглядав жіночі обличчя. Не було в нього певних намірів, не знав, що скаже,— думки плутались, і він хвилювався дедалі більше. Де ж вона?

І враз помітив — сиділа збоку і дивилась у вікно. Вона чи не вона? Спокійно дивилась у вікно, а йому знову здалось, як і тоді, давно, що насправді поглядом своїм зазирає у щось своє, потаємне, і в очах її сірих, із слабкеньким фіалковим відблиском, світяться добрі, погідні думки. Обличчя, як і колись, вражало чистотою білини, тільки тепер оте молочне світло, яке так запам'яталось Ярославу, вже наче приблякло. І повні, виразні губи, що колись жили своїм — натхненним,

бурхливим, радісним — життям, хоч і зостались виразними, та спокій скував їх... сповила тиша... І коси її, схожі колись якщо не на бурю, то бодай на теплу літню грозу, з сонцем та віддаленим туркотінням грому, тепер тихо та погідно облямовували її обличчя, творячи милий, добродушний вигляд.

Так, подумав Ярослав, це таки вона... Світлана. Минуло сім років од їхньої першої і останньої зустрічі. За цей час, мабуть, вона закінчила свій педагогічний, у якому тоді вчилась, вийшла заміж, має дітей. Звичайна історія, така сама, як у всіх. А роки... роки беруть своє, міняють не тільки колір обличчя, а й почуття.

Світлана, немов одчувши на собі чужий погляд, одірвалась од вікна... Впізнає чи не впізнає?.. Холодок затремтів у грудях, серце опустилось глибоко — і він передихнув, бо забракло повітря. Вловив на своєму чолі світло її очей, те світло, здається, на хвилю пробилось йому десь аж усередину, зоставляючи там гарячий слід, і вже Світлана знову дивилась у вікно, дивилась пильно, а сама, либонь, віддалась плину думок.

Не впізнала... І стало Ярославу не те що кривдно, а якось гіркувато. Неприємний був біль, печальний — хутко налинув, затуманивши свідомість. І раптово перехотілось підходити, нагадувати про їхню зустріч. А й справді, навіщо нагадувати? Бо хіба мало в юності буває різних миттєвих захоплень, скороминущих почуттів... а особливо тих почуттів, які важливі для однієї людини, а друга й не здогадується про них...

Стояв у тамбурі й палив цигарку. І біль отой печальний не минав, чіпко тримався... Дзвін неба вщерть був переповнений блакиттю, тільки тепер ота блакить наче перейняла щось і від його настрою. І поля перейняли... і крутий яр, на дні якого сліпуче зблиснула латка води... і лісок зі старими дубами, що росли звільна. Немов його настрій кинув прозору тінь на сонячний, мінливий світ.

Отоді, сім років тому, сестра віддавалась на інший район. І коли, повеселившись у себе, поїхали в село до молодого, у Черепашинці, коли увечері почались танці, то Ярослав і познайомився зі Світланою. Якась вона була наче несправжня — легка в рухах, ясна в погляді. І ота незбагненна чарівливість, якою все в ній дихало, так що не можна було і не дивитись на неї, і не відчувати щастя, солодкого оп'яніння... Скільки тоді було Ярославу? Двадцять два, і вчився він на третьому курсі в політехнічному... Запросив Світлану до танцю, й коли вони йшли в повільному танго, й коли він бачив близько

її обличчя, її очі, її губи — добре було йому, і здавалось, що коли так добре, то танок цей не може скінчитись, має тривати довго, завжди... Вони майже не розмовляли, та тільки Ярослав уже не відходив од дівчини, а коли знову починала грати музика, то благально брав її за руку і вів надвір, під нічні зорі, де й танцювали веселі гості...

А десь далеко за північ проводжав дівчину, бо жила вона не в Черепашинцях, а в сусідньому селі, в якому, звісно, Ярославу раніше бувати не доводилось. Про що вони тоді говорили? Та так, про всяку всячину — про весілля, про молодих, про своє навчання. Намагалися з'ясувати, чи є в них спільні знайомі, а їх чомусь не виявлялось... Ішли через літнє поле, коло дороги росли соняшники, і хлопець, зірвавши кілька розквітлих, подарував Світлані. Вона несла ті величезні квіти обома руками, тулячи до обличчя, сміялась, і так дивно лунав її сміх у теплому полі. Зірки тоді заполонили весь простір, високі та щасливі зірки, і те раптове почуття, яке в нього з'явилось до Світлани, здавалось таким самим високим... гордим, як і літні зірки.

Потім ішли через ліс, і кожне слово, мовлене тут, набирало ще іншого значення, крім свого прямого, кожне слово ставало глибше і таємничіше. І те, що вони вдвох, теж у лісі здавалось не такою звичайною пригодою... І так посвічувало в темряві її обличчя, і щось особливе таїлось у споночілому, вогкому погляді її очей. І соняшники в руках були — наче вигадка цієї ночі...

Провів, а коли повертався у Черепашинці — знову через ліс ішов, через поле, то вже віяв передранковий вітерець. Думав про Світлану, з якою умовився зустрінутися сьогодні, пополудні, на сестриному весіллі, і не відчував утоми, а тільки якесь рівне піднесення, сонячність у думках, у настрої.

А наступного дня Світлана не прийшла. Ждав, і поступово ставало йому сестрине весілля ніби чуже. Не сприймав нічиєї радості, пісень, музика була пуста-пустісінька, а танці коло хати — несправжні. Наче вийняли йому з грудей серце, і зосталась там гола пустеля, сумна, безмежна.

Не знаходив собі місця до самого вечора. Пообіцяла — отже, мала прийти... І коли вже їхав додому із батьком та матір'ю, то поглядав у вікно автобуса, наче мала вона десь йому стрінутись, тільки слід було пильнувати...

І потім завжди згадувалось йому весілля, їхній нескінченний танок під нічними теплими зорями і як ішли через поле, а він нарвав соняшників, і Світлана тулила їх до обличчя, і воно здавалось хлопцеві дивовижним розквітлим со-

няшником. І як ішли через ліс, і слова, мовлені в сторожкій лісовій тиші, звучали містко, глибоко, аж страшнувато було проникати свідомістю в їхню безодню. Згадувалось, як повертався потім перед світанком у Черепашинці, як наступного дня чекав, сподіваючись, що прийде, та вона не прийшла... І те раптове молоде почуття, яке тоді з'явилось до Світлани, з кожним роком здавалось йому все романтичнішим, і ясно так сяяло, зогріваючи його життя, будні, роботу. Не хотів думати, що сталося б, якби дівчина таки прийшла наступного дня на весілля, якби вони вдруге зустрілись, а потім почали б дружити. Не хотів згадувати, нехай усе буде так, як сталось, нехай та пригода обернеться просто на спогад, чистий, зворушливий, бо добре тоді людині, коли в її минулому є отакі ясні зустрічі, є отака щира закоханість...

Стояв у тамбурі, і знову за вікном майнули розквітлі соняхи, і знову Ярославу стало так, наче зустрів щось рідне, близьке... зустрів — і втратив... та все ж таки в серці зосталось трохи соняшникового світла й гріло...

Підійти й нагадати про оту давню їхню зустріч, розказати про себе, довідатись про її життя? А якщо вона міцно забула про ту ніч, про їхній похід через поле та ліс?.. Він буде розчарований, а розчарування вб'є у його душі отой лагідний лад ілюзій, що так довго тішили... і в майбутньому тішитимуть.

Сів на своєму місці... Чудо, та й годі — попутники й досі говорили про птахів!

— От ворона,— з неабиякою насолодою вів залізничний кашкет.— Не всі ж і однакові, ті ворони. Є грак, а є й крук! Є гайворон, а є й галка!

— Авжеж,— згодились недостиглі бузинові очі.— Як у пісні співається? Летить галка через балку, літаючи кряче.

Літаючи кряче, подумки повторив Ярослав Чумак... Еге ж, літаючи кряче... Дивно було усвідомлювати, що в одному вагоні, зовсім недалеко від нього, їде Світлана, іще молода жінка, про яку стільки мріялось, про яку так щасливо згадувалося завжди, їде, не маючи гадки, що в цьому самому вагоні сидить він, Ярослав... І не маючи гадки, й не думаючи про нього. А він не встане, не підійде до неї, не заговорить...

Встань, підійди, заговори, наче наказував собі.

Проте не зводився. Лише з гострою тугою передбачав ту мить, коли Світлана зійде на якомусь полустанку, зійде — і він більше ніколи не здибається з нею. Цікаво, а якою видаватиметься йому згодом оця несподівана зустріч у вагоні? Чи

дорікатиме собі пізніше, що не підійшов? А мабуть, дорікатиме, бо через якийсь місяць-другий випадкова, неправдоподібна зустріч бачитиметься в іншому світлі, іншими постануть його почуття, і той байдужий погляд, який кинула на нього, уже ввижатиметься не байдужим...

У Козятині сходив чималий гурт пасажирів... І Ярослав Чумак, упівока стежачи за ними, раптом відзначив, немов майнуло її обличчя — серед чорних польовою засмагою, серед шоколадних, серед жовтих на мить засвітилось її чисте, ясне... не чоло промайнуло, не профіль, а саме тільки сяяння, отаке, яким збереглось у його пам'яті, і він раптово звівся (яка сила звела його на рівні?), і вже примірявся, як би й собі втертись у той в'язкий пасажирський потік. І втерся, і подався до виходу, шкодуючи, що посувається так повільно, що Світлани попереду вже не видно.

На пероні вирувало людське стовповисько — одні з поїздів, другі на поїзди... І Ярослав ступив кілька кроків з таким потягом у душі, наче душа й справді знала, куди вести... Та ні, на жаль, не знала, бо не виднілося Світлани під широким залізничним козирком перону. От якби не загавився, якби схаменувся вчасно, то...

— У нас, на станції юних натуралістів,— приглушеною скоромовкою розповідали недостиглі бузинові очі,— один дідок працює...

Навпроти нього тепер сидів молоденький, рум'яний міліціонер і позирав на свого балакучого попутника з доброзичливою зверхністю.

Поїзд набирав швидкість... І чудно було Ярославу на душі — безмежжя пустелі прослалось там. Думав: ото так ниє задавнений біль?.. Саме так саднить, так ятрить?.. Палахкотіло літнє сонце в полях, і картини природи за вікном були яскраві, глибокі... І вже ловив себе на дивній певності, що то чується свіжа рана, яка відкрилась на старій, і йому був приємний той біль і, як і колись, потрібний.

МІСЯЧНЕ СЯЙВО

З-за погрібника пахло м'ятою (росло її там, густої та холодної, багато), а від хати несло духом матіол. Хвилі запахів змішувались, паморочили свідомість, а може, то Журилу тільки здавалось, що голова в нього йде обертом од м'яти і матіоли?

— Вже пора,— вкотре повторювала Надійка, і голос її був начебто перевитий любистковим листям, і начебто якась незрозуміла болісна нотка звучала в ньому, зворушуючи Журила, сповнюючи глибоким почуттям.

— Вже йду,— вкотре відказував Журило, знову цілував Надійку, а коли відривався губами від її покірливо-зів'ялих, сухуватих од пристрасті губів, то знову починав розуміти, що таки не годен зрушити з місця, бо йому не до снаги залишити Надійку. Їхнє прощання вже тривало давно, і кожна з митей цього прощання була для Журила і важка, й солодка, і все їхнє прощання ввижалось всього лиш миттю.— Вже йду,— знову повторював хлопець і знову відчував дотик Надійчиних губів,— дівчина немов оддавала йому все своє тепло, всю ніжність.

За погрібником темнів нічний садок, у якому вони, однокласники, пробули з самісінького вечора... Прийшов до дівчини, щоб повернути їй позичену під час випускних екзаменів книжечку віршів. Мовляв, скоро їде до Києва, подаватиме документи до університету, то хотів зайти перед від'їздом... Надійка провела хлопця до воріт, уже попрощались, і тут вона осмілилась пригостити його яблуками. Ступили в садок, вона зірвала з гілки білий налив — і те яблуко немов розсунуло якусь стіну, що досі стояла між ними... і сьогодні стояла, коли навідався в її хату, і стояла в школі, особливо ж гостро відчувалась протягом останнього навчального року... Журило взяв яблуко, надкусив обережно — і раптом усміхнувся Надійці безпричинно, вільно, а вона так само відкрито усміхнулась йому.

А потім, ловлячи губами, лицями, очима скісні надвечірні промені та наче виважуючи на своїх щоках надвечірні плямисті тіні, які падали від яблуневого листя та гілля, вони жваво, захоплено розмовляли — і про книжечку віршів, яку оце повернув Журило (він не переставав декламувати рядки, які не забувались, тривожили його протягом випускних екзаменів... поле чорніє... проходять хмари, гаптують небо химерною грою... проліски перші блакитні отари... земле! як тепло нам із тобою!). А Надійка, не боячись дивитись на Журила прямо, наче з душі в душу переливаючи свою лагідність та доброту, розказувала про вчорашню поїздку із батьком до лісу, про табунець кізок, який їм стрівся на суничній галяві. Розказувала, виглядаючи так, ніби вчорашнє хвилювання не минуло й досі... мовби й зараз бачить отих полохливих грацийних кізок, біг їхній бачить — злагоджений, якийсь наче аж мелодійний... Надійка, стоячи перед хлопцем, уся немов

світилась, і він був у полоні того сяйва, вбирав своїм єством, чутливо розкритим назустріч її радісній смаглій вроді, кожному її поруху, кожному слову.

Смеркало, а вони все ще стояли в садку; в повітрі заструмувала прохолода, гостріше запахло з городу огірковим гудинням, листям помідорів. Десь ревла худоба, повертаючись із поля, і її рев чомусь нагадував Журилу оддалений — незвичайний, протяжний — рев сурем. І було чути, як падає в садку найдрібніше яблуко.

Знову й знову згадували школу — обом не вірилось, що вона в них позаду, що навіть випускні екзамени, яких так побоювались, теж одійшли в минуле. Говорили про школу, бо вона ніяк не хотіла канути в небуття, все було таке зриме, відчутне... в той час як майбутнє здавалось хоч і прекрасним, та все ж таки неясним, нечітким... їм обом дуже хотілось вірити в майбутнє, та поки що не уявляли його...

Багато було споминів, і водночас Журило був у полоні жалю якогось, болю, остраху... що ось поїде скоро і, можливо, вдасться йому вступити до університету. Надійка теж учитиметься в далекому, іще незнаному місті,— і так дівчина ніколи й не довідається про те, що він її любив таємно, любив ще десь із восьмого класу, криючись, навіть собі не осмілюючися зізнатись у тому почутті... І чим більше спливало часу в літньому садку, чим глибший западав вечір, а потім ніч, тим важче було уявити Журилу, що він піде, так-таки нічого й не сказавши Надійці.

«Ось зараз,— думалось йому.— Ось зараз візьму й зізнаюсь, і, зрештою, нічого зі мною не станеться. Зізнаюсь — і негайно ж піду, не чекаючи на її відповідь». Вона, мабуть, сторопіє, здивується почутому, та Журило вже не бачитиме її оторопіння, бо далеко буде і від цього садка, і від хати.

І не міг зізнатись. Наче камінь придавив душу, і хлопець не в змозі був ізсунути вагу. А вже коли намірився йти, то якось так сталось, що Надійка невловним рухом подалась до нього, притулилась головою до плеча,— й тоді він, іще не вірячи в те, що відбувається, обійняв її і так хвилю тримав, чуючи, як неправдоподібно лунко б'ється її серце. А потім знайшов її вуста, і вони — теплі та безвольні, з легеньким запахом кануперу, бо перед цим вона тримала пучечок біля обличчя,— відповіли поцілунком. Журило цілував дівчину — і все ж таки йому не вірилось, що це відбувається насправді, що не вигадав ні одвідин, ні розмови в садку, ні отого раптового, неправдоподібного руху, яким Надійка притулилась до плеча.

Скільки минуло часу, відколи вони вперше поцілувались?.. Темна ніч немов чаклувала, і то від її ворожіння в глибокому колодязі неба великі зорі почали дрібніти й дрібніти, і світло їхнє блідло, а весь простір угорі сповнювався повільного, наче аж силуваного сяйва. То сходив місяць... І коли зійшов, то зір поменшало, і змінилось їхнє свічення, а місяць — велично зажурений, по-людськи замислений — зводився і зводився. І в його світлі дивно одмінилось Надійчине обличчя — під очима позалягали смуги, а в кутиках уст з'явилося щось гіркувате, скривджене. І погляд поглибшав, став повільніший і слухняно-покірливий, чи що. Й Журило, який уперше цілувався з дівчиною, відчував щось схоже на нервовий струс, йому були вдивовижу і власні почуття, і той закоханий, піднесений стан, у якому перебував.

А коли рипнули сінешні двері, вони обоє завмерли під яблунею, і Журилове серце мов у холодну воду впало. Попід вікон ню прочовгали ноги, стихли, а невдовзі обізвалось материним — і невдоволеним, і стурбованим — голосом:

— Надійко!..

Дівчина пригорнулась до Журила — і непевна, лукава усмішка затремтіла на її обличчі. Знову почулось човгання, знову сонно рипнули двері.

І саме з цієї миті вони почали прощатись. І тому, що Журило не міг одважитись і піти, то прощання їхнє так затягнулось. Він наче боявся обірвати оте хвилююче, невидиме, що, безумовно, з'єднувало їх. Йому було страшно отак узяти й піти — цей рішучий крок увижався йому образою їхніх почуттів, образою Надійчиної довірливості...

А потім таки зважився, пішов, і спершу йому ото видавалось несправжнім — що віддаляється від Надійки, йде від неї геть. Бо своєю щокою іще відчував тепло її щоки, і десь коло вуха вловлював доторк — шовковистий доторк — пасемка її волосся, і ще звучали йому в пам'яті всі Надійчині слова, так зворушливо й ніжно звучали. І в душі йому наче сонце світило, опромінюючи ласкавим сяйвом усі його думки про Надійку, всю його доброту опромінюючи.

Зрештою, якась сила зупинила хлопця. Може, оте недовір'я — що все те й справді відбулось між ним та Надійкою?.. Тихою вулицею, що пахла бузиною, повернувся до воріт, де недавно стояли вдвох... Так само струмував у повітрі солодкий, дурманний дух матіол, що перемішувався з духом м'яти. Заплющивши вікна, глибоким сном спала хата. І тихо було, мов у вусі комара. На мить здалось чи й справді вчулось — прозвучав, прошелестів Надійчин голос, злетівши із пересох-

лих од пристрасті губ. У душі Журиловій стрепенулось радісне щось, ударило гострими крилами — й затихло... затихло. І враз наче засяяло перед ним притомлене від почуттів Надійчине обличчя, і яскраво так побачились гіркуваті в кутиках уст тіні, і знову наче спалах осяяв Журилову свідомість — осяяв і згас, бо примарилось, привиділось...

Іти йому додому було ще далеко, бо жив не в цьому селі (тут відвідував школу з восьмого по десятий клас), а в сусідньому... Опинившись на шосе, задумався: звернути ліворуч, по дорозі, чи взяти трохи правіше, до ставу, і йти береговою стежкою, бо так ближче. Повагавшись, подався праворуч і скоро вже йшов поза городами, що збігали по схилах горбів до ставу.

Місяць уже підбився височенько, й тепер усе було залляте його рівним, спокійним світлом. Хати, що біліли на горбах, стояли наче не в садах, а в чорних тінях, що закам'яніли хвилями. Буйною зеленню темніли городи, й коли побіля стежки, по якій простував Журило, з'являлись грядки капусти, то широке настовбурчене листя мало неживий, металевий відблиск.

Берег заріс кущами, вербами; десь за високими очеретами мала бути вода — долинав її м'який, теплий подих. Журило сторожко прислухався до її мовчання, до причаєної тиші в очеретах. І раптом почувся сплеск, наче скинулась велика риба, і в Журила по спині морозцем сипнуло. Й одразу якось поглибшали та пострашнішали тіні від дерев, і стало важко ступати вперед, наче за кожним кущем чатувало щось грізне і невмолиме. Журило йшов обачно, а воно, безшелесно та сквапно, встигало перебігти й знову причаїтися за кущем над стежкою.

А коли вийшов за околицю й озирнувся назад — село на горбах спало мирно, лагідно, і верби на левадах наче не листям були вкриті, а обібралися в примарне місячне проміння, що мало вигляд продовгастих вербових листочків. Стояли верби в тому незвичайному вбранні, що наче аж курілось порохном срібним, і Журилу знову не повірилось у те, що може бути така гарна літня ніч, не повірилось, що був отой садок, і Надійка, і її обійми, і що потім повертався під її хату, і що здалось йому на мить, наче побачив у повітрі її неясний образ, вловив звучання її голосу. І відчув каяття, що попрощався з нею, що подався додому... хай би ніколи не кінчалась ця ніч, хай би не було краю тому відчуттю, що вони з'єднані могутньою силою, не здатні розірвати її.

І знову рушив у путь... Тепер уже праворуч одкрився ши-

рокий став, у якому брилою важкої темряви лежала вода, а по її поверхні легко та весело пересувалась місячна доріжка. На протилежному березі слались поля, вкриті молодим збіжжям, і простір там був повитий темно-сивим серпанком. І до стежки, по якій ішов Журило, зліва теж прилягало поле, стебла пшениці перехилялись на стежку, били по ногах, і хлопець то відгортав їх рукою з-перед себе, то гладив долонею, і йому був приємний дражливо-підбадьорливий їхній гострувато дотик.

Місяць плив по чистому небу — великий срібний сазан у погідному озері. Пшеничне поле слалось удалину, і по ньому наче ходили якісь безшелесні тіні... рухались і завмирали. І молоді стебла, що ніби попереплутувалися зі своїми тонесенькими тінями, здавались несправжніми... мовби десь отут або трохи попереду має критись між них якась таємниця, щось нежданне ховається.

Добре почувалось Журилу в місячних полях — душа його щаслива хотіла пташкою полинути понад землею, полинути серед гострувато-збудливого свічення променів, серед того попелястого пилу, який наче обсипався з променів. Почувалось Журилу так, ніби й Надійка десь коло нього, весь час іде за ним, незрима, і він кілька разів навіть оглядався по боках, мовби сподівався побачити... На жаль, не бачив, проте не полишала його чудна певність, що вона таки з ним, поблизу.

Спинився — волошка чи не волошка вистромила голівку з-поміж колосочків? Зірвав, підніс до очей і зрадів, що таки волошка. Тільки зараз, уночі, польова квітка втратила свої барви, якими веселить удень, а втративши — наче осліпла, наче глухою стала... Ступив Журило трохи далі в пшеницю, тут зірвав іще одну волошку, теж таку саму осліплу та оглухлу в цю місячну ніч,— і раптом йому закортіло назбирати цілий букет... і не для себе, ні, а для Надійки, що десь мала бути близько від нього. І хлопець усміхнувся думкам, радий із несподіваного наміру.

Запахло полином — кущик ріс на лисуватій землі, й Журило нагнувся над кущиком, наче хотів чи зірвати, чи приглянутись ближче,— і враз упало йому в очі суцвіття дикого маку, що ріс за полином. Хлопець при самому корені зірвав кущик, підніс до обличчя і відчув на губах ласкавий доторк, уловив запах — кволий і якийсь несказанно дорогий... Пелюстки теж були наче виткані з темряви, теж наче оглухлі та осліплі, бо й мак, як і волошки, зараз був квіткою місячної ночі.

Отак ішов через пшеницю, що сягала йому до колін, знайшов іще кілька волошок, а також ромашки йому трапились... І раптом зупинився, випроставшись та пильно подивившись довкола,— і на голубий став, і на поле, залите місячною повінню. І знову здалось, що ніколи раніше не доводилось бачити ні такої прекрасної ночі, не доводилось чути такої тиші в полях, таких запахів землі та хліба. Почувався, ніби широко розплющились йому очі, відкрилася душа назустріч красі світу саме сьогодні... саме після зустрічі з Надійкою... Щось бриніло в ньому, щось тонко грало, як досі ніколи не грало, й хлопець подумав: «Щось коїться зі мною, щось відбувається дивне... наче я ось-ось збожеволію... і тоді проникну розумом так далеко, так глибоко в надра страшні, про які я зараз і не здогадуюсь».

Знову рушив через пшеницю, прислухаючись, як шерхотять од його ходи м'які стебла, як стикаються м'які колоски з колосками. Десь там попереду наче тіні порозливались по пшеничній поверхні, і коли Журило наближався до них, то чи зникали вони, чи відсувались убік, і хлопцеві здавалось, що тіні такі самі живі й таємничі, як місячне сяйво, як шелестіння стебел і доторк пшеничних листочків до його рук.

Уже ген-ген попереду стало вимальовуватись його село — темним валом зводилися садки, а над ними, ліворуч, де пролягав шлях, високо підносились дві старі тополі-трепети, які в них називались «трепетинами». І, поставлена в полі самотиною від інших, у місячному промінні засвітилась глиняна стіна нової хати. Засвітилась — і наче війнула в Журилове лице теплом, домашнім затишком. І над хатою, що затонула в шумі місячного сяйва, наче аж тремтіла слабкенька, безбарвна зірочка...

І, похоловши, Журило знову спинився, бо зненацька здалось, що його знову покликано. Покликано співучим голосом, радісним, повним щастя — Надійчиним, таким пам'ятним. Він обернувся, дивлячись у безмежжя нічного поля, по якому оце пройшов, наче проплив по його хвилях... Ніде нікого, тільки пшениця немов тінями поймається мінливими. Журило подумав про те, що, може, Надійка в цю мить вийшла зі своєї хати, стала на воротях і дивиться у вуличку, по якій він пішов. Дивиться у вуличку і кличе його, та й долетів її голос аж сюди.

Стояв, тримаючи в руці пучечок квітів... І добре йому було, і думалось про те, чи хтось інший звідав коли-небудь таке щастя, як він сьогодні... Мабуть, нікому не випадало. І хотілось йому обізватись, покликати Надійку, бо чомусь віри-

лось, що вона таки почує голос його, як і він почув поклик її отут, у полі.

На сході вже почало бліднути небо, по-досвітньому несміливо, а місячне сяйво заполонило простір, місячне сяйво не хотіло випускати з-під своєї влади Журила, тримало хлопця в полоні — отут у полі, серед пшениці.

ЕТЮДИ

ЦВІТЕ БЕРЕЗНЕВИЙ СНІГ, СПІВАЄ

Горбочки-ярочки, і великий байрак, і лугова низина, по якій звиваються пласкі береги вузької річечки, а за лугом і річечкою чорніє ліс.

Ще вчора туманилось і супилось, а сьогодні сонце світить приязно, щедро, а сьогодні небеса вбралися такою блакиттю — ясною, свіжою, молодою, що й очам важко дивитися. Сніги мерехтять гострими білими скалками, сніги відбивають навсебіч проміння, сніги світяться яскраво, урочисто, й здається, що то вони цього провесіннього дня зацвіли таким променистим, сліпучим цвітом. Ото скільки глянеш — палахкотить, міниться різними відтінками білого кольору березневий сніг по горбочках-ярочках, і навіть добре можна вловити запах того снігового буйноквіту... запах студений, ледь-ледь хмільний, бадьорий, збудливий... схожий на дух перших пролісків, коли їх зірвати в лісі й відразу ж піднести до обличчя.

Сніги цвітуть і взимку. Буває, такою тонкою, майже невловною синьою барвою візьмуться сумирної, доброї днини! Чи то заблищать холодним крижаним сріблом — у мороз... Чи кине на їхні заснулі груди сонце з червоного заходу зловісних, багряних відблисків, і тоді сніги начебто поймаються тоном тривоги, непевним очікуванням.

Та, либонь, ніколи вони так весело не зацвітають, як у березні, ніколи так не втішаються своїм блиском і сяянням. Стільки радості в їхньому цвіті — начебто сміються однією великою, широкою усмішкою від обрію до обрію, й та усмішка не блідне, не гасне — вона, либонь, може тільки тихо-тихо розтанути разом із танучими снігами.

Так і танутимуть сніги зі своєю широкою усмішкою від обрію до обрію!

А зараз цвітуть, і білий квіт снігу, як окинеш поглядом

поле, має найрізноманітніші відтінки. То він сліпучий, що очі примружуєш; а то біле трохи спокійніше, мов тихий блиск срібла; то отут, у затінку, біле з глибини кучугури неначе тоненько підсинене; а ген попереду, на чолопочку згірка, в біле немов ввіткано прозору, золотисту пряжу, що легко струменить, здригається: а ще далі, за лугом та за річечкою, на снігах тремтять ніжні, майже невидимі фіолети... І всі ці відтінки білого цвіту, яким палахкотить березневий сніг, є не так обіцянкою весни, як самою весною, що вже прийшла, вже почала оновлювати природу, відроджувати її.

Отут, у ярочку, темніє латка чорної землі — вітри поздували сніг — і по цій латці живим сріблом сотається жилочка води, що вибігає з-під кучугури. Сотається, звивається, схожа на химерне живе створіння, на його в'юнкій спинці спалахують покварливі блищики, ті блищики проворно біжать по схилу горбка і, либонь, разом із водою затікають під сніг, що, пухкий, ніздрюватий, лежить унизу. Тихий, безгомінний струмочок, жодним звуком не озоветься, скочується й скочується, і, здається, радий-радісінький!

А трохи віддалік — по більшій місцині чорної землі, яку, мабуть, і сонце дужче пригріває — другий струмок із-під кучугури виборсується, пульсує, в'юниться. Він і рівчачок проклав для себе глибоченький, біжить, трудиться в тому рівчачку клопітливо, зосереджено. І коли прислухатись, то з-під кучугури наче посапує стиха, немов струмочок, сотаючись, дихає... Дихає... І покльокує... Злегка так покльокує вода. Може, струмочок співає? Слабеньким своїм голосочком співає хвалу пробудженню, хвалу весні?

Цвітуть березневі сніги, співають струмочки; все довкола озивається мотивом радості, і найдужче її чути в світлі сонця, яке й творить священну, нетлінну красу весни.

ГУСИ В ТЕМНІЙ ВОДІ

В селі, у білому засніженому яру, тече річечка. Навіть не річечка, а струмок — мілкий та вузенький, і місток через нього перекинуто, й верби коло нього ростуть старі... Така звична й мила картина, спокійна, трохи смутна.

Криги коло містка нема, вода темніє свіжо й гостро, скипає горбиками поміж облизаного блискучого каміння, а трохи далі від каміння, з самого берега, біліють гуси. Одна гуска стоїть у низенькому снігу, витягуючи довгу шию то в один

бік, то в другий, а решта позаходили у воду, неквапно переступають із лапи на лапу, пильно вдивляються в дно, ось одна спробувала дістати щось, а потім, вистромивши голову назад, і не обтрушується, наче й не обпекло її холодком.

Стоять білі гуси в темній воді, лагідністю віє від їхнього невеличкого табунця... й раптом одна задерла вгору червоного дзьоба, скрикнула, і в її скрику пролунала неясна тривога, і водночас почувся розпач, ніби птиця скаржилась... І зразу ж їй відповів весь табун, відповів гамірно, дружно, і в їхньому гелганні була не тільки тривога, а й бадьорість, а й радість торжества. Збились докупи, замахали крильми, білі шиї повитягували вгору... А потім одразу й повмовкали, і вже розійшлись по воді по темній, знову уважно та розумно так приглядались до її течії, немов і справді там щось уже нагледіли.

І чомусь, коли я дивився на гусей і слухав їхнє гелгання, зненацька стало мені легше й вільніше на душі. Добре так стало, наче гуси й справді сказали мені важливе щось, приємне, саме те, що я сподівався почути цього тихого, замисленого дня... В їхніх скриках почулась мені обіцянка весни, вловив я в їхніх голосах і очікування весни, й тоді, поглянувши довкола себе уважніше, спостеріг, що, либонь, усе вже чекає весни, вона незримо присутня і в самій тиші дня, і в спокої повітря, і в тому, як струменить темна вода поміж облизаного каміння. На одному з кущів верболозу гілля було зеленіше, яскравіше, ніж на інших,— невже той кущ найчутливіший провісник весни?..

І весь той давноминулий день був для мене осяяний спомином про білих гусей. Куди не йшов, з ким не бачився, а перед очима весь час темнів струмок у засніженому яру, біліли гуси у воді, чулись їхні голоси. І хоч до весни було ще далеко, та вчувалась вона мені повсюдно, а насамперед мав я такий свіжий і молодий настрій, який буває й справді навесні, й то не завжди, а в дитинстві, коли все гостріше відчуваєш, коли й мрії твої теж розпукуються так, як бруньки на гіллі.

Начебто й часу спливло багато, начебто й інших вражень було чимало, і яскравіших, і несподіваніших, та тільки й досі часто здається, що не перестаю вглядатись у ту тиху, спокійну картину, вглядатися все пильніше, з більшим зачудуванням, і весь час мені добре від того спомину, і весь час він зогріває мене теплом.

Білі гуси в темній воді!

Протягом цих останніх березневих днів прибуває світла й прибуває. Це схоже на повінь — сонячне проміння повиходило з якихось узвичаєних берегів і білими хвилями накочується й накочується, затоплюючи все. Ти йдеш у цій сонячній повені, бредеш по самісінькому дну, очі твої залляті повінню, ти мружишся, тобі добре.

Й нині такий самий день — зранку повітря аж фахкотить од сонця, воно блищить на розстелених полотнах снігів. Вогко посвічуються голі гілки дерев, де-не-де на них іще тремтить краплинами осілий за ніч іній. Починає капати з дахів, спершу потроху зблискують летючі водяні кришталики, згодом усе частіше, веселіше, усмішливіше,— ніби кожна краплина намагається прискорити прихід весни.

Отут під кущами сніг розтанув лише зверху, а збоку, від самої стежки, опав донизу, й на зрізі замету можна простежити, скільки хурделиць віяло на нього. Шар снігу внизу — найгрубіший, отже, ця хурделиця віяла найдовше, намела найбільше. Потім чорна смужка пилу й кіптяви — отже, стояла гарна погода, не віяло й не мело. Знову шар чистого снігу, знов чорна смужка, ще чистий сніг... Либонь, п'ять метелиць віяло й крутило, а тепер замет осідає, сніг став зернистий, з-під нього тече на стежку. За кілька днів — тільки й залишиться пригорща-дві снігу, присипані брудом і сміттям...

На згірку то й зовсім сніг позлазив, голо тут, торішньою бурою травою все вкрито. А зігнешся й принюхаєшся, то почуєш, як пахне холодною землею, ще неживою, ще непривітною. Бо весна лише в світлі, в самому повітрі, вона тільки розбуджує землю, ще не розбудила.

Спускаєшся донизу, йдеш по снігу, глибоко вгрузаєш. Сліди мерехтять великими зернинами чистого снігу, а спідсподу набрякають водою. Отак ідеш і відчуваєш, як від того змокрілого снігу, пригрітого сонцем, підіймається вгору пронизливий холодок, він студенить тобі ноги. Дивно: обличчя твоє в теплі, приголублене промінням, а по ногах струмує холодне від землі, дражливо так торкається шкіри.

Дорога на згірку потемніла, масніє талою водою, а внизу, по видолинку м'яких обрисів, тієї води поблискує роззіллятої чимало. Де-не-де вона від сонця спалахує яскравими дзеркальцями, й коли ти йдеш уперед, то ті дзеркальця теж наче переміщуються вперед.

У посадці, де ростуть акація, клен і граб, снігу найвище,

він тут пухкий, розсипчастий, і наче якось аж по-іншому (густіше, свіжіше, морозкіше) пахне. Обіч посадки видно на снігу чорне цятковиння граків. Підходиш до них усе ближче й ближче, а вони й не думають злітати. Ось один змахнув крильми, прогуцкав у повітрі та й опустився поперед гурту, ось другий і собі перескочив так само вперед, а інші при твоєму наближенні й не збираються тікати.

Дивно, й чому це вони такі хоробрі? Й чому посуваються по снігу колом, а посередині, перевалюючись із крила на крило, важко суне великий чорний грак? Підводиш угору руки, махаєш ними, наче хочеш тим рухом налякати птахів, щоб зірвались і полетіли, але вони зовсім не лякаються. Частина їх застигає на місці, повертається в твій бік і погрозливо роззявляє дзьоби. Ого! Такого ще не доводилось бачити!

Тим часом великий чорний грак усередині гурту натомлено припадає на одне крило й важко перепочиває... Коли птахи знов рушають, він перевалюється з боку в бік, ніби ось-ось упаде. Та він же підбитий, не інакше! Десь він пошкодив собі крила, а може й лапи, а тому-то і йти йому важко, а злетіти вгору — зовсім не до снаги. От граки й оточили його, взяли під спільний захист. Через те вони й сваряться на тебе, лякають, щоб не підходив ближче.

Зупиняєшся й стежиш, як вони поволеньки посуваються по білому полю, вздовж посадки. Мабуть, десь далі, де видасться їм найбезпечніше, вони постають, заховають у надійному місці свою каліку. Там у нього позагоюються рани, й він зможе літати.

Чорного цятковиння на снігу — багато. Ось іще прилетіло з посадки двоє, за ними третій опускається. Мабуть, вони помітили тебе ще звіддалік, а тому-то й надумали оточити грака-небораку живим кільцем, не дати підійти до нього... Граки-граки, а й вони піклуються про свого товариша, відвертають небезпеку. Шкода, що весна бариться, що посадка ще не зеленіє, просвічується наскрізь, а то б заховались там — і все гаразд.

Повертаєш назад до села по своїх слідах, а вони понабрякали водою, потемніли. І на дорозі жили струмків погрубшали, потужавіли, набубнявівши сріблом води, переблискують уламками розбитого дзеркала, засліплюють зір.

І світла побільшало.

БЕРЕЗОВИЙ СІК

Цілісіньку зиму в пам'яті твого дитинства (чи в пам'яті дитинства твого брата, сестри, в пам'яті дитинства всіх знайомих тобі й незнайомих дівчаток і хлоп'яків) живе спогад про білі берези. Ти мрієш про провесінь, про ліс у березневу пору, тобі уявляються й сняться темні галяви, з яких зійшов сніг, а на них чистими сльозами забіліли поодинокі проліски. Ввижаються тобі жовті пухнасті котики на вільсі, коричневі котики на березовому гіллі, пригадується, який смачний був березовий сік минулорічної провесни й позаминулорічної. Здається, нічого смачнішого в своєму житті пити не доводилось, і тривожно так пахла ранка в стовбурі, маленька ранка, з якої капав сік...

Нарешті, ожеледь — з теплим поривчастим вітром, із високим сонцем; з далини немов накочуються хвилі веснянного настрою... Й скоро земля вже темна, а вночі світять великі зірки з чорного неба, що схоже на бездонний колодязь... І якогось ранку ти вже не можеш більше сидіти в хаті, крадькома береш старенький свердлик, чистий, блискучий (до нього ти вже давно приглядався, не раз обмацував), береш пасемко сивого клоччя, крадькома береш два залізні кухлики, все те розпихаєш по кишенях — і вже ти надворі, і вже ти в лузі, а ліс ген-ген темніє під швидкими, білими хмарами...

Берези віддалеки яснiють, світяться — вони такі вродливі, привітні поміж чорних дерев. І чим ближче ти підходиш, тим більші вони стають, немов набрякають світлом, і ти вже помічаєш, як гарно погойдується на вітрі їхнє гілля — воно немов плаває у воді туди-сюди, то заплутається, то розплутається, а то, напружившись, витягнеться на вітрі й тремтить-тремтить, немов хоче відірватись од стовбура, полетіти над лісом, полинути разом із хмарами.

Й ти вже на узліссі, під березами, і, задерши голову, вражаєшся, які вони високі, й не можеш перестати чудуватися з того, як чи журливо, а чи вже зненацька радісно, буйно має на вітрі довге, тонке березове гілля, озиваючись голосно, ще голосніше, а то вмовкаючи зовсім, наче виговорившись, наче запечалившись.

Березовий голий ліс щось говорить-говорить іншою мовою, ніж улітку чи восени, і в звуках мовленого ти вловлюєш глибоко приховану радість, уловлюєш пробуджене очікування, якому ліс скорився — хоч і важко, хоч, здається, не до кінця, та все-таки скорився.

Твій свердлик не знадобився, бо в стовбурах двох беріз помічаєш готові, вже сьогорічні дірочки, запихаєш туди по пасемку клоччя, а щоб відвести його далі від стовбурів, то підпираєш те клоччя патичками і, підставивши кухлики, ждеш...

Коли, зібравшись на кінці жгутика, перша крапля таки падає, тобі нетерпеливиться одразу ж покуштувати її, ту першу березову втіху, і в тебе ще вистачає терпіння, коли скапне вдруге і втретє, а потім таки хапаєш кухлик, миттю перехиляєш і миттю ставиш назад, бо шкода, коли капатиме на землю... В роті від того частування нічого нема, бо й у кухлику майже не було, та тобі здається, що таки спробував, що солодко — й ти аж примружуєшся.

І біжиш до сусідньої берези — може, тут націдилось більше? Проте й тут лише на самому денці блищить. І ти починаєш чекати. Позираєш на швидкі хмари, дивишся в глибину лісу, а сам тільки про те й думаєш, чи не пора пити березовий сік.

У першому кухлику вже, либонь, на цілий палець націдилось, і, здається, починає скапувати все густіше. Біжиш до другого кухлика — тут теж березового соку на палець. Можна б і пити, але ти переборюєш своє бажання — хай іще нацяпає, бо коли соку більше, тоді він наче смачніший... А коли злити докупи?.. Радієш несподіваній думці, бігом зливаєш усе до одного кухлика, а порожній хутчій відносиш на місце. Тепер, либонь, можна пити.

Й ти п'єш. Хотів би не квапитись, та тебе підганяє думка, що в цей час березовий сік скапує просто на землю, а тому допиваєш решту одним-двома ковтками, хутенько ставиш кухлик під деревом...

Чим більше п'єш, тим менше хочеться, невдовзі й зовсім перекортіло, а сік цідиться й цідиться, і тобі шкода йти з лісу, бо здається, що тільки опинишся в лузі — й знову з'явиться невгамовне бажання... Зрештою, напився так, що сік утратив смак, уже на воду схожий, та й деревом вогким тхне, і ти, націдивши два повні кухлики, починаєш замазувати землею дірочки в стовбурах. Замазуєш, щоби сік марно не стікав із беріз. Потім береш обидва кухлики в руки і йдеш додому. Несеш той сік і шкодуєш, що забув прихопити з собою пляшку чи глечик, тоді б не розхлюпувалось, тоді б усе зміг донести.

Й чим далі відходиш од лісу, тим дужче починає кортіти надпити хоч із одного кухлика, та ти наказуєш собі терпіти, бо ж треба пригостити й рідних, бо треба ж чимось виправ-

датись, коли тебе лаятимуть, що вештався десь, пропадав півдня, а тут, удома, побивались.

Ідеш, обминаєш у лузі сірі калюжі, які начебто поменшали за час, протягом якого ти був у лісі, несеш у руках березовий сік. Несеш обачно, постійно думаючи про нього, несеш як велику цінність, наче тобі пощастило добути з заповідних джерел води мертвої й живої...

Отак іде твоє далеке дитинство, повертається з весняного лісу з берєзовим соком у кухлику...

ВЕСНЯНІ ВОДИ

От і побігли, нарешті, весняні води!

Блакитне склепіння неба, в повітрі цвіте синенький туманець, над обріями начебто клубочиться неясне небо... а сніг переблискує яскраво, мерехтить біло, сміється! Немає вітерцю, світла тиша, і в цій тиші то там, то там заспіває раптом, засурмить півень, йому вогненним криком відповість другий, а третього то й почуєш ледь-ледь, так він далеко... Й знову світиться тиша...

І блищать весняні води!

Здається, нинішній день — день води. З ринви цідиться вода тугесеньким голубим струмком, і він нескінченно виповідає щось і виповідає, сам собі радіє, сам собі тішиться. Й тобі така близька та зрозуміла його радість! А як славно цяпотить вода із стріхи. Краплина відривається за краплиною, сяють сріблом, а то сонячний промінь заломиться в летючій краплині, й вона тобі зблисне фіолетовим чи золотавим. Падають краплини — живі, постійно усміхнені, мерехтливі і, сягнувши землі, чи розбиваються об щось тверде на міріади дрібненьких іскорок, чи, потрапивши в калюжку, народжують на її поверхні маленькі водяні вибухи.

Сніг підтанув водою, вона темніє в слідах, у коліях... Ось у рівчаку ген скільки набралось талої, трохи далі вона витікає з рівчака на вулицю, й тут так просто вже не пройдеш, мусиш обминати через чужий город...

Уздовж дороги, що по горбку збігає до ставу, линуть струмки. Не один, не два, а кілька! Вони то зливаються докупи, то знову роз'єднуються — й поспішають, і кваплятся, й срібним сміхом скаче по хвильках їхніх сонячне проміння, наче теж нетерпеливиться йому хутчіше збігти до ставу, ввіллятись у море світла, щоб стати його невід'ємною часткою.

І цілий день біжать весняні води — по рівчаках, по вулицях, по дорогах, і грають радісну весняну мелодію, і всі прислухаються до тієї мелодії, кожне її чує, всім вона подобається... і, либонь, навіть думки починають звучати так само, як ота весняна мелодія води! Скрізь летять бризки, і в тих бризках, і в тій воді палає сонце, немов то воно само розлітається бризками, прохолодними, блискучими краплинами світла!

Й не коло одної хати на причілку стоїть відро чи цеберка, куди стікає вода. Збирають її, весняну, сонячну, живлющу, збирають її, прозору й радісну, бо коли змити голову в такій воді, то дівчині дасть вона вроду, жінці — здоров'я, а дитині — ясні й чисті думки, погожий настрій.

Пісня весняної води, що біжить у полі з горбка в байрак! У тій пісні вчувається голос майбутнього врожаю. Невсипна мелодія струмка в лузі! В тій мелодії звучить шум високої трави, що зросте тут невдовзі, а серед неї зазоріють білі, червоні, жовті оченята квіток. Разочок крапельок-намистин, що обнизали яблуневу гілку! Скоро бутонами рожевого квіту розів'ються, зазвучать золотою бджолою.

Біжать весняні води, грають, несуть у собі світло — потоки сонця, більші й менші, розіллялись по землі, мерехтять.

ЩЕБЕЧУТЬ ДВІ ТОПОЛІ

Квітневий день такий, що його неодмінно хочеться назвати синьооким,— ясний, безхмарний, безодня неба світиться блакиттю... Начебто звідусюди дивляться на тебе сині очі весни, й ти відкрито, відчуваючи душевне здоров'я, силу, теж дивишся в ті очі, що випромінюють приязнь і ласку.

На двох високих тополях, старих, безлистих цієї пори, зверху донизу, на кожній гіллячці, хмарою сидять горобці. На цих деревах таку силу-силенну я вже помічаю не вперше. Ростуть поряд і клени, й липи, й молоді тополі, та чомусь так густо ніде не всідаються горобці, як на цих двох тополях. Може, тут у пташок відбуваються якісь ярмарки, чи наради, чи зльоти? Бо тільки обидві тополі, рясно обнизані горобцями, щебечуть, тріщать, виспівують так, що в вухах лящить. Й коли трапляється йти повз дерева, а на них не відбуваються галасливі збори, то дивно бачити їх притихлими, мовчазними.

Нині, цього синьоокого дня, тополі тягнулись догори двома гамірними балакучими гейзерами, бо на кожній гіллячці

сиділо по кілька горобців, вони цвіріньокали, перелітали з місця на місце — велика горобина зграя жила своїм жвавим життям, осмисленим, цілеспрямованим, і здавалось, що й тополі теж беруть участь у їхній розмові, що без них ця розмова була б не така запальна, весела, не така відверта.

На гіллі постійно відбувався якийсь рух, бо горобці не могли спокійно всидіти, й раптом у тій їхній колотнечі, в голосному, але не дуже бурхливому вируванні народився якийсь вихорець, маленька буря зчинилась — і дедалі вихорець зростав, буря дужчала, бо в крутію втягувалося все більше й більше горобців. Вони збились докупи й таким клубком наче перекочувались по гіллю. За щось вони бились між собою чи, може, тусали когось зі свого товариства — було важко втямити, та тільки сутичка їхня була гаряча, запекла, відбувалась насправжки, і якомусь сірому горлодеру там-таки добряче перепадало.

Зрештою, цей живий клубок — щебету, крику, писку, буйного лопотіння крил, незрозумілої злоби й чийогось бистроокого, гострокрилого, настовбурченого страху — відірвався від гілля, миттю пролетів, не припиняючи сутички, в повітрі, впав на землю, й жвава колотнеча вже закипіла внизу. Горобці й справді якогось там зі свого товариства розбишаку чи непослуха били, до того ж били без милосердя, неборака намагався втекти, його не випускали з того вируванння, воно то по траві переповзало, киплячи, мов окріп, то на якусь мить усе догори спурхувало, дзвенячи голосами й тріпочучи крильми, знову опускалось, і щебет стояв швидкий, похапливий, наче й пташині голоси теж стикались між собою, теж билися за щось чи оборонялись.

Нарешті, живий клубок розпався, розсипався — мабуть, призвідцю цього гарячого бою вдалося вирватися. Горобці миттю позлітали на тополі, зникли в гамірливій масі інших, які не переставали рівномірно, по-діловому щебетати, й той щебет наче злітав рясними бризками догори, в безмежжя неба.

СИНИЦЯ

Зранку по-весняному широко порозсувались обрії, побільшало видимого світу, й небо стало високе-високе, що погляд летів і тонув у безмежжі... Та скоро під напнутими білими вітрилами попливли хмари, спершу наче обачно, остерігаючись, а далі все хутчіше, й вітрила виростали, напи-

нались дужче, і в їхньому одностайному, дружному леті відчувалась іще неясна погроза. Сонце зникло за вітрилами, й тоді донизу посіявся сніг.

Падав легкий, лапатий, кружляв неквапливо, а потім небеса потемніли і все довкола теж потемніло — снігу повалило стільки багато, так густо, наче хтось надумав поховати глибоко під ним не тільки молодесеньку весну, що несміливо вступала в свої права, а й наші надії, наші туманні мрії, що вже закільчились... Побілів-побілів світ, наче й справді повернулася зима, й не на мить якусь, не на день, а назавжди.

Та скоро почало світлішати, сніг сипав не такий рясний, а коли оголився, зблиснувши, край неба, тоді й зовсім припинився снігопад... Поступово ясного неба більшало, повінню наростало світло, і з кожною миттю сніг здавався усе біліший, поки, нарешті, заіскрилося сонце — тоді сніг, непорочно-чистий, м'який, незаходжений, засвітився так різко, так святково, як, либонь, ще ніколи не світився. А коли й зовсім поменшало вітрильників у небесних водах, то сніг завсміхався вибачливо й провинно, наче почувався гостем, котрий випадково навідався й не забариться зникнути... ось тільки нехай дужче пригріє сонечко.

Йдучи вулицею, ще здалеку почув я радісний пташиний спів. Наближався до молодих тополь, посаджених позаминулої осені, і той спів лунав усе впевненіше й запальніше... На самому вершку тополи сиділа синиця і так завзято щебетала! В її голосі чулася сила і, сказати б, віра... Мабуть, віра в те, що не страшні їй, малій синиці, погрози зими, не страшний сніг, бо вона чує весну, чує тепло. Мелодійний спів пташки був немов насичений світлом, воно пульсувало в її щебетанні, й можна було подумати, що то саме світло співає щасливим голосочком синиці.

Пройшло кілька людей мимо цієї озвученої тополі, й кожне звернуло увагу на синицю... Я рушив далі своєю дорогою, а мені ще довго навздогін летіло її щебетання.

Пополудні сніг розтанув, позоставалось трохи в затінках, білів латками, та й той невдовзі мав зникнути... Йшов я ввечері коло тієї самої тополі, подивився цікаво на верхівку, де ото сиділа синиця й співала. Голе гіллячко ще й бруньками не вбралося... Я постояв якусь мить і пішов далі.

А потім запитав себе: чого зупинявся? Невже надіявся, що знову прилетить синиця й заспіває так, як ото вдень? І всміхнувся зі своєї мимовільної наївності. Бо чого їй сюди летіти? Десь, мабуть, на іншому дереві примостилась і щебече...

Але той спів, що й досі живе в моїй пам'яті, мабуть, не тільки провіщав неминучу весну, а й, либонь, допоміг їй прийти, настати...

ГОЛОСИ ОПІВНОЧІ

Коли йти опівночі, коли йти в темряві, то здається, що морок, який оточує тебе, не звичайний морок, а начебто живий, і він має щось почувати і, либонь, наділений душею — чутливою, сторожкою душею, зловісною, похмурою... Все зникло в мороці, причаїлось, віддалось йому на поталу й на згубу, а тому-то й не схоже на себе й начебто чуже своїй справжній суті.

Й ти, насторожений і в якомусь краєчку своєї свідомості навіть полохливий, ідеш обачно, до всього прислухаючись, усе помічаючи, всьому надаючи значення. І вогник, який цієї пізньої пори зблисне тобі в вікні, не просто вогник, а наче його золотиста душа, що перемовляється з усім світом своєю ясною мовою. І запах молоденьких лопушків, що долинає з рову, не просто запах, як то сприймаєш удень, за сонячного світла, а наче їхнє живе дихання, гіркуватий, пахучий шепіт...

І — звуки, і — голоси. Коли йти в темряві ранньої провесни, то, здається, можна почути, як у твоїх жилах тонко, солодко пульсує, шумить солона кров, а то, буває, задзвенить комариним дзвоном... затихне й знову задзвенить. З ким перемовляється твоя кров? Чи не з далекими зорями, що свіжим, щасливим промінням збуджують, збадьорюють тебе і, либонь, саме вони викликають той запаморочливий дзвін?

Буває, станеш і, ледь дихаючи, стоїш і наслухаєш, як живе ніч, як живе темрява. Й коли зоддалік долине до тебе людський голос, то чомусь починаєш уявляти, що той голос існує окремо від людини, просто — голос, та й годі, він сам собі пересувається, сам здатен озиватись по-різному — лунківше чи тихіше, спроможний виражати жаль чи втіху, радість чи сум. А то й згорнути свої невидимі крила й назавжди замовкнути.

Нічні голоси в таємничому весняному повітрі!

Коли звіддалеки долине до твого слуху пісня, дівоча, приглушена й стишена, коли в тій пісні ти почуєш голос серця, то з якою увагою прислухатимешся до того, як у голосі живе почуття, живе ніжність, бажання, живе те щось незбагненне й привабливе, до чого можна підібрати однісіньке слово —

дівочість, а інші слова будуть далекі, чужі справжньому його смислу... Пісня самої дівочості, пісня дівочої пристрасті, пісня чарівливості! То пригасла, то заясніла, то знову пригасла — й ти всім своїм єством тягнешся до неї, хотів би полетіти, щоб бути ближче до її тепла, щоб осягнути його своїм розумінням, щоб увібрати в себе, а то й, можливо, потонути, розчинитися в ньому.

Ось так, здається, завжди на світі живе дівоча пісня, живе в різних голосах, особливо печально й клично звучить опівночі напровесні, й завжди до неї хоче полинути чужа пристрасть, чуже бажання, чуже щемливе бриніння в душі — полинути й зіллятись докупи, відчувши втіху і спустошення досягнутої насолоди... Море часу розіллялося за тією піснею позаду, море часу роззіллялось перед нею спереду, а вона, жива квітка, пливе й пливе по тих хвилях, що самі відходять у небуття, тільки ж вона завжди залишається.

Десь подаленіє той голос, і вже не почуєш, хоч і як напружуватимеш слух. І потерпатимеш — а може, з ним сталося щось? А може?.. Та ні ж бо, ні, адже вічний той голос, як і пристрасть, що живе в ньому.

Тиша сповиє темряву; йтимеш, прислухатимешся — і в самому собі чутимеш слабкенький відголосок, тінь тієї пісні... йтимеш, і він світитиме в твоєму єстві, ніжно сяятиме — й ти радітимеш і втішатимешся з того дива...

ГНІДИЙ ЛОШАЧОК

Ще звечора тьмаво білів сніг поміж кущів на узбіччі дороги, примарно світився по ровах. А вночі пішов дощ, дужий вітер кидав пригорщами краплин, наче розсівав, наче щедро дарував холодній землі. І блискала блискавка — біла, полохлива, налякана чимось. Може, тим, що так рано проснулась у небі, так рано заблищала? Сяяла полохлива, сумна блискавка, проте грому не було, навіть найтихішого, найвіддаленішого гуркотіння не почулось...

А на ранок із-поміж сірих кучугур, якими вгорі нагромадились хмари, випливло сонце, заіскрилося, освітило луги, поля, і все довкруж наче теж заіскрилось... І снігу поміж кущами вже не було, в ровах теж розтанув, тільки трохи біліло його з купи гною на колгоспному господарстві — лежав смугою сипкою, зернистою, і, либонь, зовсім не нагадував про недавню зиму...

Не догледіли, чи що, і з конюшні на поріг вискочив молодесенький лошачок. Він завмер на мить, наче здивовано приглядався до волі, до простору, що відкривались перед ним, і шию свою граційно так наструнив, і веселооку морду зачудовано задер, і весь напружився, приховуючи в своєму ситому тілі радісну, буйну снагу... А потім, либонь, хтось його покликав із конюшні, покликав — і сполохав лошачка, він з чотирьох — раптово, прожогом — скочив уперед, на невловну мить спинився на місці, далі побіг і не дуже хутко, й не дуже завзято. Наче роздумував — бігти йому чи, може, повернути назад у конюшню, до якої так звик і з якої кликали його знайомим, доброзичливим голосом.

Гнідий лошачок — ноги стрункі й міцні, шерсть вилискує, хвіст розпушений, вушка нащулені, немов уловлюють у настрої сонця і в настрої ранкової години щось неймовірне, щось бентежне, щасливе! Гнідий лошачок — яка краса молодості, сили, в котрій відчувається ніжність і натхнення, яка краса рівного, легкого бігу, що можна порівняти тільки з польотом! З дивовижним, сповільненим польотом, де кожен рух — витонченість і завершеність, де кожен рух — глибока досконалість і гармонія!

Він пробіг по колгоспному подвір'ю, й коли йому назустріч трапилась жінка-доярка, то він спинився на місці, далі скочив убік — і вже побіг так хутко, наче за ним гнались, наче ось-ось могли наздогнати. И люди, що були на артільному господарстві й бачили в цей час молоденького лошачка, позастигали, дивились на нього, не одне усміхнулось, не одному стало добре, немов пощастило побачити щось невимовно гарне.

Куди біг лошачок? Може, назустріч весні? Чи назустріч великому простору і великій волі, яку лошачок відчував, уловлював, і до якої можна було домчати тільки найпрудкіш біжучи. Чи летів назустріч своїй молодості, що клекотіла йому в жилах, підганяла, не давала спокою — й він гостро чув на собі її шалену вуздечку, її непереборну спонукальну міць?

Лошачок вибіг на луг, ще сірий, ще не зелений — і полинув!

І хай він отак біжить. Хай він так біжить завжди. Я не описуватиму того, як у його жилах стишився клекіт крові, як сповільнились ноги, як лошачок, задиханий і стомлений, зупинився. І як він стояв, наче прислухався до того розчарування, що наростало в ньому. І як він неохоче повернув назад. Про все це я не писатиму.

Отож нехай він біжить по ранковому лугу, нехай поспішає назустріч весні, назустріч своїй молодості.

Нехай завжди біжить — гнідий лошачок!

ШПАКИ В МОРІ СПІВУ

Погідний ранок, із-за тонесенького хмаровиння ллється сумирне, рівне світло.

Тут, на схилі глибокого яру, який спадисто спускається донизу, й ген-ген видніється його дно, стоять чорні старі дерева, стоять густо, одне коло одного, а поміж них повились лозинисті, гінкі кущики. Вони ріденькі, бо нема їм простору, бракує сонця.

Яр глибокий, схил його засипаний галуззям, торішнім листям, і де-не-де стримить трохи бурої трави. На узвишші, на галявах, уже почала розвиватись, а тут, либонь, і не збирається... Зараз поміж деревами видно далеченько, зате вліткy тут, мабуть, панує півморок, вогкий і затхлий, на землі лежить суцільна тінь од листя навіть опівдні, коли сонце стоїть у зеніті.

Зібралось докупи кілька в'язів, два з них мають усохлі верхівки, і, оглядаючи стовбури, я налічив — згори донизу — на кожному з них по сім-вісім дупел. Дупла невеликі, круглі, й зараз, коли на деревах нема листя, їх дуже добре видно, бо вони відкриті, незамасковані. Й на живих в'язах є дупла, але їх там чомусь менше.

Тут, де зібрались докупи в'язи, мабуть, гуртується шпачина колонія, бо вони сидять майже на кожному дереві. Сидять по двоє — самець і самка, сидять близько одне коло одного. Й співають. Щебет їхній досить різноманітний, у ньому чується втіха від цього погожого весняного дня, чується радість. Та враз один шпачок, хрипкувато свиснувши, підлетів до дупла, проворно сховався, далі висунувся, оглядаючись на всі боки — може, запрошував свою подругу? Та вона не злетіла до нього з гілляки, то шпачок випурхнув із дупла, підлетів до неї й щось заговорив їй швидко й невдоволено... Потім, либонь, помирились, бо сиділи поряд, і вже їхній щебет став мелодійніший і доброзичливіший.

Шпачині пари на інших деревах не зостались байдужі до цієї родинної суперечки, щось радили, щось підказували — й таке зворушливе було їхнє пташине товариство!

Ці шпаки тримаються купи, тут, видно, в яру на в'язах

живуть вони давно, не перший рік, і цієї весни знову прилетіли, паруються, готові доглядати свої гнізда, піклуватись про потомство...

А навколо їхньої колонії — море пташиного співу! Начебто змагаються між собою в хисті цілі оркестри. Тих, що ближче, чути краще, а дальших — слабкіше, проте разом вони творять незвичайну живу музику, музику радісну, буйну, незгасну. Й раптом із цих співів, що зливаються в одну велику весняну пісню, проб'ється голос синиці — впевнений, яскравий, наполегливий, потім він потоне в хвилях щебету, в хвилях спільної пісні; далі знову десь проб'ється сильний пташиний голос, спалахне — й тоді начебто цілі оркестри здаються не такими лункими, та не надовго, бо самотній голос таки тоне, зникає, й оркестри гримлять, гримлять!

Господи, скільки пташства, скільки пісень! Ліс не вмовкає й на хвильку, кожне дерево щебече, висвистує, тьохкає, а то раптом зоддалеки почулось приглушене, глибоке дудіння — наче хтось, химерний, заграв на дерев'яній дудочці.

А шпачки сидять по двоє на гіллі, обзиваються спроквола, а то зненацька якийсь із них як заспіває радісно, нестримно, гарно і вмовкне, й знову шпаки перемовляються спокійно...

Це ж стільки пісень лише у цьому глибокому яру, на цих старих деревах, ще чорних та голих, а скільки їх по всьому лісі!

Море пісень, море радості!

БІЛЯ ВОГНЮ

Уже сховалося за обрієм сонце, й при самій землі зеленіла густа мла, що трохи вище була насичена малиновою барвою. Цієї малинової барви, схожої на дрібні крапелини ніжного соку, розіллялось багато, і згори вона тонула в густій, однотонній голубизні. Кольори були тихі, сумирні, і водночас у їхньому стриманому настрої вгадувалась прихована напруга — це була потаємна пристрасть кольорів, яку не судилось розгадати нікому.

Вздовж сільської вулиці горіло троє багать.

Спершу своє багаття — з назмітаного на подвір'ї сміття, з якогось дрантя, бур'яну, хмизу — підпалила стара жінка, що мала споночіле, наче аж грозове обличчя, на якому двома захмарними зорями мерехтіли очі. Далі багаття розвела дебела молодиця, міцна, туга, з лиця бурувато-сіра, мов кора втятої верби, яку щовесни обмиває річкова вода. Й після них

уже запалила своє вогнище сусідська дівчинка, що жила з протилежного боку вулиці, лагідна й мирна дівчинка, чиї вуста, соковиті й свіжі, весь час світились, наче вишні, омиті дощем. Стара жінка мовчки поралась біля свого багаття, й коли її зігнута постать іноді ховалася в хвилястому коливанні диму, в його живих пасмах, тоді стару жінку ледь-ледь було видно, вона примарювалась майже безплотним духом багаття, духом, який міг і зовсім зникнути, полинувши з димом, розтанувши поміж гілля саду... Молодиця крутилась проворно, щось сварливе бубоніла собі під ніс, і вогонь її то пригасав, то раптово спалахував яскравіше, ще яскравіше... й знову опадали його швидкі, золотаві крила... і в тому, як горіло, як поводилось багаття, було щось від поведінки молодиці, від її неврівноваженої, бурхливої вдачі, від невитраченої сили... А багаття, яке доглядала дівчинка, було тихе, лагідне, і вогонь тут здіймався добродушний, ласкавий. Дівчинка, ставши навпочіпки, подовгу дивилася в полум'я, що таємниче іскрилось в її зіницях, воно зачаровувало її, випалювало все дріб'язкове, буденне, зоставляючи самі лише мрії, що були такі ж легкі й золотаві, як і вечірній вогонь. Дівчинка скидала з себе заціпеніння лише тоді, коли багаття пригасало, мало ось-ось погаснути,— тоді вона підсовувала ще трохи палива, підкладала чи листя, чи сміття. Й знову, завмерши, очікувала, як із того палива, що повивалося струмочками диму, з'являвся вогник-чарівник, вогник-ворожбит, і насилав на дівчинку свої непереборні вроки.

Так і горіло на вулиці троє багать... При обрії поменшало малинової барви, скоро й зовсім пропала, тільки ще зелене ледь-ледь світилось, а потім і воно зникло, потонуло в темних глибинах небес. А багаття горіли. Й спершу побігла до хати клопітлива молодиця, й дим посотався-посотався за нею, наче за поли хапав, наче хотів затримати й повернути назад. А потім вогнище її горіло довго й рівно, горіло гарно і впевнено... Стара жінка дочекалась, поки її багаття причахло, принесла з криниці відро води, залила. А як залила, то ще трохи постояла у синюватому димуванні, що залишилось у повітрі, що підносилося від землі довкола неї, а тоді якось неохоче й стомлено почвалала на своє обійстя. Так, наче на своїх похилених плечах несла темний вечір, наче вже й ніч теж примощувалась їй на спині, розставивши безмежні крила, вчепившись пазурами...

А дівчинка все ще сиділа навпочіпки перед своїм багаттям і незмигливо дивилась на чарівливі язички вогню, дивилась пильно, і з проникливого виразу на її обличчі можна було

втямити, що, либонь, побачила щось дуже важливе, боїться відірвати погляд од вогню, щоб не порвати ту тонесеньку, чарівну ниточку, що єднала її з таємницею.

РАДІЄ РУДИЙ ПІВЕНЬ

Червоні його шпори черкають по землі — мабуть, більших і кращих шпор нема не тільки на кутку, а й у всьому селі. Кругом шиї в нього світяться коротенькі білі пера, мов намисто. І є ще білі пера в хвості — небагато, п'ятеро чи шестеро, вони довгі, гнуті, пухнасті. Наче білі язички вогню в рудому віялі полум'я.

Бо весь півень — рудий, вогнистий. У крилах, на спині, в хвості є пера, що весь час так і горять, іскряться, міняться яскравими рудими барвами. Червоний гребінь наллявся кров'ю і, просвічений сонячним промінням, палахкотить соковитою, живою кров'ю.

Півень походжає по широкому подвір'ю, раз у раз скликає курей, і вони гурточком так і бігають за ним. А сам і не клюне — тільки поглядає гордовито, пихато, і в горлі йому побулькує вдоволення.

Ходить, високо задерши голову, поміж кущів смородини, на якій ледь-ледь зазеленіли бруньки, й пагони її посвіжішали по-весняному. Ходить серед малини, серед порічок, і кури слухняно біжать, варто йому лиш обізватись клично.

Півень інкубаторський, і минулої осені його били чи не всі півні з сусідніх обійсть, бо ще був молодий. Був молодий, хоч і не з лякливих. За цю зиму виріс, погрубшав, набрався сили, пір'я на ньому лискуче, барвисто сяє, міниться всіма відтінками рудого кольору — любо дивитись. І став статечний, свідомий своєї сили й краси, а скільки незалежності у всій його поведінці

Отак ходить, отак красується, а потім стане, випне дужі, цяцьковані груди — й заспіває. Заспіває з великою втіхою, щасливо — й коли вмовкне, то чути, як десь у грудях затихає йому той іскристий крик, затихає, побулькуючи все тихіше й тихіше.

Ось на город заходять сусідські кури, й веде їх сусідський білий півень. Весь білий, хіба що гребінь полум'яніє. Минулої осені він бив рудого, бо був і старший, і сильніший, і зараз, либонь, теж не думає боятись його.

Білий іде попереду, й коли рудий співає, то білий прислухається уважно, та не відповідає, хіба що ледь-ледь скрикує.

Ось чужий гурт зовсім близько підійшов, і тоді червоний півень вискакує з кущів смородини.

Він біжить, розставивши крила й нагнувши голову. Й миттю білий теж кидається вперед, наче тільки й очікував, щоб рудий почав першим. Не добігши одне до одного, вони злітають угору, б'ються в повітрі дзьобами й крильми і, ще навіть не опустившись на землю, знову стикаються грудьми, відчайдушно періщать один одного розчепіреними крильми... Їхній запал на якийсь мент пригасає, вони відступають назад, нагинають голови, люто дивляться — й раптом рудий стрімко летить уперед, а білий, замість того, щоб кинутись йому навстріч, несподівано повертає й тікає геть.

Біжить швидко, не озираючись, і рудий спершу женеться слідом, та відразу ж зупиняється — і з горла йому рветься переможний, хрипкий крик.

Де зупинився на городі, там і стоїть. Невдовзі до нього підходить гурт спокійних, плохеньких курей, сокорять, визбируючи щось на землі, а рудий стоїть із високо задертою головою й дивиться по боках. Може, чекає, що його суперник отямиться, набереться відваги й знову кинеться в бій?

Та білий не повертається — він здався, бо вже не такий сильний, як минулої осені, не такий завзятий, не такий молодий.

І тоді рудий співає! Співає на весь куток, співає хвалькувато й радісно, сповіщаючи всіх про свою перемогу.

А з обійстя, що через вулицю, до його співу прислухається молоденький півник — теж рудий, ото хіба що нема білих пір'їн навколо шиї та в хвості...

ВЕСІЛЛЯ В ПОЛІ

Йшов через поле весняне — ще голе й пусте. Обіч дороги ніжно зеленіли голки озимини, дрібнесенькі й несміливі. Подеколи, від подувів сухого вітру, вони здригались так, немов змерзли, здригались черідками то там, то сям... і важко було повірити, що виростуть, що важкі хвилі шовкового колосся злагоджено потечуть до обрію, наче намагатимуться розгойдати саму землю...

Мене обігнав критий зеленим брезентом газик — із нього чулись веселі голоси, пісня, яку, переборюючи сміх, співав дівочий голос. Здивований, дивився вслід машині... Газик трохи проїхав уперед, потім звернув ліворуч, на путівець, підкотив до трьох самотніх дерев, що стояли тут гурточком,

і спинився. Спинився раптово, миттю з нього вискочив гармоніст у чорному костюмі та білій сорочці, над полем пролунав різкий зойк гармошки. На той зойк із газика вискочила дівчина в голубому платті, а слідом за нею...

Слідом за нею вистрибнули молодий з молодою! Я ніскільки не сумнівався, що саме молодий з молодою, бо вона була з розпущеними косами, в фаті, а він, як і належить, у чорному костюмі. Вийшло з машини ще кілька людей, гармоніст заграв щось злагоджене, протяжне, молодий з молодою стали так, як то стають до танцю — й за якусь мить обоє вже кружляли, кружляли!

Я, дивуючись і майже очам своїм не вірячи, підходив усе ближче... Крізь жовтаву млу примарно світило сонце, довкола лежало темне поле в тоненьких голочках озимини, сухий, прохолодний вітер налітав, на мент притихав — і знову біг невідомо куди... А вони танцювали на латці торішньої буруватої трави, яка росла під трьома самотніми деревами, що простирали над ними непривітне гілля, де бруньки лиш настовбурчились, та ще не розпукались... Гармоніст грав, молодий з молодою кружляли, кількоро їхніх супутників било в долоні — і вся ця картина була така несподівана, така несправжня, неправдоподібна!

Враз усі весело, сміючись, стали сідати до газика, машина задки-задки доїхала до дороги, швидко розвернулась — і вже загурчала повз мене. Я встиг ще тільки помітити розпашілі обличчя, блискучі погляди, почув голоси, звук гармошки, хтось мені крізь скло помахав рукою — і все це вже пролетіло мимо мене, вже проскочило, віддалялось.

Я дивився вслід, поки машина й зовсім зникла в далечині.

Чого вони сюди приїжджали — сюди, в поле, порожнє, бо холодна весна ще не встигла оживити його своїм живлющим диханням? Чого танцювали саме там, під тими деревами, на клаптику бурої торішньої трави? Адже не спинились на узбіччі, а звернули в поле, до дерев... Може, саме з цим місцем у полі в молодої й молодого були пов'язані найдорожчі спогади, які зворушили їх на весіллі, й вони не змогли втриматись, щоб не приїхати сюди в свій найщасливіший день? Приїхали, музика грав їм, а вони танцювали.

А вони танцювали — серед низенької озимини, серед голого весняного поля.

Я придивився до трьох дерев, що самотиною росли віддалік... Місце як місце, нічим не примітне. Скільки таких місць у полях!

Та, видно, не мовчазні ті куточки по наших полях, видно,

скрізь є особливі, про які ніхто нічого не знає, а тільки знає хтось один чи, може, двоє, як оці.

Й коли я ще проходитиму польовою дорогою повз троє дерев, то вони вже не будуть для мене байдужі, не будуть мовчазні,— наступного разу вони щось скажуть мені, щось навіють, пробудять якісь добрі почуття, про які зараз я можу лише здогадуватись.

ПОВІНЬ

Влітку тут, коло ріки, на широких лугах блищать великі й менші озера, протоки, рукави, в яких водиться риба. Влітку тут виростає висока трава, по якій людина йде, мов Христос по морю. Скрізь дерева, що подекуди збиваються докупи, в тінисті гаї, а в них виспівує птаство.

Привілля, безмежний простір, краса. Думається про те, що завжди були ці мальовничі краєвиди, завжди будуть.

А напровесні ріка широко розливається, затоплюючи луги, підступаючи до самісіньких сільських околиць. Зникають численні озера, протоки й рукави — бачиш перед собою велику ріку, казково дужу, бачиш безмір сильної впевненої води, яка нічого не боїться, яка, либонь, здатна заполонити, затопити цього білого світу ще більше.

Вода синіє там, де колись були луги, й дерева стоять у ній, і чим сильніша повінь, тим глибше занурюються. Дуже вони тоді гарні — незвичайною, біблійною красою, таємничою красою першотворення. Вкриті ясним зелененьким листячком, ще світлим, ще молодим, вони немов пливуть по воді. Особливо ж непереборне це враження тоді, коли віє вітер, коли з'являються хвильки, а гілля починає гойдатися.

Скільки сягає око — пливуть по воді весняні дерева, пливуть, оповиті ніжною зеленню, осяяні сонцем, пливуть, радісні, зосереджені й наче замислені.

Ввечері відпливає від сільської околиці човен, у човні сидить чоловік, поволеньки гребе веслом. На носі човна горить ліхтар, і коли човен зникає за деревами, то чоловіка стає не видно, тільки вогонь горить, і здається, що то сам-самісінький вогонь палає, що пересувається сам, блукає поміж дерев... ось пропав, знову зацвів. Отак би дивився й дивився, як він тремтить, як жаріє в темряві...

Повінь усе ще стоїть, хоч листя вже розпушилось та потемніло. Неймовірно синіє вода, наче набралася тієї синяви від неба. І здається такою самою бездонною, як і небо, що

відбилось на поверхні. Й коли летить у повітрі пташка, то так само летить вона і в тому відображеному небі, летить вільно й легко.

Дві пташки, й обидві справжні, й польоти обох пташок гарні й чарівливі — і в верхніх небесах, що нап'ялись угорі, і в нижніх, які потонули у воді...

А потім зникає повінь, відступає вода — спершу наче повільно, наче несміливо... все хутчіше, хутчіше... й дерева немов підростають, уже й такі виросли, якими зоставатимуться все літо. Зійшла вода, і виявилось, що трава росла й під водою, тепер її косиці, тонкі, бліді, хворобливо світяться, кволо так позгиналась... але мине трохи часу, й вона густо зазеленіє, напившись повітря та вигрівшись на сонці.

Й на лугах, недавно затоплених повінню, позначаться минулорічні стежки, й коли підсохнуть, по них пройде перша людина. І знову з'являться старі озера, наче вони зуміли перечекати широку повінь, сховавшись у безпеці на самісінькому дні великої води, з'являться старі протоки, рукави...

Річка ввійде в береги, і протягом усього літа в її спокійній течії вгадуватиметься якась задума, спомин якийсь — чи не спомин про весняну повінь, коли ріка почувалась молодою, буйною?..

ЗЕЛЕНЕ ЛИСТЯЧКО З ВИРІЮ

Першої зелені хлюпнуло — усміхнулись юною травичкою луги, наче ніжним димком узялись. І той димок де яскравіший, зеленіший а де ледь-ледь тримається, ось дмухне вітер — і звіє; а де ще й торішня трава сіріє, і з-під неї лише бліді шпичаки встигли вистромитись... У тихих та ласкавих берегах лежить став, тремтить на поверхні студена голубизна неба. Ще не проткнулися з води ні очерет, ні рогіз, і став видається пустельний, непривітний, і крижаним подихом несе від нього.

Ясним зеленим пухом вкрилось вербове гілля, й гілочки полагіднішали й подобрішали, немов тихенько радіють, немов по-своєму всміхаються. Кожна верба — мов зелена хмара пуху, що її тримає вкупі якась дивовижна сила, ось-ось він розлетиться, вже й почав падати по пушинці-другій. І не хочеться вірити, що мине кілька днів, і цей вербовий пух перетвориться на листя, воно потемнішає, здаватиметься не

таке легке, і вже верби не ввижатимуться хмарами, що посідали на землю, а просто — весняними деревами, та й годі.

Ліс ще недавно стояв прозорий і начебто незатишний — далекі просвіти відкривались між деревами, й коли навіть шумів під вітром, то якось голо й пусто шумів, зовсім не так, як увосени чи влітку... А це на вільсі й на березі посідали зграйками соковиті, різьблені листочки, навіть спершу не листочки, а якісь наївні натяки на них, лише обіцянка... А потім побільшало зграйок, немов вони одна за одною прилітали з вирію, й кожна ота зелена пташина невдовзі підросла, крильцята розправила — вже, дивись, і на листок стала схожа. І спершу їх мало, вони не вкривають усього гілля, дерево ще не ховається в ньому, воно ще відкрите й наче незахищене, та все ж таки помітно повродливішало, добре так і надійно заясніло в тому кволому листі.

І в цю пору розвивається не весь ліс. Стоять похмурі дуби, чорні, зосереджені, зодягнуті в свої минулорічні шати. Й граби лише обіцяють зазеленіти, вже й бруньками обібрались, а з бруньок прозирають бліденькі вічка, хворобливим, біластим поглядом посвічують... Не всі дерева вже розвились, а тому-то ті, що стоять у спалахах сонячної, веселої, по-дитячому легкої зелені, пробуджують святковий настрій, вони скидаються на весняні вітрила цього лісу, на вітрила, під якими ліс пливе у весну, в літо — й таки допливе...

Й ще деякі дерева стоять голі, а дика груша на галяві зацвіла! Листя на ній нема, гілля чорне-чорнісіньке, кострубате, а непомітно викинула пуп'янки, й вони гарячого дня дружно спалахнули біло-рожевим цвітом! І стільки ж його на старій та немічній, що очам не віриться. Стоїть, радісна, стоїть, усміхнена, щодень цвіт на ній дужче розпускається, вже вона така пухнаста, така чепурна, вродлива! А за нею, в глибині лісу, ніби ховаючись од сторонніх поглядів, зацвіла ще одна груша, й обидві вони наче переморгуються своїм квітом.

Ліс де ще чорніє, голий, де вже зазеленів, а груші, молоком облиті, немов з'явились першими на радість і деревам, і птахам, і погожому дню, й людині, яка не в змозі не зачудуватись.

ВЕСНЯНИЙ ВЕЧІР

Повітря вогке, м'яке — воно ніби пронизане передчуттям туману, що впаде опівночі або ж перед світанком. Співають солов'ї. Їх неправдоподібно багато в зелені садів, серед білого цвіту. Начебто й не солов'ї співають, а кожен садок щебече по-своєму... чи в садку кожне дерево витьохкує так, як то йому судилося цієї весняної пори... Співають солов'ї, щебечуть садки, витьохкують дерева — весь цей дивовижний, злагоджений хор творить одну пісню, ім'я якій — радість, ім'я якій — українська весна!

З-над самого обрію зводиться місяць, кругловидий, смутний, і світить він ще впівсили, без завзяття, і проміння його печальне, мов зітхання матері... Й місячна доріжка на ставу ледь-ледь позначилась, наче пошкодовано золотих окрушин, щоб усипати її щедро, а та пригорща-друга непевно здригається на поверхні, приглушено переблискують, кволо мерехтять, ось-ось не втримаються, потонуть на дно... Та місяць вищає, і вже не такий смутний, і вже яскравіший — і доріжка подовшала, побільшало золотого блиску, що скрадливо витанцьовує, переливається, погойдується, й ті спалахи гостріші, впевненіші; й коли ти йдеш по березі, то доріжка теж пересувається по воді, і той її рух вселяє в тебе певність, що можеш бачити її лише ти один, що належить вона тільки тобі, що тільки ти один прилучений до таємниці її свічення на воді, ніби ти один годен пережити той душевний стан, який вона здатна викликати.

Отакого вечора, коли цвітуть садки, і з кожного лунає знеможливе пташине щебетання, отакого вечора, навесні, гостріше відчуваєш самого себе і все те, що тебе оточує. Свіжими, оновленими очима дивишся, ясніше розумієш і сприймаєш. Немов даровано тобі спостигання смислу, таїни, мудрості життя, й ти усвідомлюєш цю свою змогу, й тобі стає так, наче ось-ось широко розчиняться ворота твого єства, розчиняться й назавжди заберуть собі всю красу і всю привабливість світу.

Отакого вечора, навесні, по-новому починаєш розуміти, яке тобі все дороге — й тихе, задумане село, що озивається бадьорими молодими голосами, в яких теж звучить весняна свіжість; і дух зволоженого ранковим дощиком чорнозему; і гіркуватий запах черемхових заростей, од яких віє холодком, які чомусь викликають у тобі спогади про дитинство; і теплі, приязні вогники зірок у темній голубизні неба... Отакого вечора ти глибше починаєш усвідомлювати, що все це

рідне, дане тобі споконвіку, назавжди, і в твоїй свідомості починає солодко, щемливо звучати слово батьківщина, єдине слово, що здатне вмістити в себе весь навколишній світ і навіть більше, єдине слово, що більше і за твою любов до рідної землі, й за твою зворушеність, коли ти думаєш про неї.

Ясно світить місяць, і в його сяйві співає весна по садках, і в його сяйві особливого значення набирає зосереджене мовчання чорних полів, і жаскою глибиною вражає погляд людини, яку ти в цей час здибав... Ясно палає, освітлюючи твої почуття, і все там видно, видно до найменшої подробиці, а найкраще — твою любов, ім'я котрій — ця весна, ця земля.

ДІВЧИНА ПІД ДОЩЕМ

І ось у причаєній тиші дня впали перші краплі весняного дощу.

Спершу поодинокі, легенькі та швидкі, вони прямовисно полетіли, зблискуючи на сонці, полетіли м'яко й лагідно... Були вони теплі, й свіжістю війнуло від їхнього срібного, осяяного лету, й раптом гостріше запахла молода трава, й дрібненьке бурштинове листячко на деревах стало начебто напівпрозоре, схоже на живі, мерехтливі люстерка, які здригались від ударів дощових крапель, здригались і розсипали шорстке водяне порохно.

Краплі посипались рясніше, й тепер вони вже падали не рівно, а навскіс — достоту косо натягнуті краплисті струни, й поміж їхньої гри, що ставала все натхненніша й завзятіша, незгасно панувало сонячне проміння, що здавалось вогкуватим, трохи прибляклим.

Світило сонце, йшов дощ — і вдалині раптом із-за хмар упали золотисто-білі стовпи світла, впали ясні, урочисті, могутні. Там, де стояли ті стовпи світла, либонь, на дощ і не бралось, і все живе на землі раптом відчуло скороминущість цього несподіваного весняного краплепаду, що сіявся з фіалкової хмари, а тому-то й зраділо йому ще дужче, водночас відчуваючи жаль, що скоро минеться, не стане цих кришталевих живих струменів, не буде того бентежного настрою, який вони пробудили.

Омите прозорим дощем, усе здавалось легке, оновлене. Й такий він був добрий, веселий, теплий — цей по-справжньому весняний дощ!

Хто перечікував його під деревом, що все-таки пропуска-

ло воду, хто сховався під чужу хату, хто забіг на пошту, до крамниці, хтось уже й парасольку розпустив над головою... А якась дівчина й не думала ховатись. Ішла посеред дороги, роззувшись, туфлі тримала в руці, а босими ногами ступала по блискучому лобатому камінню. Розпущені її коси, схожі на пшеничну солому, вільно лежали на плечах. Простеньке ситцеве платтячко прилипло до тіла. Смагле її обличчя мало такий вираз, наче дівчина ніжилась від доторків дощових краплин, відчувала невимовну насолоду.

Й очі її — округлені, великі, налляті синявою — були сповнені очікуванням і водночас обіцяли розкрити якусь таємницю, яку знали тільки вони.

Дівчина ступала міцно, легко, й не можна було не дивитись на її ходу... Юнак, що стояв на автобусній зупинці, позираючи на небо, ніби намагаючись уловити, коли впаде на землю остання крапля, раптом опустив зір, помітив дівчину, що проходила мимо,— й наче отетерів. А потім обличчя його пом'якшало, посвітлішало, він ледь-ледь усміхнувся. Стояв і дивився, як вона йде, як білим світлом одсвічують її міцні, незасмаглі литки, дивився на стан, що чітко окреслювався під намоклим платтям. І чомусь не став чекати автобуса — рушив пішки.

Отак вони і йшли по дорозі — хлопець і дівчина, що вперше побачили одне одного під час цього весняного дощу. Вона йшла попереду, не озираючись, усім своїм єством відчуваючи музику дощу, яка поволі стихала й стихала, а він оддалеки простував за дівчиною, вдавав, начебто дивиться убік, та враз кидав на неї пильний погляд, і лице його ніжнішало від якоїсь доброї думки.

Ще сяяли краплисті струни, та ставали вони все рідші, прозоріші, й на сході вже зводилась веселка.

РАНКОВА РІЛЛЯ

Над чорною ріллею чи то пара легесенька здіймається, мовби кожна грудка, кожна борозенка дихають, чи то ранковий туманець стелиться, розіллявшись по зораному морю. Повітря свіже, ще не стомлене, відчувається в ньому підбадьорлива сила, цілющий дух — убирав би його в себе і вбирав би, хай би росли груди — до безмежжя...

Віддалеки, за двома тракторами, в протилежних напрямках пливуть сівалки. Пливуть рівно, відстань між ними збільшується, вже одна валка й за горбком зникла, а друга

посувається до обрію, що сизіє ранковим серпанком. Доплив-ши до обрію, сівалки ледь-ледь видніються, здаються легкими, наче несправжніми, і трактор несправжній... А той трактор, що був зник за горбком, знову показався, опинившись на вершині іншого спадистого узвишшя, на якийсь час наче завмер на ньому, й виразно виднілись дві чоловічі постаті на сівалках, а потім почав тонути трактор за горбком, за ним і сівалки стали зменшуватись; ще якийсь час темніли дві чоловічі голови в шапках, а потім і вони раптово чи то бовтнули, чи то гулькнули в простір, що таївся за чолопком далекого горба.

І — тиша, мовчання, безрух.

Та й у цій тиші вродився жайворонок, його чистий спів. Не було його видно — десь, малий, тримався високо вгорі, бив крильцятами, щоб начебто всидіти на одному місці, й весело калатав у свій дзвоник. У свій дзвоник, з яким він літав у чужі краї, не загубив його ніде, повернувся зі своїм радісним калатальцем назад у рідний край. І тепер співає над неозорим морем ріллі.

Маленький сірий жайворонок, натхненний дух цього чорнозему, цього благодатного поля, його голосне щастя.

І йому відповідає другий — чисто так витинає, ясно, і в його щебеті наче озивається оця тиха, спокійна весна, озивається з самісінького піднебесся, обіцяючи радість, буйне зело цьому полю, врожай.

Сонце зводиться вище, туманець по ріллі вже не сизіє, а наче ніжною синявою взявся... Густо й сито пахне земля, темніє масно — відпочила за зиму, вилежалась і тепер терпляче жде, коли в її родюче материнське лоно кинуть насіння. Чекає доторків жита й пшениці, їхнього ласкавого плодоносного зерна, щоб дати йому соки, снагу.

Й ось на обрії знову з'являються сівалки, що крилато пливуть за трактором... І ось із-за далеких горбів випливає друга валка сівалок. Спершу вони рухаються наче беззвучно, бо далеко, та скоро ледь-ледь починає долинати бадьорий гуркіт тракторів.

Чорноземна рілля повитягувалась прискородженими бороздами — приймає в себе зерна сонячного проміння, що нестримно спадають донизу, примає й жайворонковий спів (а якими квітами зацвіте він згодом серед моря весняних хлібів?), приймає й золоте зерно, що струменить із сівалок. Чорними вустами п'є рілля, хоче впитись, хоче захмеліти.

З книжки «ЗА ОБРУЧЕМ»

(1976)

ЛОСЬ

Він прокинувся й нащулив вуха: у вогкому струмені вітру долинав сухий, різкуватий звук. Звук летів знизу, від річки. Лось звівся, тепер його постать чітко вималювалася в удосвітніх сутінках. Це був великий звір з широкими грудьми, які легко здималися од дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, з якого обнесло листя.

Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, всохла, кощава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур. Він те знав, однак це його не заспокоювало, і тривога в крові, спершу слабка і майже невловна, дедалі густішала, й від того шкура на грудях здригнулася раз, а потім ще. Струмінь вітру доносив запах річкової криги, в ньому жив дух примерзлого болота, долинало шарудіння прив'ялих стеблинок, які пускалися вскач по опалому листю, але над усім цим, час од часу, линуло знеможене, схоже на зітхання порипування гілляки.

Лось був старий і бувалий самець, він уже звик до заповідника, в який потрапив із тайги, звик до людей і до того, що його підгодовують. Але те недуже тріщання пробудило в ньому неясний страх, який нагадав про життя в тайзі, про ті небезпеки, які там на нього чигали, і лось зрушив із свого лежбища, а потім і побіг. Чим далі біг, тим більшим сповнювався страхом, і хоча нічого вже не чув, крім приглушеного поцокування власних ратиць об землю, ще довго не зупинявся. Кущі й дерева струшували на нього синюватий іній, ніздрі випускали в повітря дві тонкі стьожки пари, а позаду ще довго метушився гамір од його бігу. Лось поминув ялинник, потім байрак, і коли опинився серед примарно-млявого світла, яке випромінювали стовбури беріз, то зупинився і, задер-

ши голову, намагався вловити той шум, що гаснув за ним. Вгамувавшись, він лизнув язиком припорошену снігом землю, а потім неквапно попрямував до тієї поляни, на якій любив найчастіше бувати.

Поляна ця, подзьобана струхлявілими пеньками, викружилася край осичняка, трохи на згірку. Ранньої весни вона перша вбиралася квітами, і хутко тут виганялась така висока трава, що в ній, прилігши, лось міг сховатися до половини. Тепер поляна була пустельна, як і все навколо; лось завмер, втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе,— якраз туди, звідки завжди сходить сонце. Помалу лось заспокоювався. Так він стояв, а навкруги розвиднялося, світліло, виразніше малювались осики, повітря між ними глибшало й прозорішало, і тиша з настороженої й сліпої ставала спокійною й осмисленою, в ній уже не було того страху, що донедавна. Лось сподівався побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, коли віття скупалося в його усміхові, то лось наче аж полегшав, ще більше пострункішав, і в його очах появився ніжно-золотавий полиск. Ще трохи постоявши, він побачив блідо-рожевий диск, який спливав на пустелі зимового чистого неба,— і гойднув розлогими рогами, так, наче вітав його.

Проте, коли йшов до річки, раптом йому знову вчулося жалібне порипування гілляки, і лось, який уже встиг забути про нього, знову захвилювався, знову насторожився, а в ногах прокинулося бажання бігти й тікати. Але він переборов себе і донизу спускався повільно, хіба що частіше й сторожкіше озирався довкола. Вітер, як і перше, дув із залужжя, він був просякнутий холодом та запахом сіна, що в стіжках стояло на правому березі. Стежечка була ледь протоптана — по ній почали ходити не так давно,— і лось принюхувався, чи не пройшов по ній перед ним вовк, або лис, або людина. Але помітив тільки вчорашні сліди ворони та ще осторонь — ямки од заячих ніг. Спустився на берег. На тому боці, ген під обрієм, примостилося село, а над ним посотались угору сірими верболозами дими з комінів. На далекий горб пнуться санки однокінь, ось вони вихопились на маківку — та й спливли по той бік...

Коли лось ступив на лід, то під ним приглушено торохнуло, а далі, коли він ішов до ополонки, щоб напитись води, тільки сполохано поохкувало. Краї ополонки розсипчасто іскрились, а вода, затягнута тремткими скалками льоду, була схожа на застигле блакитне шумовиння. Вгадувалась причаєна глибина річки, її течія, що не вгамовується й під кри-

гою. Лось опустив голову, принюхуючись до ополонки, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи, ось-ось маючи доторкнутися губами до осклілого блакитного шумовиння, ніздрі його затремтіли в передчутті холодної води,— і цієї миті річка під ним затріщала. Він усіма чотирма ногами спробував одштовхнутись, але ратиці його були вже у воді, і лось вжахано відчув, що дедалі глибше занурюється в льодяну кашу. Він ще раз конвульсивно здригнувся усім тілом, вкладаючи всю свою силу і весь свій відчай у той рух, але провалився ще глибше, і тепер крижані уламки билися об його спину. Він на мить принишк, готуючись до нового ривка, і коли його передні ноги злетіли на кригу, то здавалося, він уже вискочить і врятується, але крига знову тріснула під вагою великого тіла, і лось ще раз опинився по шию у воді. Він ревнув, кличучи на допомогу, і його очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем. Ще раз спробував вирватись, але вдалося тільки однією ногою,— друга вдарилась об лід і стала майже неслухняна. Вода в ополонці закров'янилась, і червоне зразу ж стікало за течією, зникаючи під кригою.

Лось відчував, що так йому не вирватись. Подібне відчуття уже приходило до нього — саме тоді, коли восени, в чорному бору, що стогнав од вітру, його почала переслідувати вовча зграя. Вовки ось-ось мали вчепитися з нього, він уловлював подих смерті і втікав тільки тому, що не міг зупинитись. Тоді його врятували мисливці, вони якраз наїхали з міста і, нічого не вполювавши, сіли вечеряти. Вони почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї... Річкова течія була на вид не така страшна, як вовки, вона мчала не так швидко, вона не обпалювала його своїм смертельним диханням, але течія була така ж невблаганна, і чим більшу він розбивав ополонку, тим швидше вона могла затягти його під лід. Лось, розуміючи це, намагався поводитись обачно, але нога боліла, тіло слабло, і сили поступово покидали його. Він збирався до свого вирішального кидка, і коли знову не пощастило, то лось на хвилю заспокоївся, бо знав, що це не остання його спроба, що він пробуватиме безперервно, доти, поки дихатиме.

Два хлопчаки вийшли з лісу на берег і спинились. Приїхали вони по хмиз, і їхня смирна конячина залишилась на узліссі, а вони вирішили подивитись на річку, чи тріщить на ній лід, чи скоро рушить. Обидва плечисті, обидва з широкими, лагідними лицями і схожі один на одного так, як малень-

кий гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда. Вони охопили зором ріку, і їхні обличчя ще більше пом'якшали од навколишнього простору, од тієї втікаючої далини, яка сягала аж за потойбережні горби. Вони й не зразу зауважили ополонку, бо вона була майже непомітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід.

— Собака купається,— сказав менший брат.

Старший, мабуть, і не глянув би в той бік. Але зразу ж подумав: яка це собака могла залізти в ополонку, щоб купатись?

— Де?.. А-а...— Він пильно примружився, і його зіркі очі помітили гіллясті роги.— То лось...

Вони ще не встигли й здогадатися, що там могло трапитись, а тому деякий час стояли на місці й обмірковували, як той лось міг попасти у воду. Та коли він заборсався, а потім надовго притих, підберезники втямили, що з ним сталося. Старший майнув до саней по сокиру, а молодший повільно рушив уперед, боячись сам підійти до лося перше, ніж наспіє брат.

...Лось уже зовсім знесилився і байдуже спостерігав, як наближаються діти. Усе нижче осідав у воду, і роги похитувались над крижаним місивом, як незвичайний кущик. Під тим кущиком червоний розпач трохи вгомонився, але він був тепер такий безмежний, що очі для нього були замалі, і той розпач струменів із них увсібіч. Спершу діти не знали, як до лося підступити, щоб і самим не провалитись. Але старший брат був розсудливий та відважний, і сокира в його руках не закуняла. Він узявся рубати лід, прокладаючи хід до берега, а молодший тупцяв біля нього і, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав та нетерпляче бив себе долонями по стегнах і по боках. Лось не боявся людей. Він стежив за їхньою роботою, і по його тілу час од часу пробігали дрижаки, ніби йому було дуже морозко або ж він знову хотів спробувати вискочити, але сили покинули його. Мабуть, спочатку він нічого не розумів у тій роботі, та коли канал ще більше наблизився до берега, його очі засвітилися тямою, і тепер він поводився смирно, вже не кидався, а тільки чекав.

Заскучавши сама, з лісу вийшла їхня гніда конячина, тягнучи сани, й поволеньки потюпала до річки. Вона зупинилася віддалік і, помахуючи хвостом, спостерігала. Потім ще пройшла трохи вперед. Менший підберезник помахав кулаком і крикнув:

— Ти теж хочеш провалитись?!

Обидва брати й не думали про те, що весняна крига — зрадлива, що вона не зважить і на те, що вони рятівники.

Старший ще рубав, коли лось відчув під собою мілке і, вперто гойднувши головою, вискочив передніми ногами на лід, а потім уже й задніми. Він аж захитався, і, розкарячившись, ось-ось, здавалося, впаде. Обидва підберезники дивилися на нього з недовірою — ого, який великий,— і тепер, коли він виліз, жодному з них не вірилося, що такий міг втопитись. Вони безпорадно усміхалися, їм хотілося підійти до нього ближче, але діти не наважувались.

Лось обтрушував з себе воду й скалки льоду. Він зітхнув на повні груди, пирхнув — та й подивився на дітей. Його очі все ще були червоні од недавнього розпачу. А потім лось пішов. Карячкувато ставлячи ноги, ніби все ще побоюючись льоду, накульгуючи, він вийшов на берег, ще раз озирнувся на річку, захоплюючи своїм зором і залужжя в сріблистому серпанку, й дітей, які все ще зачаровано дивилися на нього, не вірячи, що допомогли врятуватися цьому великому звірові, й легенько почвалав до лісу. Гніда конячина з непорозумінням дивилася йому вслід і стригла вухами.

Коли пролунав постріл, лось деякий час ще продовжував бігти вперед, а потім спіткнувся, ніби натрапив на корч. Діти й уваги не звертали спочатку на той постріл, але коли лось упав на сніг, вони зрозуміли, по кому то стріляли. Озиралися, намагаючись побачити мисливця, проте не запримітили і, набравши в груди гіркого повітря, чимдуху погнали туди, де лежав лось. Обидва думали, що не встигнуть вони добігти, як лось підведеться, знову неспішно почвалає до лісу, що не було ніякого пострілу,— проте лось не вставав.

Він лежав на боці, відкинувши ноги, і тепер здавався ще більший. Просто не вірилося, що такого великого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що він може потонути. На шкурі ще блищала річкова вода, до шерсті поприлипав сніг. Голова лежала так, наче він прислухається до землі, чи далеко ще весна, чи скоро прийде, а роги росли при самім снігу, ніби чудернацький кущик, який усе-таки сподівався зазеленіти, вкрившись листям.

Вони й не помітили, як підійшов до них рідний дядько Шпичак. Кругленький, з підпалкуватим, добре випеченим обличчям, в розтоптаних, з довгими халявами, чоботях, в яких він тонув мало не по пояс, дядько зупинився поряд з дітьми. Він, мабуть, також був здивований, що оцей могутній звір лежить на землі. Дядько тримав у руці рушницю, але з таким виглядом, ніби збирався від когось захищатись. На губах у нього запеклась біла смага — мабуть, од якогось раптового, скороминущого переживання.

— Га? — обізвався дядько.— Ну як?..

Радість на його обличчі змагалася з настороженістю, і від того воно бралося то темними, то світлими спалахами.

Діти нічого не сказали — вони ніяк не могли відірвати очей од лося, який ще ні разу й не поворухнувся, хоча вони й чекали на це.

— У-ух,— видихнув Шпичак, обійшов навколо вбитого звіра й носаком ткнув його між роги.

Але діти все ще не вірили, що лось мертвий, а тому уважно приглядалися, щоб не прогавити тієї миті, коли він ворухнеться, щоб звестись на ноги.

— Це з заповідника,— обізвався нарешті молодший підберезник.

— Заповідник далеко звідси,— відповів дядько.— Сюди з заповідника лосі не бігають.

— Це з заповідника,— знову повторив менший.

Дядько почав гніватись:

— А вам яке діло?

— Ми його з води врятували,— сказав старший брат і ненависним поглядом уп'явся в підпалкувате обличчя.

— О-о, він однаково був би втопився!.. І вже втопився був, так? Скажете, що втопився, а пощастило витягти неживого.

— Ми його врятували,— знову повторив старший брат, і його лице почервоніло так, наче з нього ось-ось мала бризнути кров.

— Ану замовчіть мені,— ще дужче розгнівався дядько,— бо дістанеться вам од мене й од батька вашого! Будете розумні, то матимете й собі м'яса, не скривджу.

Менший підберезник одвернувся, приховуючи сльози. Старший брат узяв його за руку й, не кажучи більше ні слова, повів до саней.

— І роги вам віддам,— крикнув услід дядько.

Вони й не обернулися, тільки наддали ходи.

— Роги віддам! — ще гукнув дядько.

Коли брати вдарили по гнідій своїй конячині, то його наче щось тіпнуло. Він спочатку повільно ступив один крок, другий,— а потім побіг навздогінці.

— Роги віддам! — кричав, захлинаючись, ніби вони не чули.

Шпичак давно вистежував цього лося,— він його помітив одночасно з дітьми і, присівши у виямку, тільки посміювався, коли вони взялися визволяти звіра з ополонки. Він не вірив, що то їм вдасться, він думав, що лось таки знесилиться і його раніше чи пізніше затягне під лід. Але лось

виявився дужий і життєлюбний, а діти — вперті й невідступні... Тепер треба було думати про те, щоб якось його заховати, замівши сліди, бо діти таки подалися в заповідник, щоб заявити охороні,— в цьому він не сумнівався. Але куди ти його подінеш? Не затягнеш назад до річки й не втопиш знову в ополонці — далеко, не зрушиш. Але якби він міг затягти й утопити — ні хвилі не вагався б. Тепер дивився на звіра й хотів вірити, що лось оживе. Так, як ще недавно дітям, йому дуже кортіло, щоб лось підняв голову, звівся на свої стрункі міцні ноги і неквапно побіг до лісу, як він ще недавно біг, поки дороги йому не перетнула куля.

Проте лось і не ворухнувся. Він припав до землі, всім своїм великим тілом прислухаючись, чи далеко ще весна, а його роги стриміли над снігом диким розложистим кущиком, який також, мабуть, чекав на весну, щоб зазеленіти, хоча це йому вже не судилося ні тепер, ні в майбутньому.

Налетів вітерець, запорошив білим пилом, гойднув сухим бадиллям, але роги й не сколихнулися.

СІМ'Я ДИКОЇ КАЧКИ

Добре дихалося зранку в старому дубовому лісі. Повітря пахло зволоженим листям, воно голубіло між стовбурами, і далина над верхівками дерев була кришталево чиста, кришталево дзвінка. Юрко йшов по стежині, що пролягала між заростями кінського щавлю, що світилася білим піском поміж великими, із тремткими краплинами в жолобках, лопухами, і в його душі було так само ранково й прохолодно, як у літньому лісі. Він радів, що сьогодні таки проснувся вчасно, що не очікував ні на батька, ні на матір, а подався сам до річки, щоб порибалити. Вудочка, як великий промінь, лежала на його плечі, вудочка обіцяла йому такі радощі, що в передчутті їх Юркові хотілося не йти, а бігти, не мовчати, а співати.

Він не втримався, щоб не крикнути. «А-а-а!» — легко й сріблисто вирвалося з його грудей, покотилося колесом по стежці й погасло в гущавині попереду. Ліс на хвилю заслухався, а потім зразу і збайдужів. «А-а-а!» — вже лунківше крикнув він, і тепер навколишня тиша немов кинулася стрімголов увсібіч, перелякана і тремтяча. «А-а-а!» — закричав на повні груди хлопець, і голос, неначе вибух, порскнув угору й по боках, а Юрко зостався в пустці, яка все збільшувалась, бо грім одкочувався все далі й далі, поки весь ліс не перетворився на величезну пустку.

В дзеркало ріки дивилось і не могло на себе надивитись небо. Юрко закинув вудочку, і поплавець хитнувся посеред блакиті. На нього зразу ж сів метелик, з жовтими плямами на крильцях, і довго сидів, поки по воді не побіг вітерець і не поніс того метелика геть-геть на середину. Як добре, як щасливо було Юркові!

Гуп-гуп-гуп! — почулося за спиною, і всі його думки розлетілися, як сонячні зайчики. Він озирнувся — й не помилився в своїх передчуттях: Тося таки прийшла слідом за ним, як і обіцяла звечора. Він демонстративно відвернувся, не бажаючи вступати з нею ні в які розмови, а вона, відчуваючи свою провину, зовсім тихо присіла неподалік. Тепер вона й сама була не рада, що прийшла, бо сподівалася на те, що Юрко стріне привітно, а він...

Отак довгенько не розмовляли. Хоч хлопець уже й перестав гніватись, але все ще не обзивався до Тосі. А вона, не зважившись повернутись і піти одразу, тепер дедалі почувала себе ніяково й пригнічено. Її засмучувало й те, що Юрко нічого не зловив. Якби зловив, то почав би радуватись, і тоді вони б якось помирились.

— Ти ж знаєш,— мовив, нарешті, Юрко,— що риба боїться, коли багато людей.

— Так уже й багато тут,— буркнула вона.

— Це через тебе не ловиться,— таки допік він.

Проте вона не хотіла погодитися з тією несправедливістю:

— То ти такий умілець!..

Юрко почав сопти. Він тільки недавно приїхав із міста в гості до бабусі, але вже встиг кілька разів посваритись і помиритись із Тосею. Вона з першого ж дня прив'язалась до нього, весь час намагалась бути в його товаристві, не спускала з нього очей. Спочатку Юркові подобалась її увага, але скоро та увага стала йому надокучати й заважати.

Нічого не піймав. А внизу таки найшов на кого звернути:

— Через тебе усе!

Тося й не думала здаватись:

— Ти, мабуть, черв'яка не тим боком стромляв на гачок, а на мене складаєш.

Поверталися од річки вдвох, хоч Юрко, йдучи з порожніми руками, хотів би повертатися сам, без свідків. Повітря посухішало, блакить між стовбурами зблякла. Тося назбирала зеленцю й хотіла вгостити Юрка, але той відмовився. Через кілька ж кроків не втримався — сам нарвав і почав ласувати.

— Колись ми з батьком піймали були сома,— збрехав Юр-

ко, бо батько тоді ходив рибалити без нього і зловив тільки великого коропа, а не сома.— Півтора пуда заважив.

— Та ну?! — здивувалася Тося.

Юркові було приємне її захоплення, а тому він вигадував далі:

— А як тельбушили його, то всередині знайшли краснопірку на кілограм. І вона ще була жива!

Насправді ж ту краснопірку батько зловив іншим разом, і також без Юрка. Але здогадатись про все це Тося не могла, вона тільки вигукнула зачудовано:

— Ти бач!

Хлоп'яча уява й далі вела:

— Якось до нас у місто приїхав пересувний зоопарк. Там були леви, жирафи, макаки, вовки, лисиці, а також крокодили. Одного разу маленький крокодил десь пропав... То я його в озері на вудку через день зловив!

Але спостерігши, що вона не поспішає захоплюватись, а тільки недовірливо так дивиться, взявся глузувати з неї:

— Це я набрехав, щоб побачити, чи ти розумна...

— Тс-с-с,— зашепотіла раптом Тося, не слухаючи його й приклавши палець до вуст.— Подивись ген туди!..

Поміж кущами йшла качка, а за нею — цілий виводок каченят. Спершу Юрко подумав, що то свійські, але по тому, як качка витягувала шию, як сторожко озиралась, якими дрібненькими полохливими клубочками котились каченята по землі, зрозумів, що то дикі. Щойно вони сховалися за кущем, як Юрко, кинувши свою вудочку, стрімголов шугнув уперед. Сіра качка, помітивши небезпеку, скрикнула і разом із каченятами дременула в траву. Проте Юрко й не думав одставати. Він тільки побоювався, що виводок ось-ось добіжить до річки, плесне на воду — і втече. Тому забіг наперед, відрізаючи їм дорогу на берег. Качка, не наважуючись покинути дітей, не злітала в повітря, вона кидалася то туди, то сюди, захищаючи їх. Каченята, стомлені й перелякані, збилися під ліщиною. Коли Юрко кинувся до них, розставляючи руки, щоб вони не повтікали, качка злетіла вгору. Хлопець поспіхом узявся ховати каченят за пазуху. Одне... Друге... Од річки долетів розпачливий материн крик. Третє відважилося тікати, але в високій траві заплуталось, і він його також посадив за пазуху. Зовсім близько пролетіла качка, сіла на землю, пробігла в напрямку до дітей,— і знову зірвалася, гнана страхом і розпукою. Четверте й п'яте також одважилися на втечу, але й на них чекала неволя.

— Що ти з ними робитимеш? — запитала Тося.

— Це ж дикі!

— Випусти,— сказала Тося,— бо вони повмирають без води.

— І що ти тямиш? — напустився на неї Юрко.— Я їх доглядатиму й приручу.

Знову долинув крик сірої качки, але він нітрохи не схвилював Юрка. Дрібнота терлася в нього за пазухою, лоскотала тіло дзьобиками, крильцями, ніжками,— його аж холодок пронизував од того лоскоту. Не пощастило наловити риби, то має ген цілісінький виводок. Жаль тільки, що качку стару не додумався зловити,— ото було б про що розповідати. Він уявляв, як повезе каченят у місто, як показуватиме своїм товаришам, як вони заздритимуть. Він ішов — і пританцьовував. Оля-ля-ля!.. Тра-ля-ля!.. Який він меткий і проворний. Оля-ля-ля!.. А Тосі було сумно... Може, й справді вона даремно побоюється, а Юркові вдасться їх доглянути й приручити?.. У її вухах стояв отой качиний крик, довго ще стояв, навіть тоді, коли вони вийшли з лісу й через городи йшли до хати.

Юрко випустив каченят у великий ящик. Вони спочатку порозбігалися в різні кутки, а потім збилися докупи. Їхні малесенькі очі були схожі на голочки гострого суму. Вони тулилися одне до одного, ніби в близькості шукали порятунку. Юрко налив у черепок води, але жодне з них не підступило до черепка. Тоді він брав їх по черзі, стромляв дзьобик кожного у воду, щоб пили. Каченята пручались, краплі стікали по грудях, але, мабуть, щось попадало і в горло. Поблизу ящика почала кружляти кицька, але Юрко нагнав її дрючком. Півень, відчуваючи тривогу, ходив попід ворітьми і гортанно покрикував. До каченят, здається, все те не доходило,— вони були полонені своїм розпачем. Юрко приніс їм вареної картоплі, але вони й не доторкнулись. Думав, що клюватимуть пшоно, але й пшоно їх не привабило. Поступово вони ставали все млявіші, в'яли, як рослини в спеку. Юрко не сподівався, що так зразу вони стануть нецікаві. Ще трохи позазирав у ящик, а потім вирішив:

— Вони бояться нас. Коли ми підемо, то вони й наїдяться, й нап'ються.

Тося мусила піти, плекаючи надію, що, може, й справді похоробрішають, коли залишаться самі. Вона хотіла податися разом із Юрком, щоб слухати його розповіді про місто, про те, чого їй ніколи не випадало бачити. Коли вона була з Юрком, то здавалося, що на неї падає чарівливе світло його знань, що вона на якийсь час переселяється у той світ, що

постає з його розповідей. Проте Юркові набридло, щоб за ним цілісінький день нав'язливою тінню волочилось оце дівчисько,— і він сів на велосипед та й утік до хлопців.

Тося залишилася сама. Спочатку сиділа під своєю хатою й намагалась помітити, як сонячне проміння падає на землю. Але так нічого й не помітила. Потім з кленового пагінця робила свистки, але всі вони свистали не так, як той, учорашній, який грав тоненьким, наче аж зеленим звуком. Притулялася до берези, що росла на їхньому подвір'ї, хотіла підслухати, про що вона шумить, але сьогодні чомусь береза крилася від неї, не бажала повідати своїх думок. Ну, чого ж це все їй ниньки не дається, все тікає од неї, наче змовилось?

Стало гірко Тосі, гірко. І тут вона пригадала, як вставала раненько, як ішла назирці за Юрком, і в недоброму передчутті стислося її серце. Вона через садок майнула на сусідський двір, до ящика, а каченята вже деякі лежать на траві, а деякі ледве голівки тримають. Вона на них водою прискати, вона їх трусити, але хіба це поможе? Не тямлячи себе, хапала їх і ховала за пазуху. Вони діткнулися зів'ялими тільцями її грудей, але й не ворушились. Через городи — в ліс. А потім отією стежкою, по якій ішла назирці,— до берега. Дуби співчутливо поглядати на неї, ніби хотіли допомогти. Тільки кущі перепиняли їй дорогу, тільки кущі шмагали по литках, ніби мстилися невідомо за що.

Неслухняними руками витягувала з-за пазухи, спускала на воду й благала душею й очима: попливіть! Попливіть! попливіть! Але вони, як квітки кульбаби, простилались на воді, яка їх не оживляла й не оздоровляла. Виглядала з усіх боків дику качку, кликала її так, як свійську: «Тась, тась, тась!» — але й качка не припливала, мабуть, із горя далеко залетіла. Вона сама ладна була стати тією качкою, сама ладна була попливти разом з ними, тільки якби вони пливли. Таки роздяглася, долонями підштовхувала їх на глибоке, благала:

— Пливіть, рідні, пливіть, ненаглядні!..

Коли Юрко привів із собою хлопців, щоб показати їм каченят, то зразу ж здогадався, де вони могли подітись. Навіть не задумуючись, усі побігли до річки. Про себе Юрко погрожував Тосі якнайстрашніше, він, нарешті, пообіцяв собі розправитися з нею, щоб знала своє місце, щоб не лазила слідом за ним, щоб не втручалася. Коли вони побачили Тосю в воді, то спершу й не зрозуміли, що вона робить.

— Ану йди сюди! — закричав Юрко.

Проте вона не йшла.

— Ти де каченята поділа?

Але хлопці, з якими він прибіг до річки, вже зрозуміли, що вона нікуди їх не поділа, що ото вона їх посилає на воду, а вони вже не пливуть. І собі кинулися в річку, й собі взялися їх підштовхувати, підтримувати знизу долонями, щоб не потонули. Тося всміхалася хлопцям, рада допомозі, тепер уже вона не сумнівалася, що пощастить їх урятувати, ось де тільки ота сіра качка, їхня мати, чому вона не летить, не пливе?

— Тась-тась-тась,— кликала, з надією озираючи зарості лепехи й рогози.

Після того Юрко вже не товаришував із сільськими хлопцями. Чи то вони не приймали його до свого гурту, чи то, як казав Юрко, він не захотів більше з ними знатися. А коли батьки запитували, чому ж Тося не приходить, то відповідав, що дуже йому надокучила, і він її прогнав. Що, мовляв, од неї й слова живого не почуєш, а все дивиться й дивиться на тебе, розкривши рота.

Ще задовго до від'їзду й перед самим від'їздом він бігав до річки, хотів побачити сім'ю дикої качки. Але так і не побачив. Переконував себе, що каченята вижили, але подалися в інше місце. А коли зладнали чемодани й сідали в машину, щоб їхати на вокзал, то Юрко все не хотів сідати. Казав, що ліхтарика забув, а коли ліхтарик виявлявся в батьковій кишені, то казав, що ножик десь пропав. Усе затягував від'їзд, ждучи, чи не появиться Тося. І вона й справді появилась. Стала біля своєї хати й дивилась, як вони сідають у машину. Їй дуже кортіло підійти, але вона не наважувалась.

— Поклич її,— сказала мати Юркові.

— А-а,— махнув той рукою й одвернувся, скривившись.

— Поклич, попрощаєшся.

Але поки їхав у машині, то тільки про те й думав: він би покликав, але чи підійшла б вона? І, переживаючи болісний сором, був певен, що, мабуть, не підійшла б...

ТАКЕ СТРАШНЕ, ТАКЕ СОЛОДКЕ ЖИТТЯ

Холода́ в цьому році припізнились, але як тільки непривітно потемніло небо, але як тільки одяг на деревах з безтурботно-жовтуватого почав обертатись на безпорадно-шорохкий, як тільки вода в озерцях почала братися полохкими олов'яними брижами,— усе навколо запахло близькою зи-

мою, усе раптово посмутніло. Поле, зітхаючи вранці сивими кучматими туманами, думало, що пора готуватись до перших морозів, що хліба давно вже скошено й обмолочено, бо пташки, які протягом весни не давали йому заснути ні вдень ні вночі, виспівуючи сонячних пісень, уже давно полетіли в інші краї.

І яруги думали про це ж саме, бо ягоди ожини по їхніх схилах уже відійшли, бо й калина, яка ще не так давно сяяла зорями, вже стояла без червоного світла ягід, а по жолобах яруг шугав такий густий, такий розбійницький вітер, що від нього хотілося мимоволі накритися високими заметами снігу. Луги, оголені й порожні, сумували за високою молодою травою, за худобою, що паслася на тій траві, за дитячими голосами; кущі черемхи над річечкою, тонкою, мов веретено, шкодували, що вони народилися й зросли без крил, а то й вони, подібно до всіх тих пташок, які тільки сідали на їхнє гілля, могли б зірватися й полетіти у теплий край, маючи в повітрі розпластаним корінням та настовбурченим віттям, бачачи під собою переліски, балки, села...

І сірий заєць також почав думати про зиму. І не тому, що, може, він не любив ні весни, ні літа, ні осені. Зовсім ні. Сірий заєць любив весну за те, що з настанням теплих днів для нього рідною хатою ставав увесь білий світ: було де заховатись, було що поїсти, і постійний страх за своє життя хоча й не зникав, а проте слабшав, і навіть лисиці, постійні його вороги, та шуліки, що недремно ширяли в безмежному небі, здавалися не такими небезпечними. І влітку було добре, бо лисиці знаходили для себе пташині гнізда, завжди були ситі, і хоч не дозволяли йому, сірому зайцеві, задрімати, а проте від них можна було легко втекти. І восени вільне та щасливе життя тривало, на колгоспних полях було багато солодкої моркви, а на поливних городах — крутобокої хрумкої капусти, хоча саме в цю пору в його кров закрадалася тривога, бо заєць вловлював, що почалося велике переселення на південь, до моря та до сонця, вловлював, як нічне і денне повітря шелестить од перелітних зграй.

Отже, заєць любить і весну, і літо, й осінь, але з подихом холодів треба вже було думати про зиму. Його вгодоване тіло почало вкриватися пухнастішою шерстю, сіра випадала, а натомість сходила світла. І тоді, коли сіра ще не вилиняла, а біла не народилася, заєць мав смішний, жалюгідний вигляд. Тепер його міг побачити будь-який ворог, а тому доводилося майже весь час відлежуватися на одному місці, сховавшись між груддям у полі або за бур'янами у виярку. Доводилося

постійно нашорошувати вуха, постійно тримати напруженими лапи,— його навіть лякав гортанний крик ворони, що самотиною пролітала у знавісніло-ворожому небі, і він схоплювався, очманіло біг уперед, аж поки заспокоювався в новій схованці. В цю пору заєць починав заздрити навіть мишам: наносили зерна в свої нори, поховалися під землею і сидять. Заздрив також ховрахам, хазяйновитим і мудрим, яким не треба ні від кого тікати й ховатися. Навіть мурахам, котрі попримощувалися під корою, позабивалися в шпарки, і тим заздрив.

У цю пору він любив навідуватись у найближче село — тут було спокійніше й безпечніше. Притаковлювався на якій-небудь грядці і так дрімав до ранку. Собак він не боявся — коли вони помітять зайця, то починають валувати, пускаються навздогінці і так женуться, що нічого й не помічають перед собою: варто скочити десь убік і притаїтися за хлівцем, а твій переслідувач Рябко чи Сірко ще довго мчатиме й дзвінко заливатиметься, аж поки зупиниться, здивований, та почне з веселою непорозумілістю крутити хвостом. Не боявся заєць і дітей — вони пробіжать трохи, але зразу ж стануть, розмахують руками, кричать «гуттю-га, гуттю-га», як на вовка, і думають, очевидно, про те, що добре було б йому насипати на хвіст солі, тоді б він попався їм, авжеж!

Випав перший сніжок, і серед білих полів сірий заєць, який ще не встиг полиняти, був схожий на клубок брудного ганчір'я, на безпорадний клубок, який усього на світі боїться. Але поступово він усе дужче білів і білів, пухнастішав, наче аж гладшав; здавалося, що він добродушнішає, заспокоюється, що до нього повертається якщо не врівноваженість (бо яка в зайця може бути врівноваженість?), то хоча б видимість спокою і впевненості. Він, як і раніше, як і завжди, спав з нашорошеними вухами та з розплющеними очима, але вже перестав заздрити і мишам, і мурахам, і ховрахам, бо до нього знову поверталося почуття його заячої гідності.

Сірий заєць, полинявши і вкрившись новою шерстю, котра його гріла й допомагала бути непомітним,— знову став подобатися собі. Подобатися, звичайно, так, як властиво дубові подобатися собі, а березі — собі, шуліці — собі, а зайцеві — собі... Але тут знову потепліло, сніг розтанув під диханням ласкавого вітру, сонце в глибокі затінки пригорщами сипнуло променів, потекли струмки, заблищало, завирувало, бо кілька днів видалося по-весняному щирих та безпосередніх.

Сірий заєць, вражений цією непослідовністю в природі, цими примхами молодої зими, забився під загублений у полі

пшеничний сніпок, переляканими очима лупав навсібіч, він уже почав думати, що зима так ніколи й не настане. Йому хотілося залізти в землю, і він... знову почав заздрити ховрахам. Скоро насунули хмари, все насупилося, почалася сльота; то капало чи збиралося капати, поля стали безрадісні; рілля осклизла, стежки заболотились, у лісі стояло мокре чамріння, нудний капіж, пережухла трава почала загниватися, дерево тхнуло важким густим духом; все живе шукало захисту — й не знаходило, все живе також почало тхнути важким духом, немов загнивалося. Але все живе було спокійне, в той час як зайцеві навіть у таку негоду не випадало забувати про власну шкуру, а це робило його життя ще більш безпросвітним.

Посухішало й похолоднішало, але в повітрі не перелітало жодної сніжинки. Побілілий заєць серед чорних полів не знаходив собі місця, тому тримався здебільшого рудих лугів, по кущовинню. Одного разу він мало не наскочив на лисицю — вона йшла попереду неквапно, принюхувалась і крутила гострим писком то туди, то сюди, ніби вже ласувала чимось смачним. Заєць дременув убік, лисиця почула — і почалися гони. Вона неслася за ним серед вільшини швидкою, нечутною тінню, вона стелилася над землею, її очі полум'яніли двома кривавими, націленими іскрами. Але тому що могутній страх гніздився в кожній клітинці вухатого, тому що той страх підстьобував його, гнав, легким болем розривав груди, лапи, тому що повітря солодко й страшно свистіло в його вухах, немов поклик волі й життя, то заєць мчав сильно й рівно. Він плигав через кущі, раптом робив величезний стрибок убік, шастав поміж гілля так хутко, що воно навіть не могло зворухнутися,— і таки втік.

Вже давно відчув, що втік, вже давно міг би зупинитись і перепочити, але тому, що замість страху в його істоті була радість, то він мчав і мчав, котився натхненно — і йому назустріч натхненно котився весь світ: чорні горби, чорний ліс на обрії, димок у глиняниках під селом... Закляк на мить — і знову полетів, у інший бік; знову закляк, нашорошився — і знову кинув уперед своє бурхливе, тривожне тіло.

По тому він уже сподівався на нову зустріч з лисицею, бо знав, що вона, опинившись у цих краях, полюватиме його, не забуде. Якби ж випав сніг, то можна було б сховатися, а то світла шерсть повсюди зраджувала, і заєць боявся ходити навіть уночі, бо йому здавалося, що він у темряві світиться. Тому він непорушно пролежував цілісінькі ночі. Але і вдень було не легше. Вдень, безумовно, було видно його світлу

шубку на всі боки. І заєць засумував. Хоч бери та йди до річки топитись, щоб обірвати всі ці страждання. Бо несправедлива доля до звірів. Чому, скажімо, одного вона наділяє і силою, і відвагою, і теплим лігвом, і лапу таку смачну підсовує, що цілісіньку зиму можна смоктати — й не одірвешся, така солодка. А другому дарує вічний страх, вічне побоювання, коли і харчу треба постійно шукати, бо він до тебе сам не прибіжить, коли так оберігаєш своє життя, так піклуєшся про нього, що воно вже й немилим для тебе стає. Засумував заєць, запечалився...

Проте лисиця йому не дала ні сумувати, ні журитися. Коли заєць скрадливо, присідаючи майже за кожним штурпачком, перебігав по конюшиниську, вона, притаковившись у виярку, стежила за ним. І тільки капловухий добрався до лозових кущів над болотом, тільки він узявся обгризати кору, як вона вискочила з засідки й щодуху полетіла вперед. Вона летіла клубком рудого полум'я, стелилася над самісінькими бур'янами, які, здавалося, ось-ось почнуть палахкотіти.

Заєць помітив її з запізненням, але не настільки, щоб не зробити стрибок убік, стрибок величезної сили, який вирвав його тіло з самісіньких зубів лисиці. Вона спочатку аж оторопіла, і того оторопіння було досить для того, щоб заєць опинився на безпечній відстані. Він біг прудко, його задні ноги з такою швидкістю переганяли передні, що він навіть перекинувся раз чи двічі; але зразу ж схоплювався, почорнілий од мокрої землі, і ще запекліше чухрав уперед. Спочатку лисиця продовжувала переслідування, в ній усе дужче пробуджувався хижак, в ній кипіла невтолима хіть перемоги в цих одвічних змаганнях гнаного й переслідувача, але вона була хитра лисиця, вона знала, що заєць їй попався бувалий і дужий, вона знала, що повинна вдатися до хитрощів, бо інакше нічого не вдієш. А заєць тим часом уже сховався за горбами, але не припиняв бігу, він заплутував свої сліди і, заплутуючи сліди, петляючи між поодиноким бадиллям соняшників, між кагатами картоплі,— знову відчував у собі радість од того, що біг і втік, радість життя, гостру насолоду од відчуття землі під ногами і од того, що туге повітря аж захльостує в ніс. Власне життя вже не видавалося йому таким непотрібим та обтяжливим, ця втеча пробудила в зайця його відвагу, його гідність, і тепер він думав, що якби навіть за ним гнався весь світ з усіма його страхіттями,— і то не наздогнали б, і то він зумів би втекти, тобто перемогти, бо інші перемоги йому не судились.

Нарешті таки випав сніг. Почався він удень, і заєць уважно стежив, як безперервно, з лагідною впертістю летять і летять білі мухи, як вони опускаються на його шерсть, на бурячище, подзьобане ямками, на борозни поблизу, як поступово далина затягується світлим більмом, як земля оновлюється й по-святковому легшає, як поступово зникає відчуття відстані. Його вуха тремтіли, гострі вуса так збудливо стовбурчилися, наче він відчував небезпеку. Але то він так утішався. Уночі сніг не переставав, і заєць, радий, що тепер його не так-то легко й помітити, погасав трохи по полю, а потім гайнув у село.

Там він нечутно шаснув поміж верболозами, заскочив на колгоспний город, де гризнув ще не змерзлих качанів капусти, потім опинився в старому садку. В садку він поживився вишневою корою, потім у сусідньому дворі поласував корою яблуневих саджанців, ще трохи погасав туди-сюди, ніби хотів упевнитися в своїй повній волі та безкарності, і вже перед світом подався в поля. Біг він неквапно, ситий, вдоволений, що добре підхарчувався, що падає сніг, який засипає його сліди, що не так уже й кепсько живеться на світі, коли маєш розумну голову на в'язах та силу в ногах. Заєць навіть пробував щось наспівувати, але снігурі, які зналися на його піснях, ще спали, а тому так ніхто й не довідався, про що ж він тоді мугикав. Можливо, про те, що він хоробрий та веселий? Або про те, що не боїться ні лисиці, ні вовка, якби навіть вони зібралися тічками? Або про те, що... Але не будемо вгадувати, тим більше, що сам заєць ніколи не підтвердить наших здогадів.

А проте, як би щасливо не жилося нашому зайцеві, доля готувала для нього нову зустріч з лисицею. Дедалі з холодами та морозами лисиця все дужче відчувала голод, а тому частіше згадувала того прудкого зайця, який так легко тікав з-під її носа. Він навіть уже почав снитися їй по ночах, і вона вві сні ласо облизувалася. За цей час лисиці попалося кілька дрібних зайчат, цю дрібноту вона з'їла зі смаком, але вона чекала, коли ж нарешті зловить отого зухвальця. О-о, вона вже не відпустить його так спокійно, вона переслідуватиме його хитро і вперто, вона з ним поквитається за нахабство й зухвалість.

І вони знову зустрілись. Лисиця одразу впізнала свого знайомого вуханя, а він — свою стару знайому. Вони бігли через засніжене поле, по замерзлому насту, який гостро блищав під сонячним промінням. Наст раз у раз провалювався під важчою лисицею, а заєць гнав уперед рівно й сильно. А

проте, коли пробував робити раптові стрибки, то сніг западався й під ним. Крім того, заєць останнім часом мало їв, бо все позавіювало, бо після ожеледі на деревах понамерзало на палець льоду, а тому підупав трохи на силі. Лисиця, зрозумівши, що заєць уже далеко не той, що був, набралася впевненості, піддала ходи, і тепер вони бігли на одній відстані, яка не збільшувалась і не зменшувалась. Вони скотилися в яр, а коли вихопилися на гребінь і ще трохи пробігли, то несподівано обоє притишили біг, несподівано забули одне про одного: так, ніби заєць і не думав тікати, так, ніби лисиця й не хотіла наздоганяти. Їхню увагу прикувало кільце людей, у якому вони опинились. Кільце людей насувалося на них. У цьому кільці металося ще два затравлені зайці.

Мисливці, що йшли забродом, усе більше й більше звужували кільце. Тому що їхня увага була прикута до тих двох зайців, яких вони вигнали з чагарників, то спочатку ніхто й не помітив ні переслідувачки, ні переслідуваного. А коли помітили — то не повірили своїм очам. Ще зранку їх, двадцять восьмеро, виїхали з міста на електричці, ще зранку їх, двадцять восьмеро, безрезультатно блукали по яругах та полях, сподіваючись бодай на яку-небудь здобич, їм весь час не щастило, бо, крім ворон, нічого не попадалося. Не попадалось до останнього часу, аж поки вони вигнали з виярка двох зайців, яких тепер оточували з упертою настороженістю, які все безнадійніше й безнадійніше кружляли в смертельному кільці. Але в ту мить, коли увага мисливців розпорошилася, бо вони помітили лисицю, яка наздоганяла зайця, їхнє кільце розладналося, мисливці, нерівно прискоривши крок, посунули вперед, два зайці якось зразу і майже непомітно дременули до яру, що їх навіть не помітили, а тому пропустили без пострілів.

Тепер у кільці опинилися втікач і переслідувачка. Опинитись у кільці для них було такою несподіванкою, що спочатку вони нічого й не втямили, а коли втямили, то пустилися бігти один за одним, все більше й більше звужуючи кола, все ближче й ближче відчували подих небезпеки. Раптом мисливці майже кинулися вперед, ніби боялися випустити здобич, залящали безладні постріли. Лисиця впала одразу ж, навіть не ворухнувшись. Заєць ще осатаніло пробіг півкола, і коли він стрибав, то під влучним пострілом його тіло в повітрі зненацька здригнулося, втративши швидкість, і впало на сніг. Коли до нього підбігли, то навколо голови його яскраво червоніла крихка квіточка крові.

Пора вже було вертатись додому, і мисливці, забравши лисицю та зайця, з гамором подалися до дороги. Вони все сперечалися про те, хто ж влучив у лисицю, а хто — в зайця, і тому, що дійти спільної згоди не могли, то галасували й сперечались дужче й дужче. Одні казали, що лисицю вбив цибатий кондуктор трамвая з безпорадно обвислими вусами, другі — що в неї влучив учитель англійської мови — невеличкий, опасистий чоловік, про якого знали тільки те, що його покинула жінка, а треті, четверті й п'яті доказували, що лисицю підбили саме вони. Про те, хто попав у зайця, не сперечалися: якось усім було шкода сірого вуханя, шкода було й того, що він тікав од лисиці, а нарвався на їхні постріли, що він, здригнувшись у повітрі, так жалібно — зовсім по-дитячому — чи то закричав, чи то заголосив.

Вони вже ступили на дорогу, як чоловік, котрий ніс у руках зайця, зненацька зупинився, наче вкопаний: довговухий, звинувшись, вирвався, впав на дорогу, зразу ж схопився на ноги, і не встиг ще ніхто отямитися, як він уже курів через поле. Мчав він хвацько, наче нічого з ним не сталось. Мисливці сторопіли, хтось підняв рушницю, щоб вистрелити, але хіба влучиш — марна справа! Щось закричали йому навздогінці, загаласували, хтось засміявся,— і раптом усі почали реготати. Всім стало добре й затишно на душі, зникла ота недавня провинність.

— Гуттю-ю! — летіло навздогін.

— Тримай його! Тримай!

— Солі на хвіст! Солі!

— Тікай та не попадайся!

Бадьорі, щасливі голоси закипали в повітрі, іскрилися сміхом, дзвеніли так високо, сяйливо, і морозець рипів, і дихалося легко,— і всім кортіло розповідати один одному про те, як вирвався заєць, як він біг, а найдужче тому, з чиїх рук він вихопився. Бач, який мудрий, бач, який хитрий, такого легко не вб'єш, такий кого хочеш обдурить, не тільки лисицю, але й їх, мисливців. І вони по-справжньому були раді, що заєць таки зумів вирватися на волю, що він ще хтозна-скільки бігатиме в цих полях, де кожен горбик йому рідний, що він ще довго втішатиметься одчайдушним бігом по білих просторах, що він ще довго любитиме таке страшне — і водночас таке солодке — життя...

ОРЛАМИ ОРАНО

Якось у вересні, коли вже діти ходили до школи, коли почали відлітати до вирію лелеки, коли вже лаштувались у далеку дорогу або й частково подались ремези, коли вже думали невзабарі залишити свої гнізда жайворонки,— отже, в лагідну та й у чомусь тривожну пору вересня, а саме в суботу пополудні, на широке обійстя до Чоліїв стікався усякий люд, переважно підтоптаний та сивий.

Проходячи повз хату в садок, поглядали на холодну блакить вікон, мимоволі зазирали в одчинені сіни і, минаючи криницю під тополею, йшли на гамірну балачку, що чулася з-під яблунь.

А в садку під яблунями були розставлені столи, застелені чистими скатертями й заставлені всякими наїдками та напоями, довкола яких весело мерехтіли золотаві бджоли та оси, і вже побіля столів купчились гості. Котрісь приходили, котрісь ішли геть, і тільки одна людина весь час зоставалась на місці, сиділа під крислатою гіллякою, обнизаною сніговим кальвілем, і ця людина була Грицьком Чолієм, хазяїном садиби.

Грицько Чолій зодягнувся у стареньку гімнастерку, що застібалась на металеві гудзики, зі стоячого комірця жилавим стовбурцем зводилась міцна шия з гостро випнутим борлаком. Крила сокиркуватого носа чутливо роздимались, мовби Чолій весь час принюхувався чи до страв, чи до аромату яблук і груш. Одцвілі, наче затягнуті пеленою туманцю, очі дивились іще по-соколиному чіпко, хоч, може, й не все бачили. Стріхаті брови побіліли від паморозі, й так само побіліла вся велика, щедрою рукою виліплена голова: не чуб, а назавжди застигла хвиля туману.

Всі, хто нині приходив у сад, неодмінно затівали балачку

про те, скільки років старому Чолієві, або ж мовчки прислухались до розмови, якій не було кінця.

— А чи я пам'ятаю! — вже всоте повторював дід Грицько, і в плюсклому голосочку його пробивалася задавнена гордість: авжеж, такий старий, що свого віку не тримає в пам'яті.

— То, може, ви древній, як оцей світ?

— Та як світ! — охоче згоджувався Чолій, і брови по-пташиному спурхували вгору.

— Як наше Закриниччя?

— Еге, як Закриниччя,— відказував дід Грицько.— Либонь, завжди жив, поки світ і поки наше село. Раніше всіх людей знав у Закриниччі, а тепер стільки маку дрібного насіялось, що хіба упомниш? Мене всі знають, а я не кожного.

— Старішого від вас нікого нема, правда? А дід Харлампій?..

— Я вже на вулицю ходив, як Харлампій знайшовся.

— А баба Ониська...

— Ониська? Яка з неї баба? До неї мій старший син Петро хотів свататись, аж тут війна з германцем, забрали до війська разом зі мною. Не встиг, бідолаха, сватів заслати, наклав головою в мазурах.

Відказував Чолій охоче, і йому подобалось, що нині надійшло стільки людей, що впину їм немає. На жовте зморшкувате обличчя падала мережана тінь од листя, і коли тінь здригалась, тоді глибокі зморшки наче оживали. По вощаних руках, бувало, лазили оси чи мухи, та Чолій зовсім не чув їх, сидів погордний.

— А що ви, діду Грицько, пам'ятаєте? Ну, колективізацію, ну, війну з германцем...

— Заскочила в Закриниччя банда Маруськи, а тут їй на п'яти наступає кавалерія Котовського. Тепер у нас нема церкви, згоріла в останню війну, а тоді стояла на горбку біля млина. Славно так на Великдень правилось, коли збиралися святити паски та крашанки. На дзвіниці Марусьчина банда поставила кулемет, хотіли всіх котовців покосити, бо що випадало? Випадало їм наступати через греблю, по гатці,— от із дзвіниці в акурат усіх би викосили. Ми з Архипом Жигалом що придумали? Піти до Котовського і сказати про кулемет на церкві. А день, а нікого не випускають із села, то ми з Архипом залізли на городі в коноплі й сидимо, роздивляємось. Потім у жито вскочили, знов попричаювались, бо побачать — і голови порубають, і хати попалять. Пересиділи в житі, а далі картоплею навкарачки, потім у рів ускочили,

трусимось, бо, чуємо, коні галопом летять. Пронесло, дяка долі, то ми хутенько в соняшники і вже бігли до самої Човновиці, Архип Жигало попереду, а я за ним, у Човновиці біля зборні попадали, передихнути не годні.

Чолій розказує про все те не вперше, і всі цікаво слухають, і давні події постають, мов живі. І як у Човновиці здибалися з Котовським, і як у ті дні визволялося Закриниччя. А голос у Чолія Грицька такий, наче розповідає не про себе, а про когось іншого, й лице зостається незворушне, застигле. Ото хіба що оживає від тремту світла й тіней, що падають од ворушкого листя. Зрештою, розказавши все, Чолій супить брови, оглядає всіх і питає:

— А що, Архип Жигало не прийшов?

— Та Архип іще в сорок шостому пристав у прийми до баби в Дзвенячому, — нагадують.

Дзвеняче хоч і не за горами, та все-таки за надцять кілометрів од Закриниччя. Востаннє Грицько Чолій був там, коли Архип оддавав заміж свою правнучку, і любить згадати, як випив чарку й навіть танцював із молодою.

— Заспівайте,— просять у Чолія, бо начулись, що замолоду мав неабиякий голос — затягне пісню на одному кутку, від поля, а котиться на другий, до лісу.

— Та моє вже відспівалось, хай молоді.

— Куди молодим проти вас,— заохочують, відаючи, що Чолій інколи любить бути прошеним.

Зрештою згоджується й починає прокашлюватись. Усі вмовкають, підступаючи ближче до діда. Далекий Чоліїв погляд стає ще дальший, наче старий зараз дивиться в немислимо далекі дні свого минулого, молодості своєї. Й коли народжується голосок, то здається неправдоподібним, мовби й не живий сюхвилинний, а тільки кволий відлунок давнього, що долинув із минувшини в оцей вересневий сад.

Що в полі, полі, близько дорозі, ой там Іван орлами оре... Орлами оре, стрілкою сіє, стрілкою сіє, лучком волочить... Лучком волочить да й Бога просить...

Тоненький голосочок тремтів, як павутинка, ось-ось обірветься. Та ні, звучав хоч і надщерблено, зате сукався цівочкою, лився старечим перехлюпом.

Уроди, Боже, жито густеє, жито густеє, колосистеє... Поставим женців сімсот молодців, нажнемо кіпок, як на небі зірок... Поставим стіжок, золотенький вершок...

Голос сяйнув пригаслим світлом Чолієвої душі — і вмовк. Старий провів долонею по губах, наче краплисте сяйво тієї пісні витирав, так і не потеплівши незворушним обличчям.

А в пам'яті людей, що зібрались довкола, як і в пам'яті яблуневого саду, й далі бриніло...

Орлами оре, стрілкою сіє, стрілкою сіє, лучком волочить...

Призвідцею нинішнього свята був Чолій, а людей покликав, розворушив усе Закриниччя не хто, як колгоспний зоотехнік Петро Іванович, що доводився дідові Грицькові правнуком. Ще за тиждень кликав, щоб сходились на нинішню неділю, нагадував усім стрічним учора, сьогодні зранку теж перестрівав.

Тепер Петро Іванович — жвавий, стрімкий у рухах і словах, із вихорами розкуйовдженого чуба на довгастій голові (наче позастигали клубки перекотиполя в степу) — говорив чоловікам:

— Першотравень у селі святкуємо? Святкуємо! Жовтень святкуємо! То чом би всім селом не пошанувати мого прадіда Чолія? Якби не отакі діди, то хто б і завойовував усе! Він тобі і в революцію не спав на печі, і в громадянську воював, і розруху звідав, і колективізацію проводив у Закриниччі. Та до всього руки доклав! Сам не знає, скільки на світі прожив, та я думаю — не менше дев'яноста год. Скільки йому ще зосталося топтати ряст? Годиться пошанувати старожителя, годиться! Якби моя воля, то я всю школу привів би сюди, вилаштував дітей, хай би дивилися до самого вечора на старого Чолія. Хай би дивились, бо хіба позалишалось багато отаких? Один та другий, а скоро і їх не стане, бо час ген як хутко плине, й не зоглядишся... Хай би дивились на Чолія, запам'ятовували на всеньке життя, а потім переказували дітям своїм! Я вже діда і так, і сяк фотографував — гляну колись на картку й сам собі не повірю, що мав такого прадіда.

— Авжеж,— згоджувались,— треба відсвяткувати. Нема другого такого чоловіка в Закриниччі. Усякі є, а другого Чолія Грицька нема.

— А скільки йому на голову всяких нещасть валилось! — побуряковівши від нинішнього поквапу приємного, розказував Петро Іванович.— Як маленьким був, сидів у яру, а корова раптом рогами візьми й турни — котився згори донизу, аж у струмку опинився. А то якось у баддю сів, а баддя й гуркнула в криницю разом із Грицьком. Добре, що люди бачили й витягли. А як війна з германцем почалась перша світова, то хіба його не присипало землею в окопі? Денікінці били шомполами мало не до смерті, потім до-о-овгенько відлежувався в клуні, поки очуняв. А як збивали комуну в Закриниччі, то хіба не перестрівали Грицька посеред ставу зимою, хотіли в ополонці втопити? Перестрівали, та відбився

дід, утік, потім тільки з сокирою виходив уночі до сіней... Берігся, вікна затуляв ряднами, а хіба не пальнули опівночі з обріза у шибку? Пальнули, мироїди, не побоялись Бога, що в хаті дітлашні більше, ніж голодних мишей по шпаринах. Але ж не втопили діда Грицька, не встрелили, шомполами дух із нього не вибили, хоч і не хвацький був, і не геройський, а отакий, як тепер.

— Видать, у сорочці народився. Хіба мало народу перебили-перетеребили?

— А знаєте, що сам каже? Еге, каже, ніколи не міг повірити, що помре. Завжди здавалось, що живий зостанеться, що ні кулі нема на нього, ні притичини якої. А хіба скажете про нього, що відчайдушний? Такий, як усі, непоказний.

— Еге, непоказний, а хіба колись бикам роги не крутив?

— Що було, то було,— мусив згодитись Петро Іванович, якого вся ця балачка про прадіда тішила, мов малу дитину. Мабуть, образився б, якби заманулося комусь на манівці збитись од прямої розмови про Чолія старого.— Тільки не бикам, а бугаєві, був перед війною у колгоспі такий бугай Чмур... Одірвався, народ урозтіч, а тут дід Грицько йде...

Погомоніли про цю оказію, про інші — все було відомо Петрові Івановичу, котрий тримав у своїй пам'яті й те, що, може, давненько вивітрилося з Чолієвої голови. У селі кожне знало: коли хочеш заприязнитися з Петром Івановичем, залагодити якесь діло, помиритися після сварки на корівнику чи свинарнику,— спитай про діда. Спитай найдрібнішу дещицю для годиться, і тоді вже зоотехнік не зупиниться, хоч усю ніч розказуватиме про Чолія і вже подобрішає до тебе так, що до всіх болячок можеш класти.

Світило вересневе сонце, зрідка падали яблука в садку, приходили і йшли гості, а тільки їх усе не убувало. Коли повз обійстя проїжджала машина, то з кабіни зацікавлено позирали в двір, коли хтось просто йшов мимо, то зупинявся, розпитував, а траплялись і такі, яким своїми очима кортіло вгледіти славного діда Чолія в недільний день. Усіх запрошували, нікого не віднаджували, і чим більше з'являлось людей, тим щасливішим почувався Петро Іванович. Були тут нині й інші правнуки, онуки, і їм цей день був за свято, а все-таки Петро Іванович був найрадісніший. Наче втішався, що люди можуть побачити діда Чолія при здоров'ї, при ясному розумі, оточеного любов'ю й повагою, а він у свою чергу звідає всю міру тієї шани, яку доземно складає йому чи не всеньке Закриниччя.

— А ти чого ото гасаєш без діла? — гримав Петро Іванович на свого шестилітнього сина Вадика, який, звісно, вже праправнуком доводився старому Чолієві.— Ану гайда в садок, ану до дідуся йди.

Вадим слухняно біг до гурту, що роївся довкола дідуня, і, зирячи наївною карістю широко розплющених очей, розглядав жовте чоло, сивасті брови, здерев'янілі руки Чолієві, розглядав так, наче вперше бачив, наче дивувався з тієї таємниці, якою дідунь завжди був і залишався для Вадика...

А потім, уволю надивившись, біг собі геть до хлопців, що перевертом крутились на подвір'ї, біг до їхніх веселощів і реготу, але невдовзі батько знову хапав за руку й казав докірливо:

— Ти на голові ходиш? Ану марш до дідуня, надивляйся та наслухайся!

І Вадик покірливо йшов у садок надивлятись і наслухатись Чолія, котрий за якихось півгодини нітрохи не змінився,— сидів за столом такий самий загадковий і далекий.

— А ви розкажіть, як у колгоспі було коней украдено,— просили молодші, які вже чули цю легенду, та ось тепер хотілося почути від самого Чолія.

В очах старого спалахують зеленкуваті каганчики, горять блідо — згадує, перегортаючи сторінки пам'яті. І вже скоро сотається ручай розповіді.

— Як збирались у комуну, то злидні докупи зносили, а не багатство. У Левка Дудника був плуг, то плуга притягнув. У кого борона, казан — усе позносили. А коней де набрати? Я привів Гнідка свого, захарчований зовсім, драбиняка драбинякою. Петро Васянович кобилу привів, Ластівкою звали. Справна кобилка була, доглядав її Петро краще за жінку та за дітей. Ото як вів до комуни, то всеньку дорогу плакав, так жалів. Ну й ще одна конячина була, Гнатко Вихрущ пригнав, така в яблуках, молоденька, весела конячина... Бач, забулось, як звали, чи то Димок, чи то Весна... Таки Димок, бо Весна в комуні лиш об'явилася, спершу не було... Та ще трактора конфіскували в куркуля Омелька Дубогая, ото й усе наше тягло. Трактора замикали в коморі, а коней і замикали, і спали біля них, бо тоді сильно коней крали скрізь... Однієї ночі я сплю у стайні, другої ночі вже спить Вихрущ Гнатко, потім Левко Васянович. Наші комунівські теж хотіли сторожувати, але ж ми не пускали їх — не вбережуть, тоді що? А вкрали не в когось, а в мене, і не Гнідка чи Димка, а Ластівку. Прийшов я звечора, нагодував, напоїв, туди-сюди повештався по хазяйству і вже опівночі уклався спати в жолобі. Не йде

сон, хоч ти плач, тільки перевертався з боку на бік. Наче якийсь мені знак був, щоб стерігся. Зморило перед досвітком, кріпко зморило, а прокинувся — двері відчинено, і вже сіріє, благословляється на ранок. І Ластівки нема! Гнідко стоїть, і Димок є, а Ластівку вкрали. Я на обійстя, я в один бік, у другий — нема. Я й кликати — не озивається. Розвиднилось трохи, заблищала роса на траві, аж бачу сліди якісь, росу збито. Я по тих слідах подався, бо що робити? Не встеріг, не вберіг, доведеться перед усією комуною відповідати, а найбільше — перед Петром Васяновичем, а він лихий-прелихий чоловік, другого такого в Закриниччі не здибаєш. Біжу по тих слідах, а вони лужком біля ставу, далі балочкою поміж вільшини. Біжу та думаю, щоб сонце не зійшло, щоб роси не висушило, бо куди мені потім податись, як слідів не стане. То спершу виднілись кінські та людські, а тут, бачу, тільки Ластівка пройшла, значить, верхи злодій поїхав. Трохи далі знов пішки пішов, тут угору балкою до лісу. Думаю, хоче вдень переховати в хащах, а смерком туди спровадить, де вже ніколи не здибаєш. Добігаю до лісу, засапався, мокрий весь — далі куди? Трава густа, висока, слідів не видно. Став, слухаю, та що почуєш, тільки серце в грудях тіпається. І тут заіржало в ліщині, зовсім поблизу. Душа мені обмерла, я дрючок у руки — і в ліщину, бо то Ластівка обізвалась, її іржання. Кричу страшно, щоб злодія налякати, добігаю — і справді, стоїть у ліщині Ластівка, незагнуздана й неосідлана, тільки ремінець на шиї бомбляється. Та ще, чую, хтось тікає через нетрі, значить, злодій тікає. Думаю, біжи хоч в опуст, я вже Ластівку порятував. Обіймаю кобильчину, а вона сахається від мене, слідом за злодієм поривається, мовби я чужий для неї. Посмикалась, та хіба вирветься, коли ремінець у моїх руках! Веду її до села і так собі міркую — нікому не казатиму, що Ластівку в самому лісі догнав, бо клопоту від наших комунівських не оберешся, а найбільше від Петра Васяновича, він мені не подарує, що його кобилу проспав. Завів я Ластівку до води, обмив, почистив і тією самою балочкою до Закриниччя вернув, а тут біля стайні чи не весь народ зібрався, вже прочули. І Петро Васянович тут, сікається до мене за Ластівку, за петельки хапає. Архип Жигало взявся боронити мене, то Петро й до Жигала вчепився скаженою собакою — мовляв, одним миром мазані, Ластівку хотіли злодіям збути. Бачу, Архип Жигало якийсь наче сам не свій став, зриває з Ластівки отой ремінець і до Васяновича, ну, думаю, зараз битиме, бо Архип запальний у гніві, ніякий чорт йому не страшний. І справді, добре посвятив тим ременем Петра — по чому попадя, по руках, по ногах,

по плечах. Спершу мовчки, а потім хрестить і кричить: «Хіба не твій ремінь? Хіба не твій? Хіба не ти крав? Сам свою кобилу крав із комуни, а на Чолія хочеш звалити? А не вдасться! А не вдасться!»

У саду регочуть, слухаючи давню оказію про те, як Петро Васянович свою ж таки кобильчину крав колись зі спільної стайні. Сміється й Петрів онук — лагідний та приязний Семен Васильович, що торгує в сільській промтоварній крамниці. Авжеж, так воно й було, в родині Васяновичів і по нинішній день згадують, як покійний Петро таки зумів вивести свою Ластівку зі стайні, майже втік із нею, майже, та не зовсім. Якби не любив, то не став би злодієм, а так усе йому здавалось, що Ластівку й доглядають мало, й роботи падає найбільше на неї.

— Не змикитив зняти ремінця з кобили,— регоче Семен Васильович,— от і попався наш дід.

Грицько Чолій і сам ледь-ледь осміхається.

— А де ж це Архип Жигало? — озивається старий і, мружачись, вглядається в людей так, мовби товаришок має конче бути в гурті, от тільки затесався поміж інших, що не вгледиш.

— Таж у Дзвенячому тепер живе Архип,— нагадують.— Іще в сорок шостому пристав до баби у прийми.

Чолій понурюється, наче трудно обдумує почуте. Наче до нинішнього дня не може повірити, що Архип Жигало, з яким було стільки пережито спільно, з яким стільки назнались на довгому віку, переселився з Закриниччя у Дзвеняче. І досі здається, що не виїжджав, десь тут має бути.

І тоді похватний та гарячий правнук Петро Іванович, сповнившись рішучості раптової, каже:

— А чи далеко до Дзвенячого? Якихось двадцять кілометрів! Сяду на машину й таки привезу Архипа Жигала, хай вони здибаються, може, й востаннє, хто вгадає.

Незабаром новенький «Москвич» виїздить з подвір'я і, весело сигналячи, обминає молодиць, що наближаються до хати, вилітає на околицю, звідки стелиться дорога на Дзвеняче.

— А розкажіть, діду, як ви в комині ховались, коли німці в село прийшли.

— А мусив ховатися,— каже Чолій.— Усі по шпарках позалазили, то я й собі.

І вмовкає. Дві бджоли гудуть навколо голови, утворюючи понад білим німбом здибленого волосся рухомий золотавий німб. Вадик, дивлячись на дідуня, думає, що то два дзвінкі супутнички. Цікаво, що зараз спало дідуневі на гадку? Заглибився в своє мовчання, й не прозирнеш туди ні однісінь-

ким оком. Люди гомонять, а дідуньо такий тихий, що Вадикові мимоволі стає страшно, він хапає старого за рукав і злякано термосить:

— Дідуню, чуєте, дідуню!.. Прокиньтеся!..

Старий вражено дивиться на праправнука й нічого не здатен утямити — навіщо смикає малий, куди зве? А Вадикові вмить стає соромно за свої пусті страхи, він пускає дідунів рукав і щодуху тікає геть — знову до хлопців, до їхніх ігор та забавок.

У саду під яблунями й далі точаться балачки, а Грицько Чолій, нічого не кажучи, зводиться і йде. Не до хати простує, а за ворота, на дорогу, й тоді кількоро гостей зводяться й здивовано дивляться йому вслід. Бо цікаво, куди ж це повело Чолія, куди подрібцював, як сновида. Може, до когось із родичів? Може, в сільраду? Хоч би слівце сказав, а то...

Сутулий, на журавлиних ногах, Чолій іде, наче велика птаха, яка звикла літати, а тут доводиться ступати по землі. Руки склав за спиною, мовби крила згорнув, ось-ось розпростає, широкі, ось-ось змахне дужо й полетить — над шляхом, над вербами, над Закриниччям.

І — майже без звуку, лише самим шелестом осіннього листя — співає ту пісню, яка нині була пробуджена в його єстві... Що в полі, полі, близько дорозі, ой там Іван орлами оре... Орлами оре, стрілкою сіє, стрілкою сіє, лучком волочить...

Пісня з берегів молодості, повитих туманом, доскочила в нинішній день, іде разом із Чолієм по Закриниччю, сама дзюркоче ручайчиком...

Уроди, Боже, жито густеє, жито густеє, колосистеє... Поставим женців сімсот молодців, нажнемо кіпок, як на небі зірок... Поставим стіжок, золотенький вершок...

— Добридень,— зичать Чолієві, першими вітаючись.— А куди це ви, дідуню, чимчикуєте?

При тих вітаннях дід Грицько спиняється на хвилю, сива мла брів супиться — він силкується згадати, хто перед ним, і вже не в змозі згадати кожного. Йому звикле називаються («Василина я, дідуню, Джусиха, знаєте ви мене, знаєте!» або: «Та Марко я, Григорію Нестеровичу, недавно вас підвозив на машині!»), і дід Чолій незмінно відказує:

— Не хочу каменем сидіти на місці, в поле закортіло. Як там у полі, га?

— В полі — як у полі... А чого ж це ви гостей полишили, отак самі подались?

— А ще повернусь до гостей, хай погомонять без мене, у поле закортіло.

На сільській околиці стоїть варта яворова — дерева, повипинавши дебелі груди, мовби вдень і вночі захищають Закриниччя. Дід Чолій іде попід яворами, які перед останньою війною садив із Архипом Жигалом, і опиняється в полі. Опиняється в полі, в лоні його теплому, залитому сонцем від обрію до обрію, опиняється в обіймах землі, яку всеньке життя доглядав, боронив од зайд і яка ніколи не випускала діда Чолія зі свого солодкого полону, ось і нині покликала — од гостей забрала, од балачок.

Стерня потріскує під ногами, розіллялось її, пшеничної, море. Пізня волошка розплющила вічко, тихесенько дивиться на діда. Комбайн добре зібрав хліб, де-не-де жовтіє зернина, а полеглий колосок то й зовсім рідко трапляється. Чолій трудно згинається в попереку, бере один колосок, другий, третій піднімає — шкода, щоб навіть отака дещиця пропадала,— і вже йде по стерні з пучком колосочків-промінців у руці. Усміхається якимось споминам своїм, і усмішка на його випитих устах здригається павутинкою бабиного літа...

Орлами оре, стрілкою сіє, лучком волочить...

Ой в полі, полі, близько дорозі...

А близько дороги польової, на дні байраку, видніє криниця. Дерев'яні цямрини ген почорніли від негоди й часу, стареньке відерце на ланцюжку, й кухоль теж є. Чолій нагинається над низькими цямринами, зазирає в криницю — зовсім близько вода жива всміхається щиро. Грицько Чолій витягує відро й п'є дрібними ковтками, відчуваючи, як свіжість розливається по жилах.

Коли ж це вони з Архипом Жигалом викопали цю криницю? Та тоді, коли в селі перший комбайн появився. Сюди в байрак ходили полуднати, збирались і жнивувальники, й чередники, набирали води скільки хотілось,— і ніколи не міліла криниця. Не зміліла й тепер, і вода зосталася смачною, як і була. Й до нинішнього дня не забувало село, хто викопав криницю. Й тепер іще п'ють із неї і, мабуть, не перестануть пити. Видно, хтось підчищає, щоб не замулювалась, і цямрини з одного боку поновлені, і кухоль уже не той, що торік. І стежечка до криниці протоптана ген ізвідти й звідти...

А меткоокий Вадик, пам'ятаючи батьків наказ надивлятись на дідуня, слідом за ним вийшов із подвір'я, назирці, ховаючись за кущами, провів старого Чолія на околицю й довгенько стежив, як віддаляється гінка журавлина постать, поки в байраку зникла. Тоді Вадик закинув ноги на плечі й собі гайнув до байраку, бо мав таки надивлятись. Присівши в ріллі, пильно зорив, як дідуньо спинився біля криниці, як

воду п'є і задерта голова полискує на сонці сивиною пухнастою, мовби сніг сипучий. І малому здивовано думалось про те, чого це дідуньо аж до польової криниці подався пити воду — невже в хаті нема холодної та свіжої?

Сидів, зігнувшись, у ріллі, сподівався, що тепер дідуньо рушить додому, та Грицько Чолій ніяк не полишав криницю, усе товкся біля неї, наче криниця мала руки й тримала його.

Мабуть, спрагу не втамував, не інакше, бо знову п'є. Е-е, неспроста, мабуть, каже дідуньо, що тут вода жива, неспроста ходить пити аж у поле — бачиш, скільки живе на світі, й кріпкенький!

Зрештою Чолій таки рушає, невзабарі постать його зникає за верхом байраку. Тоді Вадик вискакує з ріллі, мов заєць, і щодуху біжить до криниці. Набирає з відра кухоль води, витягнутої дідунем, і, захлинаючись, п'є. Спершу вода видається звичайною, та вже за якусь хвилю Вадик відчуває, як наливається силою, як розвидняється в голові.

Ну й дідуньо, ну й хитрун, весело міркується хлопчині, таки немарно батько наказував дивитися за ним! Тепер і Вадик бігатиме сюди в байрак, щоб пити воду з цієї криниці і виростати таким дужим і розумним, як дідуньо, щоб у всьому бути схожим на нього.

Радий, що розгадав чужу таємницю, Вадик знову біжить, аж вітер висвистує у вухах, біжить через байрак, на стерню вискакує. Ген далеко попереду пішов дідуньо, сивенька голова світиться, почимчикував дідуньо, як журавель, і треба ж надивлятись на нього, щоб якоїсь іншої таємниці його не прогавити, треба й справді за кожним рухом його дивитись, треба, треба!

ПІСНЯ ПРО ВАРВАРУ СУХОРАДУ

Варвара Сухорада живе на сільській околиці, за байраком...

Сонце її життя не те що звернуло з полудня, а затрималось у полудні так довго, як воно затримується в небі спекотної літньої днини. У стані дебела, як оті верби, що, здається, споконвічно ростуть у нас по лугах; плечі вигнуті коромислом, яке аж видзвонює від двох відер криничної води; груди випинаються із-під кофтини, мовби там сховано гарбузи завбільшки з дитячу голову. «Народитися б їй не бабою, а Жаботинським або Василем Алексєєвим»,— було казано про Варвару Сухораду. Казано крадькома, з усмішечкою, так, щоб слова, сохрани Господь, до жінки не дійшли.

Постать примітна, та, мабуть, найпримітніше в неї обличчя. Кругле, як місяць уповні, воно, здається, і світить не менш яскраво, шлючи довкола рум'яно-біле світло здорових, налитих кров'ю та молоком щік. Очі її карі начебто назавжди позбавлені втомливості, сонливості, байдужості,— вони щохвилини нагадують два кратери, які ось-ось здатні вибухнути, вивергаючи розпечену лаву, гарячий попіл, важенні брили каміння... Вуста її — дві притихлі, корінцюваті блискавки на грозовому тлі — неспогаданої миті, здається, здригнуться, спалахнуть, дихнувши непримиренною погрозою.

— Такою вродилась,— каже Варвара про себе,— то вже не переінакшусь.

Коли, трапляється, й заспіває в жіночому гурті, то з-поміж усіх голосів, які шовковою лагідною зливою ллються, її голос найчутніший: гуркоче з грудей, мовби потік стрімкий із гори, забиваючи шум дрібненьких струмків, усі плюскоти, сплески.

В хаті своїй порядкує сама, вміло впорується з будь-якою чоловічою роботою. Треба було збити коритчатко для свині — збила таке міцне, що тупориле паця, коли голодне, так підкидає тим коритчатком у сажі, наче м'ячем грається футбольним. Треба Варварі викопати яму на картоплю чи буряки — не кличе нікого, сама бере заступа в руки й орудує заступом завзято, мовби чорт із різкою біля грішників. Знається з молотком, із сокирою, не боїться заліза, щось принести на плечах — сама звалить і принесе; щось наточити, поклепати — наточить, поклепає. З якою дрібною латкою на черевику чи чоботі не біжить до шевця, а сама латає, стулює.

В кожному селі є найпримітніші люди, до яких приглядаються, про яких говорять, чиє слово переказують, чиї вчинки завжди на видноті. І поїдеш ти з цього села в чужий край, опинишся в іншому людському гурті, а вони не зникнуть із твоєї пам'яті, зостануться в яскравих подробицях свого буття, рідні писатимуть тобі з дому, що з дядьком таким-то приключилась така оказія, а з тіткою такою-то сталось те-то...

Без Варвари Сухоради не можу уявити собі Закриниччя, бо під час кожного мого наїзду бачив її, чув про неї, і саме Закриниччя в моїй уяві прибрало рис її обличчя, поводження, вдачі...

Бачу, як Варвара Сухорада йде на базар...

Усе її життя минало в роботі. Мабуть, народилась вона не заради цього прекрасного світу, щоб намилуватись ним, а задля роботи, щоб погамувати свою спрагу діяння. Клопота-

лась у хаті — шмарувала, мастила, прала, мела, мила, варила, шила, латала, пекла, смажила, колотила, дерла, вишивала, шила, колола, різала. Поралась на обійсті, у хліві, в погребі. Город біля хати був для молодиці за рідну матір — копала землю, засаджувала, горбилась біля кожної рослинки, воювала з бур'янами, вміла заглянути в душу соняшнику, цибулині, часнику, квасолі, знала в обличчя кожний усміхнений гарбузовий цвіт, розмовляла з маківками, говорила з буряками,— і все тямило її мову, все відповідало їй порозумінням. Любила погріб, викопаний у сінях, любила зносити вниз по дерев'яній драбині картоплю, моркву, любила, коли там стояла діжечка квашеної капусти, діжечка яблук, діжечка огірків, коли взимку там пахло глухим підземним інеєм та мишами.

Вперто бачиться, як Варвара Сухорада йде на базар!..

Хоча, як уже мовилось, усе її життя минало в роботі і, здається, заради неї жінка й народилась на світ, а не заради самого світу. Сухорада не вийшла заміж, бо парубка, який міг би стати їй чоловіком, убило на війні. І всіх інших, за кого вона могла б віддатись, теж убило. Вдівці чи каліки, які могли б посвататись до неї, теж обминули Варварину долю десь стороною, і вона, зоставшися самотньою, в своєму єстві немов сумістила жінку й чоловіка. І колгосп повоєнних і недавніх часів тримався на її плечах, силою її рук. Чи Варвара не орала, мало не сама впрягаючись у плуг, помагаючи сухоребрим, коростявим коненятам, що й без плуга ледве переставляли ноги? Чи не збирала просо, ячмінь, гречку, горох? Чи не пересівала зерно вранці, вдень, увечері, всю ніч до лагідного літнього досвітку, щоб потім звалитись на купу теплої пшениці й заснути — з остюками на бровах, на щоках, у косах? Чи студеної дощової осені, на вітрі, на дощі, а то й у білу метелицю не копала буряки, не чистила, не складала в кагати або не вантажила на машини, що руки їй дерев'яніли, лице дубіло, а губи змерзались так, що й слова не могли мовити? Не обходилось без неї на свинарнику, де доводилось бабратись у багні разом зі свиньми, не здобувались без неї трудові успіхи на корівнику, де чистила гній, підкладала корми в ясла, доїла, приймала телят, зі сльозами на очах вибраковувала старих чи недужих корів. Любила Варвара Сухорада в жнива возити мішки з зерном на елеватор у район, любила дивитись, як хутко біжать машини з золотом нового врожаю, як мають червоні транспаранти-обіцянки...

Але чому мені бачиться, чому перед зором незгладимо стоїть картина, як Варвара Сухорада йде на базар? Що б, зда-

валось, цікавого чи примітного в тому, що сільська молодиця зладнала клумак і з тим клумаком подалась у область, в район, а то й у сусіднє село Старий Животів? Чи мало жінок щонеділі так збираються, чи мало їх рушає у свої нехитрі базарні мандри,— хіба за кожну розкажеш, хіба за кожну вислухаєш? Авжеж, багато їх збиралось і збирається, авжеж, за кожною не встежиш, та тільки чому так гарно, так мальовничо, так виразно бачиться, як Варвара Сухорада йде на базар?!

На спині мішок, на грудях корзина, зв'язані між собою старою хусткою, щоб вага не так різала в плече. А в мішку там у неї чи насіння, чи яблука, чи цибуля, а в корзині — петрушка, кріп, яйця, трохи хрону, бо й цього зілля вистачає на городі, а також квасолька, мак, вишневе та смородинове листя для різних осінніх квашень та солінь та всякий інший дрібний надібок. Та всякий інший надібок, який Варвара почала збирати заздалегідь, зв'язувала в пучки, зсипала в торбинки, складала у вузлики, й тепер, зібрані докупи, вони гріють їй душу своїм розмаїтим теплом, лежать не так на грудях та на спині, як у найщирішому куточку її великого, її життєлюбного серця.

Голова її пов'язана хусткою, по берегах якої цвітуть червоні квітки, і тверді її очі зараз схожі теж на дві барвисті квітки, розжохані від своєї сили й краси. Смаглявий лоб випромінює рішучість, щоки світяться, міцні губи такі виразні, такі владні на обличчі, ніби їм дано виголошувати найсправедливіші істини, виражати найчистіші почуття. І йде Варвара Сухорада не горблячись, хоч ноша її й трудна, а прямо, не схиляючи могутньої голови.

І село в такий ранок, у такий день неодмінно проводжає її поглядами. Проводжає поглядами з обійсть, із городів, із вулиць, і Варвара наче переходить із погляду в погляд, із карого в синій, із синього в зелений, із зеленого в блакитний, і всі знають, що подалась вона на базар, і не можуть чи усміхнутись услід, чи тямущо погойдати головою, чи подумати щось принагідне. Бо Варвара Сухорада нарешті зібралась на базар, ось вона простує через Закриниччя. Йдуть інші баби чи молодиці, теж несуть свій товар продавати, але на них не звертають уваги, дивляться на Варвару Сухораду, проводжають її очима.

А в Старому Животові вже людно, гамірно, завізно цієї пори, й народ сотається, шнуркується по вулицях, риплять колеса, гудуть грузовики, реве худібчина, кувікають поросята в мішечках, кудкудакають зв'язані попід крила кури, пахне потривоженою курявою, придорожнім полином, сонце в небі

блищить начищеним тазом, голуби пролітають угорі жмутками барвистої радості,— і чим ближче до базару, тим щасливішою почувається Варвара Сухорада, наче вступила у видиму ріку видимої радості, і її хвилі омивають жінці груди, щоки, лоскочуть очі та губи. Ось уже й базар, молодиця роззирається по боках і, шукаючи вільне місце на рундуці, вітається зі знайомими. А знайомих у неї трапляється в цей день багато — і з Животова Нового та Старого, і з Човновиці, і з Дзвенячого, і з інших довколишніх сіл, і люди впізнають Варвару Сухораду з радістю, бо, видно, не забули жінку від останнього базарування, сподівалися здибатись — і таки здибались.

Молодиця розкладає свій товар на рундуці і, висока, плечиста, круглоголова, володарює над ним із такою впевненою гордістю, із такою непохитною гідністю, що на неї любо-дорого дивитись. Метким, вивіреним оком окидає товар своїх сусідок, винесений на продаж, одразу помічає серед них простих колгоспниць, яких сюди привів не гендль, а потреба, помічає перекупок та спекулянток (до одних та других ставиться зневажливо, гидливо) і, прямо зорячи на покупців, наче на своїх спільників по чомусь доброму, починає ламким голосом:

— Яблука-циганки... груші-дзвінки... сливи-кобильохи... смачні сливи-кобильохи...

Слова лунають соковито, кожне з них світиться так, як здатне при сонці, вологе після дощу, світитись яблуко-циганка, кожне з них трепетно-ніжне, як груша-дзвінок, і, здається, навіть синенький димок-туманець можна на них угледіти, мов на сливах-кобильохах.

Варвара Сухорада лущить стручки квасолі, лущить просто в гранчасту склянку, пальці її вправно перебирають зерна, мовби гудзики гармонії, а з грудей лине закличне:

— Квасоля турецька, краща за грецьку і за німецьку, славна та чиста, смачна та цукриста!

Голос її вільним птахом зринає над рундуком, голос її розпростав пружні крила, подолавши всі інші — невиразні, бляклі, й тепер панує над ними, як павич над горобцями. До її голосу починають прислухатись, і вже покупці підходять, розглядають товар, уже в молодиці куплено на почин пучечок кропу та стебельце петрушки, вже вона продала десяток яблук і, тереблячи квасолю, чортом дивиться на строкату юрбу і добуває із грудей не голос, а разок переливів, разок намистинок-звуків, кожен із яких осібний, виразний, відмінний:

— Хрін пекучий та злючий, хто поласує — не пошкодує, вмиється сльозою, а втреться рукою.

І коли проказує, то у виразі обличчя є щось таке дивне, таємниче, немов про той хрін, накопаний на своєму городі, знає Варвара Сухорада силу-силенну, проте зараз не зізнається привселюдно, а хочете довідатись — купуйте хрін, тоді самі взнаєте, вмившися сльозою і втершись рукою.

— Купуйте картоплю... піскова картопля,— припрошують біля неї жінки благально, несміливо, не вміючи набиватися зі своїм товаром.— Купите — не пошкодуєте, картопля з пісочку.

Їхні голоси-прохання пурхають сірими горобцями, скубуться поміж собою, кволо спадають додолу, в сміття, пилюгу, а голос Варвари Сухоради турманом радісним зринає вгору над ними:

— Яєчка з-під курочки рябенької, на одне крило золотенької, а на друге срібненької!..

— За картоплю не полаєте, ага, така навариста, з пісочку, і прошу ж недорого... Ось одна дама взяла минулої неділі, а ниньки вже здоровкається, знов узяла цілу авоську...

Базар у Старому Животові саме вповні, саме набрав на силі юрби людської, на гаморі, на завзятті. Базар гомонить різноязико, телесується, торгується, свариться, сперечається. Пригляньтесь лишень до його розмаїтого обличчя, на якому вправними мазками намальовано грубий чи тонкий усміх, приховану втіху чи відверту радість, на якому видно і злість, і доброту, сердечність і хитрість, розраховану підступність і святу наївність. Прислухайтесь, як дехто з жінок, торгуючи півня чи курку, виспівує тій курці чи півневі таку хвалу, якої оці домашні птиці ніколи самі собі не могли наспівати. Прислухайтесь, як ота метка, татаркувата жіночка розказує про вінок цибулі, що, почеплений на шию, звисає золотою биндою мало не до землі, наче жіночка татаркувата вбралась на весілля й тепер сама собою в такому уборі хоче натішитись і, звісно, хай базар намилується нею. Прислухайтесь, як неподалік, розклавши на соломі глечики, миски, полумиски, макітри, горщики, риночки, двоє (він — рудовусий, рудолиций і рудобровий, та вона — сухенька, тоненька, мовби дудочка, вирізана з ліщини) по черзі розказують про свій товар, і коли хтось бере в руки макітру чи горщика, щоб дати щигля, щоб прислухатись до звуку-передзвону, то чоловік із жінкою затихають, в четверо очей дивляться на покупця та свій товар у його руках, у четверо вух прислухаються до того тонесенького передзвону-переспіву... Пече сонце, душно, парко, й коли з полів долинає повів вітерцю, приносячи пахощі стерні, конюшини, полину, безмежної волі вільної, весь базар,

здається, на невловну мить наче затихає, щоб передихнути, щоб одсвіжити свою спраглу, буйну душу, а потім знову котить потужний гамір. І той гамір б'ється, як вода в лотоки, пошумлює, мов колесо, пущене з горбочка...

А де ж Варвара Сухорада, чи не розтанула безслідно в цьому бурхливому буйновиську, чи не потонув її голос на самому дні, притоптаний та прибитий багатьма іншими голосами? Чи не чутно його, як, буває, не чутно голубиного туркоту за щебетом горобиної хмари?

Ось вона стоїть серед інших так, як стоїть на вгороді найвищий та найвродливіший сонях, володарюючи над рослинним царством із тією внутрішньою, природною переконаністю у своїй вищості, яка легко, тихо підкорює. Обличчя Варвари Сухоради ще не одцвіло всіма своїми пристрастями, їхні барви ще соковиті, насичені, зараз іще важко сказати, що вони згаснуть, зоставивши на щоках, на устах та в зіницях лише попілець утоми. І голос її, моложавий та лункий, іще не покльований іншими голосами, ще пружно злітає, іноді граючи таким бринінням, що солодко здригнеться твоя свідомість: звідки така краса, така глибина в тому переливі?

— Є і мак, і пастернак, і квасоля, і бараболя, щоб їла гарна дівочка в петрівочку... Щоб наїдалась бараболею не сама, а з Миколою... а як не з Іваном, то з сусідським Степаном...

Жінки, що торгують поряд, прислухаються до Варвари Сухоради, прислухаються чи не всі базарувальники, що трапляються тут, бо в голосі її, у казаннях її чується така зваба, якій не можна не скоритись. І вже товар у неї майже весь розібраний, зостався сякий-такий дріб'язок. Можна було б зібрати в корзину й вирушати вчасно додому, але молодиця й не думає йти. І не тому, що, може, тремтить за копійкою, хоче ще якусь латану виторгувати,— просто вона хоче продати, раз уже принесла, щоб дісталось комусь, щоб спожите було. А ще їй шкода розлучатися з базаром, бо так давно не приходила сюди, так довго збиралась. І поки ще юрба тирлується, штовхається, гомонить, пащекує, поки стоїть колотнеча, сміх, сварка, поки хтось просить більше, а дають менше, поки ще молодиці не спродали часник, сир, помідори, перець, чорнобривці, качок, сметану, свинину й телятину, сливи-угорки та сливи-венгерки (в кожної тітки «свій» сорт), поки гудуть моторами автомобілі, подзвонюють миски та полумиски під залізними щиглями, поки переповідаються свіжі плітки (а плітки, як відомо, це своєрідна інтерпретація, котра поширена в науковому, літературному та жіночому світах), поки звершується вся ця вистава, що називається базаром, звер-

шується за неписаним сценарієм, і кожен тут грає свою неповторну роль, щомиті імпровізуючи, виявляючи дар, який посланий йому Богом,— доти Варвара Сухорада не хоче йти звідси, доти й вона хоче грати свою роль у цій виставі, тішачися сама своїм даром і щедро тішачи весь загал.

— Цибуля конозиста, часничок занозистий — як станеш їсти, то не знайдеш, де сісти!

— Картопелька з піску,— сокорять поряд,— картопля-ела, не гріх і забожитись.

— Кріпець-молодець, як нюхнеш, то й дихнеш, а ось і петрушка до борщу та юшки!

Проштовхувався поміж базарувальників свій же таки, закриничнянський, Федір Кваша, вже чоловік на пенсії, та з біса здоровий, мордатий і завжди похмурий, мовби йому ніколи в очах не розвиднялось. Мав трьох дорослих синів, кожен уже жив своєю сім'єю та своєю хатою, кожен був схожий на Квашу-батька, який тією схожістю пишався, мабуть, і вночі, коли спав. Так ось, зараз Федір проштовхувався в Старому Животові поміж базарувальників і спершу зачув, а потім уже й забачив серед люду свою ж таки, закриничнянську, Варвару Сухораду, а перед нею на рундучці городини на ламаний гріш не набереш. Не набереш на ламаний гріш, а вона ж виспівує біля нього, наче по телевізору, і вихваляє якусь пучку трави, наче маму рідну. Постояв, похмурий, подивився осудливо своїми лихими та пукатими буркалами і мовив докірливо:

— Й ото охота займатися спекуляцією? За якусь бур'янину правиш, наче за бика!

Й пішов своєю дорогою, плечима здвигуючи так, мовби по воді пливучи.

— ...петрушка до борщу та юшки,— знову проспівала Варвара Сухорада, та вже не так заносисто, бо голос її зранився на одне крило, опустився нижче, мало не загубившися серед інших. І вмовкла. Вуста, котрі ще недавно так натхненно з вишневої квітки усміху народжували той голос, пригасли, очі почали наколющуватись, а з них полетіли не те що погляди-оси чи погляди-бджоли, а якісь скривджені та ображені іскри. Видно, зараз у Варвариному єстві відбувались одміни, переінакшувався настрій, і ті скривджено-ображені зблиски передували осам та бджолам, що ось-ось гнівними роями мали полетіти з її очей.

— Ти ж бач...— пробубоніла Варвара Сухорада.— Ти ж бач — Кваша! Федір Кваша який!

Голос дедалі міцнів, і якщо раніше радісним голубом ширяв, то тепер розпростував крила шуліки, тепер шулікою за-

висав угорі, так само привертаючи увагу, тільки ж увагу не приязну та лагідну, а насторожену.

— Він мене спекулянткою обізвав! — починало котитись громом.— Та як ти смієш обзивати мене спекулянткою? Чи я крадене продаю? Чи куповане перепродую?

Полишивши своє місце за рундуком, Варвара Сухорада грізно несла свою велику постать через юрбу, яка розступалась перед нею, стрясала громом свого голосу повітря і шукала Федора Квашу. А той і стояв неподалік, у м'ясному ряду, бо вивіз сьогодні продавати свіжину, якраз кабанчика заколов. Стояв Кваша за металевими вагами, різав здоровим ножем сало при шкурці, щоб дати покуштувати комусь, і Варвара Сухорада, зупинившись навпроти і взявши руки в боки, заговорила. Заговорила так, що її голос було чути далеко, і дуже скоро довкола почав збиратись цікавий люд, охочий до всяких видовиськ.

— Він обізвав мене спекулянткою! — й кивала могутньою головою на Федора Квашу.— А чи я більше правлю, ніж інші? Та чи я наживаюся з базару, га? Петрушку в колгоспі не вкрала, а на вгороді посадила, і я ту квасолю доглянула, а не в тебе взяла.

— А хіба не вештаєшся по базарах? — похмуро огризнувся Кваша, тримаючи ножа в руці.

— Чия б нявчала, а твоя б мовчала! Хіба ми з тобою здибуємось тут часто? А тебе по всіх базарах знають, хіба ні? В Старому Животові кожна собака знає, і в Оратові, і в Погребищі, і в Монастирищі, і в Турбові, і у Вінниці. Бо ти як не свинину продаєш, то рибу клумками до міста преш, а риба ж крадена, хлопці твої щоночі ставлять ятері.

— Ти хлопців не обзивай!

— Хіба не з твоєї яблуні? Хіба далеко впали? Та ти ж подивись, на кого твоя жінка стала схожа! На мару стала схожа, бо ти її тим хазяйством замучив! І вже старий, куди ти гроші збираєш, у яку дорогу? Аж білет у могилу купувати не треба, туди пускають безплатно, ще й музика грає, щоб веселіше було їхати на той світ.

— Бачте, вона мої гроші лічить! — звернувся Кваша за співчуттям до базарувальників.— Та тебе всі знають у Закриниччі за скажену, у тебе в роті чорно, гадюки там.

Проте співчуття від базарувальників не бачив, бо було воно на боці Варвари Сухоради. Хтось спробував заспокоїти молодицю, відвести вбік (мовляв, порушуєш порядок у громадському місці), проте вона гнівно випручалась, гримлячи громом:

— Одступіться, може, я повиступати хочу! Чого спекулянткою обзиває, чого по собі міряє? Ти, Федоре, якби міг, то всю землю, світ білий перепродав би, а виторг у кишеню склав. Я тебе, харцизяко, знаю!

Губи у Федора Кваші сіпались, а на лобі блищали краплі дрібного поту.

Продавав Федір Кваша свіжину не сам, а з невісткою, от невістка й порятувала свекора, повернувшись із покупками з промтоварного магазину. Залишив свекор на неї м'ясо, сало, а сам проворно геть подався, від глуму далі, від посміховиська. Та тільки Варвара Сухорада по тому не заспокоїлась, іще довго розказувала про самого Федора Квашу, його жінку, їхніх дітей, і голос її грізно гримів покарою пророка Іллі, й люди слухали, чудуючись із непримиренності, зі справедливого гніву цієї жінки, з гніву, в якому вона була прекрасна і хотілося милуватись нею.

Зрештою, по-чоловічому здвигуючи плечима, Варвара Сухорада через цікавий натовп рушила до свого місця за рундуком, стала біля кількох пучків кропу та петрушки, стояла начебто притихлою горою, та, здається, у цій горі повільно згасав бурхливий вулкан, не прочахав жар, бо подеколи зітхала, й із рота їй наче полум'я виходило з димом, а з пекельних її очей присками прискало, підступив ся ближче — й опечешся.

— Матінко моя,— зрідка з рота вилітало каміння слів,— де ж то я спекулянтка, га?.. Я тебе, Квашо, ще знайду, ще поквитаюся, тепер тобі на цьому базарі місця не буде і в селі не буде.

А базар у Старому Животові поступово стає вже не той, що зранку, вже на спаді, одцвітає пишною осінньою мальвою, поступово затихає цей великий людський вулій. Ще начебто бринить сміх, лунають балачки, чуються торги-переторги, але вже без недавнього завзяття. Стомлена від радості, від утіхи, від гарячих пристрастей, Варвара Сухорада складає до корзини свої манатки і, ступаючи ходою напрацьованої людини, йде до лотка, в якому купує порцію морозива, далі в магазині бере булки, хліб і, сівши на лаві посеред базару, полуднає. Міцними зубами надкусює м'яку булку, далі лизькає трохи морозива, надкусює булку — й лизькає фруктове морозиво з паперового стаканчика. Їсть статечно, в руках поважність, і люди мимоволі дивляться, як Варвара Сухорада полуднає. Як іще недавно захоплювались її майстерністю розказати про хрін, кріп, петрушку та цибулю, як іще недавно вражались її вмінням захистити від чорної обмо-

ви свою людську гідність, так тепер їх підкоряє артистизм, із яким вона їсть хліб із морозивом.

Та як би не розтягувала своє полуднання, пора йти. Пора йти, бо феєрична вистава, пойменована базаром у Старому Животові, вже закінчена, й та роль, яку судилось тут зіграти Варварі Сухораді, вже зіграна. Й молодиця йде з базару, як сходять зі сцени, на якій залишили краще, що є в душі, залишили справжні пристрасті, принісши радість собі і людям.

Неквапно йде Варвара Сухорада до автобуса чи попутної машини, а слідом за нею мовби йде отой нинішній базар, іде в своїй барвистості, гаморі, суперечках, іде в круговерті облич, рухів, і жінка ще довго все те бачить і чує, не може вивільнитись із такого брану... Сидить у машині, а в пам'яті майорять рухливим майвом одяг, кури, худоба, посуд, ягоди, усмішки, бачиться ненависний Федір Кваша, котрий посмів образити плюгавим словом...

По тому базаруванню минає тиждень, другий, минає місяць. Варвара Сухорада клопочеться в хаті, у хліві, на городі, бо все просить її рук, усе кличе її снагу. Шиє, пере, мете, копає, пече, смажить,— і краю не видно роботі. Ходить до колгоспної худоби, доїть, доглядає, а клопотів на фермі ніколи не меншає, тільки більшає, клопоти хмарою літають, мов горобці під стелею. Просять сусіди помогти викопати картоплю — йде і помагає, просять помогти хату мастити — йде і мастить, бо не звикла відмовлятись, тому й кличуть. Ось уже й зима впала білими крильми на землю, лежить великою та гарною птахою... І поволі Варвару Сухораду починає підточувати якийсь дивний неспокій, сотається і сотається їй у душу тривожними потічками. Ще спливає трохи часу, зима стоїть при силі та здоров'ї, аж крига на ставках потріскує, а неспокій погустішав, опосівши єство. Й тоді молодиця починає збиратись на базар.

На зимовий базар у Старому Животові...

Ось виходить із хати на в'їжджений білий шлях, сніг поскрипує під битими валянками, у кожушку, закутана теплою хусткою, на спині клумак із усілякою всячиною, лице ще тихе, та, певне, проростають на ньому паростки тих почуттів, які навідають жінку в Старому Животові, в очах її твердих прокльовується майбутній настрій... І дивлячись услід, так і хочеться побажати Варварі Сухораді щасливого базарування!

З ГУЛЬБИЩА ЖИТТЯ

У шибці, вмазаній у стіну, став народжуватись досвіток. Темрява набрякала світлом, і зорі, які горіли всю ніч, пригасали. Проступили явори вздовж дороги, їхнє листячко лопотіло на вітрі, наче тужило за ніччю. У вікнах сусідньої хати спалахнула ранкова електрика і — за ворушким листям — скидалась на цвіт латаття, що погойдується на темній воді.

Старий, лежачи з розплющеними очима, на якийсь час впав у забуття, а коли очутився — монети чистого срібла виблискували на яворах, граючись сонячним промінням, а по зеленій дорозі верхи на гнідому коні їхав хлопчик, геть тендітний, і вітер кошлатив куделю лляного чубчика, парусом надимав сорочку, наче прагнув здути з коня й понести хлопчика за село, у весняні простори.

Внука прийшла знадвору з вишневою гілкою і, поламавши, засунула в баняк із окропом — і скоро на піч до старого долинув тонкий аромат улюбленого напою. З незапам'ятних пір він пив лише чай, заварений і настояний на вишневому гіллі, відмовляючись пити липовий, смородиновий або агрусовий, не кажучи вже про такі сорти, як грузинський, індійський чи цейлонський.

Знизу живота, праворуч, наростав біль, поймаючи хвилею все тіло. Відтак почала боліти кожна думка, що навідувалась у голову, і йому хотілося, щоб думок не було — тоді вони не боліли б. А також клаптик світу, вмазаного в стіну (авжеж, вмазано було шість років тому не шибку, а саме клаптик світу точно визначеного обширу), починав йому боліти — білі та червоні півні, що, пасучись із курми на дорозі, розпушували проти вітру сурмисті свої хвости; боліли йому явори з кожним своїм срібним листочком і той хлопчик на коні, якого мало не здуло й не понесло в світи.

— Дідуню, пийте чай, ви любите гарячий.

Окріп обсмалив губи, вогнем обпік у роті — і той жар трохи приглушив відчуття болю, що ширився з живота. Болем, що спричиняв випитий окріп, він перебивав нестерпний біль у животі, почувався начебто легше.

Поряд, під рукою, лежало повне видання творів графа Льва Толстого, перечитане від палітурки до палітурки рівно сім разів. Звичним рухом потягнувся по книжку в цупкій оправі, розгорнув, очі ковзнули по рядках... Ковзнули, мов камінь по кризі, бо зміст прочитаного зостався поза свідомістю.

— Ого,— сказав старий сам собі, обмацуючи те місце на животі, де боліло, а точніше — обмацуючи пальцями грудку тугого болю.— Якби на молодого, то й не витримав би.

— Що ви кажете, дідуню?

— То я сам до себе.

Він і справді кілька останніх років мав звичку розмовляти сам із собою. Зостанеться сам у хаті — й говорить. Або сім'я за столом гомонить про своє, а він, не слухаючи, собі щось розказує й себе слухає.

— Півники зацвіли чи ні?

— А чом би й ні, давно зацвіли.

— Принеси...

— Що принести? — пролунало здивоване.

— Подивитись хочу,— мовив перегодя.

Через якусь хвилю на подушці поряд із ним лягло троє стебел, обтиканих шаблистим листям і ніжним цвітом. Майнули насторожені очі онуки, яка потурала кожному його бажанню... Від півників гостро пахло зеленню, землею, гіркуватою вогкістю весни, а ще пахло вітром, сонцем, простором.

Та в животі боліло так, що мучилось усе тіло, відтак боліли, мучились і страждали півники на подушці.

Зайшов до хати молодий сусіда солі попросити, бо взялась жінка їсти варити, а солі катма, сьогодні ж неділя, сільмаг зачинено.

— Як ви там, дідуню, на печі? — гукнув із награною бадьорістю.— Льва Толстого вже перечитали?

— Перечитав...

— А що тепер поробляєте?

— Вмираю,— тяжко проказав старий.

— Прожили дев'яносто два роки -- й ще стільки проживете,— з тією ж награною бадьорістю казав завчені слова молодий сусіда.

— Сьогодні вже вмру,— твердо мовив старий.

— А-а, ще до дівок бігатимете,— безтурботно пообіцяв сусіда і, позичивши солі, подався геть.

Зате онука переполошилась і, ставши ногами на лежанку, зазирнула на піч. На неї з подушки глянуло жовте лице з камінцями болю замість очей. Поряд, розсипавшись, лежали свіжі стебельця півників.

— Дідуню, що це ви надумали? — запитала з ляком, у моторошному передчутті чогось невідворотного й страшного.

— Вмираю,— повторив старий.

— Та чого це вам умирати? — намагалась підбадьорити неслухняним голосом, який став дерев'яним від страху.

— Ось апендицит розв'язався.— Кощаві руки тримав нижче пояса, наче хотів приборкати біль. І, мабуть, сам той біль обізвався його спопелілими губами: — Я витримаю.

— Може, по лікаря в район кого послати?

— Не треба.

— Як то не треба?

— А як воно вже пора настала, то хто поможе? Лікар не поможе. Нажився, час умирати.

— Дідуню!

— Ще поки ніг не чув по коліна, то якось жилось. А це вже почало боліти поза коліна, значить, добирається вище...

Шість років тому в старого віднялись ноги нижче колін, і він як ліг на печі, то вже й не зводився. Ноги висохли, звугліли, стали зовсім чорні. Навідався був небіж із столиці, ніяк не міг повірити, що дядько — брат батька, якого вже давно нема на світі,— зліг на печі. Дядько в молодості, шукаючи заробітків, обійшов усю Росію. В громадянську воював у Боженка. В останню війну подався до партизанів. Після війни робив у колгоспі на биках. Найдужче любив рибалити — обійшов із вудочкою всі довколишні річки та річечки, лісові озера та ставки. «Не віриш, що віднялись ноги? — спокійно спитав старий у небожа.— То глянь.— І, закачавши штанину, оголив худі, як шпички, ноги.— Ось, бачиш? Зовсім не чую, чи є вони, чи нема!»

Тоді в стіну на печі небіж і вмазав шибку, щоб, лежачи на черені, старий дивився надвір. З тих пір білий світ став для нього обмеженим прямокутником. Картиною, на якій зеленіли явори навесні, а восени опадали багряним листям; картиною, на якій падали дощі, мела хурделиця і стелилися сиві тумани; картиною, на яку зрідка заходили люди, забігала худоба, залітали птахи...

Саме небіж і привіз дядькові повне зібрання творів графа Льва Толстого — видання було старе, тому на кожному томі

й писалось не просто Льва Толстого, а саме графа Льва Толстого.

— Ого, як бере! — зі стражденною повагою до свого болю мовив старий. — Якби на молодого, то не витримав би.

— Дідуню,— благала онука,— я по лікаря пошлю, хоч і неділя, а приїде.

— Дочко, я знав, як жити, і знаю, як мені вмерти. За ноги перейшло — все, годі, значить, добирається вище,— говорив старий про смерть, що спершу вступила йому в ноги, чигала там, щоб тепер посунути далі.

— Хіба можна терпіти так, як ви,— квилила онука, боячись залишити старого в хаті на самоті, щоб кинутись по лікаря, і водночас усвідомлюючи, що ніякий лікар уже допомогти не годен, що дідусь правий. Знала, що правий,— і не могла примиритися з тією правотою.

І коли йому пісні вуста зсудомило від болю, таки побігла до сусіда, таки впросила, щоб сідав на мотоцикл й хутко гнав у район по лікаря.

Стояла ногами на лежанці, дивилась на старого з таким виразом, наче просила в нього прощення за свою безсилість, за те, що нічим не годна пособити. Ось руки б йому свої обидві подала, якби можна було руками витягти його з того провалля, що все глибше западало.

— Може, когось покликати? — запитала онука.

— А кого?

— Ну, з людей. Може, сказати щось хочете.

— Кому?

— Ну, дядині Варці чи племінникові Григорію...

— Сама, дочко, скажеш. Передаси...

— А що?

— Скажеш, переставився.

Вона в муці закусила зубами верхню губу, далі нижню.

— Може, телеграму дати...

— Вже потім даси,— відказав просто, — коли я піду з цього гульбища життя.

— Звідки?

— З гульбища життя.

Він тримав сухі руки на грудці свого болю, а той біль світився в запалих криничках очей, судомив уста, прорівався в словах... Онука, гамуючи сльози, вибігла в сіни, вже там дала їм волю, а старий сказав:

— І чого плакати, коли так треба...

І вмить відчув, як солона ропа морської води затопила його з головою, він шубовснув у яму, ропа забивала дихання,

ось-ось він захлинеться — і останнім зусиллям волі вхопився за кінський хвіст. Мокра волосінь вислизала з ослаблих пальців, але він напружився — й кінь таки витягнув його з ями. Тепер над морською поверхнею видніли десятки, сотні людських голів і кінських морд, чулось плюскотіння, хлюпання, зітхання, хоркання, й солоний вогкий вітер освіжав обличчя.

З ним наяву зараз повторилось те, що сталося колись на Сиваші в ніч наступу, коли кінь витягнув його з морської ями, і зараз, отямившись, старий знову подякував своєму коникові, який загинув уже пізніше від денікінської кулі.

— Дідуню,— покликала онука, вернувшись до хати,— як вам? Скоро лікар має над'їхати.

— Якби ж не боліло,— проказав старий.

— Потерпіть... потерпіть...

— Уже скоро перестане, жду...

Повернув голову вбік, і перед ним відкрилась картина живого світу, оправлена в прямокутну раму білої стіни. Явори стояли вздовж дороги, тягнучи верхівки до блакитного неба. На обійсті сусідньої хати молодиця, закасавши поділ, розвішувала на шворці мокру білизну, поряд із нею стояло дитя й простягало защіпки. Мати брала защіпки з дитячих рук і прикріплювала випрану білизну, щоб не зірвав вітер.

— Уже скоро лікар над'їде, почекайте.

І раптом старий зрозумів, чого дивиться на дорогу. Дивиться, щоб побачити отого хлопчика на коні, що проїхав на світанку. Тоненького, як верболозина, хлопчика з лляною куделькою чубчика. Пругкий вітер колошкав ту кудельку, парусом напинав сорочину на худенькому тілі, наче хотів зірвати хлопчика з гнідого коня й понести, як листочок, у безвість світу, у безвість весни.

— Вже скоро лікар над'їде, скоро...

Вечоріло, коли повіки йому склепились, а вуста здригнулись, наче сказали слово, яке вже ніхто не зміг почути...

Й тоді в рожевому надвечір'ї весни появився на гнідому коні той самий хлопчик, тримаючись за гриву.

Кінь виступав статурно, вигинаючи точену шию, весело б'ючи міцними ногами по молодій траві, а хлопчик, осяяний вечірнім сонцем і теж рожевий від його проміння, тримався на коні, так, наче мав сягнути обрію — щоб сонце не зникло з його зору, щоб так і подорожувати по цій землі разом із сонцем...

Пам'ять наша — глибокий колодязь.

Пригадайте, як у дитинстві, що тепер здається далеким, напівзабутим мевом, ви дивились у його темну й холодну далечінь, дивилися зосереджено, не кліпаючи, й бачили генген унизу клапоть блакитного неба, що сяяло стриманим, відображеним світлом. І чим довше, чим пильніше ви вбирали в себе той блиск, що лллявся в ваші очі з далекого колодязного кружка води, тим бездонніший здавався колодязь, і вже ваш погляд летів каменем униз і ледве чи міг сягнути видимого там неба, яке ввижалося дном.

Пригадайте, як, піддавшися спокусі, ви брали галузку, чи листок, чи вишневий камінчик, кидали вниз і пильно стежили, як летить, як наближається до поверхні; ви жили передчуттям тієї одміни, що мала статись на дні колодязя, а потім і несподіванкою тієї одміни — як розбивалась, руйнувалась поверхня води і як ще нижче, начебто на самісінькому дні колодязя, руйнувався і гинув клапоть ясного неба... Все це здавалось прекрасною катастрофою, і ви з солодким тремтінням у грудях очікували на ту мить, коли вода поволеньки встоїться, як згодом далеко внизу, під поверхнею, означиться небо, яке ви прийматимете за колодязне дно.

Та знову народиться небо на дні колодязя, знову засяє, знову пробудить найхимерніші ілюзії — й ви знову піддастеся їхній магії, зворушенню й збентеженню, навіяному ними...

Перехилившись через теплі від сонця дерев'яні цямрини — цямрини днів, місяців і років — і зазираючи в глибокий колодязь часу, що так збудливо пахне вогким деревом, прохолодою води, мохом, у дзвінкій далечині колодязя, там, на блакитному тлі затонулого неба, бачу своє дитинство. Цікаво приглядаюсь до нього, й тепер, далеке, воно викликає в мені дивне відчуття радості і втіхи, та ще водночас і щасливого здивування. Лину поглядом на самісіньке дно, мене вабить той скупий блиск затонулого неба, я не можу відірвати погляду, бо здається, що ось-ось удасться розгадати якусь немислимо важливу таємницю, яку не пощастило розгадати тоді, в дитинстві, і яка потім завжди непокоїла, переслідувала мене. Ось-ось, здається, напруженим своїм поглядом угледжу золоте перо з крила своєї таємниці, та в цей час із-під мого ліктя з дерев'яної цямрини зривається трісочка, летить, перевертаючись, донизу, й душа моя зненацька в'яне, як весняна розсада від морозу, бо трісочка ось-ось упа-

де... вже й упала на срібло води, розбила його тишу й загадкове мовчання, зруйнувала небо, сплюндрувала розгадку таємниці — ту розгадку, що так зворушливо народжувалась у моєму єстві, цвіла холодною, пахучою квіткою, і серед її пелюсток, певне, уже починав зріти приступний для осягання розумом смисл...

Вітер дмухає прямо в очі, немов хоче загасити мій погляд, вогонь моїх очей. То збоку підкрадається хитрою ласочкою, дме та дме; то на якусь мить угамується і, прокотивши світло-зелену хвильку по траві, вляжеться, підігнувши пухкого хвоста, й лише зрідка вдарить тим довгим хвостом то по споришеві, то по клумбі, і, набравшись одваги, знову кидається вперед і віє прямісінько в очі, аж вії мої тремтять і здригаються, ось-ось мій погляд погасне, мов огонь золотого багаття, бо так і хочеться заплющитись, та я все-таки не скліпну, не змигну, вітер не погасить мого зору.

Я боюся заплющитись, бо чогось узяв собі в голову, що все довкола мене живе доти, поки я бачу його. Узяв у голову, що варто мені заплющитись — бодай на найкоротшу мить, на таку, як спалах блискавки! — і все довкола мене пропаде назавжди, наче й не було ніколи. Пропаде хата, в якій ми живемо, широке зелене подвір'я, білі, чорні та рябі кури, що сокорять коло хліва, й півень, що стоїть коло них із розпушеним золотистим хвостом; пропаде великий старий садок за хлівом, а в садку ж улітку визріває така духмяна, солодка малина; пропаде все наше село, дороги, вулиці, великий став, дядько Калістрат зі своєю лівою дерев'яною ногою; пропаде тоді баба Ликора, що живе в сусідньому селі, а разом із нею і всі її казки; пропаде безмежне синє небо, що нап'ялось угорі, зникне сонце. Єдине, що залишиться, це, мабуть, вітер.

І мені так жаль усього білого світу, й своєї хати жаль, і веселого півня, і безногого дядька Калістрата, і кожної зеленої травинки жаль, що я вперто не заплющуюсь, уперто дивлюсь проти вітру, намагаюся не скліпнути, бо тоді...

Та скоро очі мої стомлюються, сильний подув вітру таки гасить погляд, і якийсь мент я сиджу засліплений, страшно розплющитись і подивитись довкола. В мені гусне холодок, тіло проймається пронизливою тривогою... Та зненацька до слуху долинає заливчастий, сповнений іскристого запалу спів півня — і я, здивований, спершу ледь-ледь розплющую одне око, сліпуче біле світло підбадьорює мене, я вже дивлюсь на обоє очей і радію, що світ насправді не пропав, хоч

я й заплющувався, що трава на обійсті зеленіє начебто ще яскравіше, ніж недавно, а небо синіє ще безмежніше; й мені щасливо думається про те, що, мабуть, нічого лихого не сталось ні з безногим дядьком Калістратом, ні з бабою Ликорою.

От, може, її казки?.. Та ні, й казки бабині позоставались живі, і, певно, тепер вони ще таємничіші й цікавіші.

І я перестаю боятись вітру. Хай собі припадає до мого чола тугими губами, хай торкається моїх щік теплими долонями. Хай собі, мов великий собака, молотить довгим хвостом по траві, по стрісі на хліві, по верхівках яблунь та тополь уздовж дороги — мені не страшно. І я не боюся заплющувати очі, бо вже добре знаю, що світ цей не пропадає і тоді, коли я не дивлюсь на нього, що світ цей залишається такий самий чудовий і незмінний.

От хіба що казки, закрадається мені в душу сумнів... Та ні! Й казки зостаються прекрасні!

А небо чисте, по-молодому усміхнене. Воно синіє так, наче там висіяно море волошок, і фіалок, і півників, і ще всячину квітів, що не в'януть, хоч би яка була спека, що не схиляють головок у жалобі, хоч би яке сонце смажило.

Мабуть, тому вподобав дивитись на небо, що з-поміж усіх кольорів найдужче люблю синій. Він мені скрізь увижається, й коли я бачу щось синє — чи квітку, чи очі, чи дівоче плаття, чи просто чую слово «синій»,— враз мені стає добре, я щасливий і душа моя сміється і грає так, як грають проти сонця збиті на ставу бризки води.

Іноді все в цьому світі уявляється мені синім... Ото начебто ростуть сині тополі над синьою дорогою, їдуть сині вози, запряжені синіми кіньми, перепадають сині дощі. І як було б цікаво, якби раптом посеред зими випав на наше село синій сніг, синя завірюха захурделила-зареготала!

Але чомусь не можу уявити, щоб молоко нашої корови Лиски було синє. Ще можу припустити, що Лиска наша геть уся посиніла й великі очі її стали сині, а от молоко залишається для мене білим, хоч як я силкуюсь побачити його синім. І чомусь так само сметана для мене біліє, і сир, і вареники з сиром. Якби стали іншими — й не їв би!

А якого кольору слова?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й саме це слово зеленого кольору. Вимовляю слова «мама» — і ввижається мені добра її усмішка, каре, іскристе мерехтіння в очах, ласкаве звучання голосу. Жоден колір, мабуть, не

пов'язується з її образом, тільки здається, наче сяє чимось золотистим від очей, вишневим од губ, яблуками-антонівками від рук — і за всім цим щемко постає слово «рідна», яке, здається, зовсім позбавлене кольору, а тільки дороге воно, ніжне, хвилююче, мов усі кольори, разом узяті.

А слово «осінь» — жовте, бо восени дозрівають усі грушки в нашому садку, всі яблука. Спершу вони світяться поміж листям молодесеньким жовтавим полум'ям, потім починають потроху падати на землю, згодом усе частіше, все рясніше... й одного дня залишається на гіллі саме тільки жовте, недогоріле листя.

Слово «осінь» туге й жовте, наче віск.

Слово «пролісок» — біле, й од нього пахне сніжком, який починає танути, й весняною землею, й торішнім перепрілим листям. Слово «зозуля» ніжно-зелене, мов пух на вербах, бо коли зозуля починала співати в цьому році, то зелень на деревах була молода й свіжа, а вербовий цвіт опадав на воду, й здавалось, що то вода зацвіла ніжним смарагдовим пушком.

Пролетіла над подвір'ям ворона, понесла в дзьобі галузку, а я подумав, що то вона понесла своє чорне слово. Бо слово «ворона» — чорне, як і слово «земля».

От цікаво — а ворона знає, що звати її вороною? А собаки знають, що вони собаки? А вівці, а воли, а коні? А наша корова Лиска знає, що її звати Лискою?

Тополі кидають на дорогу довгі тіні, від берестів тіні коротші, а від акацій зовсім куці. Тіні від різних дерев не схожі між собою, холодок у них не однаковий і пахнуть по-своєму. Бо в тополиної тіні запах студений і наче гіркуватий, а від акацієвої тіні начебто віє задушливими дурманними солодощами.

Школа дивиться відчиненими — розплющеними — вікнами, за школою старий парк, у якому ростуть берести й граби, а за парком уже й сільська околиця, уже й поле. Тонкі стебла молодого жита хвилюються, мов вода; зелені хвилі перебігають одна за одною, й за зеленим гребенем, наздоганяючи, котиться сивий сплеск, примерхле сиве сяяння, начебто вигойдується пустотливе сонячне проміння на житніх хвилях, вигойдується по всьому полю, скільки сягає мій погляд.

Звідки дме вітер, як він летить?

Стою, дивлюсь над житом удалину — ген у небі, поміж інших білястих хмар, синіє довга хмара, що схожа на велике крило, навіть пера можна помітити на ньому. Кілька довгих пер із білим пушком, що завивається. А саме крило схоже на

гусяче — таким крилом наша мама підмітає, замість віника, на припічку, в ковбашці, на лежанці. Те гусяче крило вже зовсім стареньке й легке; коли береш його до рук, то воно немов саме мете, немов саме ширяє — мабуть, у ньому не назавжди вмерло давнє гусяче бажання літати в повітрі.

Ясною зеленою повіддю розіллялось жито й здається, наче світ весь затопило воно, й по всій неозорій землі котяться хвилі, а зверху по них вигойдується та хлюпочеться сонячне проміння; та ще по всьому безмежжю дме, віє, шугає вітер. Звідки в нього береться сила для невпинного, стрімкого польоту? І я починаю думати, що, мабуть, ота довгаста хмара вгорі, що схожа на крило, є насправді крилом вітру, що помагає йому в польоті. А другого крила то й не видно, десь воно сховалося за обрієм, бо вітер же великий-превеликий, десь те друге невидиме крило простерлось над іншим полем і над іншим селом.

От би побачити друге крило! І, скорившись мимовільному бажанню, звертаю праворуч, біжу по сірій стежці, вже генген відбіг од села, а другого крила як не було, так і нема... Це ж великий вітер, думається мені, це ж, мабуть, безмежний світ, коли друге крило вітру загубилось так далеко, що не дійдеш до нього й не добіжиш! І я, відчуваючи жаль у грудях, зупиняюся, сумно дивлюсь у далечінь, повиту легким, білястим серпанком.

А може, сісти на стежці, перечекати, поки перше крило перелетить за обрій, поки з'явиться друге? Сідаю на теплу стежку, чекаю. Ось уже перше, темно-синє, дуже, пропливає наді мною, помагаючи вітрові летіти й шугати. Чи скоро з'явиться друге?

Хтось зупиняється в мене за спиною, і я раптово обертаюсь. Коло мене, усміхаючись, стоїть босонога тітка Олена, про яку я знаю, що живе вона неподалік од нас коло яру і в неї на хаті бусли звили гніздо. Тітка Олена вродлива, в неї веселі чорні очі, а на щоках завжди тремтять усміхнені ямочки.

Скільки я потайки натискував собі пальцями на щоки, щоб і в мене з'явились такі ямочки, та поки що не вдалося.

— Ти чого тут сидиш? — питає тітка Олена й турботливо згинається наді мною.— Може, загубився?

— Та...— одказую й ховаю очі, боячись, що по очах тітка Олена зуміє прочитати всю правду.

— Ти сам? — допитується тітка Олена і, звівшись, пильно оглядає довколишнє жито.

— Та...— мимрить мій язик, а очі пасуться по стежці.

— Може, шукаєш щось?

— Та шукаю,— кажу. А сам думаю: «Тільки б не спитала, що саме шукаю!»

— Що ж ти загубив? — цікавиться тітка Олена й починає дивитися собі під ноги, наче й справді сподівається знайти щось.

А я ж не можу зізнатись, що оце сиджу на стежці та й очікую, коли в небі з'явиться друге крило, щоб нарешті зрозуміти, як то вітер літає по світах... Тітка, понишпоривши поглядом по стежці, підозріливо дивиться на мене, і ямочки на її щоках здаються вже не такі ласкаві.

— Ой, розкажу матері! — докірливо похитуючи головою, каже тітка.— То вона допоможе тобі шукати пропажу, ще й як!

Тітка Олена йде собі своєю дорогою, біла хустка на її голові ще біліша від яскравого сонця. Зводжу похапливо погляд до неба — немає там ні одного крила, ні другого. Мабуть, уже обоє пролетіли, поки я балакав із тіткою. Та й як їм не пролетіти, коли он який вітрисько дме, ніякого впину нема... Й мені стає шкода, що прогавив друге крило синього вітру, що тепер мені вже ніколи не розгадати таємниці його польоту.

Похнюпившись, іду по стежці, а мені в руки б'ються пругкі хвилі молодого жита, і збудливим холодком віє од них, і так тривожно-тривожно на душі, наче ось зараз вони можуть підхопити мене, підхопити й понести... лиш варто мені розставити руки врізнобіч.

Іду й боюся розставити руки, хоч дуже кортить. Авжеж, кортить стрімко поплисти по хвилях молодого жита, але ж ніхто тоді й не побачить, де я подівся. Навіть тітка Олена не побачить, бо вже далеко ледь-ледь біліє її хустина, мов легка пелюстка.

Я таки не витримую, спиняюсь і кричу їй навздогін.

— Тітко! — кричу.— Станьте, бо й не побачите, як я летітиму!

Мабуть, не чує — біла пелюстка ледь-ледь мріє. І мені стає щиро жаль тітку Олену, котра не побачить чуда — як я, розставивши руки, лечу птахою над житами, як несе мене все хутчіше й хутчіше. Так жаль тітку Олену, що я передумую розставляти руки й летіти за вітром у білий світ. Хай, гірко думається мені, іншого разу.

І почуваюсь так, наче й правду сказав тітці Олені; здається, загубив щось на польовій стежці, тільки ніяк не пригадаю, що саме.

Трохи пройти сільською околицею, поминути зарослу листатою ожиною балочку — починається рівний луг, що тягнеться до ставу. Від городів зеленіють верби, їхнє м'яке та тонке гілля хвилюється на вітрі; то заспокояться на якийсь мент, наберуть статечності, лагідні стоять, а то враз шарпнулися в один бік, у другий, зігнулися, випростались, знову зігнулись, наче ось-ось кинуться навтікача, та в останню хвилю передумали, щоб знову стояти на одному місці, тремтіти й лякатись.

Дивні верби! В кожної, мабуть, душа страхополоха, бо чого б ото так боятись вітру!

Луг стелиться рівно, мов ткана з зеленого шовку скатертина, й на ній повишивано білі, жовті та червоні квіти. Росте їх рясно, яка на довшій ніжці, яка на коротшій, де зібрались маленьким гурточком, а де й великою черідкою. Де-не-де стримлять довгоногі будяки з пухнастими фіолетовими квітками.

А віддалік, коло самої води, походжають чорногузи. Походжають серед низької лепешки, ловлять жаб на мілкому. Ноги в чорногузів шпичакуваті, тонкі, переставляють вони їх проворно, різкувато, а потім раптово довга шия витягується донизу — і вже скоро задерто червоного дзьоба догори, шия здригається так, наче піймана жаба сама скаче по шиї у воло чорногузові.

Птахи великі, а от не здаються важкими. Може, тому, що на тоненьких довгих ніжках? Чи тому, що в них довгі шиї й вони рухають ними так, наче весь час приглядаються до чогось пильно? А як гарно вони ходять поміж лепешки! Переставляють лапи так, ніби кожного разу вибирають якнайкращу місцинку. А потім замре один чи другий, стоїть, стежить за чимось, і в голову тобі закрадається думка, що, мабуть, то він на тебе так дивиться, чудуючись.

А злітають чорногузи важко, не так, як голуби чи горобці. Ось один розганяється по мілкому, розпростує крила, вже й злетів, летить прямо наді мною, і я чую, як його крила гостро розрізають повітря і як воно наче сичить, наче сапає від тих його дужих помахів... Ось чорногуз уже вгорі, повертає назад, робить коло над ставом, наче запрошує з собою в політ решту своїх побратимів, ось він злітає ще вище й немов завмирає на якийсь мент непорушно, майже не ворушачи крильми, лише ледь-ледь змахуючи, а потім раз махнув, удруге — і вже ген-ген одлетів за вітром, наче його понесла невидима чарівна сила.

Чомусь мені найбільше подобається, як чорногузи ширя-

ють у повітрі. Міг би, здається, годинами стежити, як вони плавно пливуть, підібгавши та відставивши назад червоні лапки. А то, буває, зберуться докупи, затіють таке швидке шугання, таке захопливе ширяння, так вони вже зринають догори, так пірнають донизу, що дух захоплює і ввижається, наче туге лопотіння їхніх крил віє в душу збудливим холодком, і хочеться сміятись, і хочеться бігати по землі, бо груди роздимаються від несподіваної радості.

Наближаюсь до чорногузів, що ходять по мілкому. Висока трава хлюпочеться навколо мене, молоденьке волоття лоскітливо торкається щік, лугові ромашки сміються так, наче зустріли рідного... Ось один чорногуз подивився на мене і, задерши дзьоба, хутенько чи то перебігає, чи то перескакує на безпечніше місце. А решта й не дивляться в мій бік, граційно переступають тонкими ногами поміж лепехи та осоки, вишукують здобич. Під ногами вже хлюпочеться вода, я кидаюся вперед, щось кричу войовниче, та в глибині душі здається, що чорногузи, мабуть, не злякаються мене, бо дуже вони великі, поважні й пихаті. Але, на мою превелику радість, вони один за одним важко злітають догори і, далеко вперед повитягавши тонкі шиї, вже летять. Але чомусь не зринають догори, а низько перелітають над ставом і зникають за вербами на протилежному березі.

Мені стає шкода, що розлякав їх, і легесенький смуток пронизує мою істоту. А може, повернуться знову? Бо на лугах найулюбленіше їхнє місце, тут вони іноді збираються чималим гуртом,— чи жаб половити, чи просто так походити серед лепешки й рогози.

Не повертаються назад. І наче вітер потихшав, не так дме — може, вони з собою забрали й вітер?

Ох і чорногузи, ох і хитрі! Я, йдучи на сухе, починаю зривати тонкі косиці трави й підкидати вгору. Рву й підкидаю, рву й підкидаю, бо знаю, що саме так можна знову накликати вітер. Та чомусь вітер не скоряється тому моєму ворожінню, вже дме ледь-ледь, а то й зовсім перестає, наче охляв. Наче охляв і преспокійно собі лягає відпочити на лузі, що й трава під ним не сколихнеться, чи на воді, що поверхня береться дрібненькими хвилями, начебто вода побоюється дотику вітру, тремтить, здригається.

Тихо. Й сонце весело сміється з мене, сяючи широкою, сліпучою усмішкою.

Знову сільська околиця, знову молоде жито. Тільки тепер воно віє не студеним духом, не свіжим холодком дихає на

мене, а пахучим теплом. Вже не біжать хвилі, вже не вигойдується на їхніх шумливих гребенях шовкове проміння — кожне стебельце немов тримає на собі чутливий спокій, на кожному листочку немов дрімає мир.

І чутно жайворонків.

Ось один калатає у свій срібний дзвоник, швиденько так калатає, похапливо; спиниться на якусь мить перепочити, передихне — і знову співає солодко, щасливо, аж заходиться. Прислухаєшся — оддалік ще один жайворонок співає, тільки вже тихіше, ген збоку — інший то обізветься, то вмовкне, а то сипоне такими переливами, що тільки й слухав би його, тільки й дивувався б із його хисту.

Спів жайворонків такий ясний, такий прозорий, що здається, наче то й не пташки позависали в просторі поміж небом і землею, що то сам вільний польовий простір співає, що то звучать дивовижні разки сонячного намиста, натягнуті від стебел молодого жита до небесних високостей. Жайворонки просто своїми дзьобиками та крильми торкаються лунких намистин, і вони передзвонюють мелодійними сонячними голосами, вони звучать то голосніше, то тихіше, то зовсім умовкають, а потім озиваються з новою силою, ще натхненніше, ще запальніше.

Затаївши дихання, йду стежечкою, вбираю в себе радісну, весняну пісню поля, а воно ж ніде не вмовкає. Скільки йду — стільки й співає жайворонковими голосами, радується, тішиться, торжествує, і мені теж передається його втіха.

Ген-ген угорі тріпоче крильцями сіра грудочка. Тріпоче так, наче страждає, наче мучиться. Ніби хоче здертись по линвочці сонячного променя вгору, та не вдається. Чому не вдається? Може, занадто важку пісню взяло собі на крильця — та і не в змозі разом із нею злетіти в небесну блакить? Хоче злетіти — й не може? То чому ж тоді не облишить своєї швидкої, буйної пісеньки, щоб стати легкою й вільною птахою?

Співають жайворонки. Сіється донизу кришталь їхніх пісень, і зелені стебла жита тягнуться догори так, наче прагнуть напитись не тільки сонячного проміння, а й закропитись живлющими жайворонковими піснями.

Влітку жито виросте, доспіє, наллється колосом, і в тугому зерні житиме пам'ять про весну, про те, як у ясному повітрі бриніли разки намиста, порозвішувані непримітними пташками. Й тоді, коли їстиму житній хліб, чи заспіває він мені зненацька жайворонковими піснями?..

Добре було б, якби отакий співучий разок намиста впав із неба на землю, прямо мені під ноги. Підняти б його, перема-

цати б поглядом, почепити б собі на груди — живу жайворонкову пісню на груди!

Зелене безгоміння в полі, на обрії завмерла не хмара, а кінь із вершником, що тримає перед собою голубого списа. Той спис тонкий і довгий, на кінчику білястий, наче зачепилася за нього біла кульбабка. Вершник нахилив голову в шоломі, наче задумався, наче прислухається.

Мабуть, і він зачарований співом жайворонків...

Пам'ять наша — глибокий чарівний колодязь, на дні якого затонуло синє небо. Ось я перехиляюся через цямрини, що пахнуть вогким деревом, пильно вдивляюся вниз, а з самісінької глибини колодязя, з його немислимо далекого дна, так само приглядається моє дитинство, й ми дивимося одне одному в очі, мовчимо, ніби в своєму мовчанні теж хочемо зрозуміти якусь загадку, проникнути в таємницю...

Й іноді здається, що таки бачив колись одне й друге крило синього вітру, бачив, як вітер помагав собі тими крильми летіти над землею. Та ще мариться, що отоді — давно — знайшов був у сонячному полі, серед молодого жита, разок жайворонкової пісні, що намистом погойдувалась на зелених стеблах, знайшов той разок, тримав у руках, щасливо розглядаючи.

З книжки «ЩО МИ ЗНАЄМО ПРО ЛЮБОВ»
(1979)

ЩУРИ

— З поверненням тебе, Антошко,— сказала свекруха, сидячи на розстеленому рядні й чистячи великі кормові буряки кривим ножем, схожим на турецький ятаган.

— Спасибі, мамо...

— В тілі ніврокy... й кофтину справила нову... й чобітки на платформі...— Свекруха, вправно обрізаючи гичку та корінці, кидала на Антошку погляди гострі, мов лезо ножа, якого стискала чорними пальцями.— Й ніхто не подумає, що повернулася з тюрми, з відсидки, а начебто з курорту.

— Й скажете, мамо,— непевно засміялась гостя, обпікаючись тими свекрушиними позирками, й лице її, одутлувате, біле, світилось провиною.

— Коли ж до батька-матері повернулась?

— У п'ятницю.

— А до нас навідалась тільки сьогодні, в неділю? — В голосі прозвучало чи то здивування, чи то докір почувся.— Й дорога недалека, в одному селі живемо, хіба що на різних кутках.

— Застати хотіла вас, от і в неділю...

— А ми думали, що забула за нас.

У свекрушиному голосі холодок бринів, як ото бринить на осінньому вітрі всохла польова бадилина. Говорячи, розтягувала мало не до вух довгі, як сире ремінняччя, губи, і відкривались челюсті пласких, мов гарбузове насіння, зубів, із-поміж яких — сторчма один на другому, якраз іспереду — жовтіло золотом два вставних. Язик ворушився й ворушився, наче в'юн на гарячій сковороді, й Антошка мимоволі втуплювалась у чужий рот, мовби зачарована золотом.

— Чом би мала забувати вас, мамо,— якомога лагідніше відказала Антошка.

— Тепер як? Могла б і здибати когось там, завіятись у світи, щоб потім до рідного села не вертатись.

І не квапилася звестись від купи буряків. Тоді Антошка напрямці спитала:

— Василь у хаті? — І що свекруха не відказала, орудуючи ножем, то гостя мовила: — За Василем скучила, піду вже до хати...

Пішла, несучи в руках сітку-авоську з пакунками. Каблуки зоставляли глибокі ямки в чорній землі, пряма постать ледь сутулилася. Свекруха, облишивши недочищений буряк і кинувши ножа, моторно звелась, обтрушуючи з фартуха зрізані корінчики, подалася слідом на худих ногах, озутих у червоні калоші.

— Зажди, Антошко, не пар парка...

Хазяйка прудкенько догнала гостю, гомоніла:

— Осінь, клопотів по вуха... То ж знаєш, ми зараз у Києві всі — я в дочки Насті бавлю дитя, хлопчик знайшовся рік тому, а Василь уже не в колгоспі, ні, влаштувався в місті на стройці, живе в гуртожитку поки що, обіцяють квартиру... А ця хата у Веселинівці, а город цей! На суботу-неділю добились, щоб хоч у печі пропалити, городину зібрати.

— Василь давно подався в місто? — спитала Антошка, напівобернувши до свекрухи повновиде лице, що буяло свіжим конюшиновим цвітом очей.

— Хіба не писав? — удавано здивувалася свекруха.— З минулої весни... Лишенько, такі гарбузи вродили, так багато! Не дивно, в нас земля вгноєна, родюча, але ж по всьому селу горами лежать, наче якісь кроти навернули ті гори. Якби не дитя, то завезла б у Київ та продала б на Бессарабці...

Рябе, жовте, зелене гарбузяччя надимало боки з розчинених дверей повітки, лежало, накрите картоплинням, на причілку хати, тьмяно виблискувало в півтемних сінях. Тут, у сінях, також сіріли мішки з намолоченим зерном пшениці сьогорічного врожаю, темніли діжечки з наквашеною капустою й солоними огірками. В кутку, біля драбини, стояв Василь у куфайці й розпалював керогаз.

— Та хай вам, мамо, цей керогаз ясним огнем горить! — лайнувся він. А на Антошку подивився так, наче вони й не розлучались на кілька літ, наче жінка вдосвіта подалась у місто по магазинах, а тепер, пополудні, повернулась додому з покупками. Длубався, щось там прочищав у форсунці, тер сірником, а потім, так і не запаливши керогаз, підвів порожевіле обличчя й сказав: — То чого це стоїмо в сінях? До хати ходімо.

Стелю в хаті тримав старий дубовий сволок, підпертий стовпом. Лежанка була застелена полотняним рядном, на якому барвистим огнем горіла натереблена квасоля й лежала чимала купа цілих стручків. Зі стін, як і завжди, дивились сімейні фотознімки в рамках, обвитих вишитими рушниками.

— Оце приїхали з матір'ю на город,— сказав Василь, і в голосі прозвучало несподіване зло.

— Еге ж, еге ж,—засокоріла мати.— Хоч і далеко автобусом, а що вдієш...

— То розказуй,— чи то попросив, чи то буркнув Василь.

Вдався б він гарним чоловіком (синьоокий, пшеничночубий, з випнутими грудьми, легкий у ході і якийсь гострувато відчайдушний у кожному своєму русі), якби не підборіддя. Бриласте, важке, наче рубане сокирою невправного майстра для іншої людини й іншого обличчя, воно висіло тягарем, тягнучи всю голову донизу, а також мовби обтяжуючи погляд синіх очей і його хутку, схожу на материну, мову.

— А що розказувати? Випустили до строку, вернулася ось,— відказала Антошка таким тоном, ніби й справді йшлось про поїздку на базар.

— До строку?— закліпала повіками хазяйка.

— Інших теж до строку, не було ніяких претензій до нас, тільки похвала, бо робили на совість.

— А там теж хвалять?

— А-а, мамо,— сказав син,— скрізь хвалять, тільки якби рук не жалів.

— А так, так...

— Гостинців ось привезла вам,— усміхнулась Антошка, вродливішаючи лицем і щасливішаючи поглядом. Дістала з сумки пакунок, розгорнула. — Це, мамо, кофтина для вас, приміряйте, чи підійде.

— Та це ж така, як я в магазині бачила,— зраділа свекруха, обома руками беручи кофтину й прикладаючи до дошкуватих грудей, до запалого живота.— Вже стільки людей ту кофтину перемацало, а брати не беруть, ціна кусається. І я вже крутилась біля неї, мов кіт біля миші, та так і не взяла. Бо візьми, а потім Настя й сваритиметься, що з її плеча не хочу доношувати, що обновками замакітрюю голову... І як ти, Антошко, так далеко сидячи, й здогадалась?

— Добре, мамо, що вгодила, носіть на здоров'я.

— Мабуть, добре заробляла. І там, видно, жилось не злецько.

— Мені, мамо, заздрити не гоже,— зі смутком відказала

Антошка. Й до Василя: — А тобі придбала японську сорочку та светра шерстяного, теплого.

Японська сорочка вбирала зір яскравими картярськими знаками: бубни, чирви, хрести, піки були розкидані по манжетах, рукавах, грудях, спині, коміру. А светр палаххотів поздовжніми червоними смугами по білому сніжному тлі.

— Де ж ти, Антошко, набрала дефіцитів? — спитала свекруха.— Хіба там, де ти була, є вільний доступ до таких товарів?

— Не могла ж я з порожніми руками додому вернутись,— непевно відказала Антошка.

І поглядом, наче блискавкою, раз і вдруге вдарила по стінах: фотознімка, де вона, у весільній фаті, пригорталась до Василя, зодягненого в чорний костюм із білим бантом у петлиці піджака, над вікном не було. Тепер там у заскленій рамці висіла трафаретна вишивка, що зображувала вилупкувату сову.

Свекруха перехопила той погляд і засокоріла, мов заскочена на злодійстві:

— Картку зняли, Антошко, я сама забрала зі стіни. Бо хто ступить у хату, дивиться, а ти ж там із Василем знята. Якось перед людьми совісно... Може б, і не зняла, та сусіди стали сміятись. Мовляв, якби ти не в тюрмі сиділа, а то виходить, що Василь на картці із заключонною.

— Я ж нічого не кажу, мамо,— полотніючи, проказала Антошка.

— То й добре, то й гаразд,— не вгавала свекруха.

Василя поставило стовпом серед хати, й той стовп оторопіло тримав у руках барвисті гостинці.

— Мамо,— сказав,— може б, ви на стіл накрили?

— Накрила б, накрила б,— охоче згодилась.— Та тільки що поставлю на стіл? Самі ж тут не живемо, харчів не держимо, страв не готували... Кільце ліверної ковбаси прихопили з собою, то хіба Антошка їстиме? Вона в батьків, либонь, смачненьким закропилася...

— Спасибі, я сита,— твердо мовила Антошка, туманіючи зором. І поспитала: — Як там Настя живе?

— Добре,—похмуро бовкнув Василь.

— Дай Боже,— зітхнула свекруха. Й зразу засокоріла: — Ти не думай, Антошко, вона все пам'ятає і вдячна тобі по гроб жизні. Ті гроші, що ти позичила їй на кооператив, Настя віддасть, уже й наскладала трохи. Ти ж почекаєш, так?

— Скільки чекала — ще почекаю...

— Спасибі, гарна ти душа. Але трудно їй зразу стягнутись, да й дитя мале на руках.

— Довго стягується. Якби віддала до суду, якби я могла покрити розтрату в касі, то, може, не так багато й мала б строку. Для неї зважилась на розтрату, для своєї товаришки. Виходить, і відсиділа за неї та за її кооператив.

— Сама винувата,— кинув Василь слова, мов камені в криницю.— Було не давати.

— Але ж і ти просив, і ви, мамо Варко, й Настя благала. Бо якби тоді не вступила в кооператив, якби не внесла задатку, то й досі не мала б житла.

— А тобі слід було мати розум,— уже зліше повторив Василь, і важке його підборіддя відвисло, наче колодязний журавель із повною баддею води.

— Якраз же після нашого з тобою весілля, Василю, якраз після шлюбу. Що б ти мені сказав, якби відмовила?

— Ой, завжди треба мати розум, завжди,— прошепотіла мама Варка, і її очі, схожі на захмелених чортів, наче аж ріжки гострі виставили.

Антошка сіла на лаву й заплакала. Заплакала беззвучно, затулившись долонями, й сльози сочились крізь пальці, скапували на коліна. Мама Варка забрала в сина японську сорочку та шерстяний светр і разом зі своєю кофтиною сховала гостинці на ліжку під подушкою.

— А хату з городом надумали продати,— гомоніла так, наче тут прислухались до кожного її слова.— Й покупці трапляються, тільки дають мов на сміх курям. Один приїжджав із району, хотів перебратись у Веселинівку, тут для нього в колгоспі є робота інженером, уже й сторгувались, то що? У сінях всякої всячини звалено, там і буряк, і пашниця, й кукурудза, й конопляне сім'я, щось зопріло, щось, може, зогнило. То не без того, щоб не завелись щури. Якби ми тут жили, то хіба б не викурили? І духу їхнього не чулося б. То побачив цей інженер щурів і відмовився від хати. А хіба він їх не вивів би? Ого, як хутко вивів би! Та й таке подумати: ось ми живемо зі щурами — й нічого, правда, Василю?

— Ще й не така біда буває,— згодився син, запаливши цигарку й освітлюючи млу надвечірньої хатини синюватим тютюновим димом.

— Може б, не продавали? — схлипнувши, озвалась Антошка. Чому так сказала? Може, була надія, що хата втримає Василя, поверне з міста назад? Чи тому, що колись минуло тут кілька місяців її щасливого подружнього життя? — Хата їсти не просить. Була б вам за дачу, навідувалися б щоліта.

— Тут відірвався — треба там приростати,— обізвався Василь.— А мати стара, не здужає їздити сюди й туди, скільки вже їй зосталось.

— Авжеж, скільки мені вже зосталося,— охоче підхопила мама Варка, й очі її метушливі мовби заклубочились грозовою млою.— Та й треба ж колись із тобою розквитатись, ми в боргу перед тобою.

— Вже держава розквиталася зі мною.

— Держава взяла своє, а ти маєш своє одержати.— Мама Варка вправно лущила квасолю, пальці її кощаві шнуркували, мов голодні мишенята.— А як ти, Антошко, далі думаєш жити? На ферму подасишся чи, може, знову приймуть у лавку?

— З вами хочу порадитися, з Василем...

— Е-е, дочко, Василь тобі вже не порадник, Василь із тобою розлучився, поки ти сиділа там. Хіба з пам'яті випало?

— Не випало з пам'яті, а все ж таки поговорити треба...

— Дітей у вас не було, дяка Богові,— виповідала мама Варка, й слова посипалися їй із рота, як зерна квасолі поміж пальців.— У нас ти жила в приймах. Тепер повернулась у хату до батька-матері, так? Василь до тебе не має ніяких претензій, і в тебе не повинно бути. Якби ж, Антошко, не трапилось такого лиха, то життя по іншій дорозі прослалося б.

— А ти, Василю, чого мовчиш? — Антошка звелася з лави. Обличчя висохло від сліз, пашіло сухими рум'янцями. В цю хвилину була красива недоброю, мстивою красою.— Чи так і житимеш материним розумом, як досі жив?

— Ти, Антошко, його не гудь,— ласкаво дорікнула мама Варка.— В нього свій розум теж є, і Василеві не з руки вдруге паруватися з тобою. Він, може, хоче женитись, тільки так, щоб більше не опектись.

— Так, Василю? — спитала.

Той мовчав, дим снував над синіми будяками його ясних очей.

— А так,— підтвердила мама Варка.— Хоче взяти знайому бухгалтерку з дочкою, тільки чекає, поки дочка підросте й бодай до першого класу піде, щоб менше мороки з нею...

Вечірнє сонце било в причілкове вікно, і в бляклому золотому промінні Антошка сяяла якимось розпачливим, неживим сяйвом, й усе в неї було несправжнє, неживе: щоки в плямах сухого рум'янцю, губи в гримасі болю, шия, на якій набубнявіла, мовби здута від повітря, корінцювата жила. Вже в роті мами Варки замість язика ворушився не в'юн на розпеченій сковороді, як здавалось на вгороді, а прив'язаний

на цепу пес, який чи то стеріг золото вставних зубів, чи то сікався й сікався до Антошки.

— Я ж там про нього тільки й думала... Всю вину взяла на себе, так? Думала, вернусь у Веселинівку — дійдемо згоди. Хай ти, Василю, й перестав слати листи, а я однаково надіялась, бо в тебе м'яка вдача, м'яке серце.

— Отож-бо й воно,— теребила мама Варка слова балачки, мовби стручки квасолі,— що м'яке серце. А ти прикинь своїм розумом: пляма на тобі, Антошко, то як йому з тобою далі, га? Це ж, як знайдеться дитина, то й на дитині пляма лежатиме твоя. Всі родичі що порадили? Раз не склалася сім'я, раз таке лихо — нехай до міста їде, ще ж і не старий, в Києві хай іншу ниточку суче.

— Скільки ж у вас тих родичів? Тільки Настя, моя товаришка, а твоя сестра, Василю. Й вона так радила?

— Вона теж,— не даючи відповісти насупленому синові, теребила мама Варка дрібненькі й сухі, безбарвні слова, що, стискаючись між собою, випереджаючи одне друге, наче аж полускували, потріскували, шаруділи в хаті, пригніченій низькою стелею.— Бо чи Настя йому добра не зичить? Стільки й рідні у Василя, що рідна сестра... Ти, Антошко, не пропадеш. Тепер оженюються й розженюються, виходять то заміж, то назад із заміжжя тікають...

— Любила я Василя, навіть там,— сказала Антошка так, наче його, зсутуленого, похмурого, оповитого тютюновим димом, у хаті вже не було. Як про покійника сказала.

— Так само полюбиш іншого,— приязно щебетала мама Варка.

— Я ж заради вас — на все...

— Й заради іншого теж підеш на все,— запевнила.— Тільки з розумом, чула? Люби з розумом, Антошко, бо, не доведи Господь, попадеться упир, вовкулака, то він із тебе і кров вип'є, і все на світі висмокче. Я тобі поганого не зичу, послухайся старої, знайдеш якісь штани, матню якусь,— не втрачай тями.

— Й нащо продавати садибу? — наче сама в себе запитала Антошка.— Завжди можна сюди приїхати, повернутись. Хіба, мамо, вам не закортить навідатись у Веселинівку?

— Е-е, дочко, й не сподівайся! — зажебоніла мама Варка.— Чого сюди Василеві навідуватись? Оцю землю горбом своїм орати? Я біля городу гнулась, як мана, годі. Й не надійся, що Василь повернеться!

— Прожили тут стільки...

— Однаково, де вмирати, де поховають...

Мама Варка гомоніла, в руках шаруділи стручки квасолі, син уже кадив другою чи третьою цигаркою й мовчав, як степовий бовван. За вікнами сизіло холодне вечірнє повітря, на яблуневому гіллі рожевіли та біліли вродливі білі плоди, й ген, на сусідському городі, кількоро дітлахів розклали вогнище, бурхнуло полум'ям.

— Василю, проведи мене,— мовила Антошка, важко рушаючи до дверей.

— Та вже переговорили про все,— з лагідною забороною в голосі сказала мама Варка.— Бувай здорова, та, як прийдеш у місто,— і в гості навідайся, за сільські новини потолкуємо.

— То бувай,— зрештою буркнув Василь, коли гостя, взявши з лави порожню сітку-авоську, переступала хатній поріг. І ледь усміхнувся кривою усмішкою, яка на його обличчі спершу намалювала на коротку мить, а потім хутко, розтанувши, зняла й досаду, й гіркоту, й біль.

І раптом із сіней долинув зойк: «О-о!». Й за якусь хвилю знову: «О-о!» Брязнуло порожнє відро, щось гримнуло, заторохтіло. Мама Варка, сторопівши, вискочила в сіни. Антошка, з перекошеним від страху обличчям, зводилася з-поміж гарбузів, що порозкочувались від її незграбного падіння, й схлипувала:

— Щур!.. Отакий щур!.. Звалився на плечі, побіг по спині, великий, слизький, я так і звалилась на гарбузи.

— О, бачиш, скільки щурів,— підхопила мама Варка, наче вони й не обривали розмови,— а ти говориш не продавати садиби.

— Отакий щур, отакий! — не могла отямитись Антошка.— Скільки їх у вас!..

— Уже самі не раді, а наша хата, то й наші щури.

Антошка звелася з-поміж гарбузів, гулькнула через сінешній поріг, а мама Варка, повернувшись до сина, що й далі човпів кам'яним бовваном, засокоріла:

— Ото бачиш, який ти, Васильку, бачиш? Ладен усе забути, простити. Зманює тебе надвір, а ти вже біжиш. Ох і сутужно тобі довелося б далі з цією Антошкою, аби не я, та тільки порятувалися від неї, слава Господу.

— А за бухгалтерку нащо прибрехали? — буркнув син.— Не хочу я тієї бухгалтерки ні самої, ні з її дочкою, хай не милиться без мила.

— Вигоди своєї не знаєш, то ще взнаєш,— запевнила мама Варка.— З моєю поміччю не пропадеш.— Дістала з-під подушки японську сорочку та шерстяний светр.— Зодягни, подивимось на гостинці.

Василь ведмедькувато стягнув із себе куфайку, стару ковбойку, нарядився в обнови. Мама Варка замилувалась на нього, помолоділого, ледь зніяковілого, й скрикнула:

— Та щоб тебе, Васильку, отакого славного я вступила отій? А хутчій догори ногами дригну, аніж вступлю!

БІС У РЕБРО

— Житимеш, дочко, разом зі мною,— гомонів старий Македон.— Ось твоє ліжко, глянь, скільки подушок, покійниця моя вишивала, Фроська... Чаю захочеш зварити — є газова плита в сінях... Кури несуться, маю старе сало, можу яєчню зготувати хоч зараз. На городі огірки й помідори доспіли, молода картопля. Криниця в дворі під грушею, вода смачна, з усього кутка ходять.

Дівчина вся блищала: мерехтіли туфлі лаковані на високих платформах, ляскотіла шкіряна спідниця, поблимувала глухими зайчиками куртка на замках-блискавках, золоті кліпси у вухах сяяли, металевий — великий, фасонистий — гребінь молочно відсвічував у світлому й пухкому, як витіпана мичка конопель, волоссі.

— Спасибі за яєчню,— сказала дівчина,— тільки я вже перекусила в буфеті на вокзалі, навіть випила кави. Пообідаю, мабуть, у колгоспній їдальні... Спасибі вам, дідуню, за притулок. Довго у вас не затримаюсь, день чи два, поки зберу матеріал до газети. А зараз побігла я в сільраду, потім у контору, повернусь увечері...

Й справді, не так вийшла, як вибігла з хати, і вся її тугенька, зграбна постать, обтягнута ременями й замкнута на замки, зашелестіла, зашеберхала, затріщала, мовби стріляла електричними розрядами. Старий Македон якусь мить стояв розгублено під низьким сволоком посеред хати, а в вухах йому лунав отой сухий костричний тріск.

— Наслання якесь,— сказав Македон уголос.— Мана...

Але мана хіба б зоставила в його хатині дорожню валізу, шкіряну, жовту, теж обтягнуту ременями, з широкими кишенями на роздутих боках?

Наблизився чомусь до шафи, в дверцята якої було вправлено дзеркало, вже подзьобане й полущене. Й на Македона звідти поглянув якийсь подзьобаний і полущений чоловік із обвислими вусами, вилицюватий, з кучугурками впертих брів над синіми струмочками очей. Чоловік був у баєвій

теплій сорочці, з розхристаного коміра випиналась жилава, схожа на півусохлий корінь зморшкувата шия...

На покуті висіла жовта, мов торішнє сало, фотокартка: молодесенький Македон. У будьонівці з зорею, брови двома шаблюками занесено над ополонками карих очей, а очі ж бо грішні-грішні, як чорти в пеклі!

Македон поглянув на себе молоденького на пожовклому знімку, далі поглянув на себе старого в полущеному дзеркалі, зітхнув і вийшов на подвір'я.

Сонце снопами проміння било з-за непорушних сливових хмар, що чередою заслали небо, й потужні снопи творили велетенське золоте шатро, яке напнулось над селом Сніжки, над горбами й садами його, над ставками й чорноземними полями. В цьому шатрі хати грали барвінковими вікнами, соняхи стояли по городах військом, що наступало буйним золотим цвітом, туркотіли горлиці на дубах...

— Маєте гостю? — спитав із-за плоту сусіда Пилип.

Сусіда стояв поміж гарбузового гудиння, яке повилось по ліщині, й голова його руденька була не більша за гарбуза, що повиснув біля плеча на кілку.

Сусіда Пилип колись служив у районній аптеці, згодом, вийшовши на пенсію, перебрався на ба́тьківщину, в Сніжки. Пенсію йому перераховували на книжку, яку він завів у районній ощадкасі, а жив Пилип із городу, саду й чималої пасіки. Він і досі багатьох у Сніжках постачав пілюльками, мікстурами, давав поради. Македон мав од нього поради: як готувати всякі настойки з березових бруньок, від чого помагає сік цибулі чи редьки, як зберігати коріння татарського зілля...

— Газетярка з області,— сказав Македон.— Знайома Оксани, моєї правнучки, знімають одну кімнату на двох... Може, ти пострижеш мене, Пилипе, бо вже так заросло, що скоро сороки моститимуться...

— Таж стриглись недавно, Македоне,— здивувався колишній аптекар, а тепер садівник, пасічник і городник.

— Росте, мов із води...

Невдовзі з допомогою ножиць та рогового гребінця Пилип стинав ріденьку стерню, під якою блищала дублена шкіра Македонової голови. Старий сидів на стільці під липою, що гула бджолами та мурашвою, а сусіда тупцяв довкола нього й гомонів:

— Чоловік ніколи сам себе не міг обійти без молодиці чи баби. Трудно вам, еге?

— Варвара Щелепата навідується, ви ж бо знаєте. І зварить, і випере, і підмете...

— Але ж самі ви, так? Нема жіночого духу в хаті, а без духу — не можна.

— Я зі своєю Фроською життя прожив, а тепер, може, кортить попарубкувати.

— Ви, Македоне, й на старість парубок хоч куди, це правда,— сокорів Пилип.— Обчикрижив вас — наче двадцять чи й тридцять років ізняв із вас... То, кажете, дівчина з газети? Що ж вона шукатиме в нашому колгоспі? Щось добре чи недоліки?

Македон багатозначно промовчав, усім своїм виглядом кажучи, що чужі таємниці берегти вміє.

Виніс із сіней цинкові ночви і, обмівши віником від павутиння та порохна, поставив біля погрібника на сонечку. Далі заходився крутити корбу біля криниці й порипував нею доти, поки натягнув і наносив повнісінькі ночви води. Вода зблискувала відображеним хмарним небом, спалахувала сріблястими жмурами.

За воротьми спинився грузовик, із кабіни вискочила дідова гостя, затягнута в шкури, зарипіла ременями, зашелестіла нейлонами і, стрімка, мов кульова блискавка, миготіла прямісінько на Македона.

— Це ви, дідуню? — сторопіла, й лице її пойнялось миттєвими рум'янцями.— Постриглись, я ледь упізнала... Помолодшали... А я ось магнітофон забула в сумці,— кинула вже в сінях, і двері за нею трахнули, як від пориву шквальної грози.

Шофер Гресь (його в селі знали всі, бо мав скалічене вухо; злі язики подейкували, що то відгризли пацюки в стодолі, де він, п'яний, проспав ніч) сказав дідові:

— Дівку гарну маєте!

Й підморгнув так, що двоє нахабних очей умить потонуло в зморшках лукавого обличчя.

— Маю, та не про твоє око!

— Ого! — реготнув Гресь.

— А ти думав!

Моторно поверталась до машини білява газетярка з пласким чорним ящичком, перекинутим на ремінці через плече. Вже з кабіни сяйнула поглядом на Македона:

— Ждіть, дідуню, ввечері, а я тим часом гайнула до своїх героїв!

Шофер так круто взяв із місця в кар'єр, що хмара пилюки знагла огорнула Македона, й він, заплющившись, зозла плюнув услід грузовику.

«Скільки тому Гресю треба? — саме снувалось.— Одній

жінці платить аліменти, з другою живе, мов кіт із собакою, а до третьої машиною возить як не паливо, то дошки, як не бляху на хату, то ще якусь хоробу...»

Хатні сіни вже западали в землю, вікна осіли низько, вишні зусібіч обступили, тому в кімнатці стояли сутінки навіть пополудні в літню спеку. Македон, повештавшись із кутка в куток, знайшов драпакувату мочалку, шматок хазяйського мила, полотняний рушник і виніс у півтемні сіни, поклав на ослоні. Далі спробував на дотик воду — уже нагрілась, і старий, перегнувшись у попереку й карячкувато ставлячи ноги, взяв ночви й поніс до сіней. Зачинивши сінешні двері на клямку, роздягнувся наголо, заліз ногами в ночви й став хлюпатись, намилюючи худе, драбинясте тіло хазяйським милом і тручись мочалкою.

Македон задоволено кректав, пирскав, похоркував, бризкався, і той гармидер наполохав півня, що сховався від денної спеки під ослоном і там заснув. Півень вибрався з-під ослона й стривожено закудкудакав. І чим завзятіше Македон купався, тим більше непокоївся зозулястий півень, кидаючись із кутка в куток, б'ючись у двері, намагаючись злетіти до підсліпуватого віконця мало не під стелю.

— Тю, дурний, телесуєшся! — гомонів дід до півня, пирскаючи й ухкаючи від води.— Ось покупаюсь і пущу тебе до курок, не терпиться... І мені треба помитись, предстати чистим, бо хіба гоже некупаним ходити, а людина ж у хаті. Хоч би своя, а то чужа, що вона подумає про Македона...

Півень знесамовитів од страху, пролетів од віконця до дверей над дідовою спиною, дряпнув пазуром, шкербнув крилом,— і старий розгнівався.

— Та вже випущу тебе, окаянного, коли такий сказ до тих курок.

І, ступивши з ночов босими ногами на долівку, відчинив двері. Півень прожогом полетів прямісінько на Варвару Щелепату, яка в цю хвилю наблизилась до ганку, і в жінки (чи то від ляку, що їй в очі летить настрахопуджена птаха, чи то від здивування, що на порозі вгледіла Македона в тому, в чому мати-покійниця народила) опустились руки, перекосилось обличчя, й вона зойкнула:

— Чорт!

І Македон, зачиняючи двері, краєм ока застеріг, що бабою крутнуло, наче вихром на дорозі, й хутко повело за ріг хати.

— Сама ти відьма,— бубонів Македон, миючись у ночвах.— І принесло ж не в пору...

Покупавшись, одчинив віко скрині й дістав чисті сподні —

фланелеві, наче гусячим пушком покриті. Таку саму фланелеву сорочку зодягнув під спід, усім своїм тілом відчуваючи її ласкаве, нескупе тепло. Далі заліз у довгі й широкі штани, пошиті з синьої цупкої діагоналі. Штани зодягав нині вдруге, а вперше вбирався кілька років тому, коли одержував медаль «За трудову доблесть». Озув чорні модельні туфлі, проте озув їх із воланням, уперше, бо взуття, що не кажіть, було куповано на смерть покійницею Фроською. І, наче завершаючи хоч і клопітне, зате приємне діло, витягнув із шафи піджак із нагородами, засунув спершу ліву в рукав, далі праву руку, поправив комір, застебнувся.

Тепер із дзеркала дивився на Македона чоловік помолоділий, коротко стрижений, з міцним підборіддям. Груди обвішано всякими нагородами — тут тобі відзнаки і за військову, й за трудову доблесть. Цей чоловік, подумалось Македонові, мало чим був одмінний від того парубійка на фотознімку — з шаблями гострих, зламаних брів, із якимись чортячими, грішними очима. Цей чоловік, подумалось Македонові, навіть цікавіший: має нагороди, побачив світу, пожив, а хіба той за свій вік стільки набачився!

У прискринку лежала пачка всяких документів (чимало зібралось, а Македон побожно ставився до будь-яких документів), і, поміркувавши якихось півгодини, старий розсовав найважливіші по двох внутрішніх кишенях піджака, так що груди відразу хоч і не вигнулись колесом, зате наче поздоровшали й подужчали.

Голову увінчав кашкетом, пошитим із зеленого, як молоденька отава, сукна. Кашкет мав твердий козирок і твердий околиш, на якому спереду й досі зберігся вицвілий слід і дірка: тут давно колись прикріплялася зірочка.

«Сказала, що прийде ввечері,— мимохіть міркувалось Македонові.— Ще ж довгенько до вечора... Сонце ген у небі розсілось, мов п'яниця за чужим столом із дармовими напоями й закусками... А той пройдисвіт і волоцюга Гресь таки добалакається в мене!..»

Манило відчинене віко скрині, й Македон дістав навіщось ізвідти перкалевого полотна, вишиту червоними, зеленими та голубими нитками блузку баби своєї покійної Фроськи, розгорнув, задивився. Барви грали свіжим полиском.

— Либонь, не відмовиться, коли подарую,— вголос подумав про свою гостю.— Хіба тепер такі вишиває хтось? Де там, не вишивають, а по магазинах то й поготів не продають.

Згодом дістав зі скрині кашемірову хустину з рясними то-

рочками. Від хустини, як і від блузки, йшов дух нафталіну, старого злежаного одягу.

— Й від хустки, либонь, не відмовиться.

У прискринку, поміж Македонових документів (посвідок, квитанцій, грамот), жужмом лежали разки намиста й коралів, і, погрібшись у їхньому холодному барвистому шерсху, старий вибрав довгу нитку блакитної, мов розквітлий льон, бірюзи, снував задумливо між корінцями вузлуватих пальців, переливав із однієї дубової своєї долоні на другу, милувався мружачись.

І, хитро всміхнувшись, поклав до кишені піджака, а скриню зачинив...

На вулиці, поміж вишень, майнула постать Варвари Щелепатої, о, звернула на обійстя,— і старий щодуху кинувся в сіни, замкнувся. І слухав. Ось Варвара поторгала двері, пробубоніла щось, знову поторгала... Вже в хаті, обачно переходячи від вікна до вікна, старий бачив, як жінка зняла гладущик із кілка (сушився на тину), оглянула й назад настромила; заглянула до хлівця; підмела віником курячий послід біля алюмінієвої миски. Подумки Македон гнівався: «Та чого ти ниньки внадилася, стара шерепо! Злякалася чорта — й добре, тікай в опуст, тікай за оболоки, а чорт і без тебе впорається. Таки прочула щось за мою гостю, стара нишпірка, так і нюшкує, так і нюшкує! Ну, обпираєш мене, годуєш, у хаті павуків розлякуєш, але ж схаменися, поглянь на себе! Куди вже тобі про чоловіка думати, гайда, киш із обійстя, не відчиню, хоч і до смерку вештайся по грядках та по садку».

Доглянувши за чужим хазяйством, як за своїм, Варвара ще раз поторгала клямку на сінешніх дверях і почовгала за ворота, звернула у вуличку від поля. Й за якусь часину Македон вибрався з хати й спершу через садок, далі межею, потім поза городами подався до магазину.

В магазині жваво ходив од прилавка до прилавка, розглядав товари.

— Сонько,— звернувся до продавщиці,— а які там у тебе цукерки?

— Та які,— відказала Сонька, подивовано приглядаючись до вирядженого в усе новеньке покупця.— Карамельки всякі, подушечки, горошок.

— А таких нема,— спитав Македон,— у коробці? А на коробці намальовано кобзаря, грає на кобзі. Я в районі бачив.

— У районі й питайте, дідуню, а в нас село Сніжки.

Македон замовив по сто грамів усяких карамельок у найрізноманітніших обгортках, і вийшов чималий пакунок.

— Зуби у вас здорові, поїсте до другого пришестя Христа,— пожартувала продавщиця.

А коли дід попросив пляшку шампанського, здивувалась:

— Ви що, дідуню, справляєте свій столітній ювілей?

— Ага, треба ж якось відсвяткувати свою молодість,— засміявся дід.

— Ви сьогодні недарма при повному фасоні й при повному параді... Ще, дивіться, всієї пенсії не вистачить заплатити за покупки.

— Вистачить, у мене є в ощадкасі на книжці,— збрехав Македон. Він чомусь мало не всім у селі любив казати, що тримає книжку в районній ощадкасі. Й дуже тішився з того, що йому вірять.— І дай мені, Сонько, оті духи в золотому флаконочику.

— Духи дуже дорогі,— й зовсім отетеріла продавщиця.— Аж чотири й п'ятдесят. Може, візьмете одеколон за два карбованці?

— Не торгуйся зі мною, Сонько, давай те, що просять.

— То ви ще й пахнути хочете добре! — Зняла з прилавка пляшечку духів із золотавою етикеткою.— Таки свято у вас!

— Не тільки ж тобі добре пахнути,— таки знайшовся впекти продавщицю, від якої пахло, як від парфюмерної лавки.

Йдучи додому, Македон почувався так, наче його обрано... до президії в сільклубі на святкових урочистостях. Дарма, що за клуб йому зараз правило всеньке село Сніжки — з хатами й садками, з машинами й худобою, з хмарами й птахами! Дарма, що не було на сцені довгого стола, застеленого червоним крамом, а слалась під ноги запилюжена дорога! Однаково Македон почувався так, наче сидить у президії, а на нього всі дивляться: й молодиця з відром біля колодязя світить терновими ягодами очей, і довгошиїй сонях, що вигнався вгору над погрібником, і табунець оксамитових мальв, і гусята, що дибцяють од води...

І раптом із кабіни грузовика, що наздогнав із погрозливим громом, у одчиненому віконечку майнула дівоча рука, далі всміхнулося знайоме дівоче обличчя — і вже відлетіло, і вже зникло, як зникає несподіваний сліпий дощ у літню годину, окропивши не тільки землю, а й душу своєю свіжою лагідністю... В Македона затремтіли ноги, затрусились руки, сіпнулись губи, здригнулось обличчя — так його чомусь ударила несподівана зустріч, так потішило, що, їздячи по Сніжках, літаючи по ділу, впізнала старого посеред дороги, зраділа, всміхнулась!

Увечері обіцяла добитись до хати... Так мокре горить, як

нині тягнеться день; туркочуть горлиці, розморені спекою; непорушне сонце між хмарами, як потопальник між латаття на ставу; дурманним чадом пахтять мальви по обійстях...

Варвара Щелепата вигулькнула з вулички, зіткнулися ніс у ніс. Здається, спершу не впізнала Македона, а впізнавши — руками сплеснула:

— Юхиме, це ти?

— Таж бачиш,— сказав Македон.

— Була, сіни твої замкнуті — нема тебе.

— Таж бачиш, нема.

— Кури в хліві несуться, повне гніздо яєць, ніхто не забирає. Хотіла ниньки забрати, а сіни замкнуті.— Варвара Щелепата дивилась на груди старого, осяяні блиском нагород, на пляшку шампанського в руці, на пакунок із цукерками в другій. І запитала раптом: — Юхиме, ти здоровий? Завжди ж бо жалуєшся на всякі болячки... То в потилиці крутить, то крижі судомить, то поперек...

— Здоровий, Варко!

— Ой, неправду кажеш,— журилася сухим, співчутливим поглядом.— Яке вже там здоров'я у нас із тобою... Треба шануватись, уже не до молодості, а до старості.

— Курячі яйця сам виберу з гнізда, вже не бий ніг до мене...

І Варвара посунула, мов тінь.

Македон спав на печі — і взимку, і влітку. А велике дерев'яне ліжко, що стояло біля скрині, тримав для гостей, а найперше — для правнучки, що жила в області й зрідка навідувалась до діда. Сьогодні в цьому ліжку мала спати її товаришка, юна міська гостя, й Македон надумав перестелити. Зняв рядно й натомість постелив свіже фабричне простирадло. Познімав із подушок наволочки, замінивши їх накрохмаленими й випрасуваними (крохмалила й прасувала Варвара Щелепата, вона ж і складала в скрині). Застеливши ліжко наново, старий схаменувся, що не збив подушки,— й тепер гандрабатими своїми руками збивав подушки, щоб були пухкі, щоб роздимали боки, щоб стовбурчились ріжками.

І, старанно заправивши барвистий ліжник, одступив убік, замилувався: сніжно-білі подушки легкою піною лежали, наче тобі лебеді поприлітали, поскладали крила й спочивають.

Ліжко манило до себе, й старий мимоволі всміхнувся.

І раптом дернуло морозцем по спині... От якби ще перину! Покійниця Фроська і пір'я з гусей та курей скубла і дерла, але ж чомусь не хотіла мати перину. Ось подушок нашила та навишивала. Може, позичити? В кого б можна було позичити? Може, в Легейдихи, в неї дві, але ж у Легейдихи язик

довгий, кожного в селі зачепить і дістане. Може, позичити на день-другий у тітки Горлички, але ж у Горлички дітей, мов грязі під нігтями. А попроси в баби Шендрички, то клопоту не оберешся від Варвари Щелепатої, бо живуть через леваду, сусідки...

Боліло Македонові, що нема перини,— й позичати страшно, бо здогадаються односельці, сама вилізе голка з копиці сіна...

От питав недавно сусіда Пилип, чом не приведу хазяйку до хати — і доглянула б, мовляв, і кухоль води подала б... То й добре, що не привів, бо вільним козаком краще. Вільний козак до одної спідниці не прив'язаний. Хіба могло б таке статись, як нині, якби тут крутилась господиня? Лежали б на столі цукерки, горіла б сріблом пляшка шампанського, манило б ліжко лебединим табуном снігових подушок? І хіба він, Македон, був би такий фасонистий, при нагородах, хіба б його кишені були набиті всякими важливими документами? Та ні, бо товклася б із кутка в куток господиня (отака, як Варвара Щелепата, яку і не посій — сама скрізь вродиться!), не треба було б гору подушок тривожити, вбиратися в свій найкращий посмертний одяг, прикрашати груди високими урядовими нагородами, зодягати картуза з твердим околишем!

На межі росли мальви, Македон рвав квіти й наспівував — саме під ніс мугикалось... «Ой там, на точку на базарі, жінки чоловіків продавали...» Пахучі мальви поставив на столі у глечик із водою... «Як прийдеться до ладу, то я свого поведу та й продам...» У хаті від квітів стало вільніше, просторіше, святковіше, й так само стало на душі в Македона... «Ой там, на точку на базарі, жінки чоловіків продавали...»

На вулиці гуркнуло мотором машини, скрикнув злякано півень, кудкудахнули кури, якийсь вихор пробіг по сінях — і вже на хатньому порозі той вихор обернувся на дідову гостю, на дівчину-газетярку, що поскрипувала шкірою та ременями, шелестіла цупким нейлоном, усміхалась губами, очима, бровами.

— Ой, який ви гарний! — сказала, навіть не спиняючись і, здається, й не глянувши на Македона, вже порпалась у своїй шкіряній валізі.— Це ж ви, мабуть, не дармували ні на першій світовій війні, ані на другій.

— А ще ж і медаль «За трудову доблесть» лежить у скрині, бо на грудях не вміщається, нема де почепити,— гордо сказав дід.

— Ви повний георгіївський кавалер?

— Може, й не повний, але кавалер.— Він поліз до кишені, дістав паку папірців.— От, дочко, можеш поглянути, доку-

менти є на всі нагороди. Тепер багато є всяких кавалерів, що й умудряються чужі нагороди носити, бо однаково ніхто не питає документів. А я не з таких, у мене все тут записано, поглянь.

— Дідуню,— сказала, тримаючи валізу в руках. І захоплено милувалась Македоном, що стояв перед нею, мов на картині.— Спасибі, дідуню, за все, їду. З усіма зустрілась, узяла матеріал, тепер маю квапитись до сусіднього колгоспу, там теж справи...

— А як же з ночівлею? — пролепетав Македон. У руці тремтіла пака пожовклих папірців.— Ти ж ночувати збиралась...

— Переночую в сусідньому селі.— Краєм ока помітила пляшку шампанського на столі, мальви в глечику, всміхнулась.— Що передавати вашій правнучці?

— Хай приїжджає... Вдвох приїжджайте...

Македон відчув на своїй щоці миттєвий доторк студених дівочих уст — і вже крутнуло біля нього вихором, і вже вихор одчинив двері, гримнув порожнім відром у сінях, майнув у вікні.

— Ось так,— сказав Македон, прирісши ногами до долівки.— Ось такі вони, теперішні дівчата.

І, стоячи причмелений, додав перегодя:

— Їм вітер у голові... І одурять, і обмануть... Не пошанують сивини, де там...

Враз наче отямився, кинувся до скрині:

— Гостинець же свій забула взяти!

З бабиною блузкою в руках кинувся надвір, до воріт — і слід машини пропав, сонячна надвечірня пустка сповивала бузинову й вишневу вулицю. Македон ступив — сліпо, навздогін — кілька кроків і спинився. Так і стояв, озутий у чорні модельні туфлі, одягнений у штани з синьої цупкої діагоналі, в піджаку з нагородами, у форменому кашкеті з твердим козирком і широким околишем. Віяв вітерець, і блузка перкалевого полотна, вишита червоними, зеленими та голубими нитками, ворушилась як жива.

— Не пошанують сивини, де там...— печально прошепотів Македон.

І, згорбившись, почвалав до хати. Й краєчком свідомості думалось про те, що, мабуть, простудився в спеку, бо давить у грудях, коле, й добре було б, якби Варвара Щелепата здогадалась прийти й поставити гірчичники, а може, й банки на спині, заодно й натерла б груди, вона баба тямуща, знається на всіх болячках і хворобах, на помічному зіллі теж знається...

ПІСНЯ ПРО КВАШЕНІ ОГІРКИ

День суботній; вітрець зелений наліта з-за ставу, зеленими крильми летить над лугом, над вербами, над тополями; і долинає до Настиного городу, розтрушуючи зелене пір'я на вишеньки по межі, на тонкоші соняхи, на боцюнуваті стебла кукурудзи. Настя вибирає огірки на грядці, складає по одненькому в лозиновий кошик, а довкола неї синіми, бліденькими вічками відцвітає картопля... Зелений вітер далі собі лине, шелестить сивим листям на осокорах, пригинає дерезу у вуличці, черкає крилом по траві — й наче припрошує з собою летіти. До кого, куди?

Настя розгинається, виринаючи гінкою постаттю з того бурштинового окропу, яким зараз кипить город, і всміхається карими очима, в зіницях яких тепліє журбинка. Обличчя в неї золотаве, продовгасте, мов диня-дубівка, й по тому ніжному, золотавому полю наче рудявих зерняток просіяно. Губи вогкі, блищать, напіврозтулені, а кутики їхні ледь заломлені, наче ті заломинки щось виражають, щось кажуть тонке й незбагненне.

Мимовільним рухом руки дістає з-за пазухи листа і, розгорнувши, читає. А разом із молодицею читає і зелений вітер — ген як іздалеку летить, щоб пошарудіти радісно аркушиком паперу, щоб кожною літеркою потішитись, доторкнутись до неї легким доторком. Вітер читає, начитатись не годен, ніяк не відірветься від письма, а Настя так само не в змозі, так само їй кожна літерка — за знахідку.

Хоча лист цей одержала ще зранку і перечитувала вже кілька разів.

Знову засовує до пазухи, згинається над гудинням, де заховались перші в цьому році огірки. Усмішка як звела собі гніздечка в Настиних очах, так і не тікає... Огірки шерехаті, прохолодні, поховались поміж гудиння, на деяких гузенцях ще й цвіт зів'ялий не опав. А скільки зав'язі, скільки пуп'янків! Уже й кошик повненький, уже й до хати можна було б іти, але Настя чомусь не квапиться. Не квапиться, розгортаючи листя, зазираючи в зелені, густі закамарки — бач, який славний вилігся, так і проситься до рук. Але хай зажде трохи, жовтяком йому однаково не стати, Настя не допустить.

Набравши кошик огірків, іде межею на подвір'я, а тут назустріч сусідка — з двома відрами простує по воду, бо Настя біля воріт криницю має, з якої мало не весь куток носить і не годен виносити.

— Оце огірків хочу насолити,— першою озивається Настя.— Таких гарних вродило, аж чудно, а ще рання пора.

— Ти ж насіяла, а я, дурна, тільки один рядочок,— озивається сусідка, яка завжди чомусь любить прибіднюватись.

— Закортіло малосольних, це ж за кілька днів і готові будуть... Петро мій нічого так не любить, як малосольні огірки. Ото ще тільки побрались, а він уже молодої картоплі просить і малосольних огірків.

Сусідка крутить корбу, тягне воду й каже від коловорота:

— Чоловікам тільки почнеш догоджати — відразу на шию сядуть.

— А мій і нічого,— мовила Настя,— тільки малосольних завжди просить.

— Скільки ти з ним прожила? Без году неділя, як забрали до армії. Ще звікуєш віка, ще натерпишся.

— Ось пише,— щасливо каже Настя, дістаючи листа. Вона, мабуть, хоче вголос прочитати, проте сусідка, набравши двоє відер, іде геть із двору. Настя зітхає їй услід і каже сама собі незлобиво: — Де ж без году неділя? З весни мало не по весну...

Не сидиться їй у хаті — чи тому, що сонячний вітер зеленокрило ширяє, чи тому, що за пазухою жар лежить. І вже двері на замок, і вже вітер то одним крилом її підганяє, то другим підштовхує, а то зненацька сполоханим голубом припав їй до обличчя, затулив дорогу, треба того схарапудженого голуба відводити долонею разом із розбурханим пасмом волосся.

— Здрастуйте, мамо,— вітається зі свекрухою, що стоїть на дерев'яному ганку своєї хати, мовби на невістчині навідини стала й очікує.— До вас оце, порадитись.

І вже за якусь хвилю гомонять — як ото найкраще посолити молоденькі огірки.

— Вродило славно, зав'язі багато, пуп'янків, і вам принесу, покуштуєте.

— Помий спершу, прямо з грядки не клади,— високим голосом гомоніла свекруха, яка любила всім давати поради, а найдужче чомусь їй, Насті. — От колись ти, розказувала, без хрону була зготувала, мовляв, нема свого, то я тобі на своєму городі вкопаю, вистачить.

— Часничок у мене є минулорічний,— майже запобігливо мовила Настя, котра чомусь і досі побоювалася свекрухи. Ніколи не сварились, не гарикались, а таки побоювалась.

— Авжеж, часнику не забудь. Петрушку поклади, але ж, дивись, не багато.

— І смородини покладу... Петро любить зі смородиною.

— А тільки трохи, бо від смородини огірок твердішає, дух у неї сильний, забиває дух і огірків, і петрушки.

Настя, звичайно, знала, як солити огірки, але ж і до свекрухи хотіла піддобритися своєю балачкою. А вже, поговоривши про кріп, петрушку, про те, скільки давати солі, чи варто доливати оцту і підсолоджувати цукром, Настя сказала наче між іншим:

— Од Петра маю листа, ниньки принесли. Я тільки до погрібника, а тут і поштарка...

— І нам написав учора... Що ж він тобі там? Усе добре?

— Та добре, служить.— Настя дістає листа, розгортає на вітрі.— За хлопців у казармі пише.

— Й нам те саме,— озивається свекруха.— Ото кілька слів, наче йому тих слів жалко. Чи тобі, може, багато?.. Живий, здоровий, служу — ото і всі новості. А що дають їсти, чи наїдається, чи командири не обижають — хоч би заїкнувся.

— Хто ж його обижає? — всміхається Настя.

— А мені, матері, цікаво чи ні? Хай би так і написав — ситий, не обижають.

— Та він же здоровий, до стелі, чи дасть себе скривдити!

— Ой дочко, дочко!.. Ага, що я ще хотіла сказати? Як помиєш огірки, то відразу й соли, хай не лежать мокрі, так не годиться.

Вони ще розмовляють про те, як кому з них хазяйнується, як порається біля всякої роботи, як там у колгоспі ведеться — Насті біля телят, а свекрусі біля поросят,— і невдовзі, набалакавшись, розходяться. Тільки йде Настя із свекрушиного двору якась невдоволена сама собою, в не мирному настрої, бо ж не про все було сказано, а свекруха мовби й не добачає чогось, і на листа не захотіла глянути, а вона ж, Настя, так сподівалась — попросить, сама прочитає...

Зелений вітер травня то одним крилом черкне молоду жінку, то другим підштовхне у спину, а то страпатою птахою на очі сяде, так що доводиться відводити разом із розмаєним волоссям, і йдеться-прошкується Насті, наче то вона летить, а то наче вже вітер хоче полетіти на ній. Вітряною тривогою задуває в груди, і сонячними бризками туди капле, а прохолодкий дух кануперу аж до серця доймає цього дня. І чого їй, Насті, так високо-журливо раптом стало, що й не переповісти?

О, мати курей годує — сіється пашниця з чорної долоні, а на ті зерна завзято кидаються рябенькі, зозулясті, білі, і півні два в гурті порозпускали руді хвости, і спів огнисто-ру-

дий рветься їм із горлянок. Трохи збоку квочка розпушила-набундючила крила, боки, шию накостричила, сокорить стурбовано, скликаючи жовті кульбабки живі, цвіриньки-ливі, а вони цвітом пуху стеляться біля неї.

— Доброго дня,— заходить Настя на подвір'я.— Скільки ж це птаства у вас, га! А ви серед нього, як жар-птиця!..

— Еге, як жар-птиця,— каже мати, і голова її сива скидається на кущик перекотиполя, що біг, біг під поривами вітру й раптом зачепився, завмер на якусь мить на материних плечах.— І навіть кудкудакаю з ними, як жар-птиця. Батько оце біля тракторів зранку, а я вже по хазяйству.

— А я огірки ниньки зібралася солити!

— Чи вже доспіли?.. Ти рано сіяла, й весна сьогорічна рання.

— Ой, вродило! Згадала — Петро ж мій дуже любить малосольні, то чом не зготувати?

— Це вже два місяці, як в армії, а не забувається?

— Пішла на грядку,— розказувала Настя,— а їх стільки поміж гудиння, що й не віриться. Скуштувала — ну солодкий, ну такий солодкий!

У небі завис шуліка, обидва півні просурмили тривожно — й курей розмело. Курчата прудкими вогниками зникли в картоплі, квочка за ними побігла, мало не над усім своїм виводком намагаючись розставити захисні крила. Мати приклада чорну долоню до брів:

— А долітаєшся, гаспиде, що й пір'ячка не позбираєш!

Настя розказувала:

— Заходила до свекрухи, то вона що радить? Не класти гілля смородини до огірків, бо від смородини твердішає огірок. То я й сама думаю — чи не краще вишневого? Тоді огірок м'якший, і гіркоти не набирається, а тільки солоду й духу вишневого.

— Для себе хочеш таких смачних наготувати?

— І свекруху пригощу, і вас! Ви ж бо знаєте, Петро такі любить.— І, посвітлівши вустами, золотим обличчям, високим чолом смаглим, сказала: — Написав, листа ниньки маю.

Шуліка розтанув у високості, проте птаство ще якийсь час не появлялось.

— Що ж він пише з тієї армії? — запитала мати.— Призвали недавно, а скільки йому ще служити!

— А пише! — охоче відказала Настя, дістаючи листа.— Й за товаришів по казармі, з якими служить, і за навчання. Скучає за всіма нашими, привіти передає. У них там гори, то й літом сніг не сходить, біліє.

— Далеко закинула доля...

— А ще пише,— тремтів аркушик у Настиних руках, так і норовив вирватись,— а ще пише, щоб я берегла себе...

— Бережись, хай він там не побивається, хай спокійно служить.

— Щоб я берегла себе,— повторила Настя, наче запнулась. І, жалібно кліпнувши чорними віями, сказала: — А далі й не прочитаю.

— Не розбереш?..— здивувалась мати.

— Ні, самі подивіться... Ось тут, у самому кінці.

Мати взяла той бурхливий аркушик, стала читати, а Настя за городи чомусь дивилася. Чомусь дивилася за городи, де рясно, барвисто цвіла конюшина, а по конюшині висока падалиця погналась, і суріпка жовтіла, й малинові будяки гостробоко п'ялись угору де-не-де.

— «...бережи себе, Насте,— читала мати,— бо тепер ти живеш не ради себе, не ради мене, а й ради нашої дитини».

Мати опустила руку з тріпотливим аркушиком, опустила так, наче рука сама їй упала під дивною вагою.

— Правда? — спитала, і лице їй помолодшало, ставши в цю хвилю схоже на доччине.

— Я спочатку Петрові надумала написати,— усміхалась дочка.— Хай він перший довідається, хай скаже. А потім уже вам усім, щоб і ви знали.

Мати стояла в цвіті своєї ранньої сивини, мов яблуня.

— А вже пора,— сказала,— пора, дівонько. І Петрові на радість, і нам...

— То вже розпиталась, як солити, вже знаю,— по мовчанні обізвалась Настя.— Тепер додому побіжу та доведу до пуття, бо ж такі славні огірки. Весна рання трапилась, але ж і поливала я їх щовечора, ось і погнало їх, мов із води. Коли вквасяться, то й вам принесу, бо хіба поїм сама у новій хаті.

— У гості навідувалася б частіше й переночувала б коли...

— Навідаюсь, а тільки вже в нашій звикла, що з Петром поставили.

І подалася з материнського подвір'я, таки, видно, квапилась. І зелений вітер травня черкав крилом її по обличчю, по грудях бив тугим крилом, і вся вона зараз то за вітром летіла, то вітер несподівано пробував на ній пролетіти.

Мати, задумана, вийшла у вуличку, під ясени,— ген, у сонячній хурделиці, віддалялась дочка, наче її, материна, молодість зникла за темними тінями дерев.

З книжки «ПОЛЮВАННЯ З ГОНЧИМ ПСОМ»

(1980)

ОБРАЗ МАТЕРІ

Тут, за хатою на осонні, росли вишні вздовж дерев'яної огорожі, за ними купчились кущі малини та смородини. Посеред латки полуниці, яка тут більше цвіла, ніж дозрівала й плодоносила, бо в затінку бракувало сонячного проміння, підносилась у вишину навдивовижу статурна груша. А мало не всю стіну хати обвивала виноградна лоза, на якій поміж різьбленого листя прозирало дрібненьке цятковиння майбутніх грон. Поблизу виноградної лози було посіяно квасець, і він світився латочкою ясної та ніжної зелені.

За хатою — від нашого села до сусіднього — слалось поле раннього літа, поросле конюшиною, буйно помережане ромашковим цвітом. І над цим полем співали й співали жайворонки. Ти сидів за хатою на траві з напівзаплющеними очима, прислухався до жайворонкового співу, який долинав із польового піднебесся, і відчував, що в твоїй душі давно вже не звучали такі пісні, заспокоюючи її та навертаючи до чогось глибинно-щемливого.

Ловлячи обличчям і тремтячими повіками доторки сонячного проміння, зненацька відчув, як легенька тінь упала на тебе, і, розплющившись, побачив...

...Материне обличчя на відстані витягнутої руки здавалось неправдоподібно темним, мідяно-восковим. Воно мало жорсткі риси побіля вуст і біля очей — таке обличчя намалював би старовинний художник на дубовій дошці, зображуючи богоматір чи святу; материна голова якраз затуляла сонце, і його проміння, іскрячись у розмаяних чорних косах і обертаючи їх на яскраві, такі прозорі срібні волоконця, творило довкола материної голови мерехтливий німб. Вона стояла в тому золотавому німбі, який одухотворяв її обличчя, і

ти, вражений цією явиною, стежив, як сніп проміння, падаючи на голову і розсіюючись, тремтить, пульсує.

Ось мати ступила вбік, і тепер кругла таріль сонця засріблилась у густій блакиті, а довкола материної голови вже не іскрився й не мерехтів німб. Як спочатку було тобі важко повірити у його справжність, так тепер не міг повірити, що його вже нема. І, всміхнувшись, ти попросив, щоб мати знову стала там, де стояла щойно, й навіть долонею показав те місце поблизу кущика півонії.

Якась вона добра була в той день, і її доброта проглядала чи не в кожному слові і в погляді світилась, і кожен рух, либонь, був позначений нею.

— Хіба не однаково, де стояти?

Не міг ти зізнатись, що таки не однаково, й мати, прочитавши німе благання в твоїх очах, слухняно ступила ногами на те місце біля нерозквітлої півонії.

Й знову спалахнув німб довкола її голови й розмаяні волоконця волосся заяскравіли сріблом. Гостре зворушення пойняло тебе, наче щойно ти діткнувся свідомістю чогось сокровенного, наче зумів угледіти те, що взагалі не доступне людському зору.

— Стояти ще? — спитала мати трохи здивовано. Ти ствердно кивнув, та вона не зважила на просьбу, зрушила вбік, і німб щезнув умить.— Пополудні підемо по черешні, казала сусідка, що нарвала вчора в лісі.

І зникла за хатнім причілком.

А тобі якусь хвилю здавалось, що зараз ось іде вона мимо погрібника, йде мимо криниці, під яблунею, а отой німб таки світиться, мабуть, довкола її посіченої сивиною голови.

Тут поле западало донизу, й на дні яру, в розлогому жолобі, блищала супокійна поверхня води. Блакитне її око приглядалось до небес, відображаючи повільну течію хмар, пташині перельоти. Тонкий, як галузина, струмок чистою сльозою сотався з цього завжди розплющеного ока і, в'ючись, промінився поміж соковитої лугової трави.

Мати, припадаючи на коліно, жала серпом лепеху, а ти складав її вогкі пасма до мішка. Стяті стебла різко та свіжо пахли водянистим соком. Угорі над вами, б'ючись у палкому співі, там і там здригались маленькі сірі грудочки. То були жайворонки. Тріпочучи крильцями, підібравши лапки, вони намагалися втриматись на одному місці, а то раптово провалювались, наче під ними відкривались провалля,— і вже, мовби піднесені невидимими струменями пружного повітря, зринали догори.

Ти згадав давні материні розповіді про те, як у роки колективізації вона пасла людську череду,— і чомусь спершу не зміг уявити її молоденькою чередничкою із полотняною торбинкою через плече. Не міг уявити, як, босонога, біжить завертати неслухняних корів, як у гурті своїх товаришок п'є, полуднуючи, молоко з пляшки. Не міг уявити, як збирає польові квіти, сплітає вінок і в тому барвистому вінку ввечері йде до села за чередою, що ратицями збиває хмари рожевої куряви.

І тому, що не міг уявити її в такому віці, почувався так, наче свідомо в чомусь завинив перед матір'ю, наче зумисне подумки скривдив її.

— О, гніздечко,— сказала мати, відкладаючи серпа вбік. І, ставши навколішки, долонями розгорнула косатий кущик трави.— Ще зовсім тепленьке...

Обличчям відчула чи чутливою шкірою долонь, що гніздечко ще тепле?

А воно, викладене з сухих стебелець, наче прив'язане до живої трави, світлою таємницею лежало на самісінькій землі, і в овалі цієї таємниці звабливо біліло троє, в зеленавих цятках-веснянках, яєчок. Ви з матір'ю обоє схилились — ти торкався своєю головою материної голови — і довго дивились на пташине гніздечко, мовби ось перед вами відкрилася загадка.

— Жну й не чую, що сполохала пташину,— мовила мати, докоряючи сама собі.

— Чиє це гніздечко?

— Либонь, травник звив, хто ж іще.

— Травник? Є така пташка?

— Чом нема, ген б'ється над нами.

То припадаючи до землі, то злітаючи вгору, поблизу крутився димчасто-сірий травник, що мав білий поперек, білий низ тіла, покритий чорно-бурими плямками, які видавались трохи густішими на шиї, на зобі та по боках. Травник розпачливо скрикував — із чорного дзьобика ті скрики вилітали, як безсилі погрози.

— Вже скоро пташенята появитись мають,— сказала мати, відпускаючи з рук кущик трави, і її стебла, зімкнувшись, одразу й замаскували гніздечко.— Ходімо звідси, хай мала господинька сідає та висиджує, бач, як гнівається на нас.

Мати звелась, ти закинув на плечі мішок із нажатим зіллям. Тримаючи в руках серпа, на якому вогко зблискувало сонце, мати ступала над галузиною струмка, і об її повні литки билось волоття трави.

— Хай сідає пташка на гніздо, вже скоро й висидить потомство.

Коли повертались додому стежкою поміж конюшини, згадалось тобі давнє... Зима, в хаті непалено, шибки вікон замуровано кригою; іній виступив на відрі з водою, що стоїть на ослоні біля столу, і, здається, на материних щоках виступив... Лише пізніше ти зрозумів, що побіліли вони від переживань, від остраху, а тоді здавалось — іній на щоках, бо зима надворі і в хаті студено. Мати навинулась на якусь тільки хвилину, в теплій вовняній хустці, у куфайці, у валянках, і, поглянувши на вас, трьох дітей, знову зникла з хати, ховаючись на горищі. Там, на горищі, повнісінько всякого мотлоху, затягненого павутиною і присипаного порохном, зосталось і сіно, бо німці забрали корову, то мати влаштувала там схованку. Про цю схованку ви знаєте, але чомусь боїтесь навіть думати про неї.

Може, тому боїтесь думати, що німці відступають із села, по розбитій дорозі гарчать машини, тягнучи на причепах важкі гармати з довгошиїми жерлами, ревуть танки, в повітрі синіє й чорніє бензиновий чад. На снігу валяються тоненькі книжечки, а з їхніх розгорнутих сторінок, коли добре влипнути лобом у шибку, ядуче-зеленими та неправдоподібно блакитними фарбами постають малюнки, що розказують, як то добре живеться в Німеччині у бауерів тим хлопцям і дівчатам, котрих забрали з вашого села, із сусідніх сіл, із усієї України.

Шибки, мов у пропасниці, тремтять від ревиська моторів, і стіни так само вібрують. На столі стоїть миска, розмальована синіми квітками, — вона теж ледь-ледь цокотить на столі, наче то поклацують зуби якоїсь переляканої істоти. На миснику так само подзенькують тарілки, а коли йдеш по підлозі, то чуєш, наче вона під тобою ворушиться, бо, либонь, під хатою, в землі, щось чи повзе, чи вовтузиться...

Сьогодні вранці до вас зайшов був німецький офіцер — у рипучих чоботях, у чорному шкіряному пальті, у високому кашкеті з блискучим козирком. Ви, діти, залишені в хаті під таку годину самі на цілий день, сиділи довкола столу й слухали патефон. До цього патефона зосталось одна-дві голки, які весь час треба було заточувати, і кілька надщерблених платівок — про Катюшу, про гречаники та про Галю молодую, яку підманули козаки і забрали, наївну та нерозважливу, з собою.

Офіцер спинився посеред, хати, а ви позіщулювались, як

перемерзлі горобенята. Коли платівка докрутилась і адаптер не добував ніякого звуку (крім пронизливого шипіння заїжденої голки, яку ви боялись переставити, щоб утисячне почути пісню про те, як розцвітають яблуні і груші), офіцер ступив ближче до столу, простягнув над вашими пониклими головами чорні руки, що тхнули шкірою та туалетним милом, і взяв патефон. Навіть не зачинив верхньої кришки, навіть не вимкнув (голка й далі шипіла) і припасував патефон під пахвою лівої руки, притримуючи правою.

Й тоді мати, що штопала якесь латане-перелатане дрантячко, підскочила до офіцера, вихопила з його рук патефон і жалібним, неживим голосом, який знесилився від гніву, залементувала:

— Це ж дитячий, чуєш?.. Це ж дитяча забавка, чуєш? — А що ошелешений німець, мабуть, не тямив, то вона тицяла на вас пальцем і повторювала: — Кіндер!.. Кіндер!..

Усміхнувшись, офіцер ступив до матері і спробував вирвати патефон з її рук. Мати патефон із рук не випустила і, заточившись від того ривка, падаючи на офіцера, зненацька ляснула офіцера по щоці. Либонь, цього не сподівався ні офіцер, ні вона сама, бо, випроставшись, дивилась на нього переляканими очима, в яких бриніли сухі сльози. Німець підніс долоню до щоки, пучками пальців тер посинілу шкіру, і погляд його безбарвних очей, начебто покритих прозорою гумовою плівкою, ставав злий і погрозливо-ворожий.

Запало страшне мовчання, і в цю мить хтось із вас, дітей, зойкнув, заплакав гострим, як ніж, голосом, і фашистський офіцер, наче дратуючись від того плачу, мовби підстьобнутий зойком, різко повернувся і, шарудячи шкіряним пальтом, подався до дверей.

І коли він зник за порогом, мати геть сполотніла. Поставила патефон на столі, дерев'яними руками покрутила коробочку, й патефон знову ожив, і голка зашипіла, й знову задзвеніла пісня про те, як розцвітають яблуні та груші, як тумани в'ються над рікою.

— Та цитьте! — нарешті спромоглась мати на слово.

Послухавши знайому пісню і, мабуть, зараз не тямлячи в ній нічогісінько, мати вимкнула патефон, навіщось поклала його на ліжку, а сама вирядилась у теплий одяг.

— Як прийде той вовкулака, діти, кажіть, що немає мене вдома, по сусідах подалась.— І, розцілувавши кожного з вас прісними та шорсткими губами, наказала: — Дивіться ж мені, й ногою нікуди, бо ті іроди вже тікають, грабують і палять.

Німецький офіцер невдовзі знову навідався. Ви думали, візьме патефон, який беззахисно темнів на ліжку, й подасться геть. Адже мати не зуміє заступитись, відстояти. Похмурий гість у шкіряному пальті, мимоволі притуляючи долоню до побитої щоки, обдивився по кутках, щось запитав у вас своєю лайливою мовою. Мабуть, здогадались ви, запитував про матір. Ви, тремтячи, дивились на нього перелякано, а німець — злий, недобрий, єхидно кривлячи губи,— втупився у вас своїми очима, схожими на казенні цинові гудзики. Підійшов до кожного з вас по черзі й кістлявими пальцями задирав підборіддя, щоб дивились прямо, некліпливо. Знову запитав щось лайливою мовою. На підборідді від його доторку наче зостався мертвий слід...

Ще поникавши з кутка в куток і важко ставлячи ноги в чоботях на долівку, він зрештою спинився перед вікном, задивився на дорогу, по якій відступало його військо. Здається, в цей час його хтось покликав із вулиці, бо, кинувши на вас вовчий погляд, він прожогом вискочив за поріг. Двері зосталися відчинені, й ви боялись наблизитись та прихилити, в хатину віяло холодом ізнадвору... Усе ввижалось, як той офіцер повертається назад, щоб таки забрати патефон.

А вже пополудні, коли село ще зоставалось нічиїм, бо німці відступили, а наші чомусь усе барились увійти, мати спустилася з горища. Була сама на себе не схожа — якась постаріла, змарніла жінка, та й годі. І, мабуть, не вірила, що бачить вас живими. Сиділа на ослоні, мов снігова баба, й рукою не могла ворухнути.

— Найдужче за вас боялась... Міг спалити хату, а ви б і потліли у вогні.

Довго сиділа на ослоні, зрештою звелась і пішла до ліжка так, наче ось-ось оступиться і впаде. Дерев'яними руками взяла патефон, переставила на стіл... Коли платівка озвалась під тріск і шипіння тупої голки, щось, здається, сталось надворі, в зеленаво-сизих сутінках зимового надвечір'я. Мати припала до вікна, й ви почули:

— Наші!..

«Розцвітали яблуні і груші...»— лунало в хатині.

Тепер, ідучи поміж розквітлої конюшини з мішком на плечі й поглядаючи на матір, у руках якої переблискує дуговидне срібло серпа, ти ніяк не можеш повірити в справдешність свого спогаду. Так, наче примарилось. Так, наче розказано кимось іншим, а ти запам'ятав чужу розповідь — та й то не всі подробиці. Дивлячись на оголені материні ру-

ки, на шию, на якій завихрюються чорні пасемка волосся, ти не можеш повірити в те, що — якби в той день визволення все склалось по-іншому, якби німецький офіцер таки розквитався за ляпас, — матері могло б не бути в цьому полі, і ви б не йшли теплою стежкою вдвох, і жайворонки у вишині не калатали б у безліч своїх літніх лунких дзвоників, і все було б зовсім не так.

А як?..

Ні, тільки так — і більше ніяк. Не могло не бути оцього бджолиного гудіння, оцих барвистих метеликів, отієї латки гречки, що біліє на горбку. Чуєте, мамо, подумки ти звертаєшся до неї, мало бути саме так, як є... І, відчуваючи перед нею якусь дивну провину за свої думки, ти гірко всміхаєшся, дивлячись під ноги.

Потім длубалась мати у скрині. Руки її перебирали то зовсім новий одяг, недавно пошитий чи куплений, а то вже між її темних пальців текли разки старовинного намиста, подарованого бозна-коли, чи раптом неприбляклими барвами спалахувала заполоч. Мати підносила ближче до очей одяг, намисто чи заполоч і пильно розглядала, й лице її мінилось відтінками різного настрою... Зрештою знайшла в скрині те, що шукала, і, хутенько поскладавши зжужмане своє багатство, зачинила віко і моторно гайнула за поріг.

А коли появилась невдовзі, ти, кліпнувши впівока, спершу не впізнав її — і вже подивився прямо. Видно, мати очікувала і на такий твій прямий погляд, і на здивування, бо, спинившись посеред хати, усміхалась відмолодженою, якоюсь начебто й не своєю усмішкою. Ця дівочна й свіжа усмішка, либонь, належала їй ще колишній, давній, яку ти і не міг знати.

Була вона зодягнута зараз у білу полотняну блузку з рясними рукавами. І груди, й рукави цвіли вишитими червоними та голубими квітами, поміж яких виразно зеленіло вишите листячко. Цей одяг не так омолоджував матір, як надавав їй зовсім іншого вигляду, до якого ти не звик і тепер не хотів чомусь примиритися з ним.

— Моєї матері блузка,— сказала,— а твоєї баби. Правда ж, славна?

— Славна,— згодився ти.

— Все життя берегла для мене, подарувала, а нагоди якоїсь, щоб зодягнути й поносити, начебто й не траплялося. Бо хіба тепер у таких блузках ходять!

— Авжеж, не носять.

— А вона думала, що завжди ходитимуть у таких виши-

ванках, як були в моді за її молодості. Мені чомусь шкода, що не носять...— І, зловивши твій нетямковитий погляд, пояснила: — У такому святковому одязі і людина здається святковою. Тепер ходять у сірішому й простішому, навіть якщо воно святкове.

— То ви, мамо, не скидайте, вам до лиця.

— Й не скидатиму,— не без лагідного виклику мовила мати.

Справді, зосталась у бабиній блузці, у якій схожа була на стародавню жницю,— такими зображували їх художники по картинах та малюнках із минулого життя. Ось тільки там вони мали зажурені й виснажені, з великими виразними очима обличчя, а мати твоя того дня була ні зажурена, ні виснажена, весь час усміхалася і світилася добром із душі.

Повернувшись із городу з пучком кропу в жмені, сказала винувато:

— Гм, аж дивно. Ввижається, наче хтось дивиться за мною повсюди.

— Хто дивиться? — не втямив.

— Здається так, бо зодягнулась у святкову блузку. А знаєш, мати ніколи й не зодягала її, для мене вишивала. У неї в скрині лежала, а тепер у мене.

— То ви носіть,— знову порадив. Уже начебто звик трохи до матері в цій небуденній вишиванці.— Готувалася ж для вас, то чого має жовкнути.

— Мати моя, бач, вишила для мене,— міркувала вголос,— а я хіба спромоглася на щось? Вік звікувала — й навіть на таку блузку не постаралась... Може, візьмеш для своєї?.. Колись отак зодягнеться, як я, й згадає мене.

Смутку не почулось у її словах — чи й справді не прозвучав у сказаному, чи не зумів ти вловити спокійним вухом... Зняла блузку, перевдяглась у свій щоденний одяг, у якому клопоталася на грядках та біля курей, у якому поралась біля печі,— й тепер начебто наблизилась до тебе з тієї примарної минувшини, в якій зуміла побувати.

— Коли ж ми по черешні підемо, мамо?

— А підемо, підемо... Спершу треба обід зготувати для нас, голодні ж не підемо...— І несподівано подякувала: — Спасибі, що навідався зі свого міста.

— Хіба міг не навідатись? — здивувався.

— Все могло бути,— проказала непевно.

Ти стежив за матір'ю — як ступає по підлозі, як осміхається, як тримає круглу свою, вже посічену сивиною голову,

як брови інколи здригаються, як дивляться жолудеві очі. Але найчастіше, мабуть, твій зір ловив її проворні руки. Навіть тоді, коли не мали ніякого діла, материні руки не зоставалися в абсолютному спокої, вони легесенько ворушились, як ворушаться під водою стебла водяних лілій від ледь чутної течії. То, траплялось, вони двома птицями, що творили спільний політ, летіли попереду матері, наче теж ваблячи, закликаючи її до польоту!

І невсипно працювали. Жодної хвильки не відаючи відпочинку, материні руки знаходили роботу в скрині й біля скрині, на столі й під столом, на вікні й під вікном. Вони владарювали на припічку, в печі, на комині, на миснику, і, дивись, у чутливих пальцях опинявся якщо не віник, то рогач, якщо не ніж, то дерев'яний товкачик, якщо не голка й гудзик, то ще якась необхідна річ.

Здавалось, її руки наділені самостійною свідомістю і начебто цей феномен не мав ніякого відношення до її волі, бажань, розуму. Так багато в житті переробивши, вони вже не зупинялись, не могли зупинитись, а постійно священнодіяли.

Не було, либонь, такого, чого б вони не вміли! Вранці вмивали її смагляве, припухле зі сну обличчя, розчісували галчиного синювато-чорного переблиску посічені коси; тягнули воду з криниці, несли відро до хати, ставили на лаві; брали дрівцята, солому й торф у штандарах, одтуляли затулку в печі, розпалювали вогонь; чистили картоплю, сипали в горщик, заливали водою, солили, рогачем сунули в піч ближче до вогню; готували корито товчі для свині, несли вдосвіта до хліва; годували курей, розсіваючи в дворі просо чи тереблячи качан кукурудзи; різали хліб на стіл, витягали з печі страву, годували дітей і самі себе годували; мили посуд, витираючи рушником і складаючи на миснику; змащували глиною стіни чи стелю в сінях; тримали сапу на грядках, бо кожна рослинка потребувала догляду; шили одяг, латали, пороли; обіймали, голубили, пестили.

Начебто весь світ постійно потребував уваги й роботи материних рук, і вони ніколи не стомлювались, не відмовлялись. І, мабуть, уві сні руки теж не вспокоювались ні на мить, а мали й тоді щось таки робити. Таки й справді мали якусь свою самостійну свідомість, яка не могла задрімати чи закуняти, а таки мали — її смагляві, її вродливі, працьовиті руки...

І завжди пахли чимось... Чи свіжовипраною й щойно випрасуваною білизною; або пшеничним борошном і гарячим хлібом, а то кропом, і петрушкою, і терпким гудинням

огірків чи помідорними корчами; або яблуками, грушами і медом — у спасівку, а то просто вітряним осіннім полем, або шпарким морозцем і снігом, або першими весняними брунь-ками; і начебто всі ці запахи завжди переборювали один стійкий і незмінний — ще з самісінького дитинства запам'ятався — запах коров'ячого молока.

Десь поїхавши, десь буваючи, тримав у пам'яті образ матері. І образ її рук, яким судилась вічна, невсипуща робота. І згадувалися запахи, які, либонь, вони збирали так, як бджілка збирає по квітах найрізноманітніший мед. І ще неодмінно згадувався отой запах молока, до якого долучався дух полиновий і чебрецевий, дух мишійки, пирію, березки...

А ще її очі... Все життя продивившись у її очі, здається, міг би знати їх до найдрібнішої цяточки, до найнесподіванішого виразу в добру чи лиху годину. Та, живі, завжди поставали в твоєму сприйнятті знайомими і рідними — і водночас у якихось своїх відтінках іншими, відмінними. Чому так здавалось? Хто відає...

Начебто на золотавому липовому меду настояні, вони, їхні дві свічечки щирі, дивляться весь час за тобою, і тоді, коли дивляться, коли їхній густий погляд вливається в твій погляд, а вже звідти, либонь, переливаючись у самісіньку душу,— в такі короткі миті ти відчував особливу близькість, особливу спорідненість. Начебто все життя складалося з таких коротких митей, які набирали великого значення, бо вміщали непередавану словами близькість, і в такі миті тобі особливо гостро відчувалось: так, це твоя мати! Й те, що вона твоя мати, відчуваєш ти кожною клітинкою тіла, відчуваєш свідомістю і підсвідомістю! Й нічого дорожчого нема за ці відчуття спорідненості...

Всякі очі випадало зустрічати... Відверті й прямі, як ножі, здатні, либонь, без жалю і без думок розкраяти навпіл будь-що: квітку — то квітку, картину — то картину, пташку — то й пташку. А скільки траплялося свавільних і владолюбних, які, зустрівшись поглядом із тобою, вже першої миті прагнуть зламати твій погляд, підпорядкувати собі, принизити, розтоптати — і відчути втіху від своєї фізичної сили й переваги. А то уникливі, хитруваті погляди, які постійно щось приховують, чогось уникають і побоюються, які нічого не виражають, а якщо виражають — то прямо протилежне тому, що мали б виражати насправді... А в материнському погляді не було ні фальші, ні лукавості, ні хитрування. Не було в ньому і тієї прямої й важкої, мов камінь, гостроти, за

якою подеколи ховаються недоброзичливість і войовнича якщо не жорстокість, то байдужість. Очі її, постійно освітлені зсередини м'яким живим сяйвом, були наче видимим, предметним вираженням її душі, котра саме такої форми прибрала, щоб і себе показати, і світ довколишній подивитись. Це погляд самої щирості, самого добра, самої зичливості, і навіть тоді, коли мати гнівалась чи просто боліло їй щось усередині,— однаково ні щирість, ні доброта, ні зичливість не пропадали остаточно з її погляду, вони жили й сповнювали твоє єство любов'ю і довірою. Крім того, материнський погляд був начебто сповнений якоїсь цілющості, він проникався тим здоров'ям, яке передавалось на відстань, передавалось тобі — і ти відчував, як, дякуючи матері, дужчаєш, стаєш певний себе, твої сумніви чи вагання підупадають.

І завжди ти відчував оту чарівливу цільність її материнського погляду, животворний магнетизм його.

— Мамо, коли ж по черешні? — нагадав ти.

— Спіють наші черешні, хай спіють... Бачиш,— кивнула на вікно,— у небі наче на грозу збирається. Ще під грім та блискавку втрапимо.

— Хіба б не перечекали? Під вербою чи липою.

— А як у полі нажене? Голо ж голісінько в полі.

— Теплий дощ випаде. Колись у полі чередничкою весь день могли мокнути під дощем, а тепер нема відваги, так? — легенько насміхався з матері, жартував.— Так і не скуштую черешень, а ввечері на поїзд мені...

— Хай лишень розпогодиться, підемо.— І стала бідкатися: — Скільки цих клопотів набралось у хаті й біля хати!

— Вони їсти не просять...

— Е-е, не кажи, таки просять.

Позеленіли вікна, повітря стало бузково-синім, і верхівки тополь вигойдувались на поривчастому вітрі, наче вигонисті дівчата в запальному, хмільному танці. Мати гайнула заганяти квочку з курчатами до хліва, далі позривала в дворі з мотузки білизну, розвішану сушитись, і коли внесла до хати пропахлі вітром і грозовою свіжістю сорочки, простирадла та рушники, то, либонь, обличчя й очі її зберігали ще відблиски того моторошно-прекрасного дійства, яке вже почало звершуватись надворі,— азартно, з феєричними спалахами, лунко.

— Славна гроза, пішов би глянув!

І, послухавши матір, став на сінешньому порозі. Прямо перед тобою садок тріпотів кожною гілкою, здригався кожним листком і був сповнений якогось зеленкувато-сивого шелесту, який то пригасав, то знову набирав на силі. За садком

на городі наче аж кипіла картопля й на сусідських городах вигойдувалась хвилями, а вже далі стояла стіна дерев, які теж не були в спокої, а телесувались, і хіба що два грізні старі дуби зберігали статечність, та й у них, либонь, трусились їхні зелені жижки. Над видимим обширом землі напиналися безумні в своїй гнівній колотнечі хмари, що пульсували то меншими, то більшими корінцюватими блискавками, весь час супроводжувані громом. Грім озивався там і сям, і в його погрозах чулось не так зло, як могутня сила, яка шукає виходу. Грім то буркотів добродушно, а то враз озивався з таким запалом, що мимоволі яблуні й груші в садку зіщулювались, і по картоплі, підминаючи її блідий цвіт, перебігав переляк. Лопотіли краплі дощу, стріляючи по листках, розсіваючись на водяну потеруху, і так добре було вдихати озонну свіжість грози — в голові і в грудях виникав бадьорий холодок, і думки були наелектризовані, від них, здається, могли б появлятись тріскучі розряди, що кусають, мов кропива-жалива.

Мати вийшла в сіни, стала поруч тебе на порозі — і в цю мить розлігся не так гуркіт грому, як вибух незвичайної сили. Начебто небо, розколюючись, падало на землю, і його уламки видзвонювали ще в повітрі, та ось вони опинились долі — і покотилися страшні виляски, покотились далеко, широко, і все живе попричаювалось, принишкло, знищене й розтерзане.

— Ого! — подивовано сказала мати, і, либонь, в очах її сивими полумінцями дотлівали відсвіти блискавки, яка щойно оперезала небо, — оперезала мигливо, розмашисто, від горизонту до горизонту, й село сполотніло від того спалаху.— Оце так...

Вона якось по-дитячому наївно була вражена, і від тієї раптової приголомшеності біля губ її тремтіли болісні гримаски.

— А ти хотів іти по черешні.

— Разом хотіли.

— Он які черешні падають із неба!

— Спливає гроза, мамо, вже ген край неба чистий...

Знову наче залізними ціпами вдарило на небесному току, та ціпи оті били вже не так завзято й луна від їхньої молотьби була тихіша, приглушена.

День той ткався і ткався із різних настроїв, у яких переважав радісний, та подеколи до нього долучався і сумний. День той начебто складався з різнокольорових штрихів,

різнобарвних камінчиків, а загалом у своїй випадковій чи невипадковій сукупності камінчики ті творили мозаїчну картину, де згодом усе (а ти своєю пам'яттю потім часто повертався до подій того дня) набрало якогось великого значення, усе постало в трагічному освітленні. І чим частіше ти згадував, чим болісніше перебирав події того минулого дня раннього й щирого літа, тим більших розмірів набирало буденне й просте, звичайнісіньке й непримітне — все те, що за інших обставин можна було б забути, не перебільшувати ваги...

— А й не пам'ятаєш, мабуть,— стоячи на порозі, мовила мати,— як колись до нас у хату грім залетів. Ми тоді на Займанщині жили, в старій бабиній хаті.

— Хіба грім залітає?

— Ну, так говорять... Не грім, а блискавка. Пам'ятаєш?

— Ні...— Напружив пам'ять, порпаючись у спогадах, і повторив: — Ні.

— Де там тобі пам'ятати. Всі троє ще маленькі були... Літечко раннє й тепле, як і цього року, стояло, зовсім скупе на дощі. Десь, може, ото покрапало раз-другий, а справжнього не було. А то після задухи як уперіщив у неділю! Як нині... Тут ударило, наче хата розсілась і стеля падає на голову, я аж пригнулася з переляку. Де ж, думаю, діти порозповзались? І до сіней хутчій... Ви й справді в сінях, двері відчинені, долівка вже блищить від води. Хто з вас під драбиною, хто біля діжечки, хто в кутку біля граблів, а посередині між вами щось синіє... Знаєш, як ото б засвітилися драглі, тільки пісні, без шматочка м'яса, без крапельки жиру. Думаю, запалили щось, думаю, клоччя тліє. Ви повтуплювались у той вогонь, і не скажу, що поперелякувались, тільки личка цікаві... А чого, думаю, ті драглі наче ворушаться — і не ворушаться, наче димлять — і не димлять? І вже здогадалась, що то грім, чи то пак блискавка. Й відразу ноги віднялись. От повіриш — хочу ступити, хочу вас похапати на руки, геть від нещастя нести, а ноги не мої. Хай Господь милує, і як я не посивіла в ту хвилину?.. Й де та блискавка поділась — не знаю. Чи одвернулася на котрогось із вас, чи зиркнула надвір, аж глядь на долівку — немає блискавки, наче й не було. Тільки місце випалене зосталось на глині. Я вже тоді побрала вас на оберемок — і в хату. Потім сінешні двері наглухо зачинила. Навіть за комин боялась, щоб через димар не залетіла... Залізла з вами на піч, обіймаю й тремчу... Потім дивилась у сінях — може, закотилась блискавка у куток, за діжку? Не знайшла. Довго з тих пір здавалось: є десь у хаті блискавка, живемо з блискавкою. Зама-

зала глиною долівку в сінях, а пропалений слід однаково проступив із-під глини. Я нікому про ту блискавку не розказувала, щоб не наврочити самій собі, а ви й не здогадувались...

— Аж не віриться, що так близько бачив кульову блискавку.

— А бачив, бачив! — із дивною радістю запевнила мати.— Не пам'ятаєш?

— Геть вилетіло з голови.

— І не таке забувається. Стільки пережити, стільки випало на долю нашої сім'ї! Ось тільки мені та блискавка все впам'ятку. Може, тому, що перелякалася за вас — а що, коли гримне й рознесе в пух і прах? Повіриш, навіть у війну, либонь, більшого страху не доводилось переживати... Не раз потім дивилась по кутках материної хати, чи блискавка ота не закотилась. Аж смішно. З тих пір наче й живу з блискавкою.

— Колись і вам забудеться, як мені забулось.

Гроза вже відкотилась. Небо стало чисте і світилось, як далекий розквітлий льон. В дощових краплях блищали стовбури дерев, листя на гіллі. Відмитою зеленню сміялась картопля. Кури вже ходили по іскристому споришеві, по калюжах і сокоріли. І як спогад про недавнє буйство природи — на сільській околиці, віддаляючись, темніло низьке крило антрацитової хмари, в якій перевертався грім, і раз та вдруге кліпнуло кволим світлом.

— Скоро й по черешні підемо...

— Хай, сину, трохи протряхне, хай підсохне. Зараз ні на дерево залізти, бо слизько, ні ягоду смикнути, бо за кожною черешнею виллється на голову відро води. Вітерець віє, то скоро вип'є росу...

І в цю мить, коли казала про мокрі черешні в лісі, про вітерець, який скоро має випити росу, стала мати виразом свого обличчя схожа на ту, якою видавалась мені в бабиній вишиваній сорочці,— й помолоділою, й трохи наче винуватою... Винуватою — за що й перед ким?..

Полізла на горище діставати якесь там старе сапилно, бо вчора новеньке зламалось, коли підгортала картоплю на городі.

Зайшла до хати з вишневим сучкуватим сапилном у порохні й павутинні, а під пахвою тримала паку книжок і зошитів.

Це були шкільні книжки, по яких ви колись учились. За перші класи не збереглось жодного букваря, читанки чи за-

дачника (підручників тоді було обмаль, одне учнівське покоління передавало з рук в руки іншому), зате за пізніші класи збереглось чимало. Заляпані вицвілим чорнилом, заяложені, пожовклі, вони тхнули не тільки горищем, курявою, мишами, а й віяло від них тими запахами, які нагадували школу, дитинство. Якимись несправжніми, забутими здавались формули в підручниках із фізики та хімії, схеми лабораторних приладів; портрети видатних учених видавались людьми з нереального світу. Правила з граматики, окремі приклади, винятки, таблиці з суфіксами та префіксами — невже навколо цього колись зосереджувались інтереси, невже за ними подеколи не бачилось життя? В книжках із ботаніки та зоології, закладені між блідих сторінок, збереглись давні-предавні листочки й давній-предавній цвіт. Колись улітку збирали гербарій для школи, засушували, й тепер колишня зелень, від доторків розсипаючись на порох, нагадувала про папороть, подорожник, ведмеже вушко, нагадувала про дитячу біганину в полі і в лузі, в ярах і байраках і нагадувала ще щось — далеке й невловно тонке, що важко було й назвати словами.

— Впізнаєш? — спитала мати, стоячи поруч і стежачи не тільки за тим, як ти перебираєш книги, а й за виразом твого обличчя.

— Впізнаю,— мовив. Мовив правду, а здалось, наче обманюєш у чомусь.

— Як ви ото пороз'їжджалися з дому, то поклала біля бовдура. Хай, думаю, полежать, вони їсти не просять. Отак лежать, перекидаються, а навіщо — й сама не відаю... Чи викинути?..

— Хай лежать,— знизав плечима.

Мати гортала зошит із рудою обкладинкою (такі обкладинки колись вирізали ви з мішків з-під суперфосфатного добрива). Це був твій зошит із граматики — літера біля літери, виведені бузиновим чорнилом, позгасали й скидались на привиди. Надибавши між сторінок вицвілий аркушик паперу, дивилась, усміхаючись, далі тобі простягла:

— Поглянь, яке малювання ось...

На клумбі чи на грядці росли квіти. Довгі цупкі стебла, виведені зеленим олівцем, вражали дебелим листям, теж від душі намальовані зеленим олівцем. Але, звісно, вражало не так листя, як самі квіти. Власне, ніяких квітів не було, бо на їхньому місці зображено людські голови. Біля чоловічої чубатої голови з очима, що дивились урізнобіч, було написано: «батько». Біля веселої, широкобрової, неймовірно косатої

стояло: «мати». А ще дві квітки, чи то пак голови — окаті й вухаті,— було позначено написами: «брат», «сестра».

— Хто це малював? — Ти з ніяковим почуттям крутив у руках малюнок. — Дивина...

— Ти й малював,— сказала мати.

— Невже?

— От бач, не пам'ятаєш. У якомусь ранньому класі, теж не згадаю. Була тоді у вас учителькою Аделаїда Ксаверівна, з районного містечка доїжджала в школу. В пуховій хустині ходила навіть улітку, бо кашляла, груди мала слабкі.

— Пам'ятаю Аделаїду Ксаверівну, ми якось на її уроці випустили голуба в класі.

— Ага,— згодилась мати.— Аделаїда Ксаверівна теж казала мені за того голуба... Вона загадала вам намалювати на уроці малювання квіти. Такі, які ростуть по обійстях і на городах. У кого які. А ти візьми й сотвори таке чудо. Аделаїда Ксаверівна й питає, чом ти не намалював бодай соняхів чи чорнобривців, як інші діти, а ти мовчиш і плачеш.

— Мовчав і плакав?

— Аделаїда Ксаверівна забрала в тебе цей малюнок і мені віддала. То я вже тебе не гризла за такі уроки, сховала малюнок — ось він і зберігся... А знаєш, ми схожі повдавались тут усі.

— То вас намальовано?

— А кого ж іще!

Мабуть, і справді колись трапилось те, про що нині розповідає мати. Хіба цей малюнок не доказ? Якби не зберігся зіжмаканий аркушик, чи хто й зумів би відновити в пам'яті таку неправдоподібну сторінку твого дитинства!

— Була якось у районі на ярмарку, здибала на вулиці Аделаїду Ксаверівну. Я привіталась, а вона й не впізнала. В окулярах, а нічого не бачить. І сива, як пух кульбаби...

Славна стояла година — кожна рослинка вмилась, як на свято. Жайворонки над полем, яке добігало до самого обійстя, знову як затялись! Де вони перечікували грозу, де ховались від погроз грому і страшносудних спалахів блискавок? Тепер їхні тільця крилаті знову тріпотіли в бурштині прозорого повітря й так само тріпотіли живою музикою їхні пісні. Пісні тепер здавались і завзятішими, і пристраснішими: в кожному їхньому колінці начебто палко билась грудочка гарячого сонця, і воно, щоб не захолонути, мало невсипно пульсувати, мало лунати й дзюркотіти струмочком життелюбної мелодії.

День був зітканий із жайворонкових пісень, і на чолі твоєї матері начебто лежав їхній срібний відбиток, додаючи світла до виразу очей.

Вона поралась біля хати, в садку, на городі, і ти вже вкотре зловив себе на бажанні знову побачити німб довкола материної голови. Саме такий, який появився, спалахнув тоді, коли ти сидів уранці за хатою, а вона прийшла сказати про черешні. Ходячи слідком за матір'ю, ти десь під яблунею чи на грядці намагався стати так, щоб материна голова затулила сонце й проміння било з-за її кіс. Але сонце стояло високо в зеніті, й ти чомусь ніяк не міг наблизитись на потрібну відстань і, не в змозі домогтись ранкового ефекту, дратувався, гнівався то на яблуню, яка кидає тінь, то на розсаду помідорів, на яку вільно не ступиш ногою. А мати, звісно, не здогадувалась, чого ти скрізь шнуркуєш за нею, й інколи поглядала здивовано...

Й сталось найнесподіваніше! Можливо, доля таки існує на світі, й ця доля прислухалась до материних бажань і твоїх хотінь, та й послала у ваш двір свого посланця.

Посланець долі був у картузі, які вже вийшли з моди: з блискучим козирком, із восьми клинців, а посередині пришито гудзик, обгорнутий крамом. З-під картуза вибивалось русяве шовковисте волоссячко, звисаючи над віями, риденькими та безбарвними, схожими на цвіт малини, а вже під віями, в їхньому полохливому тремтінні, то ховались, то спалахували чебрецевою синявою очі. Ніс ледь приплюснутий, вилицювате личко в ластовинні, підборіддя лопаточкою, вперте.

— Пилипку, це ти? — здивувалась мати, сплескуючи долонями.

— Я,— проказав посланець долі, зізнаючись, що зовуть його таки Пилипком.

— А де ж ти так вибродився?

Сорочка, закачана за лікті, була брудна; так само штани, закасані по коліна, в смугах болота, й до голих ніг теж поприлипало груддя — і чорної землі, й жовтої глини.

— В лісі,— сказав Пилипко. І, подумавши, додав похмуро: — І на торфовиську теж.

— А чого ж ти ходив там?

— Носило,— загадково відповів посланець долі Пилипко.

Спроквола зняв велику полотняну торбу, яка висіла на шворці через плече (скорше це був невеличкий мішечок, придатний для всякого надібку), й схилився посеред обійстя, висипаючи щось.

— Це для вас,— сказав, випростуючись.

На спориші, одна в одну, лежала гірка неправдоподібно червоних черешень. З гірки стриміли тонка гілочка з корою густої червоної барви, а також кілька листочків.

— Хто ж тобі, Пилипку, сказав, що я черешень хочу?

— Мама сказала... Сказала, що поки не занесу вам ягід, то й додому не можна таким навинутись.

— Яким?

— Отаким.— І, розставивши ноги, показав руками на сорочку й штани. — Не можна...

— Так тепер можна, йди, Пилипку, додому, спасибі тобі й мамі твоїй Явдошці.

Посланець долі Пилипко з важкою торбою на плечі почимчикував за ворота. Мати взяла емальовану миску, ви вдвох зібрали розсипані на спориші лісові черешні і повсідались на лаві під грушею. На її молодому гіллі зеленими продовгуватими ліхтариками звисали дрібненькі плоди, які на осінь мали вирости і наллятись воском дозрілості. Миска з пахучими, вогкими після дощу черешнями стояла між вами, й кожна ягода світила яскравими червоними боками, була повна іскристого солодкого соку, ледь-ледь гіркуватого.

І знову мати була весела, щаслива, і голос її бринів отією добротою, якою було пронизане того дня все, що вона казала, робила чи думала.

— Це — Явдощин... Бідова така жіночка, лишенько. Весь час біля телят у колгоспі. А з Павлом своїм розійшлася, бо той пив як не в себе, а лікуватись не хотів. Усе був ладен винести з хати, щоб тільки надудлитися сивухи. Двоє дівчаток мала від нього, а як надумала розженюватися, то якраз ходила вагітна третім. Розженились через суд, Явдошка хоче до аборту вдатись, поки не пізно, зі мною стала радитись. А моя порада яка? Щоб народжувала третє, бо хіба дитя в утробі винувате в чомусь?

Мати брала пучками ягоду, що горіла згустком крові, несла до вуст, і коли роздушувала черешню, то в кутиках уст спалахував сік. І тобі щемно подумалось про те, що в своєму далекому дитинстві, що в своїй далекій юності мати — адже було так, було! — їла черешні, так само несучи до вуст, і сік так само мерехтів у кутиках.

І постали перед зором книжки й зошити, знесені матір'ю з горища. Колись у них зосереджувалось твоє життя, ти виростав і змінювався з кожною прочитаною сторінкою чи кожним написаним реченням, а тепер ось вони стали неживими археологічними реліквіями, які майже не озивались до

твого серця. Бо вони вже нічого не вміщували в собі, просто були купою паперів, які годилися хіба що мишам на харч.

— Недавно я купувала сир на базарі,— тим часом розповідала мати, й кругленьке розкрилене сонечко тремтіло біля її рота, наче від дихання.— Трохи занесла Явдошці, бо має троє дітей, за всіма не вдивиться, з усім не впорається... Ось вона й прислала свого найменшого, щоб віддячив черешнями. Таки вгадала, що ми з тобою збирались до лісу, та так і не зібрались через грозу.

Ягоди в мисці, віддзеркалюючи проміння, здавались і яскравішими, й соковитішими. Червоне сонечко від материних уст пролетіло донизу, тепер тремтіло на довгому корінчику від ягоди.

— Знаєш, що Явдошка говорить? — У матері ледь зламались брови, коли спитала, й щось несподівано болісне було в тому зламі.— Ото здибає — й говорить...

— Що ж вона говорить?

— Наче Пилипко — мій... Бо якби не послухалась мене, то не мала б хлопчика. І знаєш,— мати звузила очі в гострому роздумі,— іноді мені самій так здається.

Мати вмовкла, не доказала. По тривалому мовчанні ти запитав:

— Що здається?

— Наче він і справді мій. І материнський жаль прокидається до нього... Ну, отакий, як до вас, коли ви всі ще маленькими були.

Споночіло, й мати проводжала тебе до автобуса. Букет півоній, які несла в руці, поширював п'янкий запах — власне, в руках її наче вигойдувався букет тонких пахощів. Дурманом віяло з густих заростей, які двома застиглими хвилями означали нічну вулицю, а з обійсть долинав дух матіоли. Мати розказувала про лисицю, що має нору біля колгоспної пташарні, краде курей посеред білого дня — й нікогісінько не боїться. Недавно мати йшла там, а лисиця безпечно попереду по стежці бігла, наче розледачілий собака... Голос материн звучав приглушено і, здається, теж пахнув духом півонії.

Вулиця слалась, мов річка теплого літнього повітря, і ви йшли по самому її дні, йшли поміж запахів бузини, лободи й кропиви, йшли поміж освітлених хатніх вікон, що проводжали вас приязними поглядами, а вгорі цвіли макові зірочки, безліч зірочок, що зібрались незліченним хороводом, поки що непорушним, але вже в передчутті близького свого почуттєвого вибуху, емоційного шаленства,— так здавалось тобі...

В темряві подеколи траплялись люди, вони проходили мимо дивною сповільненою ходою, начебто теж ступали по дні великої прозорої річки, яка обтікала їх з усіх боків хвилями тугого повітря, споночілого, свіжого.

— Явдошко, це ви? — озвалась мати до жіночої постаті, що пливла з протилежного боку вулиці.— Спасибі за черешні, сьогодні Пилипко приніс.

— На здоров'я,— спиняючись, одказала Явдошка на диво молодим голосом.— Проводжаєте?

— Проводжаю.

— Нагостювався, значить... А я оце з півнем своїм повертаюсь додому.

— З яким півнем?

Явдошка й справді двома руками пригортала до грудей півня, майже непомітного в темряві.

— Навідувався до сусідських курок, а тепер надумав підночовувати. Зарізати його на печеню, чи що...

— Славний півень, а співає — найголосніше на весь куток.

— Ото й справді, співає найкраще.

І, наче зрозумівши, що мовиться про нього, півень у Явдощиних руках, вириваючись, спробував ударити крильми, в горлі йому забулькав клекіт-крик.

— Волоцюга, додому не хоче...

Біля автобусної зупинки пахло жасмином, що високими кущами темнів із-за дерев'яного паркану. В душі не було ні смутку, ні жалю, а тільки наче промінились відблиски отієї материної доброти, якою вона була сьогодні осяяна зовні й зсередини. Ти мав навідатись до матері в село ще влітку, а може, восени, і про цей приїзд усе, либонь, було вже сказано між вами.

Й коли автобус, війнувши теплою курявою та чадом, зупинився, й коли дверцята розчинились навстіж, кинувши на дорогу прямокутники жовтого світла, ти відчув на своїх губах поцілунок материних уст. Поцілунок, як завжди, був сухий і прісний, жорсткуватий. Потім, коли зайшов із речами та букетом півоній в автобус і глянув у вікно,— постать матері, ще така близька, видима, вже видалась віддаленою. Автобус здригнувся, рушаючи, й мати, яка ще мить тому стояла в світлі, вже опинилася в темряві, споночіла...

Вмостившись на сидінні, ти поглядав у вікно, прощаючись поглядом із сільською околицею, з полями, а думкою все ще був із матір'ю, уявляючи, як вона зараз повертається додому по тій самій вуличці, як ступає, як із дивною обережністю

сутулить у темряві плечі, уявляв погляд її очей, вираз обличчя.

Через два тижні матері не стало. Крововилив у мозок — і лікарі не змогли врятувати. І хоч минуло вже багато років, ти й досі не можеш повірити у справжність змісту тієї чорної телеграми. Лише кілька слів, але їхній страшний лаконізм увібрав щось незбагненне, найжорстокішу несправедливість життя і світу.

І той день, коли ти востаннє бачив матір, із кожним роком, не забуваючись, виростав і виростав у своєму значенні. Кожна подробиця набирала нового значення, розмови сповнились вагомим смислом. І гостро так защеміло оте материне бажання піти до лісу по черешні, якому завадила раптова літня гроза. І згадується оте гніздечко травника, гніздечко, вимощене на землі, з теплими пташиними яєчками, і стежка через конюшинове поле, де все було пронизане жайворонковими піснями. І як вона дістала зі скрині вишиванку, дарунок своєї покійної матері, і як нарядилась, зніяковівши і ставши не схожою на себе, помолодівши. І згадувались тобі материні руки, й очі її, й сусідський хлопчик Пилипко, що, наче вгадавши материне бажання, прийшов із торбою лісових черешень. І розповідь її про грім, про блискавку; про те, що довго потім приглядалась до кутків, наче шукаючи там блискавку, і все їй здавалось, що так і живе з блискавкою. І найяскравіше, мабуть, згадувалось, як ти вранці сидиш за хатою, наблизилась мати, й низьке ранкове сонце, б'ючи з-за її голови, утворило довкола неї мерехтливий живий німб, витканий із проміння...

КОНЦЕНТРИЧНІ КОЛА ОСЕНІ

Жовтень... Ще недавно кущ горобини зеленів різьбленим листям, із-поміж якого зоріли кетяги червоних ягід. За якийсь день-другий спалене нічними й ранковими заморозками листя геть облетіло, й горобина роздяглась наголо, тьмаво поблискуючи гіллям. І на безмежному гіллі неправдоподібно яскраво спалахнуло безліч кетягів.

Кожна ягідка горіла твердим кораловим світлом, воно було рівне й туге, не обертаючись на полум'я, і тільки хіба що язички-зайчики віддзеркалювались, коли від їхньої шкіри відбивалося сонячне проміння. Горобина, прикрашена цими барвистими природними гірляндами, чи то пак солодкими

лампіонами, прибрала святкового вигляду. Вона, як жива істота, усміхалась, причому усміхалась нестримно й тоді, коли хмари затягали небо й додолу починав сіятись дощик.

Проходячи мимо горобини, що стояла поміж вільх і беріз, у захистку їхнього рясного віття, не можна було втриматись від того, щоб не поглянути на її радісну поставу, що виражала щиру-щирісіньку втіху... І вже потім (їхав чи йшов кудись, зустрічався з кимось чи працював) мимоволі згадувалось дерево горобини у веселому й несподіваному зоряному багатстві його.

А то, проходячи мимо, очам своїм не повірив: кругла корона горобини геть-чисто вся обснована тілами великих пташок. Цілісінька зграя налетіла і, почіплявшись пазурами та пообвисавши хвостами донизу, дружно скльовує достиглі ягоди. Каштаново-бурі спинки, на головах темні стрижневі плями. Горлечка жовтувато-білі, середина грудей біліє, як сніжок; і черевцята в них білі, мають слабкенький відтінок жовтизни. І дзьобики жовтаві, кінчики їхні бурого кольору. Лапки видніються світло-бурі.

Ціла зграя дроздів-чикотнів, чи то — ще так називають їх — горобинників.

Поки я йшов по стежці, дрозди-чикотні з діловитим азартом дзьобали ягоди. Під їхніми важкуватими тілами гілля погойдувалось на всі боки, й пташина зграя начебто ходила ходором, то опускаючись донизу, то підлітаючи догори... Та варто мені було зупинитися здивовано, як чикотні вмить перестали дзьобати свої гіркуваті ласощі, не без остраху подивились на мене, а потім дружно зірвалися, залопотівши крильми, і полетіли геть.

Дрозди-чикотні зникли поміж дерев, а гілля горобини, ставши вільним і випроставшись, явило моєму поглядові якусь дивну голизну.

Вже не було отих недавніх розкішних грон, що горіли рясними червоними гірляндами посеред осіннього дня. Зостались обскубані черешки, на яких іще можна було запримітити одну-другу недокльовану ягоду або ж усохлу недозрілу бубку. За якийсь зовсім короткий час дрозди-чикотні зуміли знищити всі кетяги, й тепер деревце горобини було посирітському голе-голісіньке, й ніщо вже, либонь, не нагадувало про його недавню дозрілу вроду.

Не до кінця вірячи в таку метаморфозу, я навіть ступив до горобини, нагнув рукою гілляку, обдивляючись, наче хотів у чомусь пересвідчитись остаточно.

В чому ж пересвідчитись?

Трохи роздосадуваний, стояв під деревом, прислухаючись до прибляклого співу не таких уже й гомінких осінніх птахів, якими озивався сумовитий ліс.

А зграя дроздів-чикотнів, яких іще називають горобинниками, полетіла, мабуть, шукати собі інше дерево, яких у лісі не так і мало. Полетіла шукати інше дерево, щоб поласувати ягодами, поживитись перед близьким своїм відльотом у передчутті зими — з рідного краю в чужі, далекі.

Де ж вона, пора бабиного літа?

Якось непомітно дощі липневі та серпневі обернулись на дощі вересневі та жовтневі, начебто злившись у суцільну й одноманітну холодну маячню. Погожі дні можна, здається, перелічити на пальцях, вони постають у спогадах екзотичними, майже нереальними слайдами — тим більше пам'ятними й цінними, що їх було не так і багато. Набором цих химерних слайдів можна втішатись у безнадії настрою, коли мжичить та мжичить і небо заслане похнюпленими хмарами.

А то раптом — після обложних дощів, після дражливого холоду — народжується, наче в купелі, лагідний ранок. Ні тобі вітерцю, ні тобі лялечки в блакиті. Повнісінький безрух у повітрі, і, либонь, такий самий мирний безрух западає в душі. Чисті високості небесних хоромів такі неоглядні, що думці не завжди вистачає снаги вільно полинути в манливе безмежжя.

І зненацька ти помічаєш безліч кольорів, які за всі ці похмурі дні непомітно надбала природа, щоб тепер, дивуючи, вразити в саме серце. Ще, здається, зовсім недавно така одноманітно зелена й буйна, дужа й життєрадісна її плоть нині вже трачена першими прикметами згоряння, згасання, вмирання. Але вони, ці прикмети,— навпаки! — видаються за владною й непереборною інерцією якимись потужними, сатанинської сили прикметами здоров'я і сили могутньої плоті природи, яка продовжує існувати з бездумною величчю, з відчайдушною безтурботністю.

І все-таки, і все-таки, і все-таки...

Усе пішло у свій повторний цвіт — у цвіт не весняний, а осінній. Кольори землі зараз зовсім одмінні від попередніх кольорів. Барви поля і лугу, барви лісу — скільки ненаситної пристрасті, скільки пекельної спраги! Кольори багряні, жовті, вишневі, пурпурові, червоні, оранжеві — їхнім полум'ям позаймались дерева, кущі, бур'яни, бадилля. Тліють і горять, жаріють і вогневіють, і димлять, і начебто чадять десь у лісовій гущавині. Кожне дерево творить своє окремішнє ба-

гаття, а загалом вони творять спільне, багатоманітне. І скільки несхожих відтінків можна запримітити лише в однісінького дерева, а ще більше в усієї незчисленної їхньої раті!

Цупкий листяний одяг у дубів переважно рудий, але вже помітно обертається на червоний, і він стає все насиченіший і густіший... Легке мережане вбрання у беріз, воно начебто не з окремих листочків виткане, а склепане з шарудливих монеток, і ця невойовнича жіноча кольчуга постійно в русі, постійно в шелесті, постійно в живій сумовитій музиці... Ялини в зеленому одязі, що відсвічує металевою синявою хвої, видаються несправжніми серед листяних дерев, ялини — начебто не від світу сього, а від того білого засніженого світу, який іще має настати...

День — сонячний та прозорий, і хочеться, щоб йому не було краю. Хочеться, щоб не було краю безмежному палахкотінню блакиті, вінценосному сяйву сонця, смолоскипам дерев по просторах землі, рахманному свіченню зораного поля, кривавим спалахам калини по байраках, замисленій течії води в більших і малих струмках, а також якомусь елегійному, заупокійному, білому летінню павутинок бабиного літа.

Так, павутинок бабиного літа, яке, прозорячись та іскрячись, таки появилось. Появилось, мабуть, тому, що не могло не появитись у такий урочистий день погідної осені, й тепер ось воно, це сніговійне тканння, цей матеріалізований прощальний смуток, пропливає низько над землею, над твоїм плечем, над головою. Ти мимоволі простягаєш руку, прагнеш торкнутись чи зловити, а воно — як відьомське насланння, як добрий дух — прослизає поміж твоїх пальців, зникає, навіть відчуття доторку — який він, той доторк павутинки бабиного літа? — не зостається на пучках...

І чомусь згадується про весняні квіти.

Тепер вони появляються спогадом у пам'яті — і мала рябка, і водяний різак алоевидний, і водяна сосонка, і водяний жовтець, і водопериця кільчаста, і кушир, і жабурник, і глечики жовті, і латаття біле... Де вони? Поверхня заводей, оточених з берегів напівусохлим комишем і очеретом, пустельна, гола. Де по вогких місцинках повитиця, де в затінку ліщини чи граба гніздівка з густою та червонуватою однобічною китицею? Де цвіт лозяного молочаю чи гірчака перцевого, де цвіт кров'яної пальчатки і свинорию, ковили та біловуса?

Давно чи недавно зів'яли, відійшли в непам'ять, і лише

по незначних прикметах можна вгадати, де цвіла та чи інша рослина.

А скільки ж бо їх радувало зір своїми пелюстками, тішило розмаїттям барв, дурманом пахощів! Одбуяли, опали насінням у землю — до наступної весни. А деякі ще не опали насінням, іще бережуть у цупких кошиках, у коробочках-комірках, але й пора їхня теж настане.

Ось тільки варто прислухатись, як шарудить на вітрі сухий бур'ян у полі, як у тому впертому шарудінні живе не тільки печаль, а й надія... І чи не оця надія щойно зірвалась крилатим пухнастим насіннячком і поринула на хвилях вітру — поринула з нинішнього дня в завтрашній, де потрапить у надійне гніздечко й збереже в ньому плодоносну силу до животворного тепла.

Жовтень — найдраматичніша пора осені.

Він весь із нерозв'язних протиріч, із величі й гротеску, з барвистих парадоксів. Місяць жовтень — це якийсь блискучий, неперевершений афоризм, тільки ж як-бо він майстерно зашифрований! Зашифрований і отими язичницькими павутинками бабиного літа, і закодованими споконвічними перельотами птахів на південь, у теплі краї, і апокаліптичним буйством барв зашифрований, і тривожним, безвихідним ревиськом лосів у пущах, і миготливим падінням метеоритів, і нашим стійким, начебто безпричинним смутком...

Коли на серці буває так, наче душа теж прагне польоту до вирію, намагається підняти на свої ілюзорні крила не тільки обважніле тіло, а й усі земні турботи, а й усі болі та розчарування, попіл спалених сподівань, надій, поривів. Душа у підсвідомості відгукується на той видимий і невидимий політ птахів на чужину, до вічної весни, бо їй також прагнеться вічної весни як конкретного вираження своєї невмирущості і безсмертя,— але ж, мабуть, чи махові пера душі послабкішали, чи тіло пустило міцне коріння в землі, а тільки політ той зостається лише в намірах, лише в неясних атавістичних бажаннях.

Місяць жовтень — найдраматичніша пора осені. Саме та пора, коли драма твориться не за кулісами, не заховано, а відкрито, перед очима. Й ти не лише її глядач, а й безпосередній учасник. Але такий учасник, що не годен змінити найдрібнішої репліки, жоднісінького слівця, не годен запропонувати чи новий вираз обличчя у цій драмі, чи новий відтінок настрою, чи якимось чином змінити позу.

Що ж зостається? Хто відає, та, можливо, треба навчи-

тись бодай слухати голоси піднебесних птахів, які, одлітаючи, прощаються з рідною землею не назавжди.

І вже наступного ранку — золото й парча, всі храмні пишноти вчорашнього дня, вся його велич і екстатична урочистість затоплені туманом.

Туман налинув, як степова орда, як кочівницька мла, як басурманська невідворотність долі. І полонив весь видимий світ від обрію до обрію. Власне, про який видимий світ ідеться, коли його стало так обмаль проти вчорашнього просторового безміру?..

Власне, про які обрії йдеться, коли їх зараз просто не існує?..

Сива пелена заслала поле, й ця пелена схожа на м'якенький, розсіяний у повітрі попіл, що тремтить, коливається, перебуваючи в постійному незбагненному русі. І з цього сліпого, розрідженого попелу то виступить верба із зсутуленим гіллям, де кожен листочок обвис химерною неживою рибкою; то раптом появиться кущ шипшини, яка на свої колючки понабирала роси, а поодинокі ягідки поблискують зачудованими непорушними створіннячками; а то з глухуватої товщі повітря, в якій в'януть звуки, а луни то й зовсім немає, раптом вилетить ворона, скрикне дерев'яним голосом, і, засвітивши мерехтливою чорнотою крил, так само зникне зненацька, наче в рідкому багні потоне.

Річка втратила свою вчорашню голубу барву, що мала насиченість і бездонність неоглядного неба, й тепер у пласких берегах тече сумовита вода. Тече в безпросвітній своїй приреченості, сіра, безбарвна,— де ж її недавнє кольорове буйство, гаряча пристрасть голубизни?

І — ліс. Саме в лісі найвиразніше видно всю грізну невідворотність і неминучість ворожої навали, пойменованої туманом. Тут завойоване кожне дерево, кожен кущик, кожна бадилинка. Й повсюдно — мовби дим і чад недавньої битви, могутньої кривавої чвари. У січі подертий одяг густо застелив землю і поодинокими клаптиками, стьожками, стрічками неквапно сіється і сіється. Ці клаптики, стьожки, стрічки — зів'ялі листки, що наповнили довколишнє повітря, що творять у його відчутній товщі свій нелегкий останній політ. Вони то відчайдушним зусиллям намагаються ухопитися за чужу гілку, то перед падінням пригортаються до іншого падучого листка, то наче зависають, обернувшись на невагомих, переборовши земне тяжіння,— і вже наступної миті опиняються на землі з безнадійним шерехом-зітханням, на барвистому неоглядному кладовищі, де

вже наклала головами мла їхніх побратимів — жовтих, багряних, вишневих, сизих...

Туман у лісі — мовби дим завойовницьких багать, він снується і снується, затягнув діл, заснував небо, і верхівки дерев, ледь видні, нечіткі, примарно ворушаться у їхніх космах, бородах, мичках. Стовбури теж нечітко окреслюються, втратили контури, розмились, а дальші — й геть потонули в мороці. Повсюдно чується запах тліну. Це густий запах, що складається з багатьох окремішніх запахів, творених листям, землею, травою, корою, грибами. Все в такий день вогке, відволожене, змокріле, тому-то й пахне особливо, не так, як у суху, сонячну годину. Струмування осінніх лісових пахощів міцне й бадьоре, воно дурманить свідомість, і, либонь, так само, як навесні ходять до лісу по квіти, а згодом по гриби, восени можна ходити до лісу просто по запахи, на дегустування їхнього розмаїття, для пригощання їхньою животворною цілющістю. В цій животворній цілющості — смуток і гіркота згасання, в'янення, елегійного вмирання, яке в світі природи таке особливе, зовсім не схоже на людське, а тому-то настроює душу на свій лад, і душа переймається розумінням тих цінностей буття, які, може, більше відкриваються підсвідомості, ніж свідомості.

Осінній ліс озивається до нас зовсім не тими звуками, що весняний чи літній. Та ще в пору отакого туману, який стоїть непереможним потопом. Ось упала галузка, ось розігнулась гілка, ось із-під листка грабового вивільнилась мережана лопать папороті, ось здивовано попробувала свій голос самотня пташина — все долинає до слуху наче не з цієї видимої дійсності, а з її нереальної подобизни...

А потім — кочівницька орда туману, його завойовницька мла тане, розсіюється, відступає повсюдно: в полі, в лузі, в лісі. Течія річки поголубішала, стала якась пристрасніша й спрямованіша в своєму русі, наче той рух набрав чіткої мети. В полі, за попелястим мевом, проступила розмита далина, й навіть обрій почав угадуватись.

Ось тільки в лісі туман тримається найдовше, він тут хапається за кожен виярок, сіріє в горіховій гущавині, коливається над дзеркалом озера. Але й із лісу теж змушений відступати, і тепер усе виразніше горить його багатство, не до кінця розграбоване і розтоптане, воно — багряне, золоте, вишневе, опалове, малахітове — начебто глибшає й урізноманітнюється у своїх відтінках, воно начебто наново являє очам немеркнучу красу. І краса ця не може не торкнути

серце тонким болем, бо в ній уже нема того неоглядного, дикого буйства, як донедавна, а побільшало печалі, смутку, і строкате її мерехтіння, тішачи й радуючи, водночас долучає до нашого замилування трагічний нюанс.

Тлумовиську запахів повертається начебто їхня недавня сила, і в прозорих голосах самотніх птахів начебто теж додалося сонячної снаги; верхівки дерев, погойдуючись, уже не тонуть у мороці, а купаються в м'якій, прохолодній тиші.

І думається про те, що досі сьогорічна осінь, десь блукаючи за видноколами та на видноколах, усе ближче підступала до видимого світу, в якому живеш і в якому перебуває твоя душа. Її невидимі чаклунські паси ставали зримими, її кола все наближались, аж поки підступили не те що на певну відстань, а на фізичне відчуття душі, коли зникає будь-яка відстань, аж поки обернулись туманом і млою, затопивши все вселенським потопом. Це була перша найреальніша явина осені, її безпросвітності, та в чомусь вона виявилась передчасною, а тому-то відринув туман, коло осені поширшало і відсунулось... Та все ж таки вони, ці концентричні кола осені (здатні стискуватись і розпросторюватися, здатні полоняти й уярмлювати душу, а також вивільняти її), не перестали існувати, й споконвічна їхня дія не згасла, а лиш відступили вони, ці концентричні кола осені, щоб невдовзі знову почати стискуватись...

Між лісом і струмком прослалась долонька лугу, й коли йти по траві, то з-під ніг весь час вискакують прозорокрилі коники. Стривожені, вони коструба́то, зигзагоподібно катапультуються з однієї місцинки на іншу і, вчепившися за тоненьку шабельку трави, знову сюрчать. Їхнє похапливе сюрчання не те що несправжнє, а начебто належить не цьому простому світові (світові трави, полину, чебрецю), а якомусь давнішому, доісторичному, котрий передував нинішньому. І саме сюрчання здається відголоском, луною тієї минувшини, яка в такий дивний спосіб дає знати про себе й сьогодні. Пісня коників-стрибунців начебто розпадається, розклеюється на масу відтінків, серед яких усе виразнішими чуються оті — доісторичні, предковічні, які мають виражати щось просте й доступне ще з хаосу світотворення, ще з миті, коли твердь відділилась від води... Ось тільки що вони виражають?

Вода в струмку біжить по мілкому піщаному дні, яке просвічується сонячним промінням до найдрібнішої крупинки. Дно біліє, як полотно, і ось над чистим екраном цього

полотна пропливають дрібні рибки. Мальки то спиняються, завмирають, то линуть за невловною мелодією течії, зникають на глибині, то знову повертаються назад, щоб тріпотіти й грати своїми мініатюрними тільцями в світлі осіннього сонця, відбитого у воді.

Бабка з восковими крильцятами, схожа на зменшену копію рукотворного цепеліна, завмирає над зграйкою мальків, і її мінлива тінь феєрично зблискує над поверхнею струмка, над напівсонними рибками... Потім бабка зривається, карколомними стрибками лине над лугом, над білими кошиками деревію.

На узліссі, під молодими дубами, під їхнім мідно-червоним свіченням, лежать двоє солдатів. Як вони тут опинилися, звідки йдуть чи повертаються? У чоботях, у галіфе і кітелях, лежать на боках, обличчям один до одного. І не просто лежать, а сплять. Щось по-дитячому зворушливе є в їхніх позах, скоцюрблених і беззахисних. Лежать на осонні, на покатому згірку, сплять, і червоне світло дубків присвічує їм посеред білого дня...

А ще хочеться розповісти про дуб-метроном.

Чому метроном?

Могутній стовбур, а на цьому стовбурі велична крона, схожа на сильну суверенну державу. Гілля тягнеться навсібіч, творячи об'ємний, загадковий світ. І в світі цьому горить безліч кутих зі щирого золота листків. Дуже поволі, неквапливо листки, кружляючи й шарудячи, опадають донизу. Вже застелено покату покрівлю хати, покату покрівлю ганку, хлівця, застелено подвір'я, значний клапоть городу, а також частину дороги за воротями. Листя лежить на дривітні, на колодах осикових дров, на купі гарбузів, на викопаних буряках, на зв'язаному в сніпки кукурудзинні. Його вогненні язики непорушними клаптями полум'я спадають і спадають додолу, і в чіткій послідовності їхнього падіння, і в завороженому їхньому паданні є не тільки закономірність, а й неминучість, спричинена чи то долею, чи то часом.

А може, і долею, і часом.

Падає листя з дуба в дворі, падає рівномірно, вдень і вночі, мовби відлічує хвилини й години життя.

Чи ще багато зосталось листків на цьому дубі-метрономі?

Їх усе меншає й меншає на розкішній кроні... Летять і летять, встеляючи тугим холодним полум'ям покрівлю, обійстя, клапоть городу, стомлену дорогу за воротями...

І — птахи... Ще так недавно чувся голосний спів іволги,

що клопоталась біля гнізда, потім у тому вміло сплетеному кошику, вимощеному у розвилку гілок, доглядала пташенят. Ще так недавно можна було помилуватись яскравими візерунками її оперення — насиченими жовтими барвами спини, голівки та нижньої частини тіла, а також чорно-жовтими рульовими перами. Де вона тепер? Висиділа пташенят, навчила літати — й подалась до вирію.

А шпаки, які віщували і починали весну? Меткі, голосисті, з металевими сяйливими зблисками тіл, що мають чорне оперення з зеленуватим чи фіолетовим відтінками, шпаки вже своє відспівали, відклопотались, відгніздились у дуплах дерев, у берегових норах або штучних шпаківнях — і теж подались до вирію великими зграями.

А зозулі, в яких раніше й тепер допитуються за своє довголіття? Народ у своїх піснях найчастіше, мабуть, згадує соловейка, ластівку і зозулю. Темно-сіра, з буруватими головою й крильми, з блідо-жовтим підхвістям, що має темний поперечний малюнок, зозуля, будучи наділена химерним материнським інстинктом, підкладає свої яйця в гнізда всяких малих співочих птахів — очеретянки, вільшанки, кропив'янки, плиски... Вже й зозуля подалась на чужину, як і її ненажерливі діти, вигодувані по чужих гніздах та чужими матерями.

А соловейко, званий синьошийкою, чи ще варакушкою? І відщебетав, і дітей вигодував по чагарникових луках та купинястих болотах, і разом із дорослими пташенятами відлетів десь у кінці вересня чи й на початку жовтня.

А пугачі, сови, сичі? А дрімлюги, сиворакші, одуди? А рибалочки голубі? А стрижі чорні? А жовті чаплі і кваки?

Повідлітали разом зі своїми піснями.

Погожого ранку раптом іній засріблився на кожній травинці, і, наче ставши металевою, трава потвердішала, потріскує під ногами, як вафлі. Обібравшись іскристим інеєм, все довкола здається ялинковими прикрасами, новорічною феєрією. А якими свіжими видаються чорнобривці на городі, айстри!.. Згодом, відігріті денним сонечком, вони почнуть в'янути від тих шпарких поцілунків нічного морозу, а тепер ось, зодягнені в іній, ще усміхаються, радують зір.

І добре в такий ранок іти по опалому листю. Його килимами застелено вулиці, садки, гаї. У лісі весь діл покритий рудим, як випалена глина, листям дубів. Ідеш, а воно і шелестить, і шарудить, і скрикує, і зітхає. То скаржиться, то зойкає. А то раптом почне звірятись тихеньким дитячим ше-

потом. А то почне ткати і ткати печальну мелодію, мелодію-скаргу, і вже вона змінилася за якусь мить не музикою, а какофонією, вибухом шаленства, нападом істерії... І знову — довірливе звіряння, золота розповідь холодних березових чи осикових уст, що опали додолу.

Скільки в такий ранок наслухаєшся, скільки зрозумієш, принесеш у серці. Принесеш у серці, а воно ще довго густиме, як вулик, ще довго озиватиметься тобі голосами осіннього лісу, нашіптуватиме тобі устами березовими, устами яворовими, устами тополиними... Й незмінно стоятиме перед твоїм зором, як срібний осокоровий листочок (листочок-смертник, листочок-камікадзе) зривається з гілки в усвідомлене, в затяжне піке...

У полях уже посходили вруна озимини — тоненькі шпильки повитикалися з чорного грунту: мовби цупке, добротне сукно прострочено швейною машинкою. Яка кравчиня, яка швачка так невсипно працювала, недосипаючи, а то й, можливо, недоїдаючи? Ім'я цієї турботливиці, господині, трудівниці — людська праця.

Не скрізь іще й зорано, то трактори горнуть скибу до скиби, прокладають борозну за борозною. Оця осіння оранка поля на зяб схожа на читання книги землі. В книзі необмежена кількість сторінок, їх треба гортати й гортати, дошукуючись первісного змісту, який, либонь, полягає в благодатній родючості, в одвічній плодотворній сназі.

Подекуди ще позалишалися скирти й ожереди соломи в полях, і на цих високих пам'ятниках спочивають не тільки запізнілі перелітні птахи, а й, здається, в надвечірніх сутінках дрімають обважнілі хмари.

Сутінки уже наступають швидше, ніж іще зовсім недавно, і в їхніх квапливих приходах криється погроза майбутньої зими. Тепер усе — бадилина, пташка, кущик — звикає до життя в сутінках, і в цьому своєму житті вони вже видаються якимись іншими, одміненими: і загадковішими, й таємничішими. І начебто прибрали якоїсь чудної сутності, яка вже належить сутінкам, темряві, хоч, звичайно, й не розпрощалися з тією сутністю, яку являють нам за денного світла.

І в непроглядному оксамиті нічного мороку коштовними каменями рідкісної краси палахкотять у небі зірки. Творячи безліч знайомих і незнайомих сузір'їв, вони крижаними вогнями мерехтять у похмурих високостях, і в їхньому одвічному незмінному розташуванні, як і в їхньому шаленому мерехтінні, можна вловити розповідь про інші світи, розповідь

про незнане буття — ось тільки як перекласти їхню мову на звичні поняття, осягнути за допомогою наших земних реалій?

Трапиться сонячний день у жовтні — і бджоли пускаються в свої останні обльоти. Бо, почавши квітнути ще ранньої весни, навіть під снігом, природа остаточно завмирає лише з настанням холодів, і зараз, у їхній переддень, іще можна надибати цвіт. Не такий пишний та яскравий, як улітку, але все ж таки й на ньому можна назбирати перги й нектару, повернувшись до вулика зі взятком.

Журливі ці пізні обльоти бджіл, і в музиці їхній уже немає тієї сонячної сили, яка дзвеніла раніше. В бджолиній мелодії чується згасання, в ній начебто уже бринить її майбутній зимовий сон.

І пасічники вже готують свої вулики до зимівлі.

Стежки, якими було стільки виходжено весною і влітку, стежки, які, либонь, самі водили, бо наділені такою владою над людиною, стежки, які начебто були сонячними струмками в берегах зелені... Вони теж були багаті весняною чи літньою пристрастю, вони теж звучали, грали й співали, вони були відданими побратимами й посестрами, вони були доступними ключами до звабливих таємниць світу — й саме цими ключами безліч таємниць відкривалася, ставала доступною, досяжною... Вони, навсібіч снуючись по рідній землі, схожі на людську долоню, помережану калейдоскопом зморщок, і так добре було почуватись усемогутнім хіромантом, здатним прочитати їх, а відтак і долю свою вгадати й передбачити.

Тепер стежки начебто прив'яли, як і все прив'яло о цій порі. Стомились, розчарувались? Ні, а просто, позбувшись чогось молодого й безпосереднього, надбали інший досвід. І цей досвід додав їм спокою, й тепер вони вже здаються не струмками сонячними в зелених берегах, а павутинням тиші... так, павутинням, зітканим із тиші. Й ведуть вони в осередки польового мовчання, в лісові князівства заціпеніння.

Ось сухий і дзвінкий, мов спартанська колісниця, прокотився по стежці листочок, промайорів, пробагрянів — і впав, бо вітерець угамувався.

Ось викотився на стежку клубок колючок, і цей клубок сіро-зелених голок, виставивши кумедний писок їжака, звернув на узбіччя, зник у шерехкому бур'яні.

Ось тонка павутинка пролетіла над стежкою, кволе

біленьке волоконце, яке, мабуть, посіклося з кіс бабусі осені...

Денна полуднева мла, яку ні темною не назвеш, ні світлою. Вона стоїть між землею і небом, її вщерть наллято в вінця обрію. Повітря густе — і від вогкості, і від тлумовиська запахів, якими зараз дихає все, особливо ж опале листя. Міцний дух спирту, стійкий дух розкладу, але цей розклад — бадьорий і здоровий, іще не нагадує про гниття. В селищі чорніють покрівлі будинків, чорніють ялини, вільхи. І посеред цієї похмурості в густому повітрі, насиченому тліном і випарами грунту, ясно й чисто горять берези.

Їхнє дрібне листячко, жовтими вогниками прикрасивши в'юнке віття, ледь-ледь тріпоче, створюючи видимість настрою. Кожна береза, яка нині трапляється, це тихе і спокійне багаття, що рівним полум'ям знімається догори, обтікаючи білий стовбур.

Ці берези-багаття осявають похмурий день другої половини жовтня, й на загальній картині селищної природи постають вагомими, акцентованими мазками.

Димить подекуди листя, згорнуте в купи. Димить по городах, по дворах, за воротьми на вулиці. Дим стелиться низько, йому важко сотатись у густому повітрі, і, змішуючись із іншими запахами, він додає їм особливої гіркоти.

Густими табунцями темно-зелених баранчиків купчиться по обійстях і цвіте мороз. Його дрібні квіточки, сині і фіолетові, мовби плавають на хвилях, і їхнє скупе цвітіння — мовби сніжинки, мовби застиглі блискавки на похмурому тлі...

Гілля яблунь по садках уже голе-голісіньке, та подекуди, на пізніх сортах, іще біліють та рожевіють плоди. Вони пообнизували кулясті крони так, як уже взимку їх обниже зграя снігурів, граючи веселковим опереннням.

Яблука, налляті холодним соком, світяться, і їх видно здалеку. Ото йдеш, поглядаєш по садах, і радісно стає, коли там і там примічаєш ці воскові ліхтарики, що ллють рівне, дозріле світло — і вдень, і вночі не перестають горіти.

З кожним днем осені їх усе меншає по садках, і вони видаються все яскравішими і принаднішими, бо — серед вогкої пустки саду, серед голого гілля — набирають усе більшої несподіваності. Такі звичайні й прості, такі милі, такі рідні.

І якщо порівняти яблуню з галактикою, то пізні яблука на такій кристатій галактиці сприймаються за сузір'я, за грона зірок.

І вже тоді, коли зовсім облетить листя, коли відсріблиться ніжний ранковий іній на схопленій морозцем землі, коли все відчутніше дихатиме в обличчя зима, то на гіллі деяких рідкісних яблунь і далі висітимуть яблука, світитимуться, мерехтячи восковою стиглістю і чистими рум'янцями...

ПОЛЮВАННЯ З ГОНЧИМ ПСОМ

Товариш зоставив мене тут, на острові, а сам, сівши в моторний човен, подався в село по всякий надібок: хліб, олію, сірники, сіль.

Людина, котра мріє про самотність, не відає, що чинити зі своєю самотністю, коли її — вволю! Здавалося б, розкошуй, втішайся, але, не звикнувши до самотності, не можеш спершу ні втішатись, ні радіти. Виявляється, до неї треба звикнути. Виявляється, в собі слід виховати смак до самотності, культуру її використання.

Острів був схожий на вітрильник, що плив посеред Дніпра. Мабуть, схожості з вітрильником йому надавали не тільки піщані береги, а й дві довгі коси, що біліли серед блакитного простору води. Коси були всіяні черепашками. Чайки, що здавались голубуватими, плавали біля однієї та другої коси і зрідка скрикували. За такої літньої спеки голоси їхні звучали зів'яло, непевно.

Наш намет стояв на березі, поміж верболозів, а рибу ми ловили неподалік, зі стовбура верби. Верба тут опинилась невідомо як — дерева на острові не росли. У річку було закинуто вудочку і два спінінги. До вершка кожного спінінга ми прикріпили по дзвіночку, які озивались мелодійними, сяйливими голосками. Не клювало. Подеколи я діставав із води нехитрі снасті, перевіряв наживку, а потім знову закидав якомога далі від берега.

Зумисне повільним поглядом стежив за небом (наче аж зотлілим, вигорілим від гарячого сонця, від спеки). Блукав очима по лівому березі, по численних заводях, по заростях очеретів, які вкрили безліч заток, рукавів. Далі вглядався в правий берег, крутий, з жовтої та сірої глини, подекуди порослий лісом. Там, під лісом, горіло вогнище, ледь-ледь бовваніли юнацькі постаті, біліли намети. Чи то студентський табір, чи то молодіжне туристське стійбище — важко втямити до пуття.

Ми з товаришем сиділи на цьому острові третій день. Ввe-

чері розкладали багаття, варили юшку, розмовляли. Він мав прекрасний оповідацький хист: лукаво посвічуючи сірими, як равлики, очима, одну за одною дарував мені кумедні оказії зі свого сирітського дитинства, що випало на роки війни, розказував про перебування на шахтах Донбасу, навчання в ремісничому училищі, про парубкування — в позичених штанях і сорочці з чужого плеча. Тепер він працював у якійсь конторі, яка чи то пропагувала, чи то вивчала всілякі народні обряди та звичаї,— тут теж не обходилось без курйозів...

Сухе повітря — хоч би ворухнулось, хоч би повіяв вітрець. Навіть близькість води не освіжала. Після дощової, холодної весни настало палке літо, яке, здавалося, запрагло нарешті відігріти людей, птахів, тварин і рослини, що скучили за теплом. Розморений спекою, я вже був не такий уважний до вудки та до спінінгів і невдовзі задрімав...

Пробудившись і розплющивши очі, я закліпав повіками, примружився: так гостро била, так полум'яніла, наче розпечена магма, поверхня річки. Вже хотів забрести у воду й хлюпнути собі в обличчя пригорщами прохолоди, як раптом почув на протилежному боці острова звук моторного човна. Хто б міг причалити чи відчалити?

Згодом я побачив, як по річці мчить голубий дюралевий човен із потужним двигуном. Човен узяв курс на правий берег Дніпра. В човні сиділо троє парубійків — засмаглих до антрацитного блиску. В одного на грудях зблискував медальйон на довгому ланцюжку, у другого на шиї було пов'язано фіолетову косинку, а третій мав розкішну руду бороду. Ось і всі їхні особливі прикмети, які мені вдалось помітити. Таких хлопців за день по Дніпру пропливає армада, якій нема числа.

Скупавшись, перевірив снасті (на спінінгах було об'їдено гірлянди черв'яків, а до вудки ніяка риба й близько не підпливала). І зловив себе на тому, що з непевною тривогою думаю про той човен, який пристав до острова тоді, коли я задрімав.

Ішов по високій траві, густій і некошеній, що, здавалось, ледь-ледь остуджувала підошви босих ніг. І озирався довкола. Завжди, перебуваючи на Дніпрі, з дивним зачудуванням оглядався кругом себе, намагаючись поглядом увібрати якомога більше простору — і не ближчого, а саме дальшого. Того, що стелився ген-ген по ріці, по заплавах, по чагарниках та очеретах, які стриміли по заводях зеленими отарами; того манливого простору, який добігав до обрію і там, на обрії, ста-

вав невиразним, втрачав свої реальні обриси, повивався туманцем, блакитним серпанком. Осягаючи безмежну далину очима, водночас начебто опановував її своєю душею, і відчуття,— що цей простір, належачи собі, також належить і тобі,— підносило душу, надавало їй об'ємності. Якої? Та чи, мабуть, не рівної одухотвореному дніпровському простору.

Так само я розкошував і тоді, коли навмання, без видимої мети йшов через острівець на протилежний берег.

І справді, острівець наш був схожий на розкрилений легкий вітрильник, який пливе по ріці, пливе — й ніколи не знайде ніякої гавані, пристані!

А скільки таких островів, більших і менших, розкинулось на привільних дніпровських водах, скільки їх пливуть — і так ніколи не дістануться ні до гирла ріки, ні до легендарного козацького моря!.. Бо, може, саме до цього моря вони й верстають свою путь, якій є початок, зате немає кінця?!

Дивний звук почувся, і цей звук змусив мене зупинитись. Може, чайка? Вони літали над островом, опускаючись мало не до самої трави, і якусь мить я стежив за їхнім польотом, напружуючи слух. Дивний звук не повторився, і я знову рушив, полохаючи метеликів, коників та мурашву, що почманіли від спеки.

І вже коли я ступив на піщаний берег, що ряснів рудими корчами та жилами зогнилих верболозів, то дивний звук, народившись неподалік, видався живим стогоном. А може, не стогоном, а скімленням? З дражливим острахом-вболіванням у душі я ступив іще кілька кроків.

У розкуйовдженому гіллі шелюгового куща, вирваного з корінням із землі, лежав собака. Поза його свідчила про повну безпорадність: ноги безвільно відкинуто вбік, морда — на зів'ялому шелюговому листі. Тварина й не поворухнулась, наче й не чула мого наближення. І тільки коли моя тінь упала на піску зовсім близько, собака повів оком, зверненим догори.

Запалене, в кривавому обідку, око почервоніло, пашіло сухим блиском і виражало таку смертельну тугу, що не можна було не прийнятись раптовим болем... Із роззявленої пащі важко висолопився язик, і на його синювато-кумачевому тлі білі гострі ікла світились коротенькими фосфоричними сірничками, а що в них відбивалося сонячне проміння, то здавалось, що вони мало не горять... Запалене око якусь мить із чисто людською мукою дивилось на мене й жодного разу не кліпнуло.

Якийсь звук, либонь, продирався тварині з горла, бо соба-

ка хрипко кашлянув, а вже тоді почулось — переборюючи надсадне дихання — сухе, переривчасте скімлення.

Мабуть, поранений. А може, здихає від якоїсь хвороби. Як же він опинився на острові? Адже ні вчора, ні позавчора тут нікогісінько не було — ми з товаришем обстежили острів і вздовж, і впоперек: і тоді, коли шукали місце для наметів та риболовлі, і тоді, коли збирали паливо для вечірніх і ранкових багать.

Невже собаку привезли оті хлопці, які приставали до острова на голубому дюралевому човні? Думка майнула мимохідь, бо увага моя була прикута до тварини, та вже наступної миті я не сумнівався, що, мабуть, так і є: собаку, який здихав, хлопці спровадили далі від себе, на дніпровський острівець, що видавався їм безлюдним.

У скімленні тварини причулись і скарга, і благання. Та чим я міг зарадити, чим порятувати? На піску лежала бляшанка з-під консервів, і я, зачерпнувши води, підніс до роззявленої пащі, став капати потроху на язик. Спершу струмок стікав по шерехатій лопатці язика, та скоро язик здригнувся конвульсивно, і так само конвульсивно здригнулася шия — собака намагався ковтнути рятівну вологу.

А що її в бляшанці вже не було, я хутчій кинувся до річки, відчуваючи лихоманкову, хворобливу радість. І навіть дорікав собі за те, що стояв безпорадно хвилину-другу біля тварини й не відразу здогадався дати пити.

Хіба на фронті тяжко пораненим бійцям не давали води, коли, марячи, вони просили про допомогу? Думка про тяжко поранених бійців видалась мені такою доречною, такою справедливою, що, ллючи воду в пащу собаці, я казав:

— Та пий... Пий же... Пий...

Майже вся вода проливалась на пісок, та все-таки якась дещиця потрапляла і в горло, бо собака вже енергійніше ворушив язиком. Його набрякле червоними жилками око начебто видалось мені не таким стражденним, а бадьорішим.

Знову кинувся з бляшанкою до річки — швидко, немов боявся згайнувати бодай одну мить. І вже веселіше припрошував пити:

— Вода вилікує. Оклигаєш, правда? Ще не таке, либонь, доводилось перетерпіти...

Мабуть, у моєму вдавано веселому тоні була фальш, бо собака поглядав на мене байдужим оком.

Йому, ослаблому від недуги та спеки, я носив воду доти, поки собака стулив пащу, раз і вдруге клацнувши фосфоричними іклами.

— Ти, мабуть, голодний. Зажди, ось я тобі принесу їсти.

Я сказав «зажди», хоч він і не збирався зводитись, лежачи на зів'ялому шелюговому кущі з тією самою приреченістю. Все ж таки, яка хвороба доконала цю нещасну тварину? Таки доконала, й собака, либонь, був у безнадійному стані — інакше трійко тих парубійків із голубого дюралевого човна навряд чи б викинули його здихати отут, на безлюдному дніпровському острові.

Авжеж, здихати... І коли я біг підтюпцем до намету, а потім так само підтюпцем вертався назад, мене не полишала гірка думка про те, що моя поміч навряд чи вилікує, що собака може здохнути будь-якої миті. І ще в таку задуху, коли сонце пряжить немилосердно, ллючи додолу спеку, як розпечену смолу.

Проте собака вже — відчувши моє наближення — напівпідвів морду й повернув її так, що тепер глянув не одним, а обома очима. Цей рух видався обнадійливим, і я, повеселішавши, всміхнувся.

— Ех ти, бідолахо-пацієнтику...

Дав собаці понюхати ковбасу, а потім одламав шматочок, поклав на язик. Рожева лопатка язика здригнулась, клацнули ікла.

Отак, відламуючи по шматочку, я клав ковбасу прямісінько в пащу, а собака глитав. Щоправда, глитав із перепочинками — в мить перепочинку він опускав донизу морду й дивився десь убік із сухою печаллю в зорі.

— Яка ж у тебе хвороба? — тим часом допитувався я.— Може, сказ?.. Та ні, не сказ, бо інакше ти сам себе намагався б погризти або ж кидався на мене... А чи справді сказ, і ти вже паралізований, і не можеш рухатись? — І сам себе намагався заспокоїти: — Ні, не міг ти захворіти на сказ, інша зовсім у тебе хвороба, правда?

Знову приніс бляшанкою води й поїв собаку — трохи таки потрапило в горлянку, а решта розлилась на пісок.

— Не чума, так?.. Чи, може, вештався в лісі, а там хіба довго захворіти від лисиці чи єнота?.. Але ж собаки хворіють на чуму більше восени та взимку, а не в таку пекельну спеку... Та й не захотів би ти своїми вірусами заразити мене, правда? Адже дав закропитись тобі водою, підгодовую...

Собака знову ковтнув шматочок ковбаси, клацнувши іклами. В очах його світився біль — це був ясний, майже прозорий, відкритий біль тварини, який мені видавався мало не людським... Собака був не з дворняг-доходяг, що тиняються без прив'язі будь-де, харчуються чим трапиться, мо-

жуть пристати до кожного, хто на мить приголубить, кине кусень хліба, покличе за собою. Незважаючи на майже повну безпорадність, на безпомічність, що викликала живе співчуття, собака, однак, зберігав те характерне благородство, яке виказувало в ньому породу. Чи не гончак? Він мав чорно-рябі круп і плечі, чорні плями покривали спину; біліли ноги й запале черево; череп довгастий і широкий, вуха розкішні, трикутної форми. Якого кольору очі? Та, либонь, карі. Хвіст — неначе холодна зброя тих часів, коли воювали на конях і ходили в січі з найрізноманітнішими шаблями. Під еластичною шкірою, покритою короткою шерстю, проступали міцні м'язи.

Можна було собі уявити цього собаку не в такому безнадійному стані, а здорового, сильного, коли він біжить осіннім лугом через сухе, барвисте різнотрав'я, женеться за якоюсь звіриною, котру поклав собі вполювати його хазяїн-мисливець,— скільки ж бо краси й легкості мало бути в тій натхненній гонитві, скільки природного, тваринного торжества життя, торжества хижої, здорової плоті!

— Агов!

Я звівся на той несподіваний оклик — ген біля намету видніла постать мого товариша, який повернувся з інтендантських мандрів. Угледівши мене, він сягнистими кроками став міряти зелену лугову верету, над якою мало не видимими хмарами клубочилася спека.

— Ти над чим там гибієш? — іще здалеку пролунав його соковитого тембру голос.— Риба пооб'їдала всю наживку, а тобі хоч би хни...

В його сірих і круглих, як равлики, очах наче аж диміла раптова хмільна досада. Розхристаний до пояса, спітнілий і яскраво-рум'яний від повітря, від літнього дня, від швидкої ходи, він у цю хвилю зовсім не скидався на міського жителя, а швидше на затятого рибалку, який кожну вільну днину віддає річці, вудкам, човну.

— Ти з ким тут? — вирвалось у нього, коли опинився поряд зі мною.

І в цю мить собака, що досі лежав на одному боці й не подавав ніякісіньких звуків, загарчав. Гарчання те, схоже на рик, було тихе, слабке, проте зла погроза пробивалась. А ще наступної миті собака зробив лапами і всім тілом такий рух, наче ось-ось зведеться.

— Собака,— здивовано сказав товариш.

Собака зводився трудно, та все-таки встав на чотири лапи. Вигляд мав жалюгідний і острашливий водночас. Знову

загарчав, і коротка шерсть на холці стала дротом. Я не міг повірити своїм очам: невже тварина, яка ледь переводила подих, тварина, яка конала, ось зараз таки звелась? І не просто звелась, а й, маючи мене чи не за хазяїна, силкується захистити від стороннього, від чужого?

— Де ти взяв цього пса? — спитав товариш.— Адже раніше на острові не було нічого.

— Та тут... підкинули з човна.

— Підкинули? Не розумію.— Товариш, не зводячи погляду з собаки, що завмер у погрозливій позі, ступив убік і з якимось надмірним здивуванням поспитав: — Слухай, а що з цим собакою?

— Хворий... Трудно сказати...

— Трудно сказати? Ти тільки поглянь! Та на ньому живого місця нема — хтось висмалив чи вирвав півбока, мало ребра не світять.

І справді... Той бік, яким собака лежав до землі, здавався суцільною раною, яка захопила здухвину, частину передньої лопатки. Шерсть облізла, шкіра подекуди також відвисла, відкривши криваве м'ясо. Не можна було без душевного болю дивитись на цю рану, ще зовсім свіжу, яка й не збиралася загоюватись.

— Гончак,— сказав товариш.— Справжнісінький мисливський гончак.

Собака відповів погрозливим риком.

— Спокійно,— сказав я.— Ляж на місце.

Гончак, зрозумівши мою команду, втягнув язик і стулив пащу, шерсть уже не стриміла на холці. Слухняно ліг на землю — й знову пораненим боком на м'яке шелюгове гілля.

— Ховає від сонця,— здогадався я.

— Що? — озвався товариш.

— Бачиш, лягає раною до землі. Щоб сонце не пекло болячку...

— Що ж вони йому заподіяли? — вголос міркував товариш.

— Хто?

— Як хто? Юне покоління, хто ж іще! Оті, що підкинули на острів до нас. Відтарабанили, щоб здихав далі від їхніх очей! — Він вилаявся.— А куди вони попливли?

— Здається, до того стійбища, яке ген-ген на тому березі.

— Треба давати якусь раду,— зі злом сказав товариш.— Треба лікувати.

— Як же лікувати таку рану?

— Не можу я дивитись, як він здихає, чуєш! — раптом

закричав на мене. — Може, втечемо з острова, далі від цього нещастя?

— Вгамуйся, чи я раджу тікати?

Товариш з гострим жалем подивився на собаку, який був зовсім байдужий і до нас, і до нашої дражливої суперечки. Вуха йому обвисли, як зів'яле листя евкаліпта.

— Гаразд, але ж не можна стояти склавши руки. В човні щось таки є...

Він повернувся хутко, несучи в целофановому кульку все те, що зумів знайти в своїй похідній аптечці.

— Шкода, ножиць нема,— сказав, опускаючись на коліна перед собакою.— Але йод і стрептоцид таки маємо. Та хіба на таку рану вистачить мого стрептоциду чи йоду? Адже я брав мало, про всяк випадок — чи палець поріжу, чи обпечусь, чи гачком сам себе зачеплю.— І з благальними нотками в голосі мовив до собаки: — Давай повернись на другий бік, візьмемося за твоє лікування.

Собака, либонь, зрозумів прохання, та й товариш обережними рухами долонь намагався перевернути тварину. І я не стояв без діла, теж заходився помагати... І знову перед нами відкрилася страшна суцільна рана. Товариш зле видихнув повітря крізь зціплені зуби.

— Хіба не варвари? Канібали!.. Годилося б рану очистити від піску, від бруду, а як ти її очистиш? Чим? І спирту в нас нема. Промили б легким розчином — і порядок.— І з раптовим невдоволенням гаркнув на мене: — Завжди треба думати наперед!

— Та хто б міг угадати, що вскочимо в халепу?

— Думати треба!

І я відчув вину, мовби й справді не додумався, не передбачив. Подались на річку не на один день, отже, слід було запастись усім необхідним.

— Спершу промиємо рану водою, а там побачимо... Понесли його, чи що...

Нести не довелось, а тільки допомагали переставляти лапи. Товариш брав пригорщами дніпровську воду, й жива цівка сріблилась поміж його пальців, розбігалась віялом по рані, змиваючи налиплий пісок; смужки і клаптики відмерлої шкіри тріпотіли, короткі шерстинки здригались і лисніли.

Собака, наче не сумніваючись у наших добрих намірах, стояв сумирно, та, либонь, доторки води завдавали болю, й він то сіпався, то щулив тремтячі вуха, то мружив очі.

— Отак, отак,— гомонів товариш.— На фронті собакам ще не таке випадало терпіти. Чи гадаєш, собаки не воювали?

Воювали, ще й як, по-геройськи. Може, навіть медалі одержували, хто знає... А ти молодець, терплячий! Може б, і на фронті був серед найвідважніших. Ну, гаразд, а тепер ходімо на сухеньку травичку.

Собака після купання і посвіжішав, і побадьорішав. Одвели тварину від берега поміж шелюгових кущів. Наскубли м'яких пагінців та листя, встелили місцинку.

— Лягай,— наказав товариш,— тільки не на хворий бік, а на здоровий. Хай твоя рана спершу трохи обсохне на сонці.

Собака таки справді відчував наші добрі наміри, бо не гарчав, слухався.

— Геройський ти хлопець,— хвалив товариш, коли собака лежав на м'якій підстилці й косував на нас то одним, то другим оком.— Такі, як ти, зі зв'язкою гранат на боці йшли під німецькі танки. Такі, брате, як ти, міни допомагали шукати. Такі, голубчику, як ти, ворожих шпигунів затримували.

— Але ж це мисливський гончак, здається,— заперечив я,— а не службовий пес. Не вівчарка, скажімо, і не сенбернар, і не дог.

— Багато ти тямиш,— з награною зневагою мовив товариш.— Багато тямиш, а не визнаєш звичайнісінької психотерапії.

— Ну, якщо психотерапія!..

— Авжеж, психотерапія. Чи вважаєш, її можна застосовувати лише на людях, а тварини вже не годяться? Вже такі хоробрі собаки не підвладні психотерапії?

— Підвладні, ще й як,— охоче піддався я на осудливо-грайливий тон товариша.

— Либонь, пора стрептоцидом присипати... Ех, шкода, не взяли спирту! А сухим вином хіба промивають рани? Віднині завжди возитиму з собою спирт, для профілактики... Ну, то давай свою баночку з водою...

В бляшанку, де бовталось трохи на денці води, він накапав йоду з ядуче-жовтого флакончика. Вмочив у той слабкенький розчин віхтик вати й легенько торкнувся рани, провів по ній. А що собака ледь здригнувся, товариш на мить зупинив у повітрі руку з віхтиком, щоб, очевидно, тварина свідомо призвичаїлась до скоєного болю. А потім знову мазнув по рані, розмашистіше — й знову витримав паузу. Вже не озивався, равлики сірих очей зникли у вузькому прижмурі, губи стиснуті обернулись на тонку травинку, зів'ялу й посірілу від спеки. Вмочав віхтик вати в розчин йоду, змащував рану, всім своїм настороженим єством прислухався до

тварини,— і я потай дивувався із тієї несподіваної для мене природної віртуозності, яка прозирала в його рухах.

— От бачиш,— майже пошепки озвався товариш.— І змастили болячку. А тепер і стрептоцид наш знадобиться.

Із руденького паперового пакетика брав пучками білий порошок і обачно сіяв на змащену йодом рану. Порошок, розчиняючись у слизі й кров'янистій рідині, що проступила на боці, спершу втрачав білий колір, та чим більше товариш сипав і сипав на рану, тим помітніше, зернистіше білів.

Дивно, я відчував, як у ці хвилини сповнююсь чи то співчуттям, чи зазнаю співпереживання — дарма що ми лікували тварину, а не людину.

— А тепер знімай свою сорочку,— наказав товариш, коли рану було посипано стрептоцидом.

— Навіщо? — не втямив я.

— Ти й справді не годен думати наперед? — В кутиках його уст позбиралися злі зморшки, схожі на їжачків.— А де ж бо інакше ми візьмемо бинтів для нього?

— Щоб перев'язати? — здогадався я й відразу заходився знімати свою світлу лляну сорочку.— Так би й казав...

— А ми так і кажемо! — Товариш спритно роздер сорочку якраз на грудях, і тепер вона обернулась на лляну шматину з двома розтрубами рукавів.— Помагай...

Не без труднощів ми перев'язали поранений бік собаки — його тулуб обкрутили сорочкою так, позв'язувавши рукави вже на спині, що комірець опинився біля самісінької шиї.

— Тепер у твоїй сорочці він дуже схожий на тебе,— не без іронічного захоплення сказав товариш.

— А я без сорочки, мабуть, схожий на нього?..

— Чого ти ображаєшся? — Він одм'як душею, і в очах появилось приязне тепло.— Завжди в біді чи горі слід помогти своєму другові. Ось ми й допомогли... Бач, він такий красивий, що хочеться й називати твоїм іменем.

І він, лукаво жартуючи, назвав забинтованого собаку моїм іменем. І — дивно — той і справді, либонь, знався на гуморі, бо повернув до нас морду і крутнув хвостом.

— Ось і матимеш тезка! — стримуючи регіт, дошкуляв товариш.— Адже хто першим прийшов йому на допомогу? Ти! Тепер ви побратими.

— Годі тобі дражнитись,— мовив я, та в душі відчув, що якась частка правди в його щирих жартах таки є.

— А тепер треба захистити його від спеки. Зведемо курінь — палац у стилі рококо.

Отже, далі ми зводили над собакою «палац у стилі роко-

ко»: на розкарячкуваті патики, встромлені в пісок, наклали зеленого шелюгового віття. Тепер наш чотириногий пацієнт лежав у тіні, схований від літнього сонця, що стояло в зеніті, шлючи на землю шмальке проміння. Це проміння кусалось, як шершні, й мої плечі, не прикриті сорочкою, стали гарячі, мов черінь.

Товариш сидів на піску, ворушив пальцями ніг, наче збивав із них невидиме полум'я денної спеки.

— Ти коли-небудь бував на полюванні із гончим псом?

— Із гончаком? Доводилось, та не часто.

— Яка розкіш, правда? — Бліда шкіра на його глекоподібному, вилицюватому обличчі раптом заграла відтінками втіхи і захоплення, які були пережиті колись, а тепер яскравим спомином хлюпнули у свідомість.— Досвідчені мисливці розповідають: є такі гончаки, які знають, де причаївся звір. От інший гончак може метушитись між кущами та деревами, йти навмання, наосліп і, дивись, випадково наполохає і підніме звіра. Такий гончак може пройти мимо звіра, не підніме, той так і зостанеться лежати. Але ж є майстри, які не тільки піднімуть із землі, а й потім переслідують із розумом, із толком... Знаєш, які зайці хитрі, як вони петляють, як вивертаються? Щоб іти за зайцем і читати його карколомні сліди, потрібні не тільки досвід, нюх і завзяття, а й талант інтуїції, отієї тваринної підсвідомості, про яку ми можемо тільки здогадуватись.

— Інтуїція, підсвідомість...

— А ти ж думав!.. Чуття, нюх!.. Може, наш пацієнт саме з таких? Може, він тонко вміє читати заячі сліди? Може, він гарно йде за красним звіром — вовком чи лисицею? Може, він артист своєї справи, бо в кожній справі насамперед цінуються артисти, митці.

Дивно було вести розмову в таку літню спеку про осіннє чи зимове полювання.

Раптом наш «палац рококо» здригнувся, зашелестів, і мій тезко, зодягнений у мою ж таки сорочку, вибрався на волю. Там, де була рана, сорочка червоніла плямою вже присохлої крові. Собака, вправно перебираючи лапами, спершу ступав неквапно, а далі все хутчій і хутчій — до берега, до води.

— Агов, ти куди? — вражено поспитав товариш.— Бач, оклигав, ожив...

Мені в першу мить не повірилось, що все те відбулось насправді. Собака, ставши на березі передніми лапами на мокрий пісок, ледь-ледь задер морду і завив-заскімлив. Скімлення було розпачливе й тужливе, але, звичайно, могло до-

линути недалеко. В усякому разі, не могло подолати обшир дніпровської води й долинути до протилежного берега, де в затінку лісу, поміж кущами та деревами, біліло наметами молодіжне стійбище. Те стійбище, яке вечорами і вночі відгукувалось у наших вухах піснями і гітарними переборами.

— Сумує,— стьмянівши поглядом, сказав товариш.

— Може, від болю виє?

— Раніше ж дужче боліло, та не завивав... А тепер — від туги... Бач, очуняв, отямився, тепер уже має силу на тугу...

Так, правда, собака тужив за своїм хазяїном, за тими хлопцями, що привезли його на самотній острівець, щоб здихав на безлюдді. Скімлення то звучало жалібно й тоненько, мовби подзвін павутинки, а то набирало на силі, відлунювало глухою безвихіддю.

— Буває ж! Від нього відреклись, живцем здихати змусили, а він не здатен осягнути людської жорстокості, відплачує за жорстокість незрадливою любов'ю. Вірність! В кого ж тоді вчитись вірності, га?

Хай запитання мого товариша зостанеться риторичним, бо що я міг відповісти?

— Врятуємо гончака. Не може бути, щоб не врятували такого породистого пса. А масть яка! Чистокровний! Я на моторці гайну до села, попрошу в лікарні ще деяких ліків — риб'ячого жиру, марганцевокислого калію, бинтів. А не зможу дістати в лікарні, то в колгоспі на зооветпункті, правда? Не відцураємось від твого тезка... Уявляєш, як восени підемо з ним на полювання?.. Ну, я побіг!

Скоро почулось хрипкувате пострілювання мотора, яке все віддалялось,— і згасло. Собака, наче отямлений тими механічними звуками, вмовк, а потім став бігати по білій смужці піску над річкою. Бігав повільно, туди-сюди й весь час позирав на безкраїй дніпровський простір. У мій бік не дивився. І раптом чи то розчулення, чи то співчуття гострою судорогою пройняло моє тіло, в горлі засудомило, запекло, й очі спалахнули отим болем, який передує сльозам. Зусиллям волі я переборов хвилинну слабкість...

Слід було навідатись до рибальських снастей, і я став кликати собаку з собою. Він ніяк не реагував на мої прохання, та коли я рушив і вже йшов по гарячій, шелесткій траві, очманілий від спеки, він таки побіг слідом.

— Ховайся в намет! Хай буде тобі за лікарняну палатку. Зрозумів? Гайда в госпіталь...

Проте він сів біля входу до намету, міцно поставивши білі передні лапи й зовсім по-товариському висолопивши тремтя-

чий віхоть довгого язика. Він був самою лагідністю, слухняністю і доброзичливістю. Кинув йому шматок ковбаси — й скоро ковбаса зникла в ікластій пащі. Я всміхнувся мимоволі: все-таки дивно було бачити, як пасує йому комірець моєї сорочки, що правила за бинт.

По Дніпру — за течією й проти течії — обіч острівця снувало безліч усяких човнів найхимерніших конструкцій. Снували, зостаючись поза моєю свідомістю, та цей звук мотора виділився з-поміж інших своєю наростаючою міццю, і я зацікавлено підвів голову. Справді-бо, цей човен, перетнувши обшир ріки, майже наблизився до острівця і наступної миті тицьнувся носом у пісок зовсім неподалік.

Вправно заглушивши мотор ще за кілька метрів од берега, а потім — напружившись усією доладною постаттю, різким рухом дужих рук — витягнувши човен на пісок, ступила на острівець дівчина у купальнику. Спершу, здається, вона намірилась піти в протилежний бік, та, поглянувши на наш намет, подалась сюди.

Стрункі повні ноги впевнено ступали по каймі піску, яку лизала дрібна хвиля. Ще зоддалік було помітно, що дівчина вродлива, що вона знає про свою вроду, а тому тримається незалежно, вільно. Розпушене житнє волосся здригалось на плечах, облямовуючи двома хвилястими контурами кругле обличчя. Пелюстка верхньої губи ледь задерлась угору, надаючи її обличчю ще й якогось пустотливо-задерикуватого виразу. Та цей задерикувато-пустотливий вираз наче тонув, наче гаснув у повені сяйва, яким полум'яніли її очі.

Мовби ввібравши безмір дніпровської блакитної води, мовби переповнившись небесною блакиттю, вони видимими, магічними хвилями тепер випромінювали ті чари літа, які могли, мабуть, вміститись тільки в дівочих очах.

— Альбатрос! — озвалась дівчина.

Та не встигла вона ще й озватись, як собака, що досі непорушно сидів біля намету, моторно звівся і з хворобливою грацією пораненої тварини побіг назустріч. Дівчина опустилась навколішки, стала гладити обома долонями — то передні лапи, то шию, то між вухами.

— Господи, а ми всі вже думали, що Альбатрос здох,— сказала дівчина, підійшовши ближче. Собака торкався грудьми її колін і намагався зазирнути в обличчя.— Хто його зодягнув у таку модняцьку сорочку? А ми думали, що на острові нікого нема.

Дивне відчуття — захоплення вродою і водночас ворожості — звідав я в ту хвилину, коли похмуро слухав дівчину.

Вона була втіленням краси, дозрілості; свіжою енергією дихала кожна її клітинка.

На шиї, теліпаючись на срібному ланцюжку, блищав медальйон: чоловічий профіль, що нагадував зображення давньоримського легіонера.

— Це ваш собака? — зрештою запитав я непривітно.

— Мій?.. Ні, це собака Петра Одарченка, мого товариша. Ми в одній компанії.

— Навіщо хлопці привезли собаку на острів? Що з ним сталось?

— Ну, варили рибальську юшку над багаттям. Ну, випили, борюкались... І перевернули казан із окропом... А тут підвернувся Альбатрос і мало не весь обварився.

— І привезли собаку на острів, щоб тут здох? А чому не спробували рятувати?

— Ніхто вже не мав ніякої надії.— В її голосі не було й тіні вини чи жалю за тим, що так склалось.— Як лікувати? Чим?.. Всім було жалко, що здихатиме в нашому таборі, ось і надумали відвезти сюди.

— Якби тут здохнув, то було б не так жалко?

— Я не винувата,— подзвінкішав її голос, а очі так і промінилися хвилями м'якого, рівного сяйва.— І якби мені не було жалко, то я не переправилася б сюди. Хоч хлопці й не пускали. Я втекла...

— Переправились глянути, чи він уже здох?

— Але ж Альбатрос не здох! — з притиском заперечила. Й вузька долоня її лівої руки опустилась на шию Альбатроса, тонкі пальці з лакованими нігтями в судомній ніжності м'яшкорили шкіру.— Це ви... піклувались?

Я дістав із води спінінг, оглянув снасть, замість з'їденої наживки начепив свіжу, знову закинув у річку. Так само дістав другий спінінг, насилив на гачки гірлянду черв'яків. І вудку-поплавчанку оглянув. Мої рухи були демонстративно повільні. Волоока дівчина стовбичила за моєю спиною ні в сих ні в тих.

— То хай Альбатрос залишається з вами? — зрештою озвалась дівчина, що вже намірилась іти.— Чи, може, взяти з собою?

— Навіщо? Аби ошпарити окропом собаку ще з другого боку?

Тепер, дивлячись на неї — молоду, вродливу, певну своєї сили і незалежності,— я намагався в свій гнівний погляд вкласти всю зневагу й осуд не так, може, до неї, як до всього їхнього жорстокосердого товариства.

Дівчина, нітрохи не нітячись під моїм поглядом, сказала:

— Але ж собака не ваш, правда?

— А чий? — Від її вбивчої логіки можна було знетямитись.— А чий собака?

— Я ж бо сказала, що Петра Одарченка. А йому подарував батько...

Тут і причалив до берега мій товариш, який нарешті повернувся з села. Ніс човна, зоставляючи срібні водяні вуса, м'яко прошерхотів по береговому піску. Припалений шмальким сонцем, його атлетичний торс посвічував синім відблиском, як дамаська сталь. Пасма чуба, схожі на кукурудзяне волоття, од річкового вітерцю зібралися в жмут, що мало не козацьким оселедцем завіявся йому за вухо.

— Як твій тезко? — спитав, кинувши побіжний погляд на дівчину.— Живий-здоровий? А ліки я справді-таки дістав у ветеринара, в хаті його, живе над Дніпром...

— Знаєш, як звати мого тезка? Альбатросом...

— Зрозуміло... А звідки ця прекрасна амазонка?

— Я не амазонка,— озвалась дівчина, голублячи вузькою долонею собаку — і шию, й між вухами. Собака задоволено ловив ту ласку й ледь-ледь мружився.

— Й гончак знає вас близько?

— Хіба не видно? — відповіла не без кокетування.

— Шко-о-да-а-а...

— Чому?

— Що серед його знайомих трапляються такі, як ви.

Брови в неї здригнулись ображено, а кутики повних вуст сіпнулись. І чомусь мені стало приємно, що її хоч трохи вибито з рівноваги — зверхньої й холодної.

— Шкода, що такі трапилися серед його знайомих,— повторив товариш. — І що такі знайомі, покалічивши собаку, привезли здихати на острові.

Товариш зняв ремінь, накинув собаці на шию замість повідця. Тримаючи кінець ременя в руці, сказав:

— Курс лікування іще не закінчено. Адью, мадам! — розмовляв із нею навмисне грубо.— Й надалі прошу не вторгатись у наші володіння. А коли ще хтось із вашої компанії спробує поткнутись ногою — дістану рушниці з намету.

Рушниці, звичайно, в нас не було.

— Може, ще й атомну бомбу кинете на наші голови? — Тепер вона зовсім позбулася свого показного самовладання, голос тремтів.— Чи нейтронну?

— А може, й нейтронну! Бо від таких, як ви, все живе треба боронити зі зброєю в руках!

Ох, як вона обернулась круто, як вона йшла — мовби

гнівний вогненний смерч посувався по білому піску! Собака спробував кинутись навздогін, та товариш міцно тримав за ремінь, приказуючи:

— Тихо, спокійно!.. Тихо, спокійно!

— Чого ти з нею так жорстоко?— докірливо озвався я.— Адже не винна, хлопці у всьому винні. Бач, жаль у серці ворухнувся, дісталася сюди на острів.

— Хай постраждає — страждання піде їй тільки на користь. Та й, може, щось від її страждання перепаде довготелесим лобурям, у яких замість душі — транзистор чи гітара.

— Молоді хлопці, недосвідчені.

— Про який досвід говориш? Такий досвід має бути з дитинства, зі старістю він не приходить... Хіба для того, щоб бути людиною, потрібен досвід?

Човен гримнув мотором і, наче гнаний його злою, сатанинською силою, став стрімко краяти навпіл широкі груди ріки, що розпадались під його ножовою навалою. Човен краяв литво дніпровської води, що голубіла, мерехтіла зайчиками, грала жмурами, світилась переблисками, човен залишав глибоку ножову рану в цій барвистій феєрії, аж поки й не розтанув у мареві біля протилежного берега.

— Тепер вони можуть приплисти сюди цілою варязькою армадою човнів.

— Не думаю.— Крила носа в товариша тремтіли від збудження.— Адже ця дівчина може там сказати, що собака здох. А прощатися з трупом вони не стануть.

— Ти певен у її благородстві?..

— А якщо появляться,— не відповів на запитання,— то зуміємо захистити собаку. Зуміли врятувати — зуміємо й відстояти... Якщо вони потребують уроків честі й моралі — влаштуємо їм такий урок. Бо якщо не ми, то хто ж?.. Якби тільки засвоїли, якби урок не пропав марно.

Діжа золотого сонця (з цієї діжі було вибито днище) поливала варом землю, річку, вітрильник нашого острівця посеред річки. Повітря було таке парке й задушливе, що навіть чайкам трудно давався політ, і вони там і сям табунцями чи самотиною сиділи на воді, погойдуючись човниками, що зоддалік нагадували мініатюрні давньоруські лодії. Ми, сховавшись у наметі, ліниво обідали, мляво перекидались словами й позирали на скунялу течію Дніпра, від якої й не віяло прохолодою. Собака, з'ївши кілька шматків шинки, лежав у кутку на моїх старих джинсах. Подеколи він здригався, розплющував набряклі червоним болем очі й широко позіхав — язик висолоплювався і тремтів, як вогка ганчірка від подиху

полум'я. Знову заплющувався, якусь мить дрімав, а далі дрож починав бити його тіло — й він прокидався...

Товаришем оволоділа прострація, якийсь він був аморфний, наче під шкірою, замість дужих м'язів, мав сухий дніпровський пісок, який обтяжує, гне до землі. Я теж почувався не краще — так, наче недавно пережив нервову кризу, яка ще не обернулась видужанням. Не сумнівався в тому, що обоє ми думаємо про одне й те саме: про пригоду з собакою, з дівчиною...

Так-сяк поївши і напившись гарячої кави з термоса, товариш дістав із рюкзака старенького бінокля, з яким не розлучався в своїх поїздках, і, вибравшись із намету, став роздивлятись Дніпро, а найбільше, мабуть, протилежний берег — темну стіну лісу й ту місцинку під лісом, де розкинулось молодіжне стійбище. Потім повернувся до намету, сховав бінокль до речового мішка, а сам, вклавшись горизнак, задумався.

Наше несподіване мовчання було в'язке й стомливе, як нинішня спека.

Собака знову здригнувся, знову підвів морду і, потремтівши віхтем язика поміж тинків фосфоричних ікол, позіхнув...

— Мабуть, нам пора збиратися,— сказав, покусуючи травинку.— Ми надали собаці тільки першу допомогу. Та й не такі ми з тобою спеціалісти зі шкірних захворювань... Бач, як позіхає. А що, як агонія?

— На агонію не схоже.

— Агонія не агонія, та здоровий глузд нам слід мати.

Мовилось про повернення до Києва. На цей самотній острівець ми дістава́лись більше доби, а мріяли про нього мало не весь рік, коли складали плани на майбутню літню відпустку. Саме тут, на безлюдді, товариш збирався розповісти про найдивовижніші оказії зі свого життя, яке було таке багате на пригоди, зустрічі, непорозуміння. Й на тобі: порозкошувавши лише три дні, ми мали збирати своє збіжжя, все рибальське причандалля, яке так довго готували, й повертати голоблі назад, додому.

І все — через скаліченого пса, подарованого нам химерною долею.

Пес мовби нюхом почув, що йдеться про нього, підвів розумну морду свою, пильно поглянув очима — невеликими, з косо прорізаними повіками, темно-карими. Наче в привітній усмішці забіліли білі, міцні зуби. Раз і вдруге вдарив коротким хвостом по підстилці.

— А який тямущий! — зі щирим захопленням вигукнув товариш.— Знає, що йдеться про нього!.. То вирішено? Їдемо?

Звівшись, він перемінився, де й поділась недавня апатія, тепер його бронзове від засмаги тіло знову грало веселою, якоюсь злою силою.

Я почувався розгубленим від цього поспішливого наміру, до якого ще не призвичаїлася свідомість. Собака разом із нами вибрався з намету і відбіг убік по смузі сліпучого від сонця піску. Ставши передніми лапами у воду, витягнув шию, задер суху клиноподібну голову й протяжно завив. Тонке, висяче вухо, звернене до нас, ледь-ледь тремтіло, наче вібрувало. Моторошно було слухати виття тварини, не так перев'язаної моєю сорочкою, як зодягненої в ту сорочку: мовби це був голос болю, що належав химерній собако-людині, чи то людино-собаці.

Гончак скімлив, тупо дивлячись на протилежний кручуватий берег Дніпра, де на узліссі біліли намети молодіжного табору.

— За хазяїном тужить,— мовив товариш.— Бач, як буває: за чорну зраду віддячує тільки вірністю, тільки любов'ю.

Обличчя його, спотворене гримасою гніву, стало недобре, погрозливі іскорки зароїлися в золотавих скалках зіниць.

— Вий, вий,— казав не без ревнощів.— Діждешся від них ласки.

Поволі пакували свої речі, акуратно складаючи в човні запаси харчів, одяг, алюмінієвий посуд, намет, рибальські снасті. Мій товариш вдався навдивовижу охайним (навіть крихту чи зернину марно було б шукати в його човні, щоб, не припусти Господь, не завелись миші!), а тому кожна річ у нього знала своє тверде місце.

Сонце вже не пряжило так, як ополудні; тепер воно лило потоки скісного проміння, що надавали дніпровським краєвидам акварельної м'якості. Чайки, ще недавно такі мляві, гостріше перелітали над нашими головами, і в їхніх гортанних скриках чувся голодний азарт. Вода, нагрівшись за день, дихала теплою парою — так, начеб дихала на вас у хліві корова, яка повернулася з поля, яка їсть пашу з жолоба, яку доять у вечірніх сутінках...

Непередаваним смутком віяло від нашого покваплівого збирання... Нарешті товариш узяв закіптюжений казанок і, зачерпнувши води, полив рештки багаття, хоч воно і не курілось, хоч жару в попелі там уже не мало бути.

І весь час собака занепокоєно бігав берегом. Спинявся, об-

нюхуючи нас, тицяючи носом у борт човна,— й знову біг по білому піску, майже не зоставляючи слідів. А то, стомлений, присідав і, витягнувши шию з комірця сорочки, що давно вже забруднилась, неспокійно вглядався в протилежний берег.

Жаль було прощатися з острівцем, на якому провели кілька безтурботних днів. Жаль було прощатися з тими майбутніми днями, які нас тут чекали, обіцяючи вдалу риболовлю, розмови при вечірньому багатті, біблійну цноту дніпровських туманів у досвітню пору. Жаль було розлучатись з островом-вітрильником, що, здається, плив за течією хоч і в часі та в просторі, та все-таки інколи марилось, що поза часом і поза простором.

— Альбатрос! — голосно покликав товариш.— Гайда в човен, їдемо!

Собака, стоячи віддалік на березі, тільки головою повів у наш бік.

— Альбатрос!

Ми кликали, проте гончакові наче хто вуха заліпив воском. Здавалось, він боїться наближатись до спорядженого в дорогу човна. І здавалось, що, дивлячись на кручі протилежного берега, де ясною, майже прозорою зеленню спалахнув ліс, освітлений надвечірнім сонцем, він весь тремтить — напружено вібрує шкіра на грудях, на шиї, на крупі, й так само вібрують передні та задні лапи, і тільки напівопущений хвіст сторожко завмер.

— Бач, не хоче їхати з нами,— здогадався товариш.

Легко підминаючи мокрий пісок босими ногами, він подався берегом до собаки. М'якою ходою своєю й лагідним виразом обличчя намагався засвідчити лише добрі наміри.

— Альбатрос! — кликав ласкавим голосом.— Альбатрос!..

Ще зоставалось пройти метрів п'ять-шість, як собака, зважившись, прожогом кинувся у воду і вже наступної миті плив геть від острова. Це було так несподівано, що товариш укляк на місці, а я напівзвівся в човні. Над поверхнею річки видніла тільки задерта голова з приплюснутими вухами та ще білів на шиї комірець моєї сорочки.

— Альбатрос, назад! — закричав товариш.— Вернись!

Я вискочив із човна, біг берегом і теж кричав:

— Альбатрос! Альбатрос!

Розгублені, ми стояли на смузі піску й дивились, як собака віддаляється й віддаляється. Та раптом голова його зникла з поверхні річки. А може, здалось, а може, сонячні яскраві жмури засліпили нам очі? Та не здалось, бо вже

скоро — блискуча, сяйлива — голова гончака знову випірнула з води.

Собака плив у тому ж напрямку, тільки, можливо, з меншою швидкістю. Йому, слабкому, та плавба давалась нелегко.

— Подався до своїх... до хазяїна...— гіркота прозвучала в тих словах.— Здогадався, що ми відпливаємо й хочемо забрати з собою.

Товариш зітхнув. І за якусь мить спитав:

— Слухай, ти його бачиш? Бо я не бачу. Зник.

Я також не бачив. Можливо, нам заважав хоровод сонячних жмурів, що танцював на гребінцях хвиль? А може, стомившись, він знову пірнув під воду й ось-ось випливе?

— Не бачу! — розпач дзвенів у лункому голосі товариша. Всією своєю постаттю він тягнувся туди, на середину річки, де щойно виднілась голова собаки.

Мружачись, ми вглядались у дніпровський плин — і марно. Морозець дернув мене по спині, морозець непевного остраху.

— Гайда в човен!

Він гарячково завів мотор, і човен, якого я підштовхнув руками і вже скочив на плаву, застояним жеребцем узяв із місця в кар'єр. Очі в товариша, який кермував човном, були гострі, як ножі, й сіріші, ніж будь-коли. Інтуїтивне чуття непоправного війнуло холодом у мою свідомість. Простір води розмотувався перед нами, як сувій, і ми летіли по цьому сувої все далі й далі — в надії, в сподіванні.

Товариш збавив оберти мотора, сказав хрипко:

— Годі... Так далеко він не міг запливти.

То нарощуючи швидкість, то зменшуючи, наш човен став прасувати поверхню Дніпра в різних напрямках. Вода текла голубувато-зеленою густою плоттю, зрідка траплялись галузина, вирваний жмуток жабуриння, а то порожня пляшка, перевернута денцем догори.

— Потонув,— нарешті висловив товариш думку, що сиділа в нашій свідомості.

Та ще якийсь час ми ницяли по воді в марних пошуках.

— Ось тобі й гончий пес... Ось тобі й полювання з гончим псом.

Товариш бубонів, наче знетямлений, і уникав зустрічатися зі мною поглядом. Пропливли трохи за течією — може, його встигло знести? Повернулись назад до острівця — може, якимось чудом врятувався?.. Острівець самотинно темнів плямкою залитого багаття та ще білозубо всміхався смугою берегового піску.

— Не віриться,— бубонів товариш.— От не віриться — і край.

І справді, хіба можна було повірити в справжність того, що сталось?

Дніпро — вічний, могутній, мовчазний — знає таємницю, але хіба коли він виповідає свої таємниці? І зараз мовчав напруженою течією, мерехтінням зайчиків, заростями очеретів по берегах. Скільки він знає, цей сивий і завжди молодий дідо-всевідо, скільки тримає загадок, приховує драм, не зізнається про нещастя — і, може, в цьому й криється велика мудрість великої ріки?!

А часом не переплив на той берег, до лісу?

Цей здогад пробринів у моїй свідомості чи й справді був висловлений моїм товаришем? Не знаю, а тільки наступної миті човен, ведений дужими руками, з надсадним ревінням долав річковий простір, який на скаженій швидкості здавався твердим, горбкуватим, і човен наче по груддю стрибав, наче по камінняччю підскакував. Мабуть, так мчить в атаку торпедний катер. Товариш міцно стиснув губи, і на його вилицях чи піт виступив, чи тремтіли краплини води.

Берег наближався, ліс виростав, намети в затінку дерев збільшувались. Мало не врізавшись човном у пісок, товариш різко загальмував, розвернувся — і тепер ми пливли вздовж пляжу, на якому хлопці з дівчатами грали в м'яча. Точніше, було два натовпи, що підкидали два м'ячі. Крик, вереск, сміх, глухі удари долонь, розпашілі обличчя, пітні, блискучі торси, тугі стегна, гострі груди, жилаві шиї, барвисті плавальні костюми. М'ячі злітали догори, опускались, летіли вбік, зринали свічками, падали сухим листом. На нас ніхто не звернув ніякісінької уваги, бо, звісно, хіба мало човнів тут пропливає за день...

Розглядались між дерев, між наметів — собаки ніде не було видно.

Ми вже поминали табір, коли одна з дівчат (чи не ота, що нині припливла на острівець?) безвільно опустила руки, вийшла з гри й довго дивилась нам услід...

Бігли сувої голубувато-зеленої води під нашим човном. Дніпро, вечоріючи, тепер прибрав інших барв, інших відтінків, що стали насиченішими, глибшими, пристраснішими, проте не втратив своєї ясної і світлої життєрадісної снаги... Ген-ген іще білів наш острівець-вітрильник, та чим довше віддалялись від нього, тим нижче він западав у води дніпровські, танучи на обрії, аж поки зовсім розтанув, зник у вохристому надвечірньому серпанку.

Отже, повертались додому. Сидячи поруч із товаришем, я краєм ока подеколи ловив його твердо окреслений профіль, бачив на зверненій до мене щоці чи то слід від сльози, чи то краплю дніпровської води, кинуту зустрічним вітерцем. Дніпро смеркав, ми їхали в глибину його смеркання, в безмежні надра прозорої печалі, в чарівну пустку літнього світу, який, здається, збіднів на звучання якоїсь дивовижної струни, на якусь неповторну мелодію...

КОРОТКЕ ЩАСТЯ НЕПОВНОЛІТНЬОЇ КАТРІ

З кущів бузини долинало тоненьке скімлення, й Катря зупинилась. Може, причулось? Ні, не причулося: скімлення то обривалось, то дужчало. Щось живе скаржилось на біль, і тим болем був пронизаний тихий, переривчастий голос. Катря, озирнувшись по боках (ніде нікого, тільки ген автомобіль попилюжив до колгоспу), ступила з дороги поміж полину й реп'яхів, далі розгорнула руками віття бузини.

Тут, серед лопухів і лободи, лежав собака. Лежав на боці, відкинувши задні лапи, а передні зігнувши в колінах, підібгавши. Найдужче Катрю вразила запала ребриста здухвина, на білому тлі якої було наче намальовано велику чорну пляму. Ця пляма то опускалась, то піднімалась ритмічно, бо собака швидко, похапливо дихав. Мав світлу гостру морду; за очима починався темний берег, вуха теж були темні, й шия темна. А от від перенісся біліла ясна стьожка, й ця стьожка білої шерсті, перетнувши лоб і голову, розросталася, розпросторювалася в пухнастий білий загривок.

— Ти чого тут? — поспитала Катря.

Маленьке, в формі трикутника, вухо здригнулось. Катря зупинилась неподалік від собаки, але ближче підступатись не зважувалась.

— Ти чий? Заблудився?

Очі в собаки були невеличкі, поставлені глибоко, округлі, вони дивились чи то благально, чи то жалісно... Паща в собаки була роззявлена, з неї видніли міцні білі зуби, які щільно прилягали один до одного.

— А може, ти хворий? — запитала Катря.

Пройнявшись співчуттям до собаки і вже не так остерігаючись його, Катря ще ступила крок-другий уперед і, сівши навпочіпки, почала обачно простягувати вперед праву руку.

Собака покірно дивився на дитячу руку, яка наближалась, і коли долоня торкнулась нешироко плоского лоба, шкіра під долонею дрібно затремтіла й так само затремтів загострений зріз верхньої губи.

— Бідненький,— мовила Катря, погладжуючи собачу голову поміж висячих вух. І, наче сама собі не вірячи, поспитала: — Бідненький, так?

Собака кліпав темними повіками, а клиноподібну голову притискав до землі.

— Як тебе звати? Не пам'ятаєш, забув? Ну, гаразд, звати-му тебе Найдою... Всіх знайдених собак називають Найдами,— пояснила розсудливо.— Сховався отут від усіх? А що болить? Бачу, що болить, зізнавайся...

Собака жалібно заскімлив. Чорна мочка носа вогко блищала.

— Як же з тобою бути? Якби ж ти ходити міг...

Катря стала на коліна і, простягнувши руки попід собакою, спробувала підняти. Собака, зрозумівши її намір, ледь-ледь втягнув голову, й гострі лопатки під шкірою повипиралися. Катря, напружившись, таки відірвала собаку від землі і звелась поміж лободи й лопухів. Із важкою, незручною ношею через бузинові кущі вибралась на дорогу. І тут завагалась: куди йти?..

Ксаверій Якубов ніколи не розлучався з велосипедом. Велосипед уже був старий, деренчали передній і задній щитки над колесами, щось по-заячому попискувало в каретці, протяжно схлипував привідний ланцюжок, зойкали шпиці, зітхало й постогнувало сідло на розгойданих пружинах. Та всі ті звуки, либонь, були лише музичним супроводом розладнаного оркестру до невмовкного голосу дзвіночка на рогатому рулі. Дзвіночок ледь тримався купи, а тому-то ніколи не затихав, наче попереджав про свою близьку загибель. То щебетав, то тьохкав, то цвірінчав, то посвистував, як іволга, то підпадьомкав, то мало совою не ухкав.

Завернувши на своє подвір'я, Ксаверій Якубов поставив велосипед біля погрібника і вже тоді побачив Катрю з собакою. Собака лежав у затінку на спориші, а дівчинка, сидячи навпочіпки, тримала долоню в міжбрів'ї, наче оберігала від літнього сонця. У собаки і в дівчинки щось було спільне в довгих, некліпливих поглядах: очікування і біль.

— Десь підібрала,— здогадався Ксаверій Якубов, наблизившись.

— На околиці за селом... Поможіть...

— Легко сказати — поможіть,— усміхнувся ветфельдшер. Він завжди усміхався: і тоді, коли приймав окіт у овець, і коли приймав отел у корів. І тоді, коли вичищав кнурця чи різав бичка на м'ясо. Й повторив: — Хе, легко сказати — поможіть...

Він, високий та худий, теж сів навпочіпки. За якусь мить-другу заглянув собаці в пащу, вивернув йому повіки, оглянув лапи, живіт. Його міцні пальці торкались щелеп, мочки носа, вогких губів, шиї. Побігали по холці, по спині, обнишпорили круп, обмацали груди. Добігли до товстого, високо посадженого хвоста.

— Славний собачка,— мовив Ксаверій Якубов.— Лежить спокійно, не гарчить, не шкірить ікла... Славний собачка...

Катря, вірячи у його всесильність, лише стежила за рухами пальців і слухала.

— Не скажений, ні... Тільки ж покусали його, ось рана й ось... Може б, не покусали, може б, не дався, та виснажився, знесилів. Екзема його доймала. Мабуть, поганому хазяїнові до рук потрапив. І не прогулював, і в бруді тримав, і харчував неправильно, й, либонь, до паразитів допустив.

Ксаверій Якубов усміхнувся своєю звичною усмішкою й подався до хліва. Невдовзі повернувся з ветеринарною сумкою. Дістявши ножиці, вистриг кілька латок — на лівому вусі, потім на спині, далі й на хвості вистриг. Уражені хворобою місця акуратно заходився протирати ваткою, вмоченою в марганцевокислий калій. Далі добув із сумки зелений слоїчок мазі. Цією маззю, що пахла спиртом і риб'ячим жиром, він змастив вистрижені ділянки шкіри.

— Добре, хоч мокра екзема, не суха,— мовив сам собі.— Якби суха, то вже б лисіти почав, шерсть повипадала б, не був би такий красивий.

Катря покрадьки здивувалась, почувши, що Найда — красивий собака. Висолопив язика, важко дихає, очі почервоніли...

— Рани від укусів ми теж полікуємо,— гомонів Ксаверій Якубов.— Бач, уже й позасихала кров, самі позатягувались.

Тепер ножицями вистриг невеличку латку на шиї, а потім на грудях. Обидві рани й довкола них помастив розчином йоду, згори присипав білим стрептоцидом. Далі, усміхаючись, заходився стерильним бинтом замотувати й шию, і груди. Найда був слухняний, не чинив спротиву, а Катря все більше дивувалась, бачачи, як собака, обмотаний білим бинтом, обертається на чудну істоту, що блимає сухим червоним поглядом хворобливих очей.

— Зрозуміла, як надається перша медична допомога?.. Як людині.

— Як людині?

— А чому б і ні? Хіба собаці не так само болить, як тобі чи мені? Хіба в нього немає серця?

— І душа? — поспитала несміливо.

— За душу не скажу, не знаю. А тільки болить йому так, як і нам... Бач, розуміє, що лікуємо, тому-то й не огризається... І, видно, зголоднів.

Із кишені піджака дістав газетний згорток — свій нез'їдений чи то обід, чи то підвечірок. Кусень хліба з кружалочками тонко порізаної ковбаси підсунув до самісінької Найдиної морди, й собака, наче повагавшись, висолопив язика й лизнув бутерброд. Далі витяг уперед шию, клямцнув зубами і, світячи білими іклами, став жувати повільно, болісно й так само болісно та судорожно ковтнув їжу.

Ветфельдшер зловив голодний погляд, яким Катря дивилась на собаку, і, всміхнувшись, дав їй скибку хліба з ковбасою. Стежив, як дівчинка їсть, і поволі усмішка зникала з його смаглявого горбоносого обличчя, замінюючись гіркими рисочками довкола вуст.

— Нічого, Катре, оклигає твій собака. Тільки доглядати треба. Ось візьми ліки, візьми мазь,— сама раду даватимеш, правда?

— Він такий смішний.

— У бинтах?

— Ага, в бинтах смішний.

З великого дерев'яного ящика, який валявся за хатою в траві, Катря змайструвала житло для Найди. Всередині вистелила соломою, кинула всякого дрантя. Дірки в ящику позатикала ганчір'ям, позабивала клоччям. Біля входу поставила погнуту алюмінієву миску і надщерблений череп'яний полумисок.

Щойно житло було прибране зовні і зсередини, як Найда, що досі лежав під кленом, трудно звівся на передні, далі на задні лапи і, накульгуючи й мало не по землі тягнучи живіт, наблизився до входу, обнюхав — і зник у своїй хатинці.

Скоро на вході показались дві темні подушечки передніх лап, а на лапи м'яко лягла й суха, клиноподібна голова. Коричневі, косо поставлені очі позирали з непередаваною розумною і тихою вдячністю.

Ставши на коліна, Катря мовила:

— Як сказав дядько Ксаверій? Аби здоров'я!

Найда покліпав темними повіками й дихнув через ніздрі теплим, стиснутим повітрям.

— Годі волочитись. Тепер матимеш догляд і турботу. І вже ніяка екзема тобі не дошкулить, і бездомні скажені пси не покусають. Дядько Ксаверій вділив ліків, я лікуватиму тебе, а там очуняєш, бо ти ж молодий, красивий.

Завжди, коли до матері приходили вечірні гості, вона зодягалася в одне й те саме плаття: знизу рясне, в багатьох клинах; у стані вузьке, як шийка пляшки; рукави — до ліктів — понадувались, як порхавки; широкий викіт відкриває повну шию і білі груди. В пишному рудому волоссі зблискувала атласна рожева стрічка. І чорні туфлі на високих каблуках, які дзвенять, як молотки.

Сьогодні мати зодяглася саме так.

У кімнаті за столом, заставленим наїдками й напоями, сидів дебелий чолов'яга, що мав бичачу шию, на якій гармошкою зібрались червоні зморшки. А спереду скидався на їжака: вузьке підборіддя, випнутий носик, гудзикуваті оченята, скупенька скіпочка лоба. Й дротяне, сторчма здиблене волосся, яке щедро покривало динькувату голову. Дрібні, як монети, вуха були, очевидно, подарунком кажана. Так подумавши, Катря затулила долонькою усміх на вустах.

— Сідай та їж,— сказала мати.— Вештаєшся цілісінький день...

Примостившись за столом, Катря потягнулась до оселедця й батона. Чолов'яга хрумкотів цибулиною, поблимуючи захмелілими очима й розсіваючи блакитний чад погляду — на Катрю, на матір, на стіл.

— Тепер діти не тримаються домівки,— озвався.— Що хлопці, що дівчата...

— Живеш для кого? Для дитини,— сокоріла мати, всівшись біля гостя й тулячись своїм плечем до його плеча.— Нічого в світі й не бачиш за дитиною.

— Тільки чи вміють вони цінувати нашу любов і турботу...

— Може, тоді й оцінять, як своїх матимуть. Я вам, Кузьмо Кузьмовичу, скажу: забуваєш за дитиною про себе, а хіба так гоже?

— Не гоже... Не оцінять, а життя спливе.

— Уже спливло, Кузьмо Кузьмовичу.

— Не кажи, Олянко, ти ще нівроку, в тебе ще все попереду.

— Таке й скажете, Кузьмо Кузьмовичу,— якимось чужим — дівочим і молодим — сміхом засміялась мати.— Куди вже мені проти нинішньої молоді.

— У тебе, Олянко, вже досвід. Ти вже не пурхатимеш, як метелик.

— І молодь нинішня не без досвіду.

Катря, майже не прислухаючись до їхньої балачки, їла, аж за вухами лящало. Їй було чудно дивитись на підпилого, з водянисто-фіолетовими плямами на обличчі, Кузьму Кузьмовича, який дедалі більше скидався на їжака. Чудно було бачити матір, яка реготала, мов дівчина, й моторно звивалась по хатині.

Рипнули двері, й на порозі став Остап Сирокваша, їхній сільський кравець. Мочка лівого вуха в Сирокваші була відірвана — подейкували, що надгриз пацюк, коли кравець, будучи п'яним, знайшов собі місце для спання в колгоспному свинарнику.

Зараз у його петлиці полум'яніла червона троянда.

— Ти, Остапе, мабуть, знов посварився зі своєю жінкою? — весело запитала мати.— Зізнавайся! Ти завжди навідуєшся, коли поб'єш горшки з нею.

— Може, я б і не сварився,— винувато сказав сільський кравець,— але ж знову причепилась, щоб я переписав ощадну книжку не на дітей, а на неї.

— Прийшов жалітись?

— Не жалітись, Олянко, а душу відвести. Але ж, бачу, тут гості...

— І гості! Кузьма Кузьмович! — злостячись, уже без недавніх веселощів вигукувала мати.— Чоловік діловий! Робить на нафтобазі! Голови мені не дурить, як ти!

— А я дурю? Олянко, схаменися! — склав пухкенькі руки на грудях, трохи нижче від червоної троянди.— І ніколи не збирався!

— А чого? А чого? То в жінки, то в мене!

Кузьма Кузьмович спокійно клав до свого їжакового писка смажені гриби й жував хутко, наче на жорнах перетирав. Раз у раз позирав на спантеличеного кравця, але так, як дивляться на порожнісіньке місце.

— Як ти зможеш бути моїй дитині батьком, коли не годен дати ради своїм?! Нагодував обіцянками, я сита.

— Вже знайшла собі, так? — поспитав кравець про Кузьму Кузьмовича, наче того й не було за столом.

— А ти мені хіба чоловік, щоб дорікати?

— Я ж тобі й спідницю справив, і туфлі. І німецькі колготки у Вінниці купив.

— Та вже подерлися твої німецькі колготки!

— Самі не подерлися, хтось подер.

Катрі було шкода Сироквашу — і надгризеного вуха, й троянди у петлиці, й тремтячого голосу. І гнівалась на матір, що не здогадується запросити кравця за стіл, за яким той раніше висиджував не один вечір, розповідаючи про своїх замовників, про їхній крам, про всякі фасони, за якими той крам шився. Хай би познайомилися з Кузьмою Кузьмовичем, хай би погомоніли — в чоловіків знайдеться про що.

Коли кравець зник за порогом, мати сказала:

— Колготками німецькими попрікає!.. Якби хоч французькі... А я від вас, Кузьмо Кузьмовичу, нічого не хочу. Купувати мене не треба, як інші купують, правда? Бачите, я не продаюсь.

— О, тут у мене гостинець є... для дочки.

Витягнув із-під столу портфель, а з портфеля дістав пакуночок, перев'язаний голубою тасьмою. Розв'язав — і вже тримав у руці червоний клапоть вогню.

— Беретик...

— Зодягни берет,— наказала мати,— й піди погуляй на вулиці.

І вже коли Катря, зодягнувши на біляву голівку подарунок, який був якраз упору, гайнула за поріг, мати крикнула навздогін:

— А хто подякує?

Найперше Катря подумала похвалитися своїм беретом перед Найдою. Пританцьовуючи, прибігла до собаки, торкнулась долонею довгої сухої шиї, погладила холку, провела пальцями по короткій, прямій спині. Найда, заохочуваний ласкою, конвульсивними рухами висувався зі своєї будки, мружився, клав довгу морду на маленькі, круглі лапи. Собака беззастережно визнавав у Катрі свою господиню, а вона, тішачись його довір'ям, нацупила червоний берет собаці на вуха й щиро сміялась:

— Найдо, ти — як дівчинка! Найдо, ти — чудний!

В його коричневих, темних — під колір плям на голові — очах іскрилась чи то ніжність, чи то радість.

Чиї це кремові бантики майнули на вулиці, чиє рожеве, як маки на городі, плаття? І Катря через обійстя кинулась навздогін:

— Лесю, стривай!

У Лесі очі — як дві великі ромашки в лузі. Завжди безхмарні та ясні, зараз вони, вгледівши Катрю, поймаються сивою поволокою. Брови — два золотаві пшеничні колосочки — ледь здригаються, наче на польовому вітерці.

— А в мене собака,— хвалиться Катря.— Справжній! Трохи занедужав, то ми з Ксаверієм Якубовим підлікували. Хочеш подивитися?

Заздрість і недовіра освітлюють Лесине рум'яне й чисте обличчя. Видно, їй кортить подивитись Найду, та вона змружує свої ромашки й каже:

— Пхе, не хочу.

І вже її сандальки сухо тріскотять по твердій землі, й банти вигойдуються, як пелюстки, у лляній кудельці її волосся.

Катря, ще не встигнувши образитись, біжить слідом, хапає за пухкий і теплий лікоть.

— Поглянь, який у мене берет, новенький!

Мабуть, Лесі червоний берет також подобається, й вона запитує:

— Хто подарував?

— Кузьма Кузьмович,— ледь затнувшись, відказує Катря.

Лесині сандальки знову тріщать по землі, наче від сильної спеки самі лущаться і стріляють стручки квасолі.

— Чого ти тікаєш від мене? Чому не хочеш дружити? — наздоганяє Катря, і в голосі її бринять сльози.— Я для тебе нічого не пошкодую. Хочеш, віддам свою пудреницю з дзеркалом?

— У тебе є пудрениця з дзеркалом?

— Обтягнута рожевим оксамитом. Дядько Сметана подарував...

— Отой, що теж ходив до твоєї матері?

— Дядько Сметана вже не ходить давно, він женився на вдові Бандуристій.

Леся, либонь, уже ладна йти по пудреницю з дзеркалом, яку великодушно пообіцяла Катря в дарунок, та в останню мить завагалась і каже:

— Мама забороняє мені ходити до вас. І дружити з тобою забороняє.

— Чому? — таки бринять сльози в Катриному голосі.— Я ж тебе так люблю! І більше ні з ким ходити не хочу, тільки з тобою... Я тобі подарую синю помаду!

— Не треба,— знаходить силу відмовитись Леся.— Мати не хоче, щоб ми зустрічались... У вас удома бувають погані компанії. Ти з ними водишся.

— Я не воджусь!.. То мати моя!.. Мені нема з ким товаришувати, я хочу з тобою, всі таємниці тобі розказуватиму!

А Леся, навіть не дослухавши, вже побігла підтюпцем до свого подвір'я, вже й зникла за воротями.

Зовсім поряд зарипіли шпиці, забряжчали щитки, задеренчав багажник, затріскотів ланцюжок, сідло застогнало на пружинах,— і з цього брязкання виразно пробився голосок дзвінка. А дзвінок вибамкував на велосипеді, на якому їхав Ксаверій Якубов. Спинившись, ветфельдшер щось запитав, але Катря не могла розчути жодного слова...

— Вгамуйся,— заспокійливо мовив Якубов і поклав тверду долоню дівчинці на спину.— Й ходімо подивимось твого пса. Я привіз йому ремінця, а також повідець, треба впинати, не можна давати повної волі.

Найда радісно заскімлив, угледівши знайому постать ветлікаря, і виповз із будки.

— Славно він у тебе влаштувався,— похвалив Ксаверій Якубов.— А рани загояться... Мабуть, ще рано сьогодні впинати, хай наше ремінняччя поки що полежить у будці...

— Дядьку Ксаверій,— озвалась Катря,— а цей собака тепер і справді мій?.. Навіть тоді, коли зовсім видужає?

— Гм, он яке діло... Це хороший собака, мисливський. І, звичайно, чужий.

— Я знайшла його в кущах бур'яну,— нагадала Катря.

— Авжеж, знайшла, й дуже хворого. Якби не ти, він би здох, бо, видно, був у руках поганого хазяїна... Мисливського собаку за законом треба повернути власникові або в міліцію повідомити про знахідку.

— Де ж я того власника знайду!

— Поки що не шукай, не треба... А як знайдеться сам,— і в тоні ветфельдшера прозвучали погрозливі нотки,— ми ще з ним поговоримо.

— Найду я нікому не віддам,— сказала Катря.— Ні хазяїнові, ні міліції... Бо якби не знайшла, то він би здох, так? А в мене, крім Найди, нікого нема.

— Увечері не забудь знову промити йому рани й змастити маззю,— нагадав ветфельдшер.

Велосипед зойкнув, охнув, застогнав, забубонів, балакучий дзвіночок затьохкав, затріщав — і Ксаверій Якубов поїхав. Катря обома руками обняла собаку, притулилась щокою до теплої шиї й пообіцяла пошепки:

— Нікому не віддам, нікому.

Є в Катрі дерево, з яким вона давно товаришує. Це старий-престарий клен, що росте в дворі серед вишень і слив. Клен гіллястий, листатий, завжди щебече та виспівує всяким птаством. Особливо ж красивим стає увосени, коли поступово жовтіє, поймається усе густішим полум'ям, яке — листок

за листком — починає опадати додолу, встеляючи землю барвистим покривалом, аж поки клен роздягається зовсім, стоїть голий-голісінький і, либонь, мерзлякувато щулиться в передчутті близьких морозів...

Чим вище з гілляки на гілляку лізе Катря, тим ширший світ відкривається з-поміж густого листя: і дорога, й сусідські городи, й садки, й поле на околиці. Але Катря здирається високо на дерево лише для того, щоб дивитись на Лесине подвір'я...

Сьогодні Леся грається під хатою з зеленою скакалкою. Скакалка така легка й красива, що, здається, сама підкидає Лесю в повітря, підносить її вгору, так що мають кремові банти, має лляна куделька волосся, має рожеве плаття. Підстрибуючи, Леся ще більше схожа на великий городній мак, що тріпоче пелюстками на вітрі.

Катрі, яка крадькома підглядає, дедалі дужче починає здаватись, начебто вона теж бере участь у грі, що вони з Лесею граються вдвох... І сидячи на дереві й заплющившись, Катря відчуває, як вона злітає й опускається на землю, злітає й опускається, і їй так добре, що не втримується від усмішки.

Хай Леся і не хоче дружити, але однаково Катря не гнівається на неї. І не розлюбить. І назавжди залишиться вірною.

Катря сидить на дереві доти, поки Леся грається зі скакалкою, й коли та зникає в хаті, неохоче по стовбуру спускається додолу. Сидить унизу під стовбуром, а в голові всякі думки снуються... От якби Леся захворіла, вже ніякі ліки не допомагали, вже б усі подружки відкинулися від неї, лежала б вона сама-самісінька в ліжку,— й тоді б до неї в цю останню хвилину навідалася Катря. Навідалася б, торкнулась долонею до чола, до щоки, до запалих грудей — і через ці доторки цілюща сила її любові влилася б до хворого Лесиного тіла, оживила б, воскресила б, повернула б до життя. І ніхто б не довідався, що очуняла Леся дякуючи Катриній любові. І вже після цього стали б вони товаришувати, й не було б у їхньому селі вірніших подруг.

Але тільки уявляє, як Леся захворіла, як лежить у ліжку, як змарніло й пожовтіло її обличчя, якою худенькою стала шия, а руки тонкі й жовті, мов віск, і Катрю несподівано розбирає такий жаль, що вона починає ревно плакати, й вуста її шепочуть: «Не хочу, щоб Леся хворіла, не хочу, щоб занедужала, хай завжди буде здорова і весела, завжди, завжди!..»

Наступного дня мати подалась на ферму до телят, а Катря сама порядкує в хатині. Спершу замітає віником підлогу, далі приносить з криниці відро води і, вилившн в бляшаний тазик, миє ганчіркою в сінях, на ганку. Подеколи, згадавши, що голова її вбрана в червоний берет, притьмом біжить у кімнату до дзеркала, вглядається хвилину-другу в своє відображення, лукаво підморгує, всміхається,— і знову береться до миття підлоги.

— Ти сама?.. А де мати?..

Сидячи навпочіпки посеред сіней, Катря обертається.

В порозі стоїть дядько Сметана, який раніше так часто навідувався до них, а з тих пір, як женився на вдові Бандуристій, більше ні ногою до них не ступив.

— Мати біля телят.

— Ага, я так і думав,— каже дядько Сметана й проходить до хати.

Дядько Сметана — від землі два вершки. Схожий на печеричку, в якої такі куценькі ніжки, що їх і не видно. Обличчя — мов перепічка. Округлі, зігнуті в ліктях руки скидаються на пухкі бублики. Білясті очі — достоту дві одцвілі лапаті кульбабки, які ось-ось так і можуть порснути пухом на вітрі. Голос у дядька Сметани медово тихий і солодкий.

— Манатки свої хочу позабирати,— ласкаво каже гість, виходячи з хати.

Катря, все ще сидячи навпочіпки, оторопіло приглядається, що ж він тримає на оберемку... Виглядає ріжок тернової хустини, яку він колись подарував матері на жіноче свято. Звисає поділ оксамитового плаття, а також видніють торочки скатертини, мережані шлейки від комбінації ніжно-лимонної барви, звивається, мов піна, жолудевого кольору панчоха, рожевіє ріжок косинки...

— Це ж не ваше, а материне,— спромагається Катря на слова.

— За мої гроші куплене,— лагідно пояснює дядько Сметана.— Як думалось-гадалось? Разом хотіли жити, от і купував. А тепер, дочко, нам із твоєю матір'ю не по дорозі, то чого вона має в моєму добрі ходити? Щоб усеньке село сміялося з мене й пальцями показувало?

І в цей час у сінях виростає огрядна постать вдови Бандуристої. Нові туфлі свинячої шкіри кувікають під її дорідним тілом так, як би кувікало поросятко, якому загнали під серце різницького ножа. Підозріливо глипнувши на Катрю, вона чіпким, яструбиним поглядом впивається в дядька Сметану й питає:

— Чого валандаєшся так довго? Чи не Олянка хапає за поли?

Її очі-мишенята нишпорять по збіжжю в дядькових руках.

— Усе забрав? — питає.— Чи, може, знову щось подарував? Ти б і голову свою віддав за безцінь, тобі не жалко.

— Либонь, усе,— непевно відказує Сметана.

— Либонь! — перекривлює вдова Бандуриста. Червоні її губи здаються розтовстілими п'явками, що насмоктались крові.— А біла вовняна хустка де?

— Білу вовняну хустку я подарував дитині,— солодко сокоче дядько Сметана й кавунястою головою киває на Катрю.

— Все ладен роздарувати,— бубонить вдова Бандуриста і зникає в хаті. За дверима щось гримить, перевертається, верескують залізні завіси в шафі — й скоро вдова появляється зі зжужманою в руках вовняною хусткою.— Думаєш, у тієї Олянки вистачить совісті, щоб сама повернула? Еге, дочекаєшся!

Й коли дядько Сметана і вдова Бандуриста вже доходять до воріт, їх наздоганяє захекана, розпашіла від гніву та образи Катря.

— Візьміть! Забули ось! — плачучи, просить вона.— Заберіть!..

Вдова Бандуриста мережаною синіми жилами рукою бере в Катрі іграшковий бубон із білими металевими брязкальцями.

— Що це таке? — питає в дядька Сметани.— За це ти не казав мені...

— Забулось,— винувато бубонить той.— Колись подарував дитині.

Вдова Бандуриста струшує бубоном — і брязкальця сколошкано скрикують.

— Ну, гостинець хай зостається в тебе,— змилосерджується, повертаючи цяцьку.

Катря, схлипуючи, виходить за ворота, пускає бубон покотом за непрошеними гостями, що похмуро віддаляються.

— Заберіть!..

Бубон із брязкотом котиться по дорозі, та дядько Сметана й удова Бандуриста не обертаються, наче поглухли.

— Ти чого зарюмсана? — здивувався ветфельдшер Ксаверій Якубов.— А не годиться так! Прийшла не сама, а з Найдою? Як здоров'ячко Найди? Бачу, йде на поправку.— Він полоскотав собаку між вухами, провів долонею по спині, обминаючи місця, де були рани.— А бинт із нього ти зняла?

— Бинт знявся сам...

— То й добре, хай рани загоюються на сонці. Вже позатягувались, а завтра-позавтра й зовсім оклигає твій звір...

Катря вже передумала розповідати про те, як, повернувшись із колгоспної ферми додому й довідавшись про пограбування серед білого дня, мати надавала Катрі потиличників та ляпасів. Мовляв, зоставила стерегти хату, а ти впустила злодіїв і повіддавала все. Передумала розповідати й про зажерливих дядька Сметану і вдову Бандуристу, які, видно, тільки й чигали на те, щоб Катря сама зосталась на обійсті...

— А в мене оказія цікава,— всміхався ветфельдшер,— ходи-но зі мною до хліва.

Катря, тримаючи Найду на повідці, подалася слідом за хазяїном до дерев'яного хліва. Тут, у кутку, застеленому соломою, на яку падали воскові плями сонця через щілини в стінах, щось вовтузилось, шеберхало. Катря, пригнувшись поряд із ветлікарем, побачила якийсь дивний клубок. Примруживши, із цього клубка нарешті виділила тигрової масті кішку, що лежала на боці й задоволено муркотіла... Але невже біля неї товчуться кошенята? Катря навіть руку вперед простягла, щоб помацати,— й боязко відсмикнула.

— Це... кролики? — здогадалась вона, й сама не вірячи в свій здогад.

— Ага, кролики.

— А чого вони... опинилися тут?

— Опинилися...

Кішка мружила золотаві очі, що глибоко мерехтіли в сутінках хліва, муркотіла й нітрохи не боялась Найди. І кролики, які тицялись клубочками в гострі соски по-материнському втішеної кішки, теж не боялись Найди, що спокійно, без будь-яких виявів ворожнечі стежила за цим дивним сімейством...

Катря вийшла з хліва слідом за ветфельдшером, вірячи й не вірячи в справжність щойно побаченої картини.

— Крільчиха привела кроленят,— сівши на колоду під хлівом, став оповідати Ксаверій Якубов.— У клітці була дірка, десь вона вискочила через ту дірку — й пропала. Не вернулась ні в клітку, ні на подвір'я. А кроленята їсти хочуть, що тут подієш? Ну, я й надумав пустити їх до кішки. Це — сусідська, мала виводок кошенят, то потопили їх у ставу. Кішка за своїми кошенятами, бачу, побивається, а кролики без крільчихи поздихають. Що буде — те й буде!.. Спершу одненьке пустив до неї, бачу — прийняла його, й кроленя не боїться. Тоді й решту пустив до кішки, вони й почали смок-

тати молоко, а вона — рада, наче то її рідні кошенята. Сьогодні цілий день разом.

— І кішка їх не загризла?

— Таки не загризла... Материнський інстинкт такий сильний, що однаково, кого саме годувати: своїх дітей чи чужих. І в кроликів теж таке сильне бажання мати матір, вижити, а не вмерти, що вони й до кішки потягнулись, як до рідної. Е, дочко, серед тварин ще й не таке трапляється! І серед птахів теж дивовиж усяких немало... Ось я чув про лосенятко, ще зовсім маленьке. Стара мати-лосиха загинула, то воно на лісовій галяві набрело на череду худоби. Й пристало до корови, в якої було своє телятко. Корова підпустила лосенятко до вимені, воно посмоктало молока, підкріпилось, а потім разом із чередою й до села подалось. Худоба косує на нього, а лосенятко йде за коровою, з-під якої попило молока,— і край. Так і до колгоспної короварні дісталось, так і вижило. А якби не пристало до тієї корови, то хто зна, чи вижило б...

Спочатку ветфельдшер погодував Найду, потім пригостив Катрю — пиріжками з сиром та молочним киселем. По смачному обіді обоє подались до хліва, бо хіба ж не цікаво було ще раз подивитись на химерне сімейство. Катря з Найдою ступали скрадливо по соломі, щоб і галузка не тріснула. Дістався півтемного кутка, обоє в четверо здивованих очей довго дивились, як кішка, вільно розкинувшись на соломі, спить, а довкола неї скупчились кролики. Їхні маленькі пухнасті клубочки оточили кішку з усіх боків, наче оберігали її щасливий сон. І Катря з Найдою так само обережно подалися з хліва, ступаючи безшелесно, обачно...

Увечері до ветфельдшера навідалась мати по Катрю.

— Даруйте, Ксаверію Онисимовичу,— бідкалась,— що моя дитина хати не тримається! І в кого вона така вдалась, волоцюга? Я на фермі біля телят, а їй подітись ніде. Якби вона знала батьківську руку та батьківський ремінь, то, може, й була б схожа на людських дітей.

— Ми з Катрею дружимо,— покашлював ветфельдшер у кулак. Його блідо-рожеві, як бузьків огонь, очі не дивились на матір.— Собаку разом лікуємо.

— Й шолудивого пса доп'яла десь! Може, коростявий, може, хороби розносить...

— Хороби ми вже полікували, оклигує собачка.

— Хіба я не знаю,— зашепотіла мати на вухо ветфельдшеру,— що дитині потрібен батько? Ще й як потрібен! І я вже стараюся знайти, але тепер хіба легко з чоловіками? Й той не той, і з тим каші не звариш.. Розбалували їх жінки

так, що ніякої ради з ними не даси. А хіба я своїй Катрі щастя не хочу? Хочу!

— А так, а так,— згоджувався ветфельдшер, який остерігався гостре слово сказати кому-небудь.— Авжеж...

Катря, стоячи неподалік, пальцями водила поміж вухами Найди, й собака, чуючи дитячу ласку, вертів куцим хвостиком. Уже мати взяла дочку за руку, вже й на вулиці опинились, як ветфельдшер погукав із обійстя:

— Катре! Ти ж бо дивися за собакою, щоб сидів на прив'язі, не вештався безпритульним, бо бездомних собак чи виловлюють, чи стріляють.

— Ото ще мені,— пробурчала мати, коли трохи віддалились.— Хіба за кожну бездомну собаку напереживаєшся? Не втямиш цього Якубова: коле кабанчиків і ріже телят, може корову прирізати, а тут — за псом побивається... Не приведи Господь, як покусають скажені — і збіситься.

— Найда не збіситься,— заперечила Катря.— Найда — слухняний собака. Справжній, мисливський.

— Звірі — і є звірі. Тільки й ждуть, щоб покусати.

— Найда — мій друг. Ми дружимо.

— Людські діти дружать із дітьми, а моя — з собакою.

Мимохіть сльози самі покотились по обличчю в Катрі. Мати дорікнула:

— Хоч би посеред вулиці не рюмсала, щоб сусіди не зглядались.

Через якийсь день-другий знову навідався з району Кузьма Кузьмович — він, здається, поширшав у плечах, подебелішав, і гармошкувата шия його збільшилась на слизяву складку. Цупке волосся стирчало на голові, наче дріт на свинячому наритнику, а продовгастий писок ще дужче скидався на побільшений писок їжака, задоволеного самим собою і життям.

Кузьма Кузьмович навідався не сам, а приїхав із товаришем. Товариш був навдивовижу вродливий: біле й легке, як сонячні протуберанці, волосся вилось над опуклим чолом, великі, фіалкового кольору очі мерехтіли чистою крижаною бездонністю, а щоки вражали природною засмагою, що мала рівний абрикосовий тон. А також привертав увагу чіткий, рельєфний малюнок соковитих, мужніх губів.

Гості приїхали не з порожніми руками, скоро на столі стояли пляшки з напоями, появились шинка, сир, ковбаса, шоколадні цукерки в барвистих обгортках. А що не забули прихопити з собою і портативний магнітофон, то якось відразу

в хатині зазвучала музика — в її приглушених ритмах вчувалось щось невпокорене й дике. Мати Олянка, зворушена наїздом гостей, довго не знала, в яке саме плаття зодягнутись, і нарешті вбралась у те саме, в якому минулого разу приймала Кузьму Кузьмовича, а руде волосся перев'язала не атласною рожевою стрічкою, а підібрала червоним пластмасовим обручем, який теж неабияк личив їй.

Помолодівши й покращавши від радості, вона кидала цікаві погляди на мовчазного товариша, з яким навідався Кузьма Кузьмович. Товариш, напівзаплющивши очі, сидів біля вікна і, здається, був зосереджений тільки на слуханні музики. Зодягнений у шкіряну куртку з замками-блискавками, у шкіряні чи цератові штани, теж на замках-змійках, у чорних замшевих туфлях, із яких виглядали канарейкового кольору шкарпетки, він скидався на таємничу і загадкову людину не від світу сього.

Катря сиділа разом із усіма за столом, діставала великою столовою ложкою португальські шпроти з екзотичної бляшаної баночки, з острахом і насолодою пережовувала смачну рибу й прислухалась до розмови. Здебільшого чувся тільки голос Кузьми Кузьмовича; товариш у шкіряній куртці мовчав і пив, обличчя його блідішало, а крига фіалкових очей скляніла й холоднішала; мати лише посміювалась. Голос у Кузьми Кузьмовича був і улесливий, і хазяйновитий, цей голос володарював за столом із великою внутрішньою переконаністю в своєму праві на таке незаперечне володарювання.

Зрештою Кузьма Кузьмович затіяв балачку, заради якої, мабуть, і приїхав.

— То чесно зізнайся, Олянко,— він кивнув на мовчазного товариша в шкіряній куртці,— подобається тобі Ігор чи ні?

— Подобається,— зізналась мати, кліпаючи підфарбованими віями.

— Таких тільки в кіно знімають, та й то не по наших фільмах, а по чужих.

«Невже кіноактор? — зачудовано подумалось Катрі.— А схожий, ще й дуже».

— Хіба можна порівняти зі мною? — допитувався захмелілий Кузьма Кузьмович.— Я, звичайно, при здоров'ї, не скаржусь, але, як то кажуть, га? З мого лиця, як кажуть, воду не пити. А Ігор? Хоч на монетах карбуй його профіль!

Ігор жував незворушно, як глухонімий. У цю хвилю рипнули двері, й на порозі наче вродився, хоч його й не сіяли, Остап Сирокваша, їхній сільський кравець. Винуватим і

жалібним поглядом окинув компанію за столом, навіщось помацав мочку лівого вуха, надгризену пацюком у колгоспному свинарнику.

— Що, знову посварився з жінкою? — весело запитав Кузьма Кузьмович, як у давнього знайомого.— А ми тут журимося за тобою!

Причмелений сімейним своїм життя, Остап Сирокваша тупцяв несміливо в порозі, як ото самотній гусак тупцяє лапами у весняній калюжі, коли гуска сидить на гнізді.

— Я до тебе, Олянко,— ледь озвався неслухняними, наче повстяними, губами.

— Не розлюбив? — не без зухвальства покепкувала мати.— Хіба не бачиш, які гості позбирались тут?

Ігор відставив склянку й перестав жувати. Ледь звів над столом кулаки, схожі на могутні бичачі роги, а сам, випроставшись, випнувши груди, був схожий на непохитний шлакоблоковий стовп, якого ніяка буря не сколихне й не вирве із землі. Риси вродливого обличчя пожорсткішали, жовна заграли, а під стиснутими губами помітно окреслились зціплені зуби. Погляд фіалкових очей став холодним, як полярний мороз, і цей шпаркий повів морозу дужчав, обпік Остапа Сироквашу — й він чи то сахнувся від люті того морозу, чи просто заточився і, згорбившись, як побитий, повернувся й зник за дверима.

Йому вслід ударив вибух реготу — сміялись Кузьма Кузьмович і мати. Ігор, наче нічого й не сталось, налив собі горілки, випив, як воду, й тепер жував ковбасу.

— Ха-ха-ха! — Довгі, як козяче вим'я, щоки в Кузьми Кузьмовича драглисто тремтіли.— Пішов миритися зі своєю жінкою! Бачиш, Олянко, якого чоловіка я тобі привів до хати? Казна-що не приведу! Йому ніхто й у підметки не годиться. І я так само не годжусь, правда, Олянко? Хочеш, тобі подарую?

— Хіба ж можна...— вдавано соромилась мати.

— А чому не можна? Поки дарую — бери, бо передумаю. Тобі саме такий потрібен, щоб кривдити не давав. Такий не дасть! Людина з великим життєвим досвідом. Побував, може, й там, де Макар телят не пас.— І зареготав: — Побував там, де немає таких телятниць, як ти. І біля білих ведмедів, і в Магадані, на золотих копальнях...

«Так він не кіноартист,— подумалось Катрі, що прислухалась до розмови.— Золотошукач, ось хто він!»

— В Ігоря і стріляли, й фінкою кололи, й кастетом били, а він — живий і невшкоджений. В огні не горить, у воді не

тоне. Такого тобі, Олянко, треба, щоб іти по крутих життєвих стежках, правда? Я проти нього — нуль, порхавка. Бери, поки не передумав, бо передумати можу!

Мати не стомлювалась реготати й казала, що згодна. А потім несподівано розплакалась і розказала, як її пограбували посеред білого дня, коли дитина сама зосталась у хаті. Вродливий Ігор вислухав оказію, звівся з-за столу й наказав Катрі:

— Веди до цих крокодилів, а також алігаторів!..

І Катря слухняно повела його до дядька Сметани і вдови Бандуристої. І хоч у їхньому дворі водився ікластий, вогненноязикий пес, який простудженим басом завжди бухикав на всеньке село, Ігор спокійно подався до хати, а пес, поглядаючи на нежданого гостя, скімлив злякано і бив хвостом по пилюзі. І коли той зник у сінях, пес, наче отямившись, заходився гавкати на Катрю, що отиралася за ворітьми. Й варто було невдовзі знову появитись Ігорю, як пес злякано заскімлив і винувато крутив хвостом.

Мовчазний Ігор ніс під пахвою всі ті речі, які недавно було забрано з їхньої хати. Стоячи на ганку, отетерілі, сплюгавілі, вслід йому дивились дядько Сметана і вдова Бандуриста — обоє такі, наче щойно з хреста зняті. Ігор щось мугикав крізь зуби. Вражена Катря прислухалась: що ж він співає?

«Ми рождены, чтоб сказку сделать былью...» — гугняво цідив Ігор — мужній і вродливий, у шкіряній куртці на замках-блискавках.

Кузьми Кузьмовича вже не застали вдома — начебто поїхав за якимось нагальним ділом до району. Мати дуже зраділа, знову побачивши скатертину, лимонну комбінацію з мережаними бретельками, тернову хустину, жолудевого кольору панчохи, косинку. Притуляла до грудей, до обличчя, ніжно теребила пальцями. Далі, в одній руці тримаючи все це збіжжя, другою рукою обняла незворушного Ігоря, який стежив за нею без тіні усмішки на смаглявому обличчі, й кинула Катрі:

— Доцю, йди-но надвір, пограйся з собакою...

Катря почула, як за нею клямцнула клямка на дверях.

Із Найдою не боялась нікого й нічого. Поки йшли селом, то притримувала за повідець, а як опинились на околиці — дала Найді волю. Вже очунявши і оклигавши, міцно тримаючись на ногах, граючи косо поставленими коричневими очима, Найда спершу гайнув стежкою в житі, зашелестів, загупотів — і стих, не долинало й звуку. «А що, коли не

повернеться? — тоскно подумалось Катрі.— Видужав, то може чкурнути в білий світ, щоб відшукати свого справжнього хазяїна».

В цю хвилю Катря не відчувала ніякої влади над Найдою, й тихий жаль стиснув їй серце. Зелене жито вигойдувалось на вітрі, співали птахи... І раптом щось зашелестіло, і з виру польового жита вискочив Найда — очі блищать і сяють радістю, маленькі й тонкі, схожі на трикутнички, вуха аж тремтять, а довга клинцювата голова тицяється Катрі в гострі коліна, в долоні, в груди. Теплий шорсткий язик лизнув то в лікоть, то в шию, то дістав до скроні. І пахне від Найди молодими половіючими колосками, полином, волошками.

— Ох ти, Найда, ох ти, вреднющий собацюра!..— Катря обіймає, голубить, цілує, почуваючись найщасливішою істотою в світі.— Повернувся до мене, так?

Перебігають удвох латку сивого жита — і вже на узліссі, і вже між темних сосон і ялин. Раніше Катря нізащо не осмілилася б гайнути в лісові хащі, а зараз, не зупиняючись, біжить услід за Найдою по піщаній стежці, поминає огрядні стовбури дубів із кислатими верховіттями, поминає вільхи із тремткими кронами, горіхові та ліщинові зарості, море папороті, велетенські мурашники, довкола яких снують легіони турботливих мурашок. Найда не спиняється, то й Катря не спиняється, вдячна собаці за відчуття волі й відваги, за безмежність химерного простору, який, виявляється, такий цікавий і доступний, от тільки треба набратись хоробрості.

Стежка веде поміж червоних стовбурів черешень; а вже ось відкрилось озеро, що полумиском голубіє поміж очеретів, і по воді пливе дика качечка, схожа на різьблений листок; за стіною верболозів біліють берези, і в їхньому струнку гіллі туркоче горлиця, а з близьких кущів калини їй відгукується інша горлиця, й так вони мирно та лагідно перемовляються між собою; і вже відкрилась галява, подекуди поросла курячою сліпотою, але найбільше — незчисленними синіми дзвониками; і язиката сорока летить десь зовсім поряд, тільки не видно її, і стрекоче й стрекоче, попереджаючи все живісіньке в лісі про те, що в таємничі володіння вторглись непрошені гості.

Але Катря зовсім не почувається непрошеною гостею, вона біжить і біжить, зовсім не побоюючись, що може заблудитись. Чого ж їй побоюватись, коли не сама, коли удвох з Найдою, вірним і розумним товаришем, який не зрадить, не

дасть заблудитись, який і захистить, і порятує, і назад додому приведе.

Ген майнула, як блискавка, струнконога дика коза, і несподівано Найда зайшовся протяжним гавканням. Потім вони побачили руду білку на сосновому стовбурі — і Найда, зіпершись передніми лапами на червону кору, дряпав її пазурями й повискував, наче хотів дертись догори.

— Не треба, Найдо, не треба,— заспокоювала Катря, беручи за повідець.— Хай білка бігає, гризе горішки та лущить ялинові шишки. А нам пора додому, бо вже пізно.

Підкрадалось вечірнє смеркання, й вони заквапились із лісу до села.

Наступний день, субота, видався сонячний, з прохолодним свіжим вітром, який то розчісував траву невидимим срібним гребінцем, то прозорою долонею гладив листя на деревах, то ворушив пелюстки квітів. Соняхи цвіли на городах, сміючись незгасними круглими усмішками, й грамофонні квіти гарбузів вигравали, почепившись аж на плотах, аж на вулицю повиповзали.

Заповітною мрією Олянки було пройтись по селу не просто так, як вона йде до телятника чи з телятника, а прогулятися своєю сім'єю. Так, як у святкові дні проходжувалася сім'я Поліщуків (глава сім'ї, бухгалтер, неодмінно в костюмі й при галстуку; дружина, вчителька молодших класів, в кримпленовому костюмі і з сумочкою; дочка, піонерка, у білому платті і в білих бантах). І нарешті сьогодні ця мрія збулась: Ігор згодився пройтись до центру і познайомитися з селом!

Виголений до якоїсь дивовижної синяви своєї невитравної природної засмаги, з намащеним бріоліном густим і пухнастим волоссям, з гострими бровами, де, здається, кожна шерстинка була випещена й доглянута, напахчений ядерними чоловічими духами, Ігор наче зійшов із вітрини міської перукарні. Або ж наче зійшов із вітрини ательє мод: кремова краватка в чорну крапочку; бузкова сорочка, ніжна й пухнаста, мовби старанно збите крем-брюле; шкіряна куртка на замках; штани з чортової шкіри, теж на змійках-блискавках, і елегантні замшеві туфлі — при ході їхні підошви зблискували ще новенькими фірмовими знаками, що золотавим сяйвом не могли не стривожити уяву спостережливих сільських жителів.

Найбільшим, либонь, щастям для матері було те, що Ігор у своїй широкопалій, помережаній синіми жилами руці три-

має тендітну, як неоперене пташине крильце, Катрину ручку. Катря лунко вистукувала по вулиці горіхового кольору сандаликами на твердій, мало не дубовій підошві й озиралась довкіл іскристими очима.

Й так само озиралась Олянка, ловлячи довгі цікаві погляди односельців. І чекала, щоб із нею привітались першими.

— Доброго дня й вам,— старалась відповісти якомога статечніше.

Неодмінно мали переступити поріг сільської крамниці, бо куди ж іще підеш? Мати обмацувала пальцями всякий крам — і ситець, і шерсть, і креп-жоржет, хоч, звичайно, купувати не збиралась. Тільки вдавала. І ще вдавала, що дуже зацікавилась блискучим емальованим електрокаміном, який стояв у їхньому магазині третій рік.

Потім попросила в продавщиці добротне шерстяне плаття. Приміряючи, притуляла до грудей, до шиї, до ніг.

— Велике на тебе, Олянко,— сказала продавщиця.

— А якби вкоротити? — радилась мати.

— Навіщо ж таку дорогу річ псувати? Чужі майстри знали, як шити. Іранське плаття...

— Коли нові товари завезеш? Хотілося б щось путнє...

— Хіба вони кажуть? Навідуйся...

Відповідаючи матері, продавщиця тільки й дивилась на мовчазного Ігоря, що саркастичним поглядом вбирав речі ширпотребу, виставлені на полицях: цинкові відра, сапи, вила, лопати, валянки, мотузки, віники, банки з фарбами та іншу всячину...

А з магазину Катря вийшла з прекрасним подарунком: Ігор їй купив ведмедя, який був ростом чи не більшим за дівчинку. За мастю цей ведмідь вдався такий, як опале кленове листя, очі мав якісь по-бусурманському веселі. Катря несла його на оберемку, а ведмідь обіймав її довгими неслухняними лапами, тицявся холодною мордою в обличчя. Важко навіть було втямити збоку: чи то дівчинка несе ведмедя, чи то ведмідь несе дівчинку.

— Матимеш цілий звіринець удома,— щебетала зворушена мати.— Доп'яла десь вовкодава, тепер ведмідь. Але цей кращий, бо годувати не треба...

Куртка й штани на мовчазному й гордочолому Ігорі порипували так, як порипує зимовий сніг у великий мороз.

І, мабуть, зараз для Катрі та матері не було дорожчої людини, ніж він.

Біля цегляного будиночка, де містились пошта, відділення

зв'язку й ощадна каса, Олянка, наче схаменувшись, ойкнула й мовила:

— Зачекайте тут, мені треба телеграму вдарити!

Опинившись у тісному приміщенні відділення зв'язку, Олянка попросила бланк телеграми, взяла ручку. І, сидячи за столиком, замислилась. Кому ж бо, власне, послати телеграму? Братові, що робить на заводі в Краматорську? Чи сестрі, що віддалася за міліціонера аж у Петропавловську-Камчатському? А чи дядькові, який працює майстром-наставником у профтехучилищі в Вінниці? Авжеж, можна будь-кому з них. А що ж написати в телеграмі? Що познайомилася з Ігорем, що ніколи ще не була така щаслива?.. І якими словами про все це сказати?.. Нітрохи не дивуючись своєму наміру дати телеграму, але так-таки й не знайшовши потрібних слів для вираження радості, розгублено й роздосадувано посиділа за столиком, заляпаним клеєм і чорнилом, та й подалася геть із відділення зв'язку...

Їхав ветфельдшер Якубов на своєму велосипеді, що вигравав, як цілий оркестр, у якому всі інструменти були поламані чи зіпсовані.

— О, тепер у Найди є товариш! — вигукнув, помітивши в Катриних руках великого ведмедя.— Цьому ніякі ліки та операції не потрібні, цей ніколи не поскаржиться на здоров'я, так?

І проїхав своєю дорогою. Мужній і вродливий Ігор дістав із кишені люльку, вправно натоптав тютюном і запалив. Люлька, виготовлена з тамарискового дерева, була прикрашена зміїною пащею, над якою снувався димок.

І Олянка чи не вперше в своєму житті посоромилася за своє рідне село, в якому й піти немає куди.

— От у Козятині,— сказала сумно.— Там і депо, і вузол залізничний великий, і багато поїздів проїжджає щодня. Може, поїдемо завтра, в неділю? Сфотографуємось...

— В місто не хочу,— сказав Ігор, видихаючи тютюновий дим.— Козятин у підметки не годиться вашому селу. Первісна природа, повна воля.

— О, чого-чого, а волі в нас і справді багато,— згодилась Олянка, рада таке почути.— А також природи вистачає.

Назустріч трапилась телятниця Дуська, з якою разом ходили до телят. Прикипівши поглядом до Ігоря, напарниця спершу зблідла, далі почервоніла, далі знову зблідла. І повіки швидко-швидко закліпали, як два безпорадні метелики, що не можуть злетіти. Олянка, ощасливлена тим чужим отетерінням, спинилась на хвильку погомоніти.

— Дусько, ти від телят? — спитала.

Так, наче сама вона біля телят не поралась.

— Від телят,— винувато відказала напарниця.— А ти з ким оце в проходочку прогулюєшся?

— Та зі своїми,— весело відповіла.

— Хтось із родичів твоїх? Чи так, знайомий?

— Ігор... Мій!

— І давно вже такий у тебе?

— Ага,— ухильно буркнула.— Знаєш, Дусько, всяких знаходила, та, либонь, оце щось путнє нарешті.

— Звідки? Хто він?

— На золотих копальнях робив,— мало не перейшовши на шепіт і построгішавши обличчям, сказала Олянка.

— Видно, що при грошах,— не без заздрості мовила напарниця.— Повезло тобі.

— Має ж колись поталанити! — згодилась.

— І видно, що серйозний, а не такий, що ото зуби весь час зверху... Вже договорились чи ще не балакали? Тут зостанешся чи з ним поїдеш?

— Поки що ночує в мене, пристав у прийми. А там видно буде.

— І то правда. Раз робив на золотих копальнях — і він ніде не пропаде, і ти за ним не пропадеш... Бач, он твоя Катря прив'язалась до нього... Хай щастить...

А по зажурених очах легко було здогадатись, що заздрить. І та неприхована заздрість приємно лоскотала Олянчину свідомість.

— І ти ще свого судженого знайдеш, Дусько! — кинула й гайнула наздоганяти своїх.

Слались вечірні тіні від дерев, низько над землею літали ластівки. Найда сидів на задніх лапах, виструнчивши передні. Катря гладила долонею плоский, нешироκий лоб, і собака, то роззявляючи пащу, то клацаючи зубами, висолоплював і ховав червоного, як перчину, язика. Найда мав міцні, добре розвинуті щелепи і загострений зріз верхньої губи, яка аж тремтіла від збудження, від задоволення.

— Не сердься,— прохала Катря,— що ми сьогодні ще не встигли з тобою погратись. Пам'ятаєш, як бігали в поле й до лісу? Скоро знову побіжимо. А це ведмідь Бурмило, познайомся, раніше Бурмило жив у магазині, а тепер житиме в нас.

Катря тицяла ведмедя просто межи очі собаці, а той, раз і вдруге обнюхавши фабричне створіння, байдуже відвертався, поклацуючи зубами й весело кліпаючи темними по-

віками. Очунявши, набравшись сили, Найда тепер грав пружними м'язами грудей, спини й поперека, міцно постукував подушечками передніх кінцівок, напружував товстого, високо посадженого хвоста. І весь іскрився радістю, в якій Катря вгадувала і долю докору самій собі...

— Розгнівався на мене, так? Не гнівайся,— гладила білі й чорні плями на боках та на спині.— От коли близько познайомишся з Ігорем, то не гніватимешся, я знаю. О, Ігор добрий, це він мені подарував цього ведмедя. Ігор тепер нікуди від нас не поїде, житиме з нами, буде материн, мій і твій. І вже до матері не приходитимуть усякі погані компанії, не питимуть з вечора до ранку, й чужі дядьки не залишатимуться ночувати в хаті. Ігор сильний, нікого не боїться, він усіх віднадить, і моя мати візьметься за розум. Вона хороша для всіх, усім ладна догодити, а тепер триматиметься Ігоря, більше нікого. Чоловіки, Найдо, всякі трапляються, легко здибатися з пройдисвітом, а з таким, як Ігор, ой як не легко. Він і тебе, Найдо, захистить та оборонить, будеш у догляді, не здихатимеш при дорозі, як у свого старого хазяїна, що відцурався...

Здається, собака ствердно покивував довгою, клинцюватою головою, і його висячі вуха здригались, як листки. Поміркувавши, Катря додала впевнено:

— Тепер і Леся захоче зі мною дружити, от побачиш. Я ділитимуся з нею своїми таємницями, а вона виповідатиме всі свої секрети.

І, зоставивши внизу Найду і біля нього непорушного довгошерстого ведмедя, Катря стала зграбно здиратись на старий-престарий клен, щоб із його вершка зазирнути на сусідське подвір'я — чи не видно там Лесі...

Минув день чи два... Легковий автомобіль оранжевого кольору, повільно проїхавши через село, зупинився біля сільради. Двоє моложавих чоловіків одчинили дверцята й ступили в куряву. Водій був коротко стрижений, з хрящуватим індичим носом, що карлючкувато вигинався над пухкою верхньою губою. Його попутник, зодягнений у джинсовий костюм, лагідною зовнішністю скидався на голуба-турмана, й погляд глибоких сірих очей теж видавався по-голубиному приязним.

Перекинувшись короткими репліками, обоє подались до сільради.

Появились на ганку хвилин через десять-п'ятнадцять у супроводі голови сільради, циганкуватого красеня з калино-

вими рум'янцями на щоках. Розгублений і стривожений, голова сільради стежив, як вони сідають до машини, як машина рушила, як покотилась у затінку старих яворів, що обіч постали над шляхом... І скрушно, й досадливо крутнув головою в баранячих кільцях в'юнкового волосся.

— Ось і клен,— озвався в салоні автомобіля чоловік із зовнішністю голуба-турмана.

Й зразу ж їхній мотор зменшив кількість обертів, закашляв, задеренчав.

— Звертаю на узбіччя,— мовив водій.

З'їхавши на узбіччя, машина зупинилась. Якраз навпроти обійстя, на якому височів розлогий, могутній клен.

Водій одчинив капот, заглядаючи до мотора. В цей час його попутник уважно роздивлявся вулицю, поодиноких перехожих, найближчі подвір'я...

Під кленом дівчинка в червоному беретї гралася з собакою. Скільки ж їй років? Не менше шести й не більше семи. Ловка така дівчинка, моторна, схожа на розквітлу кульбабку. А собака породистий, мисливський,— чи не гладкошерстий фокстер'єр? Але як тут міг опинитися гладкошерстий фокстер'єр, та ще в ролі дворняги?

— Доведеться ремонтуватись, так? — запитально мовив водій.

— Доведеться,— тоном наказу ствердив попутник.

Залишивши капот одчиненим, водій узяв інструменти і, простеливши рядюжку в мазуті й маслі, заліз під машину. Стирчали тільки ноги у вельветових штанях і туфлі на грубих підметках. Він раз і вдруге брязнув гаєчним ключем по якомусь там залізу й глухо запитав:

— Що на горизонті?

— Без змін,— відповів попутник. Він уже вибрався з машини, заклопотано зазираючи до мотора, але водночас не перестаючи спостерігати за вулицею і людськими обійстями.— Все в ажурі.

Дівчинка, що досі гралась під кленом, тепер розмовляла з ставним блондином, зодягненим у шкіряну куртку й штани з чортової шкіри. Театральним рухом блондин підніс до губів запалену люльку, посмоктав роздумливо, далі відставив руку з люлькою, але не опустив, тримав зігнутою в лікті.

— На ганку появився об'єкт,— начебто сам до себе сказав чоловік у джинсовому костюмі.— Розмовляє з дівчинкою.

— Зрозуміло,— глухо долинуло з-під машини.

— Об'єкт прямує на вулицю. Увага!..

Не перестаючи палити люльку, атлетичного складу чо-

ловік вийшов за ворота. На мить спинившись, ковзнув поглядом по машині, біля якої вовтузилось двоє невдатливих пасажирів: один уперся мордою в мотор, як баран у біблію, а другий виставив ноги з-під машини. Звичайна картина звичайної дорожньо-транспортної пригоди.

— Вас на консультацію можна? — з дурнуватим виразом на обличчі погукав той, що заглядав у мотор, як баран у біблію.

Уже рушивши в протилежний бік вулиці, показний собою блондин зупинився. І, повагавшись, звернув до машини. Фіалкові його очі світилися звичним крижаним холодом, а на вродливому обличчі появилась ледь помітна зверхня усмішка.

— Поможи, друже,— запобігливо, майже улесливо звернувся невдатливий пасажир.

— Салаги? — спитав той поблажливо.

— Ага, шоферські права новенькі, ще й не встигли замогоричити... Їдемо на риболовлю, й ось на тобі — вскочили в халепу.

— Вам пощастило,— мовив.— Я майстер на всі руки.

І, тримаючись за капот, став заглядати до мотора. Над лляними кучерями де не взялась бджола, погрозливо пролетіла біля обличчя раз та вдруге, і майстер на всі руки відігнав її різким рухом.

У цей час лікті йому було вивернуто й руки заламано. Все було зроблено так блискавично, що навіть не встиг отетеріти чи здивуватись. А отямившись, гойднув могутнім тілом, намагаючись вивільнитись, та той, другий, проворно вибравшись із-під машини, сказав жорстко:

— Спокійно! Без паніки!

І багатозначно поклав долоню на відстовбурчену кишеню штанів.

— Мабуть, ви помилились,— проказав бранець.

— Ми ніколи не помиляємось,— мовив молодик, який навіть у ці хвилини не втрачав своєї схожості з голубом-турманом. І наказав: — Ану в машину, Антоне Косарівський!

— Я — Ігор... Ігор Дубенко!

— В міліції з'ясуємо, хто ви такий! Чи ви Ігор Дубенко, чи Антон Косарівський... Здається, якийсь час ви також були Аленом Делоном?

Широкі плечі, обтягнуті шкіряною курткою, поникли. Самовпевнений погляд крижаних очей зів'яв, тепер у них блимнули зацькованість і страх. Одразу втративши статур-

ність, він із мішкуватою незграбністю вмостився на задньому сидінні.

— Ось і добре,— глузливо похвалив той, що в джинсовому костюмі, сідаючи поряд. — Зайвий ажіотаж у колгоспному селі не потрібен. Без усяких там гангстерських штучок-дрючок. Їх у вашому житті, Косарівський, вистачало. Знаєте, ми в захопленні від вас,— іронізував.— Таке широке амплуа: і бандит, і авантюрист, і валютник! Востаннє за якою статтею сиділи? За те судились, що, вдаючись до принад своєї зовнішності, входили в довір'я до окремих громадян із метою пограбування? Актор! А в цьому селі за кого себе видавали? Ну, це ми ще з'ясуємо!

Машина, з якою так вдало було інсценізовано дорожньо-транспортну пригоду, завуркотіла мотором і легко рушила з місця. І в цю мить попереду майнула постать дівчинки в червоному беретi. На її обличчі видніла гримаса болю, в дитячих очах застигло непорозуміння. Дівчинка скинула догори руки, мовби просила зупинитись, вона мало під передні колеса не вскочила, та водій вправно вивернув кермо,— й тепер тендітна постать дівчинки, що стояла в розгубленій позі, все віддалялась і віддалялась, аж поки зовсім зникла.

Той, хто сам себе назвав майстром на всі руки, сидячи з виразом зловісної приреченості на вродливому обличчі, так і не обернувся...

Катря, як білка, подряпалась на клен, та, на жаль, Лесі на сусідньому подвір'ї не помітила. Сидячи на дебелій гілці й руками тримаючись за віття, вона трохи послухала туркотіння горлиці, простежила політ чорногуза під високою голубою хмарою, а вже потім її погляд опустився нижче...

І, побачивши, як їхньому Ігорю підступно заламують руки й силоміць заштовхують у машину, Катря і очам своїм не повірила, і розгубилась. А отямившись, стала незграбно спускатись по стовбуру додолу, потім неслухняними ногами бігла через подвір'я. І вже, либонь, встигла, уже, либонь, можна було порятувати обманом і підступом захопленого Ігоря, та машина в цей час заревла мотором, рушила.

Катря, дивлячись услід, ковтала раптові сльози, схлипувала. До кого побігти, кому розказати про те, як двоє невідомих посеред білого дня напали на їхнього Ігоря, скрутили руки й силоміць повезли з собою? До матері бігти — далеко, бо колгоспна ферма ген-ген на околиці села, хутко не доберешся. Ксаверія Якубова, ветфельдшера, зараз немає вдома, він зовсім недавно поїхав на своєму велосипеді до артільної

череди, там корова здулась, об'ївшись якоїсь хороби. До Остапа Сирокваші, їхнього сільського кравця, не побіжиш, бо його ж недавно скривджено. Й до дядька Сметани не поткнешся, бо там така вдова Бандуриста, що страшно й на подвір'я ступити. А Кузьма Кузьмович далеко, аж у районі...

А Найда? У Катрі ж бо є Найда,— і як вона забулась?!

Гайнула на подвір'я, відв'язала собаку і, взявши повідець у руку, наказала:

— Вперед!

Удвох вискочили на вулицю. Найда, радий несподіваній волі, біг прудко й тягнув за собою знетямлену від горя дитину.

— Бери, Найдо, слід, прямісінько по дорозі біжи. Отут їхня машина поїхала.

Собака, повискуючи, то опускав клиноподібну голову до землі, то задирав догори, запитально дивлячись на свою неповнолітню хазяйку.

— Вони від нас ніде не сховаються, ні на якій машині не втечуть.

Поминули крайні хати сільської околиці — попереду слалось поле, у якому колосились хліба. Біла дорога бігла поміж хлібами в далеч, і їй не було краю.

— Визволимо Ігоря від поганих людей.

Найда рвався по дорозі, тягнучи на повідці Катрю за собою. Вона ковтала сльози і, засліплена їхньою пеленою, спотикалась і шепотіла схлипуючи:

— Знайдемо, всюди знайдемо.

І наказувала жалісливим, тремтячим голоском:

— Уперед, Найдо, вперед!..

З книжки «ШКІЛЬНИЙ ХЛІБ»

(1981)

СВАТАННЯ У ЯБЛУНІВЦІ

До воріт на велосипеді під'їхав хлопчина. Яблуня з подвір'я прослала гілля на вулицю, й хлопчина спершу зірвав яблуко-папіровку, надкусив, а тоді вже поклав:

— Дядьку Грицько, вам лист!

Грицько (у важких штанях зеленого габардину, підперезаних ременем із хвацькою замашною бляхою, в червоній кримпленовій сорочці, на грудях біліє широкий галстук) підійшов до воріт у модельних туфлях на мелодійних рипах.

— Од кого лист? — запитав повними викоченими губами, в сердечку яких сріблились вставні зуби.

— Від Лариси! — мовив незнайомий хлопчина, подаючи лист.

І, тримаючи правою рукою кермо велосипеда, а лівою надкушене яблуко, поїхав собі по сірій курній дорозі, де кублились кури й гелгали гусячі виводки.

Коли Грицько розгорнув листа, його жовті, мов кусючі мурахи, очі перестали мерехтіти сміхом, а на запалих щоках ураз проступили пластівці хворобливого рум'янцю. Прочитавши листа, звів колосисті брови й мовив у землю:

— Що вона пише?

Прочитавши вдруге, знову спитав невідь у кого:

— У неї всі вдома чи гуляють?.. У буфеті гуляють, га?!

Зіжмаканого листа впхнув до кишені і з хряпом-виляском одчинив хвіртку.

— Грицю! — покликала з ганку мати, йдучи до помийниці з повною балією картопляних очистків, цибулинного лушпиння, риб'ячих тельбухів, луски, пір'я.— Ти куди?

Й застигла з балією в руках, подивована, що син і не оглянувся, гайнув по вулиці хутко, наче бабське веретено.

Грицько йшов хутко — в праву ногу чорт уступив, а в ліву вступив біс, от вони й несли чоловіка. Жовна грали на запалих щоках, по шиї сновигав хрящуватий борлак. У червоній сорочці скидався на пожежну машину, що пре на пожежу, тільки ніхто смертельних сигналів не чує, бо сигнали ті народжуються в грудях — і гаснуть у грудях...

Лариса на веранді ліпила вареники з товченою картоплею, заправленою смаженою цибулею. Чорне лискуче волосся сріблилось на плечах, і облямоване його водоспадами обличчя видавалось надміру блідим. На гостя глянула чи то з викликом, чи то з досадою.

— Це ти написала? — Грицько дістав із кишені зіжмакане послання.— Чи не ти?

— Я,— навіть не глянувши, мовила вона й далі ліпила вареники.

— Й передала через якогось школяра?.. На велисипеді приїхав...

— Передала через школяра. То мій сусід.

— Ха! — різко так хакнув Грицько й сів коло дверей на табуретку.— Через школяра!

— Може, ти хотів, щоб я по пошті послала?

— Еге, поштою!

— Поштою довго йшло б,— сказала спокійно.

Грицько звівся з табуретки, підступив до газової плити, що блідо синіла полум'ям,— і вже скоро оте послання взялось огнем, обвуглилось, попікши йому пучки пальців.

— Значить, так,— мовив із притиском,— ти листа не писала.

— Писала,— тихо заперечила.

— Ти його не писала й ніхто про нього не чув і не бачив, чуєш!

— Може, й ніхто, а ти бачив і чув.

Грицько лизнув язиком обпечені пучки. Вузькі й жовті, мов кусючі мурахи, очі зараз блищали гострою отрутою.

— А ти подумала?

— Подумала.

— А раніше не думала?

— Раніше не думала.

Лариса поставила на конфорку каструлю з водою, набавила вогню і знову взялась ліпити вареники. Її, невеличку й смагляву, Грицько в листах називав «ягодою».

— Слухай, ягодо,— сказав,— але ж пізно тобі передумувати. Й мені пізно. Все готово, запрошено гостей. На післязавтра! Якби хоч за тиждень сказала...

— Грицю,— мовила «ягода»,— не вмовляй. Я все написала. Не хочу — й край. Я передумала. Не хочу виходити заміж за тебе й не хочу їхати на край світу. Я звикла до свого села, от. На що я здатна без батька-матері там, на чужині? Не поїду — й край.

Грицько стояв коло газової плити, мов кам'яний бовван, ніяк не йняв віри...

— Батько-мати і вмовили тебе, еге?

— Сама.— Й, не дивлячись на нього, ліпила вареники.— Ну, переписувалися з тобою. Знаєш, у листах добре пишеться про все. А дійшло до весілля, чую — не так у душі, не так. Порожня душа, геть порожня. А з порожньою душею не можу. Не хочу без любові.

— Значить, хочеш полюбити... тільки не мене.

— Знайдеш іншу. Чи в нашому селі, чи в світах. Тепер оженитись — що пригірщ води випити.

— Дивись, Ларисо, бо заміж вийти трудніше... Це не пригірщ води випити.

— Ну й засиділась у дівках, то що? Сиділа багато — посиджу більше!

— Ще згадаєш колись, яку наругу вчинила!

— Наругу? Це якби любили одне одного, а так...

Грицько шугонув із веранди, наче з полум'я виривався. А як ти вирвешся з того полум'я, як порятуєшся, коли весь гориш, усередині палить, жар у мізках? Ішов по вулиці, а здавалось, що всі вже довідались про ту притичину, яка сталася з ним, насміхаються, глузують. Село! Такого ще в них не траплялось, тепер і в двадцять першому столітті переповідатимуть, як він, Грицько Лозовий, женився!

Розчервонілий, мов кормовий буряк, мовив із порога матері:

— Мамо Фросю, весілля не буде!

Мама Фрося патрала півня-галагана над балією, і вся обібралась пір'ям, наче її обсмолили й виваляли. Пух сніжком тремтів навіть на куцих брівках. Подивована почутим од сина, мама Фрося впустила голого довгошийого півня в балію, кліпала очима-метеликами.

— Як то не буде? — поспитала.— Вже зготувались...

— Мамо Фросю, весілля закривається.

Полум'яний, наче міхур на вогні, Грицько сів за стіл, затулив долонями обличчя й завмер, закам'янів. Важко стоячи на посмугованих жилами ногах, мама Фрося звісила довгі і якісь покручені, мов гарбузове гудиння, руки. Бубоніла:

— Закомандував весілля, а тепер уже розкомандував. Це

ж хто з вас сказився — ти чи Лариска? Обоє однакі... Стільки порізала курей, а вони ж яйця несли. Баба Саламаха півсвині продала, все м'ясо зготувала, і як тепер, хто поїсть? Хай пропадає, еге? А скільки тієї горілки настаралась, і бочку пива ти в буфеті випросив. Я згорбатіла біля драглів, готуючи, та біля смаженого й печеного, весь погріб заставила мисками й полумисками.

— Не пропаде,— глухо мовив Гриць у долоні.

— Авжеж, то на весіллі мій труд пропав би, а це без весілля пропаде.

— Мамо Фросю,— знову глухо в долоні,— кажу, не пропаде, поїмо.

— Роздамо, еге? Чи з вулиці покличемо, щоб нажирались? — І так човгнула дерев'яними ногами по долівці, наче шмарувала глиною. — Чого ви так пізно горшки побили? Не могли раніше побити?

— Закомизилась!

— Лариска закомизилась? А чого їй, такій хорошій, комизитися? Стільки сиділа незасватана й ще стільки сидітиме.

— Хай сидить, раз є на чому сидіти!

— Спасибі мала б казати, в ноги кланятись, що береш її, сину. Закомизилась... То й добре, що зараз почала комизитись, гірше, якби гедзь укусив її замужем, чуєш? І якби щось добре, а то... Щастя такого можна знайти в базарний день по три пучки на ламану попійку! Бач, перебирати надумала... Пізно їй перебирати, ще покається, та пізно покається.

Мама Фрося задумалася-запечалилась, і очі її посивішали, мов туман над ранковою річкою.

— Ти, Грицю, і за тиждень женишся,— сказала.— Хай та Лариска ще спробує хоч за рік заміж вийти!.. Брати які в неї? Пилип шофер, а взяв учительку, Микола стоїть на горілці й вині в магазині, жонатий на бухгалтерці... Кого ж це тепер Ларисці замандюриться, коли ти їй кісткою поперек горла став?.. Не інакше, всією сім'єю відраджували від тебе... Мати яка в Лариски? Дід у матері дячком служив у нашій церкві, пив по-чорному, а гонор, видать, від діда-дячка... Але ж і ми, Грицю, з гонором-самосадом.

— Із чим? — недочув син.

— Із гонором-самосадом, кажу. З таким, що й садити не треба, сам росте.

Мама Фрося не стала чекати, поки спитають, чому розладналось весілля. Закинувши важкі свої розтоптані ноги на плечі, сама понесла новину по Яблунівці. Здибаючись із сим чи з тим, розказувала, як мусила готуватись, як потратилась.

— Людоньки добрі,— гомоніла мама Фрося,— ви ж подумайте й розсудіть! Є в Гриця рідний дядько Максим, а мій брат, значить, живе на Донбасі, робить на шиферному заводі. Вдарили Максимові телеграму, щоб приїжджав на весілля. Добре, як не приїде, а коли приб'ється в таку дорогу? А ще ж і Максимовим дітям послали телеграму — Вадикові в Нафтокумськ, Діні в Чернівці й Василеві у Козятин. З Козятина близько добиратись, не страшно, а з отого Нафтокумська? Далечінь яка! Приїдуть, а весілля нема. Ото свято для людей придумала дівка! Що робити?

Всяке радили, та поради не могли зарадити ділу. Страви не пропадуть, запевняли. Й напої не скиснуть, втішали.

— А з музикою що робити? — допитувалась мама Фрося.— Духовий оркестр із цукрозаводу!

— Музика хай грає.

— А з якої хороби їй грати?

— Варилось усе й смажилось, щоб під музику їсти? Й питиметься під музику веселіше!

— Веселіше? А що ж то за весілля без молодої? — тетеріла мама Фрося. — Такого ще не чувано...

— Та нащо вам та Лариска на хазяйстві? Вона така буйна, що її і чорт не вколише.

— Авжеж, коса не клепана, жінка не бита — то все одно,— згоджувалась мама Фрося.— А тільки вилюдніла б і Лариска, бо він її б любив, як душу, а трусив, як грушу.

Бігала по Яблунівці, бідкалась, що отак єдиного свого Гриця одружує. А коли ополудні навинулась додому, то застала в хаті гостю. Гостя глянула зеленими, як трава в маю, очима, а що причмелена від горя господиня не привіталась, то гостя привітно озвалась перша:

— Здрастуйте, мамо!

Сиділа за столом, набивши рот шоколадними цукерками, привезеними сином для дітваків, котрі мали позбігатись на весілля, а сам Гриць спроквола цідив пиво й гриз в'яленого окуня.

— Здрастуй, Катре,— відказала.— А чого це ти мене мамою називаєш?

Шовкова трава Катриних зелених очей була немов грозою омита. Гриць, розтягуючи губи в кривій усмішці, мовив:

— Підсідайте, мамо, до столу, побалакаємо... Катря заглянула до нашої хати, гомонимо тут, радимось...

— Що ж Катря може порадити? — спитала смутно.

— Е-е, мамо, не кажіть. Дві голови — добре, а три — краще.

— Та в нашому ділі й трьох голів мало.

Грицеві очі несподівано грали, як мальки красноперу на річковому перекаті.

— Ви, мамо, знаєте Катрю? — озвався.

— Знаю Катрю,— мовила, сідаючи край столу. Й поспитала в неї: — Ти, дочко, на пошті робиш?

— На пошті, мамо,— відказала Катря.

Господиня знову подивувалась на оте «мамо», але вже змовчала, тільки пісні губи підтисла.

— Оце вийшов у леваду, аж понад ставом, бачу, йде Катря. Спершу не впізнав, так вигналась і поповніла, а ще ж недавно дівчинкою гасала, каченят і гусят пасла. Ну, розбалакались... Вона, мамо, збиралася післязавтра прийти на весілля, а я й кажу, що відміняється весілля.

— А я, мамо, й кажу,— скоромовкою озвалась Катря, показуючи гострі мишачі зубки,— як то весілля відміняти? Це ви готувалися, стягувалися, гості з'їжджаються, за музику вмовлено — й нате! Чого вам Лариска має воду каламутити? Скаламутила, а ви вже й скисли?

Мати Фрося слухала блідими лопухами вух, у Гриця олійний усміх лиснів на запалих щоках.

— Коли перебаранчає, хай іще спробує такого знайти, як Гриць! Тепер хлопці не дуже в Яблунівці тримаються, тепер, може, дівці треба побігати за хлопцем. А часи минулись, що хлопці бігали. Бач, не хоче з Грицем їхати з Яблунівки! Але ж правда, Гриць не може зостатись у Яблунівці, раз він закрійник в ательє, тут ніякого ательє нема.

Син вдоволено мружився, бо й сам так думав. І мама Фрося так думала.

— Сватати треба не норов, а дівку, щоб із неї вдалася славна молодиця й можна було тримати в їжачих рукавицях,— сипнула словами, наче спілими горішками, Катря.— Бо в сім'ї як? В сім'ї нехай буде гречка, аби не суперечка!

— Мамо, Катря правду каже, весілля негоже відкладати,— сказав Гриць. — Я з такої далини добився, ви потратились, музика прийде, гості.

— Хто ж собі гірше хоче, сину?

— Ми з Катрею поговорили — й надумали побратись,— мовив Гриць і звівся за столом. Губи йому сіпнулись так, наче мусить усміхатись, хоч і муляють чоботи на обидві ноги.

— Вірте, мамо, чи не вірте,— засокоріла Катря,— що минулої ночі Гриць ваш снився мені!.. Річка біжить, а Гриць узяв на руки мене й несе по воді!

— Ага, сон такий приснився,— мовив син.— Мабуть, неспроста, еге? Ви ж, мамо, вмієте сни толкувати... Проти четверга приснився, чуєте?

— Проти четверга?..— перепитала мама Фрося.— Сон у руку, либонь, бо всякий сон важить... Я шо вам, діти, скажу...

Лице в неї світилось, як вимолочена вівсяна солома, а над зіницями очей немов сяяла золотава пара.

— Якось так, наче не в людей. Але ж тепер чи не в усіх людей так, як не в людей. То я до вас не мішаюсь. Надумали, то й робіть. А я своє вже зробила — наготувала з сусідками що слід і ще наготую. День-два перекліпаєте, вам у Яблунівці однаково не жити. А тільки й справді весілля вже призначено, то чого відміняти.

— Ти, Катре,— мовив Гриць посуворілим, хазяйським голосом до дівчини, — підеш зараз на пошту і вдариш телеграми своїм родичам, хай приїжджають.

— Може, ще встигну з телеграмами? Завтра зранку дам, сьогодні вихідний у мене.

— Е-е, дочко,— докірливо сказала мама Фрося,— годиться сьогодні. Бо раз весілля на післязавтра, то добре, аби сьогодні вже мали телеграми на руках. Знаєш, без подарунків не приїдуть. От і мали б завтрашній день, щоб по магазинах крутнутись.

— У мене такі родичі, що по магазинах чи й бігатимуть за подарунками.

— Такі чи не такі, а краще заздалегідь.

— Бачите, мамо, вже пополудні, то я про сукню весільну думаю, про фату... Яка ж із мене молода, коли без весільного наряду!

— Та є ж бо в нас наряд, готовий! — скрикнула мама Фрося.

Гриць лиш крекнув досадливо, а Катря запалахкотіла зеленими, як трава в маю, очима:

— Де наряд? Який наряд? Готовий?

— Він ось,— мама Фрося кивнула на зніченого сина,— там у своєму ательє й пошив геть-чисто все — і сукню білу батистову, і фату гіпюрову, купив білі босоніжки. А що вже рукавиці — аж поза лікті!

— Значить, є наряд? — тішилась Катря, щоками порум'янівши, й голос щебетав ластівкою весняною.

— Та є,— нітився й супився Гриць.

— Авжеж є,— мовила мама Фрося,— а тільки наряд у тієї Лариски. Він як приїхав минулої неділі, то відразу й побіг до неї з нарядом...

— Ну, мамо!..

— А що — мамо? Тепер хоч лікті кусай! Сам винен, а мені — мамає!

— Хто ж гадав, що так скоїться...

— Розумніший би догадався, розумніший би не квапився бігти з нарядами. А Лариска яка? Лариска хвостом од весілля крутнула, а наряди поховала. Дивись, Грицю, в тих нарядах за другого вийде, а з тебе посміється, і вся Яблунівка посміється! Ген яка — і на чужому коні хоче наїздитись, і в чужому добрі нахвастатись. Добре, що не матиму таку за невістку, от!..

— Без паніки,— мовила Катря, і в її гострих, бронзової барви зіницях спалахнув мисливський блиск.— Наряди матимемо, наряди не пропадуть.

Ласочкою ступила до мами Фросі, пишним сердечком уст поцілувала в шкарубку щоку. Далі тим самим сердечком уст чмокнула у скроню Гриця, що, високий, нагнувся над нареченою й теж торкнувся губами її скроні в дражливому пушку світлого волоссячка,— це були перші між ними поцілунки.

Коли зостались удвох із сином, мама Фрося сказала:

— Еге, не хвали жінку тілом, а хвали її ділом... Ти хоч цю Катьку знаєш?

— Вчилися разом колись — я в десятому класі, а вона в п'ятому «бе», здається...

— В п'ятому «бе», здається,— перекривила мама Фрося.— Ото з тебе, либонь, такого — сліпого, глухого та німого — й найліпший чоловік для неї!

— А з неї? — буркнув Гриць.

— Із неї? Горе дворові, де корова розказ волові!.. Якось виходить, що Катря тебе женить на собі, а не ти женишся на ній. Та в неї тих женихів було мов дрантя, й ні один чомусь не взяв, не накинув такого хомута на шию.

— Мамо, та що ми тут станемо роздебендювати про її женихів? Я мав наречених, вона мала женихів, от, хіба річ у тім? Річ у тім, що весілля в нас готове, не відкладати ж!

— Хіба що,— прикро згодилась мама Фрося.

Тим часом розбитна Катря на попутній машині гайнула на пошту, де сиділа на видачі кореспонденції сільським листоношам, і вдарила телеграми дядькам, тіткам, братам, сестрам, племінникам і племінницям: виходить, мовляв, заміж і запрошує на весілля. В місто Ригу, в управління судноплавством, теж послала телеграму якомусь Аркадію Богдану такого змісту: «Приїхати не зможу. Наші дороги розійшлись, як у морі кораблі. Цілую міцно і востаннє. Вже не твоя Катря».

— За кого ж ти виходиш? — поцікавились дівчата на пошті.

— За фраєра,— сказала Катря.

— В тебе їх багато.

— За того, що вступає в законний шлюб.

— У нього є машина?

— Раз є калимна робота, все буде, не тільки машина.

— Довго, Катре, ти шукала!

— Шукати не штука, а головне — знайти.

З пошти подалась до Лариски, яку й застала вдома за пранням. У ситцевому халатику, з міцними засмаглими литками, стояла коло пральної електричної машини й мугикала якусь пісеньку.

— О, видра явилась! — Лариска повеселішала, зрадівши появі Катрі, яку вони колись у класі, де разом учились, прозивали видрою.— Привіт, давно не бачились!

— Привіт! — весело відповіла Катря, нітрохи не ображаючись за «видру».— Як діла в бухгалтерії?

— Бюлетень узяла, якась ангіна посеред літа.

— Говори, ангіна в неї посеред літа! — зареготала Катря.— Кажуть, заміж передумала виходити?

— Передумала,— посмутнівши, відказала.

— А чому в останню хвилину?

— Краще в останню хвилину передумати, ніж після весілля розлучатись.

— Люди готувались, гостей скликали, а ти! — весело щебетала Катря.— Мама Фрося смутна, бо побачила тебе в невістках, наче свою потилицю, і Гриць ото з'ів облизня.

— Чужі ми з ним. Як подумала, що світ собі зав'яжу з ним,— хоч у безодню провалися. Здуріло серце, а воно вперте, як лапоть: скільки лаптя не вари, а він усе догори!

— То я надумала тебе підмінити на весіллі.

— Як це підмінити? — здивовано поспитала Лариска й вимкнула електричну пральну машину, бо гудінням своїм заважала слухати.

— Ну, ти була наречена, а тепер уже я! — усміхалася Катря.— Я вже й телеграми дала своїм родичам.

Лариска мимовільно ввімкнула пральну машину — й відразу вимкнула. В очах темнів роздум...

— А коли ж ви встигли договоритись?.. Раніше?

— Сьогодні. Ти ж закомизилася, сама винувата.

— Я не винуватчу тебе...

— Я в лавку йшла над ставом, здибалися з ним у левадах, побалакали.

— Й одразу договорились?

— Ну! — Й сипнула скоромовкою, наче виправдовуючись: — А скільки ще ждати мені на свою пару? Тепер кавалери які? Кавалери тепер гуляти люблять і до тридцяти років, і до сорока, а женитись не поспішають. Скільки мені ждати? А в Гриця й весілля готове, тільки згуляти.

— Й згуляєте?

— Згуляємо післязавтра.

— Ти ж, Катре, на весіллі погуляєш і після весілля гулятимеш.

— То й що? Тепер усі гуляють замужем.

— Ну, не всі.

— Не всі, бо дурні не гуляють! — відрізала Катря й навіть ногою притупнула, роздосадувана чужою нетямковитістю.— Знаєш, чого навідалась до тебе?

— Скажеш, раз навідалась.

— Авжеж, скажу. Гриць привіз наряди на весілля, тобі віддав, еге?

— Віддав.

— Раз тепер він зі мною жениться, то нащо тобі наряди? Повертай. Ми з тобою росту однакового, мають підійти й на мене...

Лариска, похмура та мовчазна, скоро винесла на веранду кілька пакунків. Катря, яка майже не вірила в таке чудо, вихопила пакунки, притисла до грудей — і вже хотіла чкурнути через поріг. Та спинилась і, щасливо всміхнена, поспитала:

— Я приміряю тут, добре? А якщо не підійдуть?..

— Міряй,— з глухою байдужістю сказала Лариска і ввімкнула пральну машину.

Катря тут же, на веранді, при відчинених дверях, проворно стала знімати з себе буденний одяг, у якому ходила на пошту. На підлогу полетіли спідниця, блузка, рожева комбінація, зчовгані літні туфлі, приношений ліфчик. Із пакунка дістала чохол світлого кольору, поквапливо натягнула на туге й жовтаве, як віск, тіло,— чохол виявився впору. А вже під чохлом надівала новенький ліфчик, бузкові трусики. Далі нацупила білу сукню батистову, світлі чеські колготки, взула босоніжки.

Особливо зраділа, що підійшли на її ногу босоніжки — з золотавими защіпками, на платформах. Аж притупнула ногою, завуркотівши грудним голубиним сміхом.

— Поможи фату надіти,— попросила мовчазну Лариску.

Байдужа Лариска спокійно допомогла надіти фату з

гіпюру, мережану по краях, а що вже довгу — впала піною на дерев'яну підлогу веранди.

— Я таку й хотіла,— сміялась Катря грудним голубиним сміхом: — Таку самісіньку!.. Де в тебе дзеркало?

Й сама подалася з веранди в кімнату, й сама знайшла дзеркало. Вглядалась пильно, впізнаючи й не впізнаючи в святково зодягненій нареченій себе, не когось. У дзеркалі відображалась неначебто зовсім інша дівчина, якій судилось інше життя — цікаве й незнайоме.

Вихором вилетівши до Лариски, що похмуро стояла на веранді коло пральної машини, розцілувала в обидві щоки.

— Все як на мене шилось,— гомоніла, перевдягаючись із святкового в буденне.— Добре, що ми з тобою одного росту, правда? Й фігурами схожі.

Звісно, мала квапитись, бо клопотів їй сьогодні й завтра — не позичати. Проте на подвір'ї спинилась — обличчя розцвіло усміхом, як сонях, пакунки з подарунками міцно притискала до грудей:

— Лариско, може, й ти на весілля прийдеш?

Либонь, за гурчанням пральної машини Лариска й не розчула, бо не обернулась.

В ЕЛЕКТРИЧЦІ

Розхристаний голомозий тип (ріденькі обвислі вусики надавали йому схожості з фокстер'єром) вийшов у тамбур, бо наближалася залізнична станція. На місце, що звільнилось біля вікна, пересіла дебела молодиця, зодягнена в сині вовняні рейтузи й закутана в білу пухову хустку. Вмостивши корзину на колінах, молодиця глянула колючими й шорсткими очима, наче їх шершні покусали, на пасажира навпроти.

Пасажир навпроти видався людиною линялої зовнішності. Хай би, скажімо, пальтечко линяле, шарф, кроляча фарбована шапка. А то ж ні, з лиця линялий — і щоками обвислими, й губами вицвілими, й прополеними брівками, й мілкенькими оченятами. Авжеж, мілкенькими оченятами: комар перебрів би — й колін не замочив.

Електричка спинилась. Двері, відчиняючись, засопіли астматично.

Й раптом отой голомозий тип, що мордою своєю скидався на фокстер'єра, постукав у вікно кулаком. Звісно, всі в купе

втупились у голомозого. Може, забув щось у поїзді?.. Голомозий пожував п'явчастими губами, наче якесь неслухняне свавільне слово хотів виштовхати, а слово те огиналось.

І раптом плюнув. І вдруге плюнув. Голомозий, либонь, плюнув би і втретє, та двері вагона астматично зітхнули, електричка рушила, й перон із голомозим став одпливати назад.

— Тю, ірод! — нарешті отямилась молодиця в вовняних рейтузах і пуховій хустці.

Пасажир линялої зовнішності став іще линяліший, долонями розгублено провів по обличчю, наче стирав чужі плювки.

— Чого це він плюнув на вас? — охриплим простудженим голосом поспитала молодиця.

— Якийсь псих! — скривився линялий.

— Може, посварились?

— А за що сваритись? Мовчали від самого Києва — й словом не перекинулись.

— Значить, не посварились...

— Та я його вперше бачу!

— Вперше?

— Вперше! Сиділи й мовчали всю дорогу! — Линялий пасажир знову провів долонею по обличчю, потім здивовано обдивився долоню.— Та мало з яким психом здибаєшся в автобусі чи у вагоні!

— О, народ усякий трапляється,— ввернув гандрабатий дядько в залізничному кашкеті. Дядько цей сидів поруч із линялим пасажиром, тримав на колінах сітку-авоську з булками та хлібом.— Буває, що й по морді б'ють ні за що, ні про що.

— Господи не доведи, щоб по морді бити! — мовила молодиця.— Видать, такий: раз плюнув — міг і вдарити.

— Е-е, ні,— заперечив дядько в залізничному кашкеті.— Раз плюнув, то вже не вдарив би... А може, все-таки знає вас, га?

— Звідки ж він знає? — здивувався линялий.— Кажу, вперше бачу!

— Але ж чого йому плюватись?

— Піди спитай! Може, скаженим собакою покусаний.

Озвалась літня жінка, схожа на вчительку-пенсіонерку: голова її біліла снігом сивини, ясні очі світилися за скельцями окулярів, наче срібні рибки в акваріумі:

— Справді, сиділи тихо. Може, душевнохворий? Тепер багато душевнохворих. На кого не подивишся, кожне страждає від стресових перевантажень.

— Еге ж,— буркнув линялий пасажир.

— Воно то так,— згодився дядько в залізничному кашкеті.— Але чомусь не плюнув на того чи на того, а, звиняйте, плюнув на вас.

Линялий пасажир, гмукнувши, дістав із кишені згорнуту газету, заходився читати на останній сторінці дорожньо-транспортні пригоди. Та раптом зіжмакав газету.

— Чого вам треба від мене? — спитав у дядька в залізничному кашкеті. — Чого пристали?

— Я пристав?

— Ну!

— Схаменись, я не пристав, а їду собі. Мені в Фастові виходити. Читаєш газету — й читай! Ну, плюнули на тебе, то й плюнули, що тут такого!

— Ти чого вчепився, питаю?

— Та хай тебе жаба вбрикне! Чи то я плював на тебе? Не я!

Линялий пасажир побуряковів. Ліва рука, здригаючись на газеті, шаруділа, як миша.

— Ну, звелись, як зведенюки,— мовила молодиця в пуховій хустці.

Линялий пасажир подивився на неї, наче позичав ювілейного карбованця, знаючи, що не поверне.

— Ха-ха, як зведенюки,— зарипів якимсь наче аж хромовим сміхом дядько в залізничному картузі.— А тільки з доброго дива не плюються! Щось було між вами, було!..

— Ти чого жовчю прискаєш? — сердився линялий пасажир.

— Я прискаю? Ти прискаєш, а я собі їду до Фастова. Їду, а не прискаю... Плюнули на тебе, так? То чого ж не кинувся і не дав здачі, коли без діла? Значить, за діло, раз сидів і витирався.

— Я витирався?

— А хто ж втирався? Я?.. На мене чомусь не плюнув. Ні на кого більше не плюнув.

Літня жінка, блиснувши скельцями окулярів, мовила:

— Але ж і справді оцей товариш,— кивнула на линялого пасажира,— не винуватий. Ніякого інциденту не було. Отой...— і показала головою на вікно, за яким бігла смуга лісопосадки. Либонь, мала на увазі голомозого типа, схожого обвислими вусами на фокстер'єра.— Отой теж не конфліктував, сидів тихо. Я й перед міліцією могла б посвідчити.

— Перед якою міліцією? — поспитав линялий пасажир.

— Ну, якби раптом перед міліцією довелось давати свідчення.

— Тут і міліція не розбереться, хто прав, хто винуват,— мовила молодиця в пуховій хустці.

— Е-е, не кажіть, міліція таки розбереться,— криво всміхнувся дядько в залізничному кашкеті.— В міліції так не буває, щоб винуватого не знайшли.

Линялий пасажир втупився в дядька мілкенькими своїми очицями, які комар перебрів би — й колін не замочив, а дядько все всміхався. Мовляв, дивись-дивись!

— А буває, людина страждає ні за що, ні про що,— мовила молодиця в пуховій хустині.— В нашій Хвощівці як було торік? Хлопці п'яні зібрались коло клубу, стали битись між собою, а завклубу кинувся розборонять. І що? Ні з одної, ні з другої п'яної компанії ніхто не постраждав, а завклубу хтось підрізав ножем, а в нього двоє дітей, обоє ясельного віку. Добре, що лікарі виходили в лікарні. То що, той завклубу винен, га?

— Було б не розборонять,— сказав дядько в залізничному кашкеті.

— Бачите, він прийшов на допомогу,— м'яко заперечила літня жінка в окулярах.

— На допомогу? А про дітей своїх він подумав?

— Тобто як — про дітей?

— Еге, про дітей! А якби лікарі не врятували життя, то двоє дітей зосталося б сиротами, так? А хто б їх доглядав? Колгосп, держава? Співчувай, але холодний глузд май!

— Ну, культурна людина...

— Ага, в культурної людини, значить, хай діти з ясельного віку ростуть сиротами?

— Дивна у вас логіка...

— Нормальна логіка! — І вже дядько звертався до молодиці в пуховій хустині: — Як буває? Буває так, що поб'ються, а потім вип'ють мирову — й помиряться. А цей завклубу що накоїв? Заплутав усе діло! Раз поножовщина, то вже не так легко піти на мирову, тут криміналом пахне. І хлопцям завдав клопоту, й собі.

— Дивна у вас логіка,— тремтячим голоском повторила літня жінка.

— Нормальна логіка! — повторив і дядько.— Не роби того добра, яке обертається злом для всіх і для тебе.

— Тут позиція активної справедливості!

— Чого? Справедливості? Гарна справедливість: двоє сиріт і хлопці строк відбувають!

Літня жінка в окулярах лиш кліпала очима, а дядько в залізничному кашкеті єхидно всміхався. Линялий пасажир дивився поверх голів, радий, що про нього наче забули.

— Ось які бувають невинні,— мовив дядько, що їхав до Фастова. І, зловивши на собі линялий погляд линялого пасажира, додав: — Оті, що розбороняти кидаються.

Спохмурнів, зібравши над переніссям борозни зморщок, мовби зграйку птахів у польоті:

— Чогось же той плюнув, еге?!

В линялого пасажира затремтіли губи, він поліз до кишені, дістав шкіряний гаманець. Голос йому сапко хрипів:

— Той де зійшов? У Мотовилівці. Ти куди їдеш? До Фастова! А я — до Жмеринки, ось квиток, дивись!

— Та їдь до Жмеринки, їдь, яке моє діло...

— Ось паспорт, дивись, де я в Жмеринці прописаний.— Линялий пасажир тицяв свого паспорта, проте ніхто не брав у руки.— Гляньте, ось жінка в паспорті записана й двоє дітей... Я жмеринський, а той вийшов у Мотовилівці.

— Може, земляки,— роздумливо сказав дядько в залізничному кашкеті.— Може, й той колись жив у Жмеринці, а потім оженився в Мотовилівку. Або ти жив у Мотовилівці, а женився в Жмеринку.

— Та не жив я в Мотовилівці!

— Казати все можна.

— Й нікого знайомих нема в Мотовилівці!

Дядько в залізничному кашкеті лише всміхався хитро. Мовляв, еге ж, балакати всяку всячину можна, та знає кінь, нащо голоблі б'є.

— Я роблю в заготконторі!

— Ну роби.

— Жінка моя бібліотекаркою в школі робить!

— Хай робить.

— Брат мій у пожежній команді!

— Хай собі гасить.

— Мене поважають і сусіди, і в заготконторі. Не буває так, щоб я тринадцятої зарплати не одержав! І завжди премії в мене!

— Тепер у всіх тринадцята зарплата. Як подумати, кожен ради тієї тринадцятої зарплати старається, так що не здивуєш.

— А як недавно приболіла теща... Горіла путівка в Кисловодськ, жінка поїхала по горящій путівці, а я з двома дітьми на руках зостався вдома... В тещі посеред ночі жар, астма, ну — загинається! Телефону ж нема, щоб у лікарню

подзвонити, я бігом через усю Жмеринку... А поки вернувся назад, то й у меншої дитини теж почалось, теж її палить і всю колотить... Мучився тиждень із тещею та дитиною, а жінці телеграми в Кисловодськ так і не вдарив, бо це ж світ далекий який!

Линялий пасажир заходився розказувати про свого брата, що в пожежній команді. Якийсь невезучий брат-пожежник, недавно чужа кішка подряпала, то мусив уколи приймати — а раптом та кішка скажена! Біда ж не в тому, що уколи, а в тому, що випити чарки не можна, коли тебе колють. А брат-пожежник любить у пляшку заглядати, ото намучився, поки його кололи!

А з жінкою що трапилось? Одержала зарплату, затрималась у школі на читацькій конференції за романом Ростислава Самбука «Ювелір з вулиці Капуцинів». Затрималась, бо ждали на приїзд автора, а той чомусь не приїхав із Києва, либонь, подався на іншу конференцію, у Вапнярку. Смеркло, як поверталась додому, а темно, хтось у неї й вихопив сумочку з грішми біля гастроному, вихопив — і дав драла. Вона й кричати боялась, і навіть додому йти страшно стало, хоч від гастроному там зовсім близько.

— Й не зловили злодія? — поцікавилась молодиця в пуховій хустині.

— А де ж ти його зловиш, коли ніч? О, то Жмеринка — вузлова станція!

Літня жінка слухала уважно, й очі її за скельцями окулярів світились, як срібні рибки в акваріумі. Дядько в залізничному кашкеті опустив голову, наче обважнілого на осінь соняшника. Роздосадуваний спогадами, линялий пасажир лапнув по кишенях, дістав сірники та цигарку й вибрався в тамбур палити.

— В кожного є що розказати,— мовила молодиця в пуховій хустці.

Літня жінка в окулярах зітхнула.

Дядько в залізничному кашкеті звів голову, сказав у вікно, за яким слались осінні поля, оповиті сірою нудною мжичкою:

— Авжеж, у кожного своє. А тільки б чоловік не став плюватись ні з того, ні з сього. Значить, щось є... З доброго дива ніхто плюватись не стане!

Линялий пасажир стояв у тамбурі, жадібно затягувався димом, і, здається, пальці його, що тримали цигарку, сіпались...

З книжки «МИСТЕЦТВО ПОДОБАТИСЬ ЖІНКАМ»

(1985)

ПО-ХАЗЯЙСЬКИ

— Ти ж бо, Павлику, в мене одненький син, і твоя Ганя в мене одненька невістка, й Вадик одненький внучок.

— Бачите, мамо, нас аж троє у вас водиться, а ви нам таки дорожча, бо ви таки справді одненька на нас трьох, утричі дорожча.

З чорно-лискучим волоссям на голові, горбоносий, сутулуватий у плечах Вадик (достоту молодий крук, готовий до польоту) здерся на двостулчасту драбину, яку привезли у вантажній машині з собою, й зривав груші на старому розсохатому дереві.

Зірвані груші обережно складав до лозинового кошика, потім спустився з драбини й акуратно переклав жовтаві плоди до коша великого, майже повного, що стояв біля криниці.

А вони сиділи на пощербленому сокирою грабовому полінячі коло клуні, де колись була дривітня. Може, не зосталося б і полін, як не зосталось ні дривітні, ані дідової столярні, а в клуні — сніпків золотого проса, сніпків медовощільникових жита й пшениці, та де вже в Карамашихи сила, щоб вцюкати вузласті, сучкуваті чурбаки?

— Ой, день який — мов побілене в лузі полотно! — шелестіла губами Карамашиха, хвалячи погідну днину щедрої осені, сонячно-густу, наче бурштинової яскравості зливок.

Еге ж, побілене полотно в лузі — то її молодість, бач, і нинішнього дня те полотно впомку. Її сухі руки в набубнявілих жилах лежали на вишневому костурі, на який опиралась підковою стесаного підборіддя, й тут, поміж розкиданих на занедбаній дривітні корчів, колись вибуртуваних у садку, сама скидалась на покручений чорний корч, що дивився

краплинами-бризками людських очей і озивався подувами-словами голосу людського.

— Дякую, тільки до вас не поїду. Ще поки ноги ходять, то тут ходитиму, а в чужому селі хіба вони понесуть мене? Доклигала до печі, доклигала до тапчана — так і живу. Зубів нема, то булку розмочую у воді, а воду колочу з цукром. Червиве яблуко ще з'їм, а нечервивого не подужаю.

— От Ганя вам киселики варила б,— озвався син Павло.— У вас молока нема, а ми з магазину маємо щодня сметану, сир, молоко.

— Тепер люди вашого віку розумні — всі на дієті, ніхто собі зла не бажає,— мовила невістка Ганя, в якої губи сіклись гострими рисочками, наче скло потовчене.— То перше несли до рота все, що рука гребла, а нині народ не голодний, їсть із тямою.

— Буває, від ранку до вечора самим повітрям сита, а до повітря скільки тієї тями треба? — заперечила Карамашиха, зводячись.— Полежу в комірчині, а ви тут порядкуйте. І на городі та в садку подивіться, і в хаті. Все беріть, до чого мої руки не судні, бо все без людських рук дубіє та мертвіє.

— Мамо, і як це ви!.. Мамо, і як це ми!..— бідкалась невістка Ганя, і її запавутинені колючими зморшками губи різко сіпались.— Ви нажили, не залишати ж вас у пустці, та й люди зглядатимуться.

— Живемо не про людське око,— мовила Карамашиха, чалапаючи по тріскách ногами, озутими в кирзові чоботи.

Горбилась над костуром, що впирався їй у груди, а з-під темної хустки на скроні білів сніг пізньої сивини. Війнулася за поріг, мов хвиля важкого сірого диму.

— О, ми звідси груші повеземо чи твою товч? — скрипнула голосом Ганя, застерігши, як груша пурхнула з синових рук у траву.

Гракуватий Павло кущив брови, а в погляді кільчилась якась думка. Рідко навідувався до матері, за роботою в автомайстерні та за домашніми крутанами часу не викроїш, ось тепер частіше приїжджатиме. Гаразд, що мати ще сяк-так себе обійде, але вже більше не про цей світ думає, а про той, куди господарства свого не візьме, господарству тут слід дати раду.

— Якось і невдобно...— промимрив.

— Невдобно? — стрепенулась Ганя гострим голосом, наче добре розведеною пилкою.— Волю матері вволити — й невдобно? Сама лист написала, сама покликала. Колись же маємо впоратися з материним городом, а наш город у

Хвощівці чужі руки теж не попорають. Гріх казати, але краще тепер перевезтись, ніж тоді, коли станеться лихо. Краще перевезтись раніше, ніж пізніше, бо людиська всякі бувають — тут тобі губи маже медом, а там...

Ганя не доказала за тутешніх «людисьок», яких не знала, бо народилась у Хвощівці, й несподівано гостра пилка в її голосі тонко заспівала:

— Якби ж хоч думали тут вкорінюватись, а то ж не думаємо, бо над Хвощівку нема краще.

— Еге ж, вкорінюватися тут не збираємося,— згодився Павло й почовгав чавунними ногами по нацюканих тріскách, наче по засохлій риб'ячій лусці.

З сіней заглянули до комірчини, напівосвітленої віконцем на одну шибку, крізь яку пролізти хіба що кішці чи курці, а не злодієві. Під віконцем на тапчані лежала мати — дрібна й суха, наче витіпаний негодою житній околот. Польовою берізкою світились її вицвілі до крейдяної білини розплющені очі. Руки вились уздовж непорушного тіла, мов зашкарубле гудиння.

— Може, води подати? — озвалась невістка.

— Вже ївши і пивши, діти,— відмовилася стара.— А от дверей не зачиняйте, я з комори у двір дивлюся собі.

В розплющених очах немов хмаринки сплескували, хмаринки від спогадів чи думок, які навідували Карамашиху, сумовитий погляд її тонув у молочному шумовинні сонця, що заливало двір. Спокій дурманив голову, й старій здавалось, що пливе в човні. Вода по-пташиному щебече у весняній темряві, човен застелено пахучим татарським зіллям, поміж того зілля поблимують білі великі очі водяних лілій, серп місяця зазубрився над мокрим чолом у Сави. А він набирає в пригірщ місячної води чи то з річки, чи то з далекого неба, золоті краплі стікають по його пальцях, капають їй дражливими кажанчиками на груди, водяні золоті кажанчики пазурами-голками колють шкіру, й сміх імлиться на квітучих губах у Сави, а ті губи в нього сяють гостро, як молодий любисток, і вже квітучі губи, отой молодий любисток, нахиляються, й сміх імлистий нахиляється, і вже не колються золоті кажанчики, самим імлистим сміхом затулено небесну голубизну, затоплено човен, і так нестямно добре в пахучій музиці імлистого сміху...

Невістка таки причинила двері до комірчини, бо все здавалось, що Карамашиха кожен їхній крок бачить, та й спокійніше виносити всяку всячину з хати й класти на вантажну машину, коли тебе не стережуть очима. Й тих нажитих маєтностей у баби не так багато, а...

В грубі домоткані рядна, що зжовтіли в скрині, мов старе сало в бодні, позагортали сувої полотна (чудом уціліли дотепер), вишивані рушники, сорочки, хустки, яких у баби трохи набралось. А подушок за життя наскублося стільки, що не вмістилися в один вузол, та й як було не наскубтись, коли баба тримала курей, гусей та качок, коли довгими, як мотузки, зимовими ночами дерла та й дерла пір'я. Павло завагався — знімати зі стін ікони чи поки не знімати: хай би мати похрестилась на якого святого. Все ж таки познімав. Чував, що й ікони тепер по світах у ціні, а ці — таки старовинні, бач, які лики ясні в чудотворців, і рами почорнілі, мов сажа. Після ікон на стінах зостались голі білі плями, схожі на більма. В розхляпані лозові коші складали баняки, горщики, гладущики, миски та полумиски, а щоб у дорозі не перетовклись, то Вадик пересипав і листям опалим, і перекладав віхтями соломи. Павло вже хотів знімати з мисника порцелянові тарілки, та жінка перехопила його руку:

— Пізніше заберемо.

— Коли пізніше? — не втямив.

— Не забувай... І дев'ятини треба справити, й сороковини. Авжеж, задля нагоди і в сусідів позичимо, але ж... що людиська подумають!

Лице в Павла сіпнулось, в очах занидів глухий сум: зовсім забулося про дев'ятини й сороковини, а від них не відкараскаєшся. Це ж і справді слід зоставити трохи посуду, хоч для годиться. Ослони під стінами хай стоять, бо ж поминальники мають посидіти, й стіл хай зостається. Й чому Ганя так пізно схаменулася з тими поминками? Ікони ж зняв разом з рушниками, а хто не любить поплескати язиком й судом скорим не осудити! Либонь, хай і святі знову по стінах розсядуться, не всі, звісно, а деякі «уполномочені», подумав Павло, й колючі оси усміху задригоніли в кутиках уст.

— А чого це ти великомученицю назад водворяєш? — здивувалась жінка.

— Чого, чого...— перекривив.— Ніде тая великомученица не дінеться, ще заберемо. І Спаситель хай іще потримається хати.

— Діло хазяйське,— не стала перечити.

В кутку на жердці висів білий, мов питльованого борошна заміс, кожух покійного діда Сави, що переставився минулої зими. Скільки тоді балачок точилось: покласти діда в домовину в овечому кожусі, щоб тепліше там було, чи в самому костюмі... Біля дідового білого кожуха червонів дублений кожух баби Карамашихи, мерехтячи біля коміра та по вилогах

срібними пацьорками. Карамашиха ходила в ньому хіба що до сільмагу, тож був як новенький і дуже личив Гані, яка вже не раз примірялась до нього. Тепер ось познімала з жердки обидва кожухи, згорнула докупи, цупко перев'язавши прядив'яним мотузком. Як поміркувати, то вже осінь, за осінню й зима підкрадеться, кожух на морози й шито. Але ж старенька ще може дочапати й до кріпких морозів... А втім, хіба Павло не привезе кожух назад, коли колгоспна машина в руках, коли завжди за кермом!

Так вони вдвох порядкували в хаті, яка дедалі сповнювалась дивною сирітською печаллю, й чорне павутиння по кутках здавалося застиглими зморшками жалоби. Наче сиділа пташина зграя, та налетіла буря — й від пташиної зграї лишились розвихрені пелехи...

Човен гойднувся, вдаривши вилясками, немов то затріпотіла шпарка риба, витягнена в ятері з нічної безодні ставу. Карамашиха відчула, що злітає з пахучого лона хисткого човна й пливе солодкою та переляканою птахою в повітрі, а в решеті неба просвічується зірок неміряно й незбирано, а губи в Сави — як два в'юни вогненні, що блищать імлистим усміхом, і той усміх іще таємничіший за теплу літню ніч їхньої молодості. Сава з плюскотом-громом ступав по воді, а вона тремтячою, солодкою птахою цвіла в дубових корчах його рук, у скронях дзвеніла розпечена кров, бризки води долинали до розпашілих щік і вибухали остудою. Савина голова гойдалась житнім снопом поміж зоряної хурделиці, й не бачилось краю місячній дорозі, розлитій плавленим золотом по ставу. В дзвоні крові, в місячному свіченні води, в солодкому співі серця, в імлистому усміху в'юнистих Савиних уст, в золотій стежці, що не тонула в ставу й коліньми розбивалась на язики летючого вогню,— в усьому цьому було стільки знеможливого щастя, що вірилось у його завтрашню невмирущість, у нескінченність...

З розсядистого полукіпка в затінку липи Павло висмикнув кілька околотів, щоб настелити соломи в кузові під натрушені яблука, аж тут підійшла сусідська дівчина Оксана. Кругловида, наче під циркуль мальована на лиці, у заляпаних вапном брезентових штанях, вона мерехтіла якимись дивними, наче розляпаними на пательні, білками-жовтками очей.

— Мама ваша, Павле Савовичу, й латку жита сіяла, й полукіпок цей намолотили люди, бо хоче хлівець ушити, ген стріха на хлівці просіла.

Він кинув у лице спантеличеній Оксані колючим сміхом, наче остюками:

— Хто тепер соломою вшиває? Перекриють черепицею чи шифером.

— Хто перекриє? — не втямила.— Карамашиха? Сама на шифер і черепицю не розстарається.

— Нема вже в неї здоров'я — вшивати й перекривати... Звісно, новий хазяїн.

— Значить, не думаєте назад повертатись? На дідизну?

— Ні на дідизну, ні на материзну... Для мене тепер материзна там, де вріс у землю, де краще... Ми з Ганькою на тій неділі знов навідаємось, авжеж, мусимо, бо мати не хоче до нас перебиратись.

— Куди вже їй... Я вранці-ввечері заглядаю, тітка Федорка молоко носить, Захар Даньшин ось електропроводку полагодив, бо перегоріла, а мати ж ваша телевізор дивиться в коморі, хай там кіно чи футбол... Ну, курям зерна сипнути чи для свині щирійки нарвати — я сипну й нарву, коли не на фермі.

— В разі чого — вдариш телеграму на Хвощівку, ти знаєш.— І, коли Оксана полопотіла брезентовими штаньми, сказав жінці: — Чуєш, жалілася сусідська дівка, що за материну свиню клопочеться, а ми, дурні, забули про свиню. А й то правда, нащо їй чужий клопіт? Назливай таких-сяких помиїв, сухарів назбирай, хай розквасяться — й самі нагодуймо...

— Як нагодуємо — сита в дорозі не верещатиме, мов недорізана,— здогадалась метикована Ганя, порохом пирснувши в хлівець по корито...

Бризки місячно-золотої води зі щебетливим шелестом розлетілись рясною миготливою квіткою — й квітка вже не щебетала, опавши на розпростерте крило ставу, й доріжка мерехтіла, наче велетенське вогнисте перо на тому крилі, й шорсткі скрики осоки зостались на краю вогнистого пера, вже хлюпали шовки потривожених трав, і в забутті гіркоп'яно летілось між землею та висвяченим свічками воскових зірок небом, у пісенному солов'їному хлюпанні. У пісенному солов'їному хлюпанні, яким тривожились шелюга та верби в лузі, немов спалахуючи та пульсуючи дзвонами-калатальцями пташиних сердець, наче ті дзвони-калатальця повиростали на гіллі й те гілля цвіте пронизливою нічною піснею, котра ллється й кипить, котра гасне й запалюється, котра б'є та б'є в лункі голови, запаморочуючи й знетямлюючи. Сава був — і наче Сави не було, вона лежала горизнак на шовковій землі, земля обіймала холодно-пахучими обіймами трав і лугових ромашок, і вона почувалась так, наче земля

розцвіла її серцем та її любов'ю, як шелюга та верби порозцвітали солов'їною піснею, й вона відчувала на собі жадані руки землі, що нагадували руки Сави, й на своїх устах відчувала імлистий усміх землі, що також нагадував усміх Сави, й вона всім єством чула безодню любові рідної землі, якій не могла не скоритись, бо їй праглось материнства, яким могла ощасливити щедра весняна земля, хотілося сина від землі, первістка-мізинця, схожого на солов'їний дурман, і щоб очі його блищали, як оті гіркі зорі-полини вгорі...

Зготувавшися, заглянули в комірчину — під віконцем на тапчані спала мати, всміхаючись уві сні, й усміх тремтів на лиці, як птаха перед польотом. Нащо ж проганяти усміхнену птаху з материного лиця, хай спочиває... Й вони обережно причинили двері.

Вже вечоріло, вже б і їхати, а Павло досадливо пом'яшкорив пальцями важке, як сокира, підборіддя.

— Знаєш, Ганько, таки не по-хазяйськи поклали оградку для матері.

— Не по-хазяйськи,— згодилась.— Бо зварена добряче, бо в хлів не влізе, там двері вузькі. Не подумали, що можна й пізніше зварити.

— Якби ж то про все наперед подумати...

— Як на видноті лежатиме, то й украсти можуть. Людиська є людиська.

— А можуть... Ось давай у вишняку сховаємо під дубом, там блекотою й кропивою позаростало, що й вовк сховається.

Металеву оградку, привезену в кузові машини й кинуту за дикоростучими розквітлими мальвами, в шестеро рук, бо й роботящий Вадик підпрягся помагати, через подвір'я занесли у вишняк і тут поклали під шатристим дубом, що наче загруз у зеленій драговині з кропиви та блекоти. Оградка шубовснула в хистке драговиння заростей, збивши сіру куряву та потривоживши комарів.

— Славна оградка,— похвалила Ганя.— Таких візерунків із заліза тут іще й не бачили.

— Кум клепав та варив,— нагадав чоловік, запалюючи цигарку й затягуючись із гримасою болісного задоволення на лиці.— Кум руку добре набив на оградках...

Уже коли повсідались в кабіні, коли добродушно загарчав мотор, Павло загасив цигарку й мовив:

— Правду ти казала зранку, що вже загодя треба думати про покупця на хату... Напишете з Вадиком оголошення, я порозвішую по селах, де буваю з машиною. Краще, коли більше покупців. Може, й тутешньому кортить комусь, що

тримається за дідизну та материзну, а тільки квапитись із козами на торг не станемо. Грунтець на городі жирний, як смалець, хоч на хліб масти, і з саду старатливий роздобудько матиме зиск в обидві жмені...

Вадик слухав із замурованими губами, ловив кожне слово, розглядаючись на високі мальви в дворі, на хату, що запала вікнами в різні боки, а тому здавалась косоокою, й на старий сад, що мерехтів малиновими, рум'яними, жовтими полумінцями доспілих яблук, і, мовчазний та похмурий, за цілий день не похопився жодним словом...

Карамашиха прокинулась у надвечір'ї, спершу з тапчана спустила ліву ногу, далі правою ногою стала на долівку. Тримаючись за стіни, потупцяла в сіни, й півень на сідалі булькав горлом, поки відхиляла двері з сіней до хати. Застигла в порозі марою: свят-свят-свят, хто ж це її хату роздягнув ізсередини, що блимає голими синіми стінами, наче оббілована корова здухвинами? А-а, згадалось, та це ж син Павлик із невісткою й сином навідувались ниньки, а вона й прокуняла всі їхні гостини, сном якимось чаділа замість тішитись дітьми.

Горблячись, видибцяла надвір у розсіяний попіл сутінків, що пахли коноплями й зів'ялою кропивою. Сівши на причілку на грабовому поліні, Карамашиха опала руками, наче підмитим річковою водою корінням, і тихим промінням очей світила на вишняк, на шатристий дуб, який чорною хмарою здіймався над чубатим вишняком. Високо над дубом сизів серпик місяця з дрібною зірочкою неподалік, начебто молоденький чередник пасе єдину свою овечку. Здавалось, що зараз уже в неї нічого не зосталось на білому світі, нічого не тримає на цій землі, хіба що місяць із зіркою над темним вишняком, хіба що застигла хмара кислатого дуба у вишняку, бо в тому вишняку й під тим дубом глибоко-преглибоко закопала колись пуповину свого первістка-мізинця, свого Павлика...

Де й коли світився їй такий самий місяць, де й коли місячне сяйво, перемішавшись із кров'ю, текло по її жилах, де й коли місячним сяйвом горіло її дихання, ніжність, слова, все те неоглядне минуле, якого начебто й не було?..

НАРЕШТІ СИН ВИБИВСЯ В ЛЮДИ

У тітки Варняги — радість: приїхав син із жінкою й дитиною.

Сіро-голуба, як літня хмара над селом, машина «Волга» стояла в дворі під грушею, розчинивши навстіж четверо

дверцят, а тому-то й скидаючись на дивовижного жука, що розпростер сухі крила для польоту. Біля машини на вкопаній у землю лавці сидів шофер у чорній шкіряній куртці, з розстебнутої куртки аж гриміла червоним громом яскрава сорочка, а вже з полум'я сорочки стриміла довга, худа шия, увінчана добродушною головою-книшем. Шофер із виразом пересиченої нудьги у тихих і глибоких, як лісові заводі, очах роззирався на буйну зелень городу, на похилений ліщиновий тин уздовж городу, на скособочену хатину, покриту рудою покоробленою черепицею.

Не одне, проходячи повз обійстя тітки Варняги, бачило машину й поважного, міського вигляду шофера, не одне могло й позаздрити, що тітка нарешті дочекалася свого щастя. Довго чекала, проте дочекалась.

Скільки себе пам'ятає, Варняга трудилась на цукровому заводі чи не на найважчій роботі — на мийці буряків. Поміж таких самих одчайдушних жінок. І в осінь, і в зиму, поки завод клубочився димом із піднебесної високої труби, Варняга знала тільки мийку, а вже весною і влітку — поралась на городі, доглядала кабанчика, тримала курей. Вік провікувала самотою, бо чоловік її, баляндрасник і джигун, загинув по-дурному: нетверезий їхав уночі в п'яній компанії у кузові грузовика, й чи то сам випав із кузова, чи хлопці викинули під п'яну руку, потім слідство не дуже й доскіпувалося до того. Поховали тут-таки, на сільському цвинтарі, але потім його батьки, що жили на Донбасі, передумали: переховати сина додому — й край, щоб на могилу навідуватись. То хіба не викопали гріб, хіба не повезли через усю Україну? Ой та мандрівка — від могили до могили...

Марко вдався в батька: наче вітер, зодягнений у сорочку й штани, розбишака розбишакою. Ще у восьмому класі наскладав грошей на мотоцикл, об'їздив усі довколишні села, без нього там не могли обійтись на танцях по колгоспних клубах. Часто тільки й рятувався на мотоциклі від таких, як сам, аж поки — вже в десятому класі — повернувся без мотоцикла, десь по тих роз'їздах позичили в нього на вічні позички...

Скільки ж це років Марко не потикався до села? Мабуть, і мати не сказала б: як повіявся — то й віявся по світах, зрідка подаючи звістку барвистою вітальною листівкою якщо не на Травень, то на Жовтень.

— Ну, Мотре, показуй своїх гостей...

До хати ступив дідок сухенький, як тріска, з білим клинцем борідки на кощавому лиці, а очі тверді й круглі, наче з дерева точено.

— Васильович? Молодий, як і сто років тому! Ну й молодь тепер пішла, не іржавіє,— зареготав підпилий Марко, тиснучи у вітанні жилаву руку старого Васильовича.— Ну, нам не страшно йти в атаку на об'єктивну дійсність, коли попереду така гвардія.

Васильович розглядав Марка, зодягненого у все біле: білі кросовки німецькі, білі джинсові штани американські, біла вельветова сорочка японська, білий вельветовий картузик фінський чи шведський. На засмаглому обличчі вилущились у якійсь крейдяній усмішці квасолисті зуби. Поза кутами вуст обвисають світлі пухнасті вуса, мов пензлики, на яких шумовиння повисло.

— Хазяйнуєте вдвох із матір'ю? — здогадався Марко, стежачи, як проворний Васильович (його в селі називали «шустряком») ізняв із голови бриля й поклав на лавку, як зачерпнув із відра чашку води й п'є жадібно.

— Я без Васильовича як без рук,— засокоріла мати.— Хоч і сама звикла робити чоловічу роботу, а без чоловічої помочі однаково не обійдешся.

Мати немов дорікала за свою самотність, а тому Марко сказав поблажливо:

— Та чи я з претензіями? Кожне живе не як хочеться, а як можеться.

— Де ж твоя жінка? — лукавинки соковито забриніли в сухому голосі Васильовича.— Сороки принесли на хвості, що не сам навідався.

— Дитинку присипляє,— кивнула мати на двері до сусідньої кімнати.— Може, й сама заснула, бо наморилася з дороги. Й дитинка нездужає...

— Ну, хутчій до столу,— мовила мати. Й до Васильовича з гіркою образою: — Скільки не бачились, а Марко вже — в дорогу. Нема того, щоб погостювати, щоб я внучатком побавилась, щоб воно по зеленій травичці полазило.

— Робота, мамо, робота,— сказав Марко, сідаючи до столу. Й на запитливий погляд цікавого до всього Васильовича кинув: — Засекречена!

— Тепер водиться багато всяких секретів,— начебто й примирився з уникливою відповіддю Васильович.— А на секретній роботі і люди секретні. Мабуть, ти секретний, раз так довго до села не пускали.

— Шофера клич до столу,— сказала мати.— Треба погодувати чоловіка...

Шофер увійшов до хати із виразом погордної нудьги на ситому обличчі і, перш ніж сісти, білим батистовим носо-

вичком витер місцинку на лаві. Мружився на голі кутки, на паперові квіти в дешевій ядучо-синій вазі зі скла, що стояла на телевізорі, на лежанку, застелену веретою домашнього тканя.

— Горик, пообідай із нами,— панібратським тоном озвався засекречений Марко.

— Чом би й не пообідати, Марку Юрійовичу,— з підкресленою шанобливістю мовив той, водночас дражливо роздимаючи ніздрі на кислувато-прілі запахи, що стояли в непровітрюваній хаті.

— Ми з Гориком живемо душа в душу,— похвалився син.— Горик — золотого розуму чоловік, навіть командує мною.

— Командую,— засміявся Горик і в усмішці наче висипав із рота на обличчя пригірщ крупних зубів.— Командую тільки в дорозі — й то не завжди.

— Ну,— докинув слово лукавий Васильович.— Кожен має командувати на своєму посту. Коли я, к приміру, столяр у столярній майстерні, то я там командую, а не голова сільради, к приміру, бо голова сільради вже командує в сільраді, де я не командую, так?.. Хай в автобусі їде хоч скільки начальників, ну — генерали, а командують в автобусі не вони, а шофер, правда? Шофер — велика сила на своєму місці.

— Ваша правда, папашо,— не без поблажливості засміявся Горик.— І нема такого, щоб він був не велика сила!..— й відсунув склянку, в яку Васильович уже налив горілки: — Ні, ні, така велика сила, як я, за кермом не п'є.

— Мамо Мотре! — літав голосом по хаті.— Ні перед ким так не винен, як перед тобою. Але ж роботу маю хоч і славну, перспективну, але ж таку, що вхопила за горло — й тримає.

Марко розчепірив пальці на горлі, вирячив очі, в яких застигла сіро-небесна хмарність, показуючи, що робота й справді тримає на смерть.

— Хоч одну відпустку вдома провів, як люди? А коли женився, хіба запросив на весілля? Ото зібрались найближчі друзі — та й окрутилися з Надею. Й невістку раніше не привіз показати, бо заніколилось. А хіба оце зібрався до вас по-людському? Де там по-людському, коли нема часу! Ви вже даруйте, мамо Мотре, за такий приїзд.

— Спасибі, синку, спасибі, що навідав,— поштиво підтиснула пісні губи Мотря Варняга, щиро втішена гостями.

— Нема за що дякувати! — картав сам себе син, і голос його бринів дивними чаїними скриками.— Хіба й сьогодні до вас навідався по-людському? Ні! Летів у командировку, все

на світі забувши. Так от Горик — голова в мене, не кожен має таку голову, як мій шофер. Ну, він у нас із Надею — як рідний у сім'ї, все знає. То він і порадив. Прихопи, каже, Надю з дитинкою та заскоч бодай на годину, покажи своїй матері. А як гнав машину, щоб викроїти зайву годину, щоб заскочити в село... Даруй, мамо, навіть до магазину по гостинці не заскочили, в такій гарячці доводиться...

— Сам дорогий гостинець,— вірила й не вірила очам похватна в руках господиня, що, здавалося б, сидіти мала за столом, а не метушитися за тим-сим.

У сусідній кімнаті почувся кошачий писк немовляти, що нарешті прокинулось. Марко, молодий батько, схопився на ноги, та шофер владно поклав долоню на його плече:

— Ви, Марку Юрійовичу, з рідною погомоніть, поки маємо часу з комариний ніс, а я вже там поклопочусь.

І, незграбно зачепивши ногою клишоногий стілець, зник у сусідній кімнаті.

— Горик — рідкісної душі чоловік, він дитині — і за няньку, й за посидільницю, й за цяцьку... Ну, ясно, бо в Горика є і серце добре, й час, а що дитині з доброго мого серця, коли по тижнях удома не ночую.

— Пощастило тобі,— озвався Васильович.— Тепер поміж молодих на таких не натрапиш, щоб йому чуже стало рідніше свого.

— Та й старі вже переводяться,— ввернула Мотря.— А Горик свою сім'ю звів чи не звів?

— Щоб такий, як Горик, і не звів! Іще зведе! Дівчата самі чіпляються на шию, а він із ними строгий та перебірливий, щоб не обпектись.

— Тепер усі попечені ходять,— мовив Васильович.— І живуть попечені. Та й не по одному разу печені, ото лихо.

— Епоха попечених настала! — засміявся Марко.— Печуться що старі, що молоді, з достатком і без достатку, ніякої відповідальності перед дітьми.

— Найжалкіше дітей,— зітхнула Мотря Варняга, яка всякої всячини в житті набачилась.

Появився шофер Горик із дитям на руках, а за ними в проймі дверей — молода невістка, зодягнена в японський оксамитовий халат із драконами. Золотокоса, вона скидалась на розквітлий соняшник, який начебто хтось із веселою зухвалістю прикрасив двома синіми квітками барвінку, бо саме на квіти барвінку й скидались великі, широко розплющені очі. З її появою побільшало світла під низькою стелею, в усіх ще дужче порозвиднялися лиця, а старий Васильович вдово-

лено крекнув, і гострий ніс його наче погострішав од цікавості.

— Де ж ти знайшов її таку? — поспитав.

— Та вже знайшов,— тішилась Мотря, що син догодив невісткою не тільки їй чи Васильовичу, а й кожне в селі позаздрить на таку удачу.

— Знайшов — і не випущу з рук! — пообіцяв Марко. А що дитя на руках у Горика запхинькало, попросив: — Може, пограєшся з ним надворі?

— Я сама, сама,— потяглась Мотря до онучати.— Хай шофер поїсть...

Проте Горик не віддав дитяти, а, вийшовши надвір, пустив горластого повзуна лазити по зеленій траві, а сам увімкнув касетний магнітофон у машині. До хати ввірвалась дика музика, задьористі ритми, вигуки чи то людей, що стогнали по-тваринному, чи то тварин, що стогнали по-людському. Старий Васильович визміїв усміх на губах, Мотря круто звела міжбрів'я, Марко притупував ногою під столом, а золотокоса невістка промінилась розквітлим соняшником, який батько-мати догадались прикрасити блакитнопелюстковими барвінками очей. Мотря вгадала порух невістки, що хотіла взяти рушник із цвяшка на стіні, прудко випередила:

— Сідай, доню, та застели рушником коліна, щоб не капнуло.

Невістка легкою хмариною опустилась на табуретку.

— Радій, мамо, що дочекалась на неї! — зареготав Марко.

— Радію, сину, радію...

— Ми всі радіємо,— кашлянув Васильович, пострілюючи очима-свердликами, й похвалив: — У нас таких нема.

— Чуєш, мамо? Надя вже вуха мені протуркотіла, щоб тебе забрати до міста. Мовляв, скільки ще маєш надриватись на мийці? Доглядала б маленького, щоб до ясел не здавати, а квартира трикімнатна, є навіть де потанцювати.

— Мені лиш танці в голові й зостались,— дивним скупим усміхом аж наче защебетали материні губи.— Та й куди мені з рідного дворища? Не привчена я до міста... Ось Васильович уже їздив до сина в Козятин... Добре, що хату не продав, бо покупець не трапився, то хоч мав куди вернутись.

— Еге ж,— докинув Васильович.— Не повезло з покупцем, а вийшло на краще.

Невістка, смакуючи курячою печенею, мовила:

— Мамо, не захочете в місті — житимете на дачі, у нас дача за містом, у лісі, біля озера. Марк, запрошуй маму на дачу!

Син провів долонею по стемнілому лицю, наче досаду стирав:

— Руки не доходять до дачі за клятою роботою. Перший поверх уже готовий, а другого ще нема.

— На два поверхи? — здивувався Васильович.— А що, у нашому селі вже заходяться на півтора поверха, скоро й до двох подоростають.

— Чом би й ні за теперішніх достатків! — згодився Марко. Й наче сконфузився — так, що, мовляв, конфуз йому зовсім не до лиця, а де ж ти від конфузу подінешся! — Трохи з грішми забідкували, потратились... Ну, її батьки,— всміхнувся до Наді,— помагали, чим могли, але й вони потратились. Чуєш, мамо? Тесть мій чудак, от ви познайомитеся з ним... То «Жигулі» продав, аби тільки нам на дачу кинути грошенят. Ні, ні, віддамо за рік-другий грошима, а коли не грошима, то віддарую тестя «Жигулями», аякже, за добро — добром!

Увійшов шофер Горик із принишклим дитям на руках, прислухався до розмови.

— Ось уже про діток доводиться думати, а за першим не забариться друге й третє, бо Надя страх як любить малечу! — Спробував узяти дитя з чужих рук, але воно зарепетувало слізливим репетом.— Ша, не братиму, коли в Горика тобі краще. Бачиш, мамо, шофер дитині рідніший за батька, треба вам переїжджати на дачу, хай до ваших рук звикає.

Дитя знову затихло в руках Горика, рідншого за батька.

— Ну, в мене якась копійка назбиралась, бо заводські гроші не трачу, а трохи приторговую городиною,— сказала Мотря Варняга, що вміла берегти копійку, марно не тринькала.— Хто ж не зна, як важко ставитись... На два поверхи, кажеш? Ну, моїх не так багато, щоб аж на два поверхи... Васильовичу, а ходімо-но зі мною, поспитаю.

Васильович слухняно потупцяв за господинею з хати, щось вони гомоніли за вікном, тільки хіба розчуєш? Незабаром Васильович моторно пошнурував за ворота.

— Ну, діло в шляпі,— сказав шофер.

— Не кажи «гоп», поки не перескочив,— застерегла Надя, беручи дитину.

Тепер, коли зостались самі в хаті, Марко немов покістлявішав на обличчі, підупав на благодушності, несподіваною глухою злістю задзвенів стужавілий погляд.

— Надю, ти поглянь на нього! — В шофера на губах затремтіла усмішечка, тонка, мов лезо.— Наш Марко Юрійович хоче ощиритись. А чом би й не ощиритись у мате-

ринській хаті, де й рідні стіни помагають, еге? Серце півником тіпається?

— Хай погодує свого півника валідолом,— порадила Надя.

— Ша, компа,— сказав Марко, знову благодушнішаючи на лиці.

Благодушнішаючи на лиці, бо ввійшла мати, цупко корчами обох рук тримаючи вузлик. Десь вона той вузлик у комірчині ховала чи в сінях у потайному місці.

— Для тебе, Марку, й складала копійку до копійки,— мовила.— Бо нащо гроші, коли є город і з городу. Пенсію даватимуть якусь... А Васильовича і вмовляти не довелося, сам здогадався помогти. Живе з пенсії, але дітям уже не помагає, бо діти при статках, самі помагають батькові хто чим може.

— Мамо! — лебедів голосом Марко, обіймаючи її за низькі, опалі плечі. — Та чи ми не повернемо — і тобі, й Васильовичу?! Надю, правда? Поцілуй матір!

Надя забарилась підійти до матері, й хоч Мотря норовила поцілувати невістку в нафарбовані вуста, все ж таки тицьнулась їй у биту кров'яними жилками щоку. Дитя запхинькало, Мотря витерла набіглу сльозу, а шофер Горик дивився на всіх із величавою нудьгою — й наче шкодував для всіх дару своєї величавої нудьги. Коли Мотря відвернулась до столу, ставлячи полумисок із драглями, він простягнув перед собою руку, й вузлик, одержаний сином від матері, скоро зник у кишені шоферської шкіряної куртки.

Надя спершу поцілувала Марка, а потім посмикала обвислий пшеничний вус:

— Ах ти, щастя моє!

— О, подивіться на неї! — нервовим, коротким сміхом засміявся шофер Горик.— Свекруху треба цілувати, поки в наявності, а Марко Юрійович ніде не дінеться.

— Що мене цілувати, а-а! — зітхнула Мотря Варняга.— Чи я для себе жила коли-небудь? І ви не для себе живете, так заведено. А гроші як прийшли, так і пішли.

— Але ж не кожне своїм грошам ніжки приставить, як ви приставили, щоб гроші самі побігли з хати! Доброї душі жінка! — підхвалював шофер.

Спопелівши барвінком очей, Надя таки цмокнула свекруху — знову в щоку.

— Доню моя! — тільки й мовила Мотря, бо горло їй перехопило давучим подихом. Одвернулась до вікна, зрадливо кліпаючи повіками.— Довго чекала — й дочекалась. І тебе, й дитинку... Я вже думала, що Марко зовсім пустився берега, такий розбишака вдався...

— То в молодості, мамо! — підморгнув Марко якось так задиристо до всіх.

— В молодості, авжеж... А скільки таких у селі й по світах, що молодість у них до старості не минає?.. Всяке тут про тебе казали, бо ж роками ніяким вітром не завівало до села. Ні, таки є Господь, неправду люди кажуть, що нема. Зглянувся Господь, навернув на дорогу, спасибі йому.

Варняга Мотря чудно так дивилась, наче не вірила, що бачить свого сина Марка справжнього, а не вигаданого, з гірким смутком зорила на невістку з дитям на руках, на похмуру парсуну шофера в чорному зодяганні.

— Мамо,— скрипнув мороз у голосі сина,— не розжалобліюйте, чуєте, бо за себе не ручаюсь! — І дивна зацькованість стрепенулась ув очах.

— Ні, синку, таки за мої муки заплачено мені!

— Мамо! — й геть розчулився Марко, досадливо вдаривши кулаком об кулак.— А то не ручаюсь, мамо!.. Я тонкий на сльозу, як і ви...

Тут невістка й шофер Горик узялися заспокоювати матір і сина, що ось-ось заридають.

— Мамо! — це Надя, що наче пригасла золотим димом розпущених кіс і прив'яла синім барвінком очей.— Хіба таким гостям радуються слізьми?

— Марку Юрійовичу! — це шофер, що тепер більше скидався на владне начальство, ніж скидався на начальство сам Марко Юрійович.— Ви ж ніколи не плачете, що б сказали підлеглі, якби побачили вас у сльозах? Ну, дитинка плаче, бо заслабувала, а ви? Чи не тільки дитинку везти до лікаря, до педіатра, а й вас до невропатолога?

Гаразд, що тут навинувся захеканий Васильович, загорівшись хворобливими рум'янцями на шкуратиках запалих щік.

— Мотре, Марку, Надю! — ще з порога.— А що тут у моїй дурній голові зварилось, поки бігав туди-сюди!

— Що зварилось? — несподівано за всіх озвався шофер Горик, що став чомусь злоокий, закам'янівши жовнами на щелепах.

— А що? — й собі стривожилась невістка, зацитькуючи дитину.

— Коли молодий бере молоду — весілля справляють, так? То як же це ми спровадимо їх із села, не погулявши по-справжньому? На музику хто сам прийде, а сусідів покличемо. Хоч таке-сяке весілля, а відгуляємо. Бо скільки в тебе тих синів? Одинак. От повіється — й коли приб'ється назад.

— Відгуляли б,— сказала Мотря,— аж немовля приболіло, до лікарні квапляться.

— Славно ви, папашо, зварили в своїй голові,— похвалив шофер.— А тільки дитині легше не стане від весільної музики та п'яних пісень, правда, Марку Юрійовичу?

— Васильовичу!.. Ви — як батько рідний!..— тер кулаком розпашілі очі Марко.— Не я буду, коли не справлю весілля в селі, коли вас не покличу на весілля!

А що дитя зайшлось оглушливим ревом, шофер Горик сказав:

— Пора, Марку Юрійовичу!.. Лікарня — раз. А діла не ждуть — два.

Щось там Васильович біля мисника передав Мотрі, щось там Мотря взяла у Васильовича. Згодом усі вже побачили гаманець — такий заяложений, жовтої шкіри. Зиркнула Мотря в гаманець, там лежала груба колода грошей, перев'язаних тасьмочкою. Завагалась — віддати синові чи невістці, а все ж таки віддала синові, бо невістка тримала хвору дитину на руках.

— Тисяча, тисяча там! — вихопився Васильович.

— Тут одна від Васильовича, а три від мене. Добре, якби більше, а нема. Ще збиратимем, то назбираємо, аби ви, діти, горя не знали.

— Мамо!.. Васильовичу! — це Марко.— Повернемо все до копійки.

— Ну, по конях? — не так запитав, як наказав шофер Горик.— Здоров'ям дитини ризикувати не слід.

— А я ж вас і в дорогу не зібрала, як ви поїдете з порожніми руками? — забідкалась Мотря.— Це ж вам не в руках нести, а в машині б везти. Півня чи курку зарізати не вспію, але ж у комірчині не самі тільки миші.

Поки Мотря з Васильовичем засапано з комори в багажник «Волги» носили цукор (бо коли робить жінка на цукровому заводі, то й цукор водиться на хазяйстві), засолене й закрите капроновими кришками в трилітрових скляних банках свиняче сало, а ще й залите смальцем печене м'ясо, теж у банках, але вже літрових, то заяложений гаманець із грішми старого Васильовича непомітно опинився в кишені шкіряної куртки шофера Горика, який увімкнув магнітофон на всю пельку. Над селом загримів хрипкуватий голос Володимира Висоцького.

Скоро вже прощались у поспіху, Мотря Варняга колющила в печалі витіпані брови, на руках у невістки заходилось плачем хворе дитя, насуплений Васильович скидав на

задерев'янілого польового кібчика, а Марко, цілуючи матір, весь тіпався, наче йому з грудей ось-ось мала вирватись розпечена лава. Кілька літніх жінок, зупинившись зоддалік через дорогу, дивилися сюди, на Мотрине подвір'я. Шофер Горик вимкнув магнітофон — і знагла обвалилась тиша, в якій материне схлипування було схоже на сплески вітру по лопушинню.

— По конях,— весело сказав шофер Горик, умикаючи мотор.

Хоч дитина й скімлила, невістка Надя на прощання подарувала свекрусі усміх, і на той усміх Мотря Варняга та накібчений Васильович якось жалісливо так розпечатали губи. Обоє й руки підняли, прощаючись, і жіноча рука плавала в повітрі чаїним крилом, а чоловіча завмерла біля скроні, наче старий Васильович честь віддавав по-солдатськи.

— Щасти вам, діти,— прошепотіла мати.

А в старого Васильовича ще різкіше запавутинилося зморшками під очима, що в сухих мережах павутин скидались на спійманих і змертвілих метеликів...

Машина вискочила з села, як риба з верші, й полинула посріблилась руслом польової дороги, збиваючи сірі хмари повільно танучої куряви, з польової дороги гулькнула на запруджену транспортом трасу й побігла тут зі щучою спритністю. Дитя на руках у Наді спало. Магнітофон співав голосом Володимира Висоцького. Марко відхилив бічне скло й дим від цигарки намагався випускати з машини. З кишені, пришитої до чохла на передньому сидінні, дістав пляшку горілки, випив спрагло, наче воду.

— Не пий,— порадив шофер Горик.

Марко здригнувся, подавшись тулубом уперед, і застогнав Горику на саме вухо:

— Гад я, гад!

— Авжеж, гад, тільки тихіше, дитину збудиш. Ніхто з тобою не сперечається, чого шипиш?.. Ми тебе до матері не посилали, це твоя ідея. Ідіотська, правда, як і всі твої ідеї, але вдалась. Помітив: чим дурніша твоя ідея — тим легше проходить? Надю, от скажи: і любимо його за ідіотські ідеї — й зневажаємо, правда? Чим більше любимо — тим більше зневажаємо, чим більше зневажаємо — тим більше любимо, дика логіка, але факт!

В'їхали в районне містечко, що тонуло в зелених хвилях кленів, тополь та яблуневих садів. Запримітивши їхню машину, від під'їзду кінотеатру кинулась молода жінка в лимонній «надувній» куртці і, зважаючи на літню спеку, з роз-

горнутою барвистою парасолею над рудовівсяним снопом доглянутої в перукарні голови. Шофер Горик зупинив машину, й молода жінка під парасолею, беручи з рук у Наді сонне дитя, запитала не без цікавості:

— Ну, як операція «И»?

— Все о'кей,— відповів шофер Горик.— Ось тільки накладка дрібна.

— Накладка? — Молода жінка підозріливо глянула на похмурого Марка, що не дивився, а цідився осоловілим поглядом.— Яка накладка?

— З дитям твоїм. Усяких сосок і пляшечок із молоком та кашкою не захопили з собою, от воно й надривалось, як на пуп. Спасибі за дитину, дуже допомогла в нашій операції... Добре, хоч повзунки були...

— Хай із грудного віку звикає до операцій!.. Ах ти бідненьке моє! Зараз мамка погодує тебе, побігли додому... А на вас коли сподіватись?

— Чи ми тобі подзвонимо, чи ти до нас приїжджай... Все о'кей!

Машина покотилась, районне місто стало відсуватись назад. Надя дістала дзеркальце й блідо-ліловою помадою стала підводити губи, намагаючись видовжити в кутиках. Уже коли в густому, як вода, надвечір'ї їхали через дубовий ліс, який обступав дорогу зусібіч, вона обернулась до Марка, що сидів іззаду, покошлала волосся й засміялась:

— Ну, чоловіче, й чому не плачемо вдвох за рідною дитиною? Отак віддали — й ні сльози в оці? А кого ж бавитиме баба Мотря на дачі? Чуєш, Горику? Ми якось не подумали про те, кого Мотря бавитиме на дачі в лісі!

— А ти, суко, не шелести,— процідив Марко.

— Значить, так,— сказав Горик, з'їжджаючи на узбіччя.— Надю не ображати — раз. А два — ми з Надею тебе не поважаємо, хоч землю їж. Ну з ким із нашої компанії не буває, що засиплеться, загримить на відсидку! Життя є життя. Ось ти відсидів три роки за те, що втирався в довір'я до людей наївних і довірливих, що «бабки» брав у них і шмутки, за таке по голівці не гладять. Але ще не бувало, щоб утертися в довір'я до рідної матері!

— Бувало,— промимрив присмирнілий Марко.— Втираються, кожне по-своєму. Хто винен, як не ти? Якби не програв тобі гроші в карти, якби з ножем не пристав, щоб віддати,— чи я б втирався в довір'я до матері?

— Надю, послухай! Я винен, що він програв! Я винен, що я виграв!

— А де б іще я дістав, як не в матері? На таку суму до інших у довір'я не втрешся.

— Інші за довір'я менше платять! — засміялась Надя.— А мати за довір'я віддала синові все, що мала. Й Васильович не поскупився!

— Факірові фокус удався,— засміявся й Горик.— По-перше, борг повернув повністю, на що я не сподівався. По-друге, мати з Васильовичем ніколи не зловлять його на гарячому, значить, ніякою відсидкою не пахне. Шкода, ой шкода, що ти в матері одинак!

— Чому шкода? — муркнув той.

— Була б сестра чи брат — зумів би втертися в довір'я до сестри чи брата, ось якась тисяча-друга ще накапала б!

— Пішов ти!..

— А тітки нема? Чи дядька? Такі, щоб крали, та боялись,— от би вони тобі заплатили за довір'я!

Горик і Надя не могли подолати нападу істеричного сміху. Марко зацьковано поглипував на них і лиш сопів із присвистом. Зрештою надпив із пляшки до дна, а пляшку пожбурив у придорожні кущі.

— Ха-ха! — трясло Гориком.— Та ти такий, що до покійника втрешся в довір'я, артист!

— У нього батько покійник,— згадала Надя,— хай до покійного батька втреться!

— Ти й покійного батька зумієш пограбувати!

Несподівано губи в Марка сіпнулись, лице роздалось ушир, посоловілі очі стали осмисленіші, й він густо зареготав, котячи з грудей нестримні задушливі хвилі сміху, б'ючи себе кулаком у груди, наче з їхніх надрів підганяючи й виштовхуючи несподівані веселощі й дике торжество, які не збирався погамувати...

З циклу «РОДЕО НА АКУЛІ»

(1988)

УРОКИ КАЛІГРАФІЇ

Сиділи втрьох ополудні в літньому саду за круглим дерев'яним столом, укопаним у землю й застеленим білою полотняною скатертиною. Неподалік у малиннику гули бджоли, гострокрилі ластівки безшелесно пролітали поміж яблуневого гілля. Рідкий мед недавнього весняного медозбору розплавленим золотом мерехтів на дні мілкої порцелянової тарілки, береги якої цвіли мальованими блакитними ромашками.

— Ти похвали вареники з вишнями,— озвався тесть.— Мати любить, коли її хвалять за вареники.

— А вареники й справді смачні,— похвалив зять.

Теща, сидячи навпроти, відповіла вдячною усмішкою, що затремтіла промінням призахідного сонця на її звечорілосмаглому лиці. Викладені вінком чорні коси вже не здіймались пишною короною, як іще недавно, а потанули всохлою травою, з-поміж якої кострячилась іскриста сивина.

— Торік і позаторік рясно цвіло, та заморозки били, та град бив — от і недорід,— озвалась теща.— Цю весну наче й цвіло бідніше, зате дерево як облите ягодами.

— А тепер, мамо й тату, кажіть, навіщо викликали Зою листом... Ну, Зоя не змогла приїхати, мене командирувала... Чи не для того кликали, щоб поласувати варениками з вишнями?

— Аякже, щоб варенників поїв і вишень,— це теща.— Наливки візьмеш із собою, вже зготувала кілька бутлів. Ой, як ти раніше любив наливку вишневу!

Кругловидий тесть, який ніколи не гасив приязні в розумному погляді сіро-салатової барви очей, очікувально позирав на тещу, а вона від вишень перескочила на черешні, що й по

садках зародили, й у лісопосадках за селом, і в лісі, так що понаїдались не тільки свої сільські, а й проїжджий у машинах люд, охочий до дурнички.

— Раз ти мовчиш, Тамаро Василівно, то я скажу,— мовив тесть.

Оте його підкреслено шанобливе «Тамаро Василівно» свідчило про значущість хвилини.

— Краще, коли ти скажеш, Дмитре Івановичу,— з полохливою лагідністю згодилась теща.

Вони, вчителі на пенсії, в розмовах із людьми поза очі величали одне одного по батькові. Ніколи не сперечались ні вдома, ні тим більше в школі, для всіх правили за подружню пару, гідну захопленого здивування й наслідування. Коли Тамара Василівна входила до вчительської кімнати в школі, Дмитро Іванович чемно зводився назустріч. На свято Восьмого березня дарував квіти, по які зумисне їздив до квіткового магазину в райцентр. Мешкали в різних кімнатах просторого цегляного будинку, й Дмитро Іванович ніколи не появлявся перед Тамарою Василівною чи неголеним, чи непричесаним, чи в піжамі, й так само Тамара Василівна появлялась перед Дмитром Івановичем свіжа, з охайно викладеними косами, усміхнена. Вони мовби законсервували до схилу віку студентські свої стосунки, коли Дмитро Іванович невміло й щиро залицявся, а Тамара Василівна невміло й щиро приймала його залицяння.

— Ти вже дорослий, Михайле, маєш свою сім'ю,— озвався тесть,— а от ми із Тамарою Василівною дочекались онуків, спасибі. Спасибі нашій дочці Зої й тобі... Вийшли ми вже на заслужений відпочинок, люди нас поважають, наші вихованці пишуть вдячні листи.

— Тепер вам жити й жити, ніяких клопотів не знаючи!

— У нас із Тамарою Василівною все честь по честі, то й тепер так само хочемо.

— Та що ви затіяли, кажіть! — зареготав зять, не перестаючи дивуватися з хворобливої делікатності стосунків між тестем і тещею.— Вареників наївся, тепер слухаю.

А що тесть не міг спромогтись на слово, то виручила теща:

— Дмитро Іванович переходить жити до Анни Вікторівни.

— Так,— сказав тесть.

— Хто переходить?.. Чого переходить? — оторопіло допитувався зять.— Ви, батьку?... До якої Анни Вікторівни?

— Вона Зою вчила німецької мови в десятому класі,— сказала теща.— Хіба Зоя не розказувала про неї?

Авжеж, Зоя розповідала про їхню вчительку німецької

мови з жовтим пергаментним обличчям, із кліпливими короткозорими очима за скельцями пенсне, з вічною пуховою хусткою на твердих мерзлякуватих плечах. Учителька німецької мови взувалася в небачені боти з блискучими металевими пряжками, небачена шкіряна спідниця сяяла спалахами чорного оксамиту, а газової легкості косинки на шиї щодня міняли кольори: білий, рожевий, фіолетовий, блакитний, зелений. Школярські витівки й жарти не обходили незворушну вчительку німецької мови, що серед розбурханого дитячого моря виглядала неприступним загадковим островом. Старовинна парасоля зі слоновою ручкою супроводжувала вчительку німецької мови не тільки в дощову негоду, а й у сонячний день. Навіть той, хто бачив Анну Вікторівну вперше в житті, чомусь угадував у ній саме вчительку німецької мови.

— Чого до Анни Вікторівни?.. Батьку, ти посварився з матір'ю?.. Мамо, що ви затіяли? — запитував зять.— Своє житло маєте, навіщо йти кудись?.. А Зою викликали?..

— Викликали, щоб почула од нас, не від чужих людей, та й поради її почути,— це тесть.

— Її поради? Де в неї ті поради візьмуться?

— Ну, вона ж бо дочка, кому тоді радити, як не дочці,— це теща.— Дмитро Іванович, виявляється, завжди любив Анну Вікторівну... Як Зоя не приїхала, хоч ти порадь...

Губи тещині тремтіли зрадливим винуватим усміхом.

— Тату!.. Ви завжди любили учительку німецької мови?

— Так! — мовив тесть із гідністю, що от не криводушить, зізнався з чоловічою відвертістю. Невисокий, посивілий, з чималими залисинами, зараз видавався чужою людиною, яка незрозуміло чому нагадує тестя.

— І кинете матір саму в порожній хаті?.. Й давно це у вас із Анною Вікторівною?.. А може, закортіло пожартувати?

— Ні, Дмитро Іванович не жартує,— тихо сказала теща.

— Й ви відпускаєте?

— Йому буде краще, коли піде... Й мені...

— Обов'язок серця велить мені йти,— мовив тесть чудернацьку фразу, либонь, заздалегідь підготовлену.

— А чому раніше мовчав ваш обов'язок серця? — запитав зять.

— Бачиш, ми це питання вирішили з Тамарою Василівною недавно, відразу й написали.

— Та не називайте ви матір... Тамарою Василівною! — закричав Михайло, втрачаючи владу над собою.

Тесть від гніву ствердів поглядом, проте не закричав, не

тупнув ногою, а мовчав із вибачливою гідністю людини, що не опуститься до брутальної сварки.

— Шкода, що ми так довго жили далеко від вас,— мовив зять.— У нас ви б не нарубали таких дров. Еге, на старість — і коники! А ми не хочемо кататись на таких кониках!

— Які коники? — посизів тесть круглим лицем.— Ви, теперішня молодь, розбещені, у вас безпринципність зведено до принципу!.. Обов'язок серця!..

— А чи не міняєте ви обов'язки серця, як рукавички? А де поділись ваші обов'язки серця до вашої дружини? — Й, помітивши, що тонкосльозий тесть ось-ось заплаче, звівся з-за столу.— Все, мовчу, бо що можу радити, коли вже все вирішено...

В саду немов курілось недавньою грозою, що відлинула за обрій, зоставивши гостру тривогу в повітрі. Михайло хотів розлити недопите шампанське по склянках і виголосити глузливий тост за такі пізні тестеві обов'язки серця, проте стримався. Теща, зашкарубши сухими зморшками лиця, збирала зі столу миски й полумиски.

— Ми з Анною Вікторівною так подружилися за останній рік,— сказала теща.— Дуже славна жінка, і я рада за Дмитра Івановича...

— Мамо! — скрикнув.— Та що ви кажете!

Тесть узяв на хатньому причілку горіхову вудку й через яблуневий сад подався до заростого лепехою озеречка за садом. Невдовзі лиш його лисина спалахувала на сонці, ген там, у сивих верболозах.

— Мамо,— озвався Михайло,— батько давно сказився чи недавно?

— Він зовсім не сказився, ти не розумієш...

— Мамо, ви в одну дудку з ним?!

— Михайле, батько не сказився, як ти не розумієш? У нього всерйоз...

— Всерйоз? Та йому сьомий десяток гримить. Всерйоз!

— Михайле, ти не знаєш батька, хоч він і Зоїн батько.

— Мамо, ви захищаєте його? — Михайлові здалось, що здогадується.— Чи ви так збайдужіли, що вам однаковісінько?

— Ні, не однаковісінько.

Ну спробуй зрозумій своїх тещу й тестя, що викликали листом і ошелешили таким сюрпризом! Зів'яла в руках, витіпана тілом, теща й ростом покуцішала, немов із віком усе глибше западаючи в землю, немов із віком стаючи іншою жінкою, яка віддалено нагадувала молоду тещу. Так само

образ тестя не хотів суміщатися з цим літнім чоловіком із плюсклим голосом, що ледь нагадував колишній тестів голос. І садиба здавалась не такою садибою, як іще недавно, й цегляна хата, крита бляхою, немов у минуле відсунулась, зоставалась у прожитому, почужішала... Поки вчилися в інституті і влаштовувались на роботу в місті, поки народжували дітей і вибивали квартиру, вряди-годи навідуючись у село, Зоїні батько-мати жили окремим життям, яке все віддалялось, й тепер були марні будь-які потуги наблизитись, зрозуміти, відчути оту єдність і нероздільність родинного життя, котрі колись так гостро чулись.

Але ж кликали не його, кликали Зою, вона б не стала суперечити батькові й матері, вона б проникласъ делікатністю ситуації, бо вдалась не в когось, а в своїх батька й матір.

— Зоя казала, що в Анни Вікторівни є і син, і дочка...

— Син і дочка не перечать,— мовила теща.

— Ким же це вони доводитимуться Зої? Братом і сестрою?

— Бач, як негадано твоя дружина розбагатіла на брата й сестру!

— А їм пощастило на Зою, еге?

— Нема приводу ворогувати, Михайле. Вони від Анни Вікторівни повідділялись родинами, живуть мирно як на теперішні часи...

Михайло став під розквітлою липою, сперся спиною об стовбур. Між листям пурхали барвисті метелики, на жовтому шумовинні цвіту гули бджоли та бриніла мурашва. Здалось, що ця стара липа бриніла так не тільки торік чи й позаторік, а завжди, що гратиме бджолами й мурашвою навіть тоді, коли більше не доведеться навідуватись до села... Стежачи за тещею, що нипала подвір' ям, відчував якусь гостру провину перед нею, але в чому він провинився? В тому, що тесть так несподівано задумав перейти до Анни Вікторівни? Чортійщо, ну казяться молоді, бо їм самою молодістю велено казитись, але — людині в літах? Та ще коли ця людина в літах — твій тесть?!

Ні, не можна стояти отак із опущеними руками, слід таки навернути старого до тями всім на користь. Бач, ловить рибу, а риба не ловиться в калабані. Ось підійти й погомоніти почоловічому. Мовляв, мужчина завжди мужчина, ха-ха, іноді просто гріх пройти мимо жінки, й ви, Дмитре Івановичу, не пройшли так собі мимо Анни Вікторівни, хай би зоставалось шито-крито, нащо поголос на все село та глузи. До прикладу, взяти мене. Тримаю вашу Зою, маємо двоє дітей, у Зої пристойний заробіток у заводській лабораторії, в мене пристойна

зарплатня в школі. І третій рік зустрічаюся з Люсею, вона в аптеці аптекарствує, завжди чиста, безпечна, завжди дефіцитні пігулки й мікстури не тільки для своєї родини, а й для знайомих. Люся не біжить до свого чоловіка хвалитись отаким коханцем, як я, і я не біжу до своєї Зої хвалитись Люсею, хоч на моєму місці кожен похвалився б! Усім добре, усім зручно, в кожного ціла родина, в кожного непідмочена репутація. Й Люся така не одна, і я такий не один, багато таких, що з толком та з розумом... Ха-ха, в Люсі чоловік — рибалка, у вихідні чи на свята завжди на річці чи на озері, то й Михайла прихоплює повудити рибку, вони приятелюють, ха-ха, по-доброму, бо чого ворогувати?

— Не второпає старий,— мовив уголос сам собі.— Бо тесть, а не рідний батько... Рідний батько второпав би й не казився...

Може, піти до Анни Вікторівни? Мовляв, із візитом ввічливості до старої вчительки, подякувати за уроки німецької, які колись давала теперішній його дружині Зої, а заодно дати їй урок етики, бо урок етики не завадив би жінці в літах, усіма шанованій пенсіонерці, якій запраглося спокусити всіма шанованого пенсіонера. Чи не попросити, хай би його всиновила, га? Мовляв, коли тесть до вас у чоловіки, то я слідом за тестем у названі сини, га? А мої діти до вас онуками просяться, бо хіба дітям не закортить такої бабці, га? Анно Вікторівно, ви вже склали заповіт і завірили в нотаріальній конторі? Заповіт свій перепишіть і перезавірте, щоб у заповіті фігурував я, фігурували мої діти, бо тепер у вас появились нові спадкоємці, а ви, справедлива та любляча, не можете нас забути в заповіті, підказую вам, щоб не забули. Може, маєте приховане золото чи коштовності? Віддавайте, Анно Вікторівно, в наші надійні руки, гарна пам'ять про вас зостанеться колись, ви про цю пам'ять уже нині подбайте.

Уявляючи зустріч із учителькою німецької мови, Михайло всміхався під липою, й на душі відлягало. Ні, розмова не вдасться, Анна Вікторівна вдариться в істерику, поскаржиться тестеві, а тесть— некерований, наперед не вгадаєш, у тестя, бачте, обов'язки серця!

Але як порятувати, бо порятувати слід?..

Від озера за яблуневим садом тесть повернувся без улову, почистівшись очима та посвіжівшись обличчям. Із непоквапливою урочистістю поставив вудку на хатньому причілку, й уся його щупленька постать прибрала статечності. Скоро з відчиненої веранди долинув звук електробритви: тесть удруге сьогодні голився, хоч тієї щетини й не наросло. За

якусь чверть години тесть вийшов із хати в білому полотняному костюмі, при галстуці, в жовтому солом'яному брилі, окантованому коричневою шовковою стрічкою. Поглянувши на Михайла та на дружину, що розмовляли під липою, він пружною моложавою ходою подався до гаража біля воріт, відчинив дверцята «Запорожця» й завів мотор.

— Куди це батько? — спантеличився Михайло.

— Начебто не казав.

— А-а-а! — здогадався.— Ну, коли так, він у нас далеко не заїде, правда, мамо?

— Що ти задумав? — схопила затя за руку.

— Замкну в гаражі — й хай сидить до ранку!

— Не смій! Ми не знаємо, куди Дмитро Іванович зібрався.

— Не знаємо? Таж вирядився до Анни Вікторівни. Хай посидить до ранку в гаражі, хай отямиться, а завтра ще й дякуватиме. Бо переплутав, де його обов'язок серця!

«Запорожець» викотився з гаража, розвернувся неподалік від липи. Тесть подивився у вітрове скло й щось сказав, бо губи здригнулись, і машина вибігла на вулицю. Михайло, уникаючи тещиного погляду, пас очима схожу на верблюда хмару над селом, що в своєму темному грізному горбі несла близьку грозу.

— Михайле, заспокойся, ми ж не знаємо, куди поїхав Дмитро Іванович. Може, розвіятись, бо ти його образив.

— Я його образив?!

— Сину, хіба можна чиїсь почуття неволити? Хіба можна батькові почуття неволити? Ні, тільки честь по честі, ми вчителі, село дивиться на нас, випускники наші...

— Ось послухайте, мамо...

Й розповів про знайомого закрійника з ательє пошиття верхнього чоловічого одягу. Якось цей закрійник скликає дорослих своїх дітей і урочисто заявляє, що, мовляв, усі вже поставали на ноги, мають квартири, дітей, машини. Авжеж, помагав дітям і помагатиме, а тепер-от переходить жити до жінки, яку полюбив. Почувши таке, сини його, здорові гевали, для оздоровчого морального стресу легенько відлупцювали батька, поховали весь верхній одяг, на шитті якого старий закрійник зуби проїв, а самого замкнули в спальні. Протримали в ізоляції кілька днів, так що закрійнику перехотілось іти до молодої жінки. Закрійник зостався зі своєю законною, з нею в добрій злагоді живе й тепер.

— Який жах, яка наруга! — дивувалась теща, сприйнявши почуте зовсім не так, як сподівався Михайло.— В наш час і таке варварство!

— Та варварства вистачає що в місті, що в селі... Ех, мамо, не годен я допомогти, бо ви й самі не хочете моєї допомоги. Як подивлюся — все життя у вас наче урок із каліграфії у початковій школі, якась чудна каліграфія, на сміх. І Зоя вдалася у вас, їй теж каліграфію подавай — від першого й до останнього уроку.— Поклав руки на тещині плечі, запитав: — А може, допомогти, га? Поламати все?

— Ні, ні! — злякалась.— Дмитро Іванович ніколи не пробачить... Анна Вікторівна такої душі людина... Тепер діти не розуміють батьків, а батьки не розуміють дітей.

— Хто ж вас, мамо, зрозуміє... Життя — це не урок каліграфії від дзвінка до дзвінка.

Через яблуневий сад Михайло подався до озеречка. Над застояною зеленою водою перепурхували метелики, мерехтіли прозорими крильцями коники. Вже не думалось про пригоду з тестем, котрий на «Запорожці» подався невідомо куди, найшвидше ж — до Анни Вікторівни. Бо таки важко зрозуміти як тестя, так і тещу, які бавляться у високі почуття, в чистоту стосунків. Ну є почуття, є, від них не відкрутишся, є стосунки між жінками і чоловіками, де ти подінешся від цих стосунків. Гм, от у Люсі рік тому дитя знайшлось, добре, що не хлопчик, а дівчинка, викапана мама. А якби не дівчинка, а хлопчик, і цей хлопчик — викапаний батько, себто він, Михайло?! Змилостивилась доля, спасибі долі за дівчинку, вони з Люсиним чоловіком їздять на риболовлю, як і їздили, ніколи без улову додому не повертаються, як оце Дмитро Іванович нині... Задоволені всі, ніхто не відмовляється від обов'язків серця, але ж по-всякому можна святкувати свої обов'язки серця, можна зовсім таємно, а не отак на публіку, й таємно — зовсім не означає відмови від обов'язків серця. Скільки плутанини, скільки хаосу, скільки драм сталося б, якби от у кожного — урок каліграфії, як у тестя з тещею, котрі немов із печерного віку прийшли в нинішній день.

— Наївні,— мовив уголос співчутливо.— Диваки. Хай побавляться, коли на старість забавок закортіло, їх уже не перевчиш на теперішній лад, коли самі вчасно не захотіли перевчитись.

І засвистів безжурну веселу пісеньку, йдучи від озера через яблуневий сад до хати.

СЛЬОЗИ БОЖОЇ МАТЕРІ

Лісовою піщаною дорогою машина пропливла, як човен на підводних крилах, і м'яко зупинилась під кущами горішини. Горішина купчилась довкола озера, поросло з берегів очеретом та осокою, й над його супокійною вороновою гладінню, мов спалахи чорних блискавок, проносились щури. Розчинивши навстіж дверцята машини, щоб салон провітрився й наповнився пахощами весняного лісу, Василь Калюжний пружно ступив на шовковисту траву, набрав повні груди пригірклого повітря і вдоволено всміхнувся горбоносим лицем, що аж сизіло густою смаглістю.

Катря, мабуть, жде, подумалось, коли йшов уздовж озера до умовленого місця,— й навіть очам своїм не повірив, не застерігши жінку під старою вербою, де вони подеколи зустрічались. Досадливо примруживши антрацитові, з горіхово-синявими білками очі, він обвів спохмурнілим поглядом кущі й дерева, сподіваючись угледіти знайому постать, проте весняний ліс не явив Катрі з глибоких зелених надр своїх, лише під вітерцем вигойдував загадку хлюпітливого шуму.

— Агов! — покликав, склавши долоні ковшиком біля рота.

Голос полинув — і розтанув поміж ясного пташиного щебету.

Дивно, адже сама домагалася зустрічі, коли здибались уранці біля автобусної зупинки,— й нате... Почуваючись ошуканим, Василь Калюжний сів під вербою на вузластому корінні, яке вив'юнилось гаддям із землі, й задивився на озеро, що, в високій рамі з очерету й осоки, ледь-ледь збрижувало поверхню, й ті плавні збрижі зблискували срібною порохнявою.

Посидівши під вербою й дражливо позиркавши на годинник, він рішуче звівся й ледь видною стежечкою подався до машини. Живий ліс оточував його зеленою загадковістю, вітряним холодком невідомості — й раптом із того весняного шуму, з весільного передзвону птахів ударив голос:

— Василю, агов!

Обернувся на ворушку гущавінь лісу, звідки несподівано вдарило голосом, і спершу нікого не помітив, та вже за мить із листяної смарагдової піни, якою хвилилась горішина, вродилась Катря. Вигулькнувши з мережива сонячних зайчиків, жінка на просторій галявині спалахнула червоною сукнею, що стікала по її крутому тілу, хлюпотіла й наче аж плющала, як плющить вода. Наближаючись, все виразніше горіла

червоною міддю пухнастого волосся, в каштанових, косого розтину очах більшало довірливої прозорості, продовгасті щоки поймались благеньким рум'янцем, а довгі й наче аж викочені губи здригались чи то від напруженого дихання, чи то від частих зітхань.

— Чому спізнилася?.— зустрів запитанням.

Катря торкнулась у поцілунку його жорстких уст, ізблизька в його зіниці пролляла тремтке полярне сяйво своїх зіниць. Терпляче ждав, поки відсторониться, вдихаючи терпко-гіркуваті запахи її тіла, що мерехтіло ластовинням на шиї, на плечах, на спині.

— Та я раніше прийшла, ніж ти.

В її грудному голосі чулись хрипкуваті нотки, які так збуджували колись.

— Раніше? Де ж пропадала?

— Сховалась у кущах і дивилася за тобою.

— Навіщо сховалася? — ніяк не міг стерти досаду на обличчі.— Я чекав, чекав... Мало що може статись!

— Василю, та що зі мною могло статись?

— Якась причина в кафе — й ти не прийшла...

— Нема такої причини, яка б мене зупинила до тебе.

— То чому заховалась?

— Ну підглядала, хотіла побачити, скільки ти мене ждатимеш. Ну ти почекав трохи...

— Хіба я знав, скільки тебе чекати... й чи дочекаюсь?

Радість і смуток поймали її лице, ще бліде після недавньої зими; в тому, як скліпувала очима, світилось благальножалісливе чуття; руки поклала йому на груди, пальцями перебирала комір розстебнутої сорочки.

— Ну добре,— сказав, відтанувши душею.— Гаразд, що здибались. А я вже подумав, що в кафе — запарка, ось ти й запарилась.

Катря була за офіціантку в придорожньому кафе «Колосок», десь за півтора кілометра від Тернівки. Кафе збудували неподалік від бензозаправної станції, тут підкріплялись переважно шофери, туристи і всяка інша мандрівна публіка. Траплялось, наїжджали деякі керівні товариші з району, а то й із самої області (далі від своїх очей). Катря вранці до кафе діставалась попутним автобусом, увечері до села поверталась на випадковому транспорті. Ліс, у якому сьогодні зустрілись, добігав до самої дороги й до кафе, отже, вмовились про зустріч біля цього озера неспроста.

Вибоїстою піщаною дорогою вони ступали поміж вільх та осик, які де-не-де прийняли до гурту по молодшій чи старшій

березі. Тонкі брови в Катрі ледь здригались, і по губах її наче хвилька нервова пробігала.

— То що таке сталось? — поспитав якомога недбаліше.

— Василю, ми з тобою тиждень не бачились...

— Чи вперше по тижню не бачимось?

— Не вперше, але — не так...

І, зітхнувши, задивилась на вивільгу, що метушилась поміж гілля берези. Вивільга скидалась на казкову жар-птицю, на живе феєричне полум'я, й те полум'я на голові, спині й животі вражало яскравою золотавою жовтизною, крила спалахували чорним оксамитом, по якому дзеркальцями світились білі плямки; в хвості чорні пера наче зацвітали жовтим кольором... Відірвавши погляд від святково розцяцькованої вивільги, Катря сумно-докірливо подивилась на Василя й поспитала:

— Мені правду сказали про Марійку?

— Яку правду сказали? — силувано всміхнувся, відчуваючи, що усмішка холодним весняним листочком прилипає до губів.

— Вона сама хвалилась дівчатам, що ти обіцяв женитись.

— Люди набалакають, навішають лапші на вуха! — спробував пожартувати.

— Василю, сам не вішай лапші на мої вуха.

Ховаючи погляд, він ступив убік від дороги поміж чагарників, де росла розложиста папороть, і сів поміж її високих стебел, сховавшись по плечі. Катря, повагавшись якусь мить, присіла поряд і підібгала ноги. Обоє мовчали й дивились, як до тієї вивільги, що досі самотою сяяла на березі, надлетіла — наче трасуючи в польоті живим різнобарвним оперенням — друга вивільга, й раптом обидві закричали, зчепившись у несподіваній бійці.

— Чого вони б'ються? — вирвалось у Катрі.

— Не поділили...

— Чого не поділили?

— Чого можуть не поділити весною птахи-самці? Любові не поділили.

Вивільги випурхнули, виборсались із розмаєної на вітрі березової крони і — палахке трасуюче полум'я — зникли з розпачливим криком у листвяній глибині лісу.

— Не женись на Марійці,— озвалась Катря.

— Чому? — вже не став одмагатись жартами.— Хіба про Марійку можна сказати щось недобре?

Катря зірвала стебельце трави, провела стебельцем по роз-

стебнутих чоловічих грудях, наче заклинала тим благальним рухом.

— Я не збираюсь гудити її, з Марійки й справді славна наречена.

— Так чому ж ти?.. Наче зла зичиш мені.

— Й тобі зла не зичу, а тільки пожалій дівчину і її батьків учителів.

— Катре, що з тобою? По-твоєму, пожаліти дівчину — це відмовитись від весілля, коли про весілля вже вмовлено? Як же так?

— Як? Женись на мені, Василю,— мовила Катря.

— А Марійка? — вигукнув.

— Марійка не пропаде, вона красива й дня не засидиться в дівках.

— А ти? А ти засидишся?

— Я вже засиділась. Женись на мені, Василю,— повторила, і в голосі її бриніла туга.— Ми вже знаємо одне одного, добре познайомились, а вона тебе ще ой як не знає! Вона молоденька зовсім, ти старший на сім років, от, а я з тобою житиму ладом.

— Ладом?

— Ладом. І любитиму, бо люблю. Чи ти вже не віриш?

— Чому ж, вірю,— відказав із поблажливою іронією.— Ти любити вмієш...

І Василь Калюжний із сумовитою вдячністю торкнувся щокою її розпашілої щоки, яка скидалась на припалену сонцем суницю. Катря поривчасто обхопила його за шию, почувся стукіт її серця: тук-тук-тук, наче голуб дзьобав зерно. Щось зашаруділо поблизу в папороті, в сухому торішньому листі,— й вона відсахнулася зачудовано, оглянулась на просвічені промінням смарагдові нетриська лісу.

— Їжак пробіг, десь неподалік його гніздо,— здогадався Василь. Темне лице сяяло полиновою сизістю, й таким самим полиновим полиском переливались очі. Пружно звівся з-поміж мережаного листя папороті, подав руку Катрі: — Ходімо, чи що.

— Ходімо,— зводячись, відказала Катря, й брови закущились від непорозуміння. Мовила: — Ми ж із тобою зустрічались два роки, хіба це мало? Я тільки й чекала, коли ти скажеш — підемо розписуватись. У нашому кафе дівчата уже поженили нас, бензозаправка також поженила нас.

Повільно ступали піщаною дорогою, з-над верхів дерев чорним груддям майнули дикі качки, впали на поверхню озера, розбривши воду, стрімко попливли під стіну очере-

ту; стояв у повітрі медово-терпкий запах весняного розквітлого зела.

— А-а, Катре, хто в наш час не гуляє до весілля... І молодий гуляє, і молода — хто потай, а хто не криючись.

— Гуляють, а потім справляють весілля,— згодилась.

— Так гуляють із одними, а женяться на інших.

Молода жінка стала перед Калюжним, косого розтину очі й зовсім повужчали, й ксричневі їхні щілинки запульсували болем.

— Марійка тебе не любитиме так, як я! Дівчина, їй іще доростати треба до чоловіка, зелена, а я жінка, знаю, чого ти хочеш. Може, ти з нею сам розлучишся через місяць чи півроку, як тепер усі розлучаються. А я тебе вже не покину й разу, навіть якщо ти мене десять разів покинеш.

Слухаючи й водночас не бажаючи чути, Василь ступив із дороги до куща розквітлого звіробою — ребристі стебла розгалужувались від землі, тримаючи на вершках рясні золотаві суцвіття,— й зламав крихітну квітку. На зламі квітоніжки засльозилась криваво-червона краплина, яскрава й мерехтлива.

— Знаєш, як зветься? — поспитав.

— Знаю, звіробій...

— Так, звіробій, а моя покійна баба Векла й іншу назву знала — сльози Божої Матері.

— Сльози Божої Матері?.. Тепер так ніхто не каже.

— Візьми, це — зцілитель ран...

Катря бездумно взяла золотаву квітку звіробою, подивилась невидющими очима — й мимовільно впустила на пісок. Схаменувшись, підняла й крутила пучками пальців жовте віяльце квіту.

— Ти, Катре, колись розлюбиш, а Марійка ще полюбить, від неї відмовлятись уже не стану. Хто ж відмовиться від кращої?

— Від кращої?!

— Авжеж. Коли є вибір — завжди вибирають.

— Якби не ти, я б уже сиділа замужем!

— Знаю я твоїх залицяльників, іще сидітимеш, товар у твоїй лавці не пропаде... Риба шукає — де глибше, а чоловік — де краще, не нами сказано. Я тобі не стоятиму на дорозі, а ти не стій на дорозі мені... Хто тепер перед весіллям не гуляє!

Підступили до озера, що сяяло золотими глечиками латаття; з-за очерету зірвались дикі качки і пружно вдарили крильми в безмір білого світу, ледь озивались жаби, наче

хтось таємничий налаштовував химерний струнний інструмент. Рум'янець зійшов із Катриного обличчя, тепер на білій шкірі проступив прозеленець, немов сонце проллялось болісною тінню крізь м'яке весняне листя.

— Мабуть, я в тяжі від тебе,— сказала.

— Правда? — недовіра забриніла в голосі.— Чи так?..

— Либонь, правда.

— Ну, це діло таке... Це діло твоє, тут навіть нема про що балакати.

— Нема про що балакати?

— Не станеш ти собі збавляти життя дитиною-безбатченком! — вигукнув.— Зверніс до лікаря, поки не пізно, операція — святе діло.

— Святе діло?.. А коли не звернусь до лікаря?

— Хто ж тебе силуватиме? Матері-одиначки тепер у моді, а тільки ти мою вдачу знаєш. Я — твердий. Моєї волі не зламаєш, як сказав — зав'язав. На тобі женитись не стану, й не проси, а від Марійки не відмовлюсь... Хто в наш час до весілля не гуляє! Я погуляв до свого весілля, ти погуляла до свого. А любов... Коли я вже не вартий твоєї любові, то навіщо тратитись душею й серцем... Пошануйся для іншого.

— Як же шануватись для іншого,— бубоніла розгублено, і вже прозеленець на її щоках узявся лишаями білих плям,— коли я й досі з тобою, коли з тобою не розлучились?

— Розлучитись недовго, вже й розлучились... Попрошу, Катре, хай це буде наше останнє побачення й остання розмова. Більше не передавай записок, не викликай ні в ліс, ні до озера. Нехай не дійде до голови колгоспу, що його механік по ремонту техніки замішаний у чомусь... Гроші маєш, бо офіціанткою в кафе, та й я не відмовляюсь, щоб дати на операцію стільки, скільки треба.

— На яку операцію?

— А казала,— чи вже забула?.. Гайда в машину, маю роботу, а тебе підвезу до «Колоска».

Вуста в Катрі перешерхли, тепер попілець усмішки сивів на них. Великий строкатий дятел ударив дзьобом по стовбуру вільхи, сипнувши чергою сухих звуків, та зірвався й шаснув у лісову гущавінь. Метелики танцювали над квітами, що росли на березі озера, й метелики спільно з квітами творили рухливо-барвистий візерунок, який наче крив і наче виповідав потаємну загадку цього лісу, весни, самого життя.

— Їдь сам,— сказала Катря.

— Нам по дорозі, сідай.

— Їдь сам, а я пройдусь пішки до кафе, як і сюди прийшла.

— Ну дивись,— мовив невдоволено.— Машиною швидше.

— Я не кваплюсь, їдь сам.

Невдовзі машина рушила, погойдуючись на вибоїстій піщаній дорозі, немов човен поплив по хвилях, і зникла за кущами й деревами.

— А я ще ховалась,— дивлячись услід машині, проказала Катря.— Й навіщо було ховатись і підглядати?

Слідом одна за одною пролетіли вивільги, на коротку мить присіли на березовому гіллі, пометушились — і понесли мальовничі тіла свої у вітряні, розмаяні надра лісу, звершуючи барвисту музику польоту. Катря, почуваючись на диво безтілесною,— наче весняний вітер затопив їй груди, налився в голову, навіть у думки проникнув,— ступала піщаною дорогою, й сукня хлюпала-текла по її зграбному тілу. Як ізненацька запримітила, що несе в руці квіточку золотавого звіробою.

— Сльози Божої Матері,— згадавши, прошепотіла.

На зламі квітконіжки набрякла криваво-червона краплина, що скидалась на яскраву запечену сльозу.

З М І С Т

Мов дзеркало письменницької душі. *Василь Плющ* . 5

ОПОВІДАННЯ, НОВЕЛИ

З книжки «Люди серед людей» (1962)

До сонця вікнами 16

З книжки «Яблука з осіннього саду» (1964)

Яблука з осіннього саду 26
Материне світле, осяяне лице 36

З книжки «Скупана в любистку» (1965)

Скупана в любистку 43

З книжки «Хустина шовку зеленого» (1966)

Сутінки 49
Жартували з Катериною 57
Хустина шовку зеленого 64
Багаття серед ночі 71

З книжки «Запах кропу» (1969)

Весняна скрипочка згори 77
Запах кропу 84
У сяйві на обрії 98
До Танаськи по молоко 104
Лозинка 111
Удосвіта 116
Осяяння (Наодинці з природою) 120

З книжки «У лелечому селі» (1969)

Діти війни 160
В нічне... 168

З книжки «Серпень, спалах любові» (1970)

Відблиски на обличчі 171
Арсен та Надька 174
Листя рудого волосся 187
Матрос-Марусик 190

З книжки «Весна високосного року» (1973)

У поїзді . . .202
Місячне сяйво .208
Етюди .215

З книжки «За обручем» (1976)

Лось 242
Сім'я дикої качки .248
Таке страшне, таке солодке життя .253

З книжки «Орлами орано» (1977)

Орлами орано . . .261
Пісня про Варвару Сухораду .271

З книжки «З вогню воскресли» (1978)

З гульбища життя .282
Крило синього вітру . . .287

З книжки «Що ми знаємо про любов» (1979)

Щури 297
Біс у ребро 305
Пісня про квашені огірки 315

З книжки «Полювання з гончим псом» (1980)

Образ матері 320
Концентричні кола осені . . .340
Полювання з гончим псом 353
Коротке щастя неповнолітньої Катрі .374

З книжки «Шкільний хліб» (1981)

Сватання у Яблунівці 402
В електричці 412

З книжки «Мистецтво подобатись жінкам» (1985)

По-хазяйськи 418
Нарешті син вибився в люди . . .425

З циклу «Родео на акулі» (1988)

Уроки каліграфії 438
Сльози Божої Матері 446

Літературно-художнє видання

ЄВГЕН ПИЛИПОВИЧ
ГУЦАЛО

Твори в п'яти томах

Том перший

ОПОВІДАННЯ, НОВЕЛИ

Художнє оформлення *І. М. Гаврилюка*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічні редактори *Н. К. Достатня, Л. М. Рубан*
Коректори *В. М. Барташ, Т. Г. Білецька*

Здано до складання 05.09.96. Підписано до друку 05.12.96.
Формат 84×1081/32. Папір офсетний № 1.
Гарнітура тип Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 23,94. Умовн. фарбовідб. 23,94.
Обл.-вид. арк. 27,432. Тираж 3000 пр.
Зам. 6—308.

Державне спеціалізоване
видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Свідоцтво № 02473116 від 23.11.95.

Електронний набір та верстка
виготовлені у видавництві «Дніпро».

АТ «Київська книжкова фабрика».
252054, Київ, вул. Воровського, 24.